

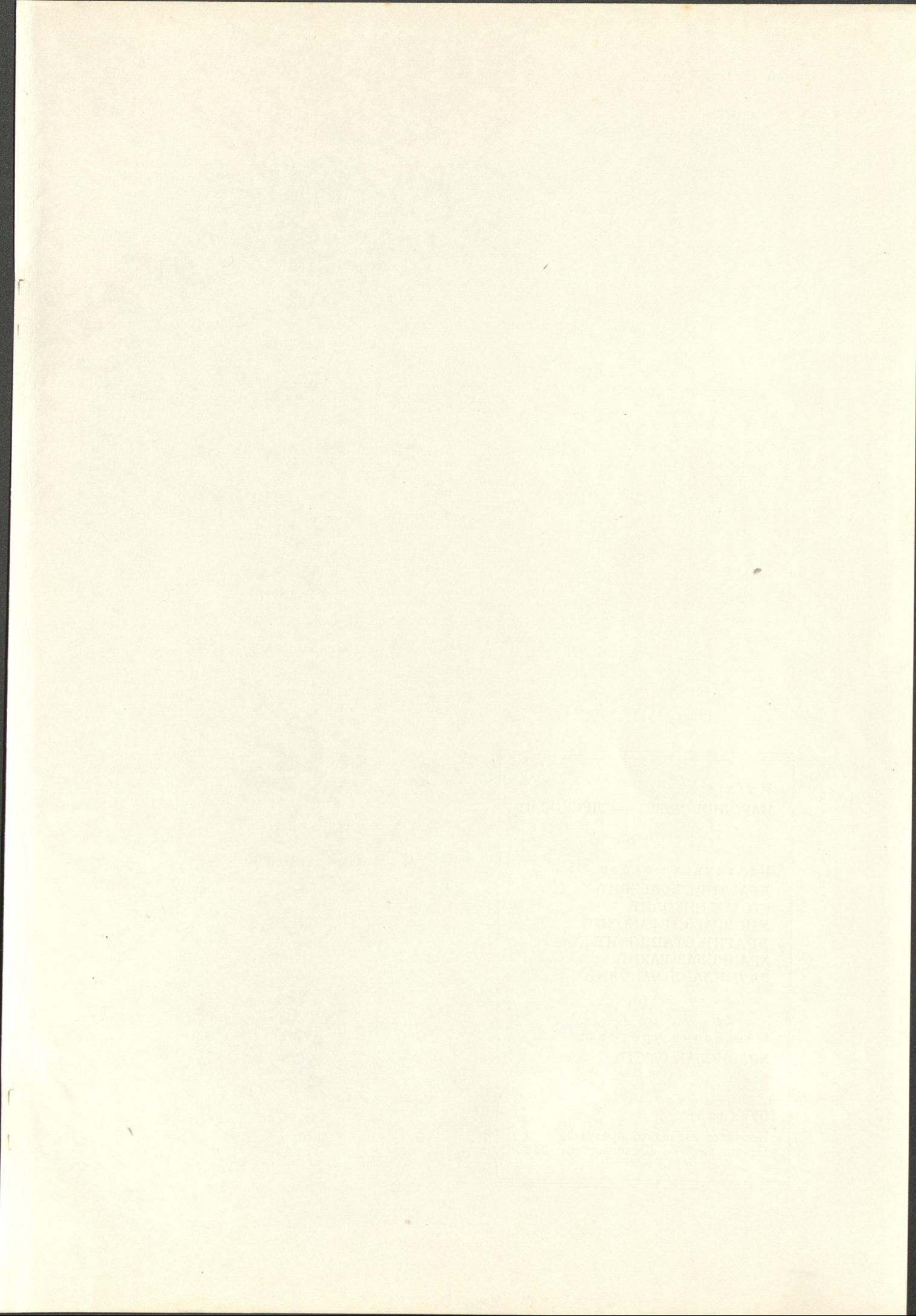
ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

VI

ЛЕСКОВАЧКИ

1966.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор
ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Новинско издавачко предузеће
„Наша реч“ — Лесковац, тел. 23-23

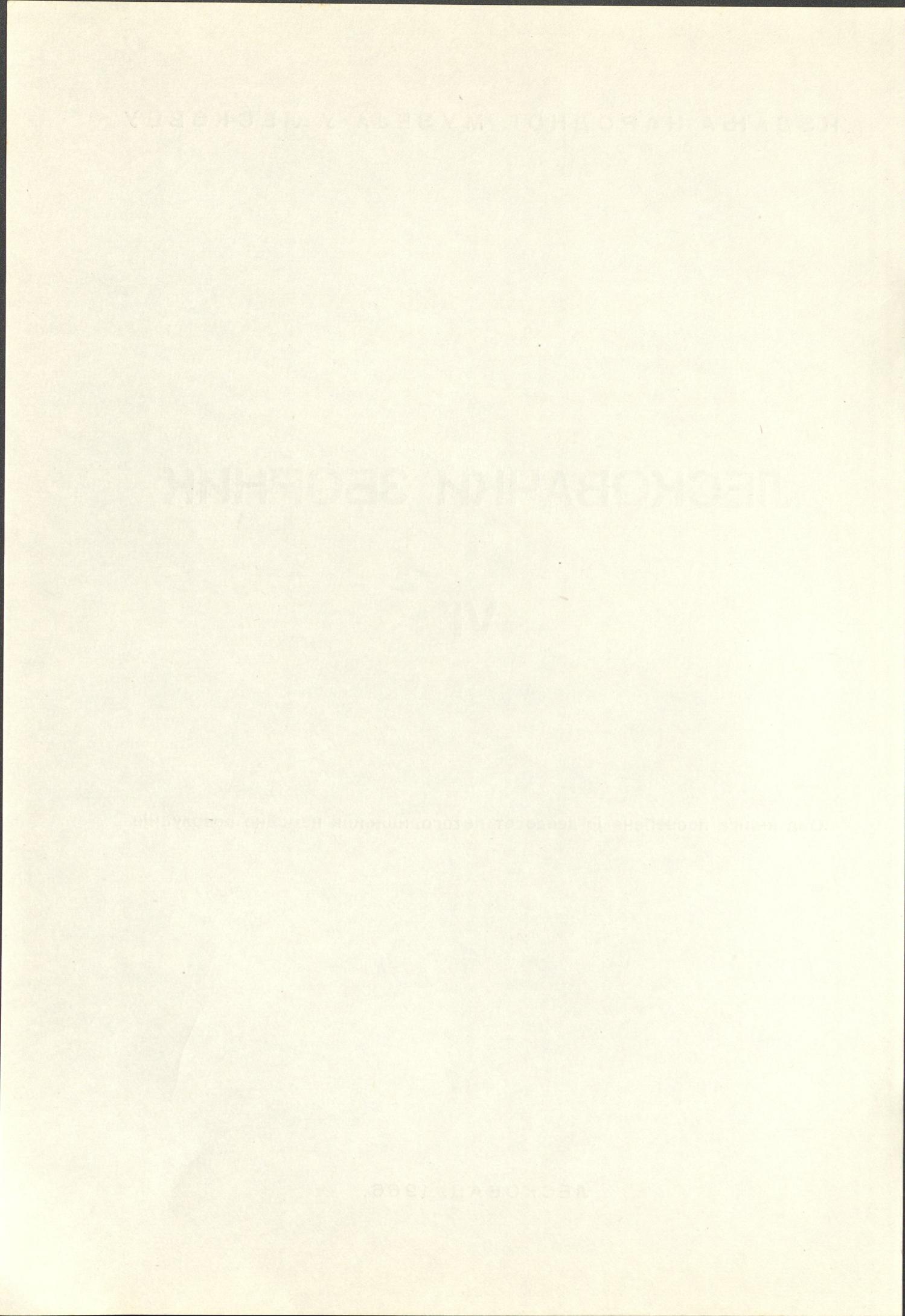
ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

VI

Ова књига посвећена је двадесет петогодишњици народне револуције

ЛЕСКОВАЦ, 1966.

Хранислав Ракић

Рад Комунистичке партије у лесковачком округу у 1941. години

КПЈ у Лесковцу између два светска рата радила је континуирано. Прекид у раду партијске организације није постојао, али је у њему било успона и падова. Међутим, партијска организација после доласка друга Тита за генералног секретара ЦК КПЈ нагло се омасовљава и постиже огромне успехе. Иако је уочи Четвртог конгреса у Лесковцу имала 12 чланова, партијска организација се касније омасовљава и у граду као и на селу. Највећи успех у своме раду КПЈ у Лесковцу између два рата постиже 1940. године када и одржава своју окружну партијску конференцију, уочи V земаљске конференције, на којој добија признање за свој рад избором Косте Стаменковића за члана ЦК КПЈ. ОК КПЈ уочи рата деловао је у целом данашњем срезу.¹

У Лесковцу је пре рата функционисао ОК КПЈ за Лесковац, ОК СКОЈ-а као и друге организације преко којих је партија радила: Урс, Задружна омладина, Сељачка слога, спортска друштва итд.

Преко ових организација КПЈ је сажно деловала на правилно оријентисање народа, што је и допринело да спремно дочекају наступајуће догађаје и отпочну борбу противу окупатора и домаћих издајника.

У округу, поред ОК КПЈ Лесковац, постојали су месни комитети КПЈ у Лесковцу и Врању, као и партијско повериштво за срез јабланички и више партијских организација.

Крајем 1940. године влада Краљевине Југославије донела је одлуку о распуштању Урсових синдиката, а ЦК КПЈ је реаговао на овакву одлуку својом „Окружницом бр. 1“ у којој упозорава партијска руководства, као и партијске организације у предузећима, да су они одговорни за рад међу радницима као и за организацију масовних штрајкова. Због тога се омасовљењу партијских организација у предузећима поклања већа пажња.

Почетком 1941. године, по одлуци владе Краљевине Југославије, одвођени су масовно комунисти, као и симпатизери КПЈ под маском војне вежбе у концентрационе логоре.² Затим, забрањен је рад културно-уметничкој групи „Абрашевић“ у Лесковцу и на тај начин буржоазија је хтела да угости рад свих радничких организација које су биле под руководством КПЈ.

КПЈ је стално упозоравала на велику опасност од фашизма. У свом коминикуе бр. 5 ЦК КПЈ истиче да народима Југославије прети велика опасност од фашизма и да влада Цветковић-Мачек води наше народе у издају и позива све напредне снаге да се уједине противу фашизма и да иницијатори и организатори те борбе треба да буду комунисти.

ПК КПЈ за Србију фебруара 1941. године одржава саветовање, коме су присуствовали генерални секретар ЦК КПЈ, сви чланови ЦК КПЈ који су се налазили у Београду, чланови ПК КПЈ за Србију, секретари ОК КПЈ³ у Србији и чланови МК КПЈ за Београд.

На саветовању су конкретизоване одлуке Пете земаљске конференције за територију Србије и наглашена потреба да се појача политички рад у масама и да се партија омасовљава и стварају организације у местима где их нема. Вероватно да је овом саветовању присуствовао и представник из Лесковца, јер се одлуке саветовања осећају на терен.⁴ Партијске организације се реорганизују и омасовљавају. У ово време комунисти, скојевци и њихови симпатизери перманентно указују на опасности које прете од фашизма.

ЦК КПЈ је издао проглас поводом спровођења одлуке владе Цветковић-Мачек о одвођењу у концентрационе логоре комуниста и симпатизера под маском војне мобилизације. У прогласу се истиче да влада Цветковић-Мачек овом и

другим мерама поткопава независност земље, народ и војска се позивају да уједиње све снаге у борби за пакт о узајамној помоћи са СССР, против рата и пете колоне, противу скupoће, терора и прогона радничке класе и концентрационих логора, за јединство свих мирољубивих снага итд.

У Лесковцу у то врме формира се актив у фабрици Мике Станковића Куце који ради на сакупљању помоћи породицама интернираних у логор у Ивањици.

Пратећи издајничку акцију Цветковић-Мачек, указујући на непосредну опасност од Хитлерове Немачке, средином марта 1941. године ЦК КПЈ је издао проглас у коме истиче да се продаје независност наших народа и, обраћајући се радницима, сељацима, грађанима, војницима, подофицирима и официрима каже:

„Још је време да се спасе независност, још је време да се помрсе противнародни планови издајника народа, ако се створи пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом, ако се најури ова издајничка влада и успостави народна влада... Објашњавајте народу прљаву издају владодржаца у влади Цветковић-Мачек-Куловец“.

Проглас је растварен у стотине хиљада примерака и покрет је тих дана узимао све шире размере против издајничке владе.

ПК КПЈ за Србију, сазнавши за одлазак Цветковића у Немачку, одмах је 24. марта 1941. године објавио проглас у коме каже:

„Данашња влада спрема издају. За неки дан треба да се потпише Тројни пакт који значи сигурну и срамотну смрт нашој држави, нашој слободи и нашем народу. Први пут у нашој историји треба пред тиранима да клекнемо, да на коленима потонемо у безчашће и ропство. И то данас, када цео народ у свим крајевима државе, свих сталежа и узраста устао исто као 1912., 1913., 1914. и када има само једну душу, једну вољу и једну мисао, да на живот и смрт брани своју највећу тековину и светињу — националну слободу и државну независност.

Нећемо ни тројни пакт, ни инструкторе, ни туристе, ни привредне стручњаке... хоћемо владу националне слоге и одбране. Све за част и слободу! Част и слободу ни за шта.“

Одмах по потписивању Тројног пакта почеле су да избијају демонстрације и нездовољство народа, које су уочи 27. марта достигле врхунац у целој земљи. Те демонстрације су обухватиле и лесковачки и врањски крај. Демонстрације су одржаване под паролом „Боље рат него пакт“, „Боље гроб него роб“. Под притиском тога расположења и захтева народних маса, 27. марта извршен је пуч и образована нова влада. Међутим, и ова

влада у тако сложеној ситуацији није могла или није хтела да се снађе, нити је пак могла нешто озбиљно да предузме у циљу одбране земље.

ЦК КПЈ већ 30. марта исте године издаје проглас у коме захтева од Симовићеве владе да потпише пакт са СССР, да пусти на слободу све политичке и војне осуђенике и да омогући повратак из француских логора југословенским шпанским добровољцима, као и да се очисти државни и војни апарат од петоколонаша и других фашистички оријентисаних елемената.

На овакву ситуацију у Југославији Хитлер је одмах реаговао на тај начин што је одржао саветовање са највишим немачким руководиоцима када је и припремљен напад на Југославију.

6. априла 1941. године немачка авијација отпочела је ваздушне нападе на Београд, који је 3. априла исте године проглашен отвореним градом. Бомбардовањем Београда почeo је и мучки напад фашиста на Југославију.

Неспособност буржоазије и Југословенске војске да одбране земљу дошли су до изражaja, јер је војска била дезоријентисана и капитулирала за дванаест дана, иако је хтела да се бори противу непријатеља који је напао нашу земљу.

У Загребу је Политбиро ЦК КПЈ одржао седницу 10. априла. На седници је анализирана ситуација створена расулом војске и проглашењем квислиншке Независне Државе Хрватске. На овом састанку је одлучено да се настави отпор агресору и, ако то постане немогуће услед слома који се назире, треба одмах прићи припреми за оружани устанак против окупатора. Седиште Политбира премештено је из Загреба у Београд. Формиран је војни комитет са Титом на челу. Указано је на значај чувања организационог јединства КПЈ, као и на неопходност да се предузму све мере у циљу да се избегне хапшење чланова КПЈ, као и да се почне са прикупљањем оружја.

Већи део чланова ЦК послат је у Србију, Црну Гору, Босну и Словенију да пренесе те одлуке.

После састанка Политбира ЦК КПЈ, чланови ОК КПЈ за Лесковац радили су на срећивању партијске организације. Окупљали су симпатизере и све оне који су хтели да се боре противу окупатора. Због ситуације која је настала после априлског слома ОК КПЈ за Лесковац је повезао све чланове КП у једну партијску ћелију у граду. Међутим, како се број чланова КП повећавао у тој ћелији,

она се одлуком ОК-а реорганизује и од ње се стварају две партијске ћелије.

Већ 12. априла 1941. године немачка Врховна команда објавила је привремене Хитлерове смернице за поделу Југославије, тако да је 21. априла исте године у Бечу одржан дводневни састанак на коме је, на основу Хитлерових директива, дефинитивно утврђено распарчавање Југославије.

Одмах по окупацији земље окупатор је успоставио свој окупациони систем. Врањски округ, као и део власотиначког среза, анектирани су од стране бугарског окупатора, а територија северно од демаркационе линије у почетку је била под непосредним руководством Аћимовића и Недића. Према томе, територија ОК КПЈ Лесковац није била окупирана од истог окупатора. У Лесковцу су се у то време налазиле јединице Гестапа и Фелдјандармерије непознате јачине. Све је то у почетку отежавало партијски рад.

ЦК КПЈ је, на два дана пре капитулације Југославије, издао проглас у коме каже:

„Страшна катастрофа коју смо ми, комунисти, одавно сигнализирали, задесила је народе Југославије. Освајачке снаге осовинских сила провалиле су у нашу земљу изненада и свуда куда пролазе сеју смрт и пустошење... комунисти и читава радничка класа Југославије истрајаће до коначне победе у првим редовима народне борбе против освајача. Не клоните духом ни онда ако у тој борби временом подлегнете, јер ће се из овог крвавог империјалистичког поколја родити нови свет... Створиће се на истинској независности свих народа Југославије слободна братска заједница.“

Из прогласа се може видети далековидност стратегије наше Партије у стварању новог друштвеног поретка у нашој земљи.

ОК КПЈ за Лесковац, сналазећи се на најбољи могући начин у новим условима (после окупације земље), није прекидао за све време организовану борбу. Вршио је опсежне припреме за оружану борбу која је била на прагу. ОК КПЈ је донео одлуку да његови чланови организовано одлазе на терен и да објашњавају народу узроке капитулације, као и да разоткривају издајничку улогу бивших властодржача. Том приликом су чланови ОК КПЈ за Лесковац давали директиву да се склања и сакупља оружје за предстојећу борбу. У то време формирају се партијске ћелије, као и партијски активи, као упориште Партије у многим местима. Крајем априла 1941. године ПК КПЈ за Србију предузeo је мере на срећивању својих организација и указao на потребу да се окупатору пружи оружани отпор.

ЦК КПЈ издао је проглас поводом Првог маја у коме објашњава узроке априлског слома. У Загребу је почетком маја одржано мајско саветовање КПЈ коме су присуствовали делегати из свих национално-партијских руководстава (сем делегата из Македоније). У реферату који је поднео генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито анализиран је априлски рат и окупација земље, истакнута је издајничка улога буржоазије, као и планови избегличке владе. Затим су прецизирани задаци КПЈ у припремама за оружану борбу, одређен карактер будућег устанка. Одлучено је на овоме саветовању да све партијске организације формирају војне комитете са задатком да спроведу припреме за оружани устанак.

На основу одлуке да се формирају војни комитети Партија је у мају и јуну изграђивала мрежу комитета при партијским руководствима. Комитети су још интензивније наставили рад на војним припремама за оружану борбу. Они су прикупљали муницију, санитетски материјал итд, међу мобилисаним војницима и официрима, одржавали војне течајеве итд.

Већ у мају образован је војни комитет при ПК КПЈ за Србију, а у исто време формирани су војни комитети при ОК КПЈ. Задатак ових војних комитета, поред напред поменутог, био је да стварају илегалне групе, организују санитетске курсеве итд.

У мају и јуну Партија је у лесковачком крају окупљала официре бивше Југословенске војске. Са групом бивших официра радио је Бошко Крстић. У то време формиран је и војни комитет при ОК КПЈ за Лесковац.

Задатак овог комитета је био поред онога што је већ о војним комитетима речено, да формира ударне и војне десetine.

Као што се види из претходног излагања директиве ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију доследно је спровођена у лесковачком и врањском крају и то под руководством Косте Стаменковића, члана ЦК КПЈ и секретара ОК КПЈ за Лесковац.

Већ у то време у лесковачком и врањском срезу стварају се војне десetine као у Доброј Води, Тулару, Коњувцу и другим местима.

У Лесковцу и Врању, као и у селима око ових градова, формира се од омладинаца (скојеваца и симпатизера КПЈ) више борбених група. Овакав рад се одвијао илегално и полуилегално све до 22. јуна 1941. године.

Почетком јуна у Лесковцу је боравио Филип Клајић који је помогао партијској организацији и дао јој упутства за даљи рад.

На територији ОК КПЈ за Лесковац активиран је рад партијских организација у Лесковцу, Врању, Бујановцу, Нојвој Тополи, Бувцу, Вучју, Власотинцу и другим местима. Формирани су активи у Доњем Коњувцу, Косанчићу, Доброј Води, Мирошевцу, Лапотинцу, Печењевцу и другим местима. Задатак партијских организација, као и партијских актива, био је да стварају упоришта у својим местима да организују прикупљање оружја, као и да уочи устанка, улазе у састав војних и ударних десетина. После формирања одреда они постају његови борци.

Приликом долaska Немаца у Лесковац и успостављања њихове власти, Благоје Николић, члан ОК КПЈ за Лесковац, тражио је од срског начелника Мирка Поповића да му преда спискове комуниста. Међутим, он је то одбио и окупатор је у Лесковцу, преко овога издајника, добио потребне информације о свим комунистима и напредним људима.

После априлске катастрофе ПК КПЈ за Србију шаље своје чланове на терен. На терен Лесковац дошли су Василије Буха и Драги Стаменковић.

Друг Тито у свом реферату на Петом конгресу КПЈ каже о периоду од априла до 22. јуна 1941. године следеће: „Период од два месеца — од половине априла до 22. јуна... све партијске организације у земљи су искористиле за последње припреме за устанак, за вршење диверзија, прикупљање оружја итд. Одржане су партијске конференције и савјетовања, од националних ЦК, покрајинских, обласних и мјесних комитета до ћелија, и на њима се дискутирало и доносили закључци о раду партије под новим условима, о томе како ће се уз најактивнији рад најлакше сачувати кадрови, дискутирало се о припремама за опћи устанак народа у читавој земљи и о ставу КПЈ према разним бившим политичким партијама“.⁴

Најзначајнија мера која је предузета у јуну од стране ОК КПЈ Лесковац несумњиво је саветовање у Братмиловцу које је одржано 22. јуна 1941. године. Овом саветовању ОК КПЈ за Лесковац присуствовали су, поред чланова ОК-а, и Василије Буха и Драги Стаменковић.

На саветовању је анализиран рад партијске организације у лесковачком округу. Констатовано је да је ОК КПЈ за Лесковац радио правилно и да са таквим

радом треба продужити, односно сва настојања усмерити ка циљу да устанак буде масован и повезан са народом и са свима онима који желе да се боре противу фашизма. Вероватно је на овоме састанку одлучено да се одржи и окружно саветовање СКОЈ-а за округ лесковачки.

О саветовању у Братмиловцу Драги Стаменковић каже: „На саветовању се говорило о припремама Партије и СКОЈ-а за оружану борбу против окупатора, о прикупљању оружја, увежбавању људи у руковању оружјем, о јачању партијске и скојевске организације, о раду и борби Партије и СКОЈ-а у условима окупације и о другим питањима.“⁵

Саветовање у Братмиловцу, које је одржано у кући Tome Костића, члана ОК КПЈ за Лесковац, завршило се негде по подне. Учесници су после тога један по један напуштали село и одлазили у Лесковац. Драги Стаменковић на истом месту каже:

„Сећам се да су ме срели чланови ОК СКОЈ-а у Лесковцу, међу којима Лепша Стаменковић, ћерка Косте Стаменковића, и упитала ме: „Добро, где сте?! Читав дан вас тражимо. Зар ви не знаете да је избио совјетско-немачки рат, да је почела светска револуција.“⁶

Значи саветовање је одржано за време напада Немачке на СССР или учесници саветовања за тај изванредно значајан догађај нису знали. Ситуација се после саветовања ипак мало изменила. Нападом Немачке на СССР Хитлер је у ствари објавио рат комунизму, и свим комунистима света. Због тога је после саветовања био потребан још један састанак или саветовање да се не би десило да комунисти Лесковаца буду изненађени. Одмах, на улици, учесници саветовања су почели разговор о томе шта да се уради. Драги Стаменковић о томе каже:

„И може се рећи да смо шетајући улицама готово одржали ново саветовање. Тада смо се договорили да се одмах обавести све чланство Партије да се има сматрати мобилисаним и мобилним за све задатке које буде поставила Партија. Договорили смо се да се сви чланови Окружног комитета партије и СКОЈ-а и други компромитовани комунисти склоне и да не спавају више код својих кућа, јер су се очекивала хапшења. Тај договор је био ефикасан!“⁷

Оваква одлука била је правилна и допринела је да цео партијски кадар и цео ОК-а буду спасени од првог налета непријатеља.

Исто тако на овоме састанку је решено да неко од чланова КП свакодневно долази за везу у ОК-а да би обавештавао о раду комуниста на терену и расположењу народа и примао материјале и у-

путства. Одмах се поставило као неопходно одржавање везе са члановима КП и ОК-а КПЈ за Лесковац.

Истога дана, тј. 22. јуна 1941. године, Драги Стаменковић одлази за Београд да обавести ПК КПЈ за Србију о предузетим мерама на југу Србије. У Београду је добио везу са Џаном Бабовић, чланом ПК КПЈ за Србију, која је одобрила партијски рад на југу Србије и позорила да ће рат дуго трајати и да према томе треба да се предузму припреме за дужи рат.

О саветовању у Братмиловцу или, боље речено, о два састанка у истом дану консултовали смо сећања и Василија Смајевића: Он о томе каже:

„То није било никакво партијско саветовање већ редовни састанак ОК-а, који је по проблемима које је разматрао имао значај саветовања. Циљ састанка је био да се после распада Југославије и успостављања демаркационе линије (чиме је половина територије ОК-а била одсеченa), испита стање организације, поново установи и интензивира рад без обзира на постојање демаркационе линије и присуство окупатора у граду.

„На састанку у Братмиловцу изнео сам ову информацију, не казујући од кога је потекла, али је већина изразила мишљење да до тога неће доћи. Међутим, док је цео град знао о почетку рата између Немачке и СССР, ми о томе, због саветовања, нисмо имали појма.

„Када смо се после завршеног састанка враћали у Лесковац дознали смо ову вест. Одмах смо се нас неколико (Василије Смајевић, Коста Стаменковић, Станимир Вељковић-Зеле) окупили у кући Трајка Аранђеловића Бабе у Улици Степе Степановића бр. 94. Били смо свесни да је рат објављен свима нама, сваком комунисту и да треба хитро да реагујемо. Донели смо одлуку да се обавести чланство да нико не спава у својој кући, како би за случај опасности могао да избегне хапшење. И ова одлука је била пресудна за партијску организацију овога краја. Она је допринела да се кадрови сачувaju за предстојеће догађаје.“⁹

После почетка совјетско-немачког рата ОК КПЈ за Лесковац донео је одлуку да се сви истакнути комунисти повуку са овога терена и да оду на други терен, а да се са тих терена доведу нови непознати партијски радници. Значи, настао је период размештања кадрова. Због тога у Лесковац долазе Глигорије Дикић и Сима Погачаревић, а Влада Ђорђевић и Бошко Крстић одлазе за Врање.

О размештају кадрова тадашњи организациони секретар ОК КПЈ за Лесковац Василије Смајевић каже: „Одмах после тога добили смо директиве у којима су извршени реорганизација и размештај кадрова, тако да је у Лесковцу за секретара дошао Сима Погачаревић, а на његово место, за спрекретара МК Врање, отишао је Бошко Крстић. У Ниш су отишли Станимир Вељковић и Васа Смајевић, а остали другови из ОК били су такође размештени по разним крајевима нашег терена и на разним задужењима.“¹⁰

Партијски кадрови који су долазили по директиви добијали су и одређене задатке. Тако је Лепосава Стаменковић — Ленка добила задатак да руководи партијском техником, као и да одржава везу са ПК КПЈ за Србију и Македонију, Дикић да руководи организацијом НОФ-а, Василије Буха и Драги Стаменковић да руководе партијским и скојевским радом на југу Србије, итд.

Међутим, и поред тога што су предузете све мере предострожности, полиција је извршила групно хапшење између 22. и 23. јуна и то је било прво масовно хапшење родољуба у Лесковцу.

По наређењу среског начелника том приликом ухапшени Драган Томић, Чедомир Шундрић, Костадин Недељковић, Милан Димитријевић и Бора Миљковић спроведени су у управу града Београда.¹¹

Полицији, међутим, овом приликом није пошло за руком да ухапси ниједног члана КП, већ је ухапсила родољубе који су били оријентисани ка комунистима (а међу њима било је и оних који су се раније експонирали као комунисти), а Партија није рачунала да ће доћи до њиховог хапшења и нису обавештавани да се склањају.

О хапшењима и трагању за познатим комунистима од стране окупатора и до мајних издајника у свом јулском прогласу ОК КПЈ Лесковац истакао је, поред осталога:

„И у Лесковцу је нахушкан од неколико најпознатијих газда, а захваљујући среском начелнику и још неколицини бедних типова, ухапшено је 25 лица од којих су четири (односно пет ХР) спроведени за Београд. Затим су повели дивљу хајку за још 20-торицом народних бораца и расписали потернице. Ти бедни скотови који служе окупатору мисле да народ не зна за њихова недела и да ће их оставити на миру некажњене. Они мисле да народ остаје равнодушан према злочинцима и стрељајима која су извршена у Београду, Ваљеву и Обреновцу. Земља попрскана крвљу народних бораца тражи одмазду.“¹¹

Начелник среза лесковачког, који је верно служио окупатору још од 8. јула, доставио је краљевској Банској управи акт да су из Лесковаца побегли познати комунисти и да трагање за њима до сада није дало резултате. Зато он моли краљевску Банску управу да за одбеглим комунистима које је он именовао и о којима је добио кратке податке, распише потрагу и нареди њихово хапшење и спровођење начелству у Лесковцу.

Нападом фашистичке Немачке на СССР извршен је коренит прелом у међународној политичкој и војној ситуацији. То је био догађај од светско-исто-

ријског значаја. Према томе, изменом међународне ситуације, као и припрема ма које је извршила Партија у земљи, створени су много повољнији услови да се отпочне општенародни устанак у земљи. ЦК КПЈ је, поводом напада Немачке на СССР, значи пре одлуке о почетку устанка, издао проглас.

У прогласу се између осталог каже: „Куцнуо је судбоносни тренутак. Започела је одсудна битка против највећег непријатеља радничке класе, битка коју су фашистички злочинци сами заметнули... Пролетери свију земаља Југославије на своја места, у прве борбене редове! Збијте чврсто своје редове око ваше авангарде, Комунистичке Партије Југославије. Сваки на своје место!... Спремајте се хитно за последњи и одсудни бој... Комунисти Југославије! Не оклевавјте ни тренутак, већ се хитно спремајте за ту тешку борбу. Сместа прилагодите своје организације и њихов рад за тај последњи бој. Станите на чело радних и национално угњетених маса и водите их у борбу против фашистичких тлачитеља наших народа... Извршите своју дужност авангарде радничке класе Југославије. Народ у последњи и одлучни бој за слободу и срећу човечанства“.¹²

27. јуна 1941. године одржана је седница ЦК КПЈ на којој је одлучено да известан број чланова ЦК КПЈ одмах пођу на терен ради руководења устанком. На овом састанку образован је Главни штаб НОП одреда Југославије, са командантом Јосипом Брозом Титом.

У исто време и партијска руководства у покрајнама одржала су састанке и вршила су последње организационе припреме, како би на позив ЦК КПЈ могли одмах да отпочну борбу против окупатора и његових помагача.

У Лесковцу и околини у ово време врше се последње припреме за почетак оружане борбе противу окупатора. Под руководством Томе Костића одржава се састанак са члановима КП и руководствима СКОЈ-а из Лесковца. На овом састанку је одлучено да се отпочне са диверзантским акцијама у граду и околини, ликвидирањем шпијуна, сечењем телефонских жица итд. У свим овим акцијама нарочито се истицала омладина.

4. јула 1941. године одржана је историјска седница Политбира ЦК КПЈ на којој је одлучено да одмах почне општенародни устанак. Поред тога одлучено је да се у НОП одредима уведе функција политичких комесара као представника Партије и народа, као и да се у духу донетих одлука изда проглас народима Југославије.

Између Шпитаљског гробља и Рудара, у пољу, одржан је припремни састанак са члановима КП и СКОЈ-а за одлазак прве групе на планину Кукавицу ради формирања партизанског одреда.

Овим састанком је руководио Драги Стаменковић. Сутрадан одлази прва група из Лесковца на планину Кукавицу. У овој групи налазио се Драги Стаменковић, који ће се поново вратити да обиђе цео терен. У току јула и августа на планину Кукавицу долази више група из Лесковца, Поречја, Јабланице, Пусте Реке, Врања, Власотинца и других места.

7. јула изведена је прва оружана акција у Србији а са њом почиње и народни устанак. Он је почeo организовано под руководством ПК КПЈ за Србију и Покрајинског штаба НОП одреда Србије. ЦК КПЈ и Главни штаб НОП одреда Југославије, који су тада руководили борбом из Београда, пружили су велику помоћ устанку у Србији. Они су још у јулу израдили план за стварање слободне територије у Западној Србији.

ЦК КПЈ, спроводећи одлуку Политбира ЦК КПЈ, издао проглас народима Југославије у коме, између осталог, стоји:

„Већ преко три недеље бије се највећа и најкровавија битка у историји света. С једне стране насрђу дивљи фашистички чопори Хитлера који као изгладнели пси крвавих губица и исплажених језика чине очајне напоре да се дочекају оних огромних богатства која су себи створили у зноју лица свога мирољубиви народи Совјетског Савеза“...

Даље у прогласу се објашњава да се Црвена армија бори невиђеним јунаштвом и великим пожртвовањем.

Обраћајући се радницима, сељацима и грађанима Југославије у прогласу се каже да је борба народа Совјетског Савеза у ствари допринос заједничкој борби свих културних људи света противу фашистичких освајача.

Позивајући Србе, Хрвате, Словенце, Црногорце, Македонце и народности које живе у Југославији ЦК КПЈ у свом прогласу истиче да је земља поробљена и опљачкана од истих злочинаца који су напали Совјетски Савез, затим да су народи Југославије војнички поробљени у априлском рату, али да нису покорени, да се не смеју заборавити славне традиције борбе за праведну ствар њихових дедова и да народ треба сада да покаже да је достојан својих предака.

У наставку се каже: „Сад је време, сада је куцнуо час, да се дигнете сви као један у бој против окупатора и њихових домаћих слугу крвника наших народа... Уништавајте све, све што користи фашистичким освајачима. Не дозволите да наше жељенице превозе ратни материјал и друга средства која служе фашистичким хордама и њиховој борби против Совјетског Савеза. Стварајмо од наше земље опседнуту тврђаву за фашистичке освајаче“.

ЦК КПЈ у прогласу се даље обраћа Србима, Хрватима, Македонцима, Словенцима и упозорава-

ва их на њихове дужности. На крају се обраћа радницима, сељацима, грађанима и омладини Југославије речима: „У бој. У бој против фашистичке окупаторске банде која тежи да истреби не само најбоље борце народа, већ и Словене на Балкану, која тежи да подјарми читав свет, која тежи да заведе најстрашнију владавину над народима који памти историја. У бој јер је сада куцнуо час да збацимо окупаторски фашистички јарам. У бој, јер је то наш дуг пред совјетским народом који се бори и за нашу слободу. У бој, у последњи бој за уништење фашистичке зарaze“.¹³

После прогласа ЦК КПЈ и Покрајински комитет за Србију издаје проглас у коме каже:

Фашистички разбојници на челу са сулудим Хитлером, који су окупирали нашу земљу, извршили су мучки напад на Совјетску Русију...

„Куцнуо је час када српски слободољубиви народ, који је стоећима гледао у великом руском народу заштитника своје националне независности...

„Српски народе, не оклевај! Сада и само сада куцнуо је час да учинимо крај пљачки и насиљу окупатора...

„Српски народе, ти који си у својој историји, у својој борби знао да презреш и казниш издавице, буди сада немилосрдан према свим прљавим нитковима, проданим националном непријатељу који су у рату издали нашу земљу“.¹⁴

У припремама за устанак, као и у свим акцијама које је КПЈ предузела, масовно је учествовала и скојевска организација. ОК СКОЈ-а за Лесковац вршио је опсежне мере у ово време за почетак оружане борбе. Ноћу 12/13. јула одржано је окружно саветовање СКОЈ-а у Чифлук Мири у непосредној близини Лесковаца.

Саветовању је присуствовало двадесетак руководилаца СКОЈ-а са територије, а у име ПК СКОЈ-а присуствовао је Драги Стаменковић. Ово саветовање је требало да се одржи недељу дана раније, али је стан у Лесковцу у коме је оно требало да се одржи био компромитован, па је одлучено да се одржи у близини Лесковаца. На саветовање се долазило по утврђеном плану појединачно и то у сумрак.

Поднето је неколико реферата. О политичкој ситуацији и задацима СКОЈ-а у условима окупације земље реферисао је Станимир Вељковић. У дискусији је било највише речи о припремама за устанак. Драги Стаменковић је истакао да је радничка класа Лесковаца припремила кадрове, као и омладину, која је спремна да се одмах ухвати у коштац са окупатором и домаћим издајницима.

После 22. јуна 1941. године, а нарочито у току јула, почеле су прве акције Партије и СКОЈ-а у лесковачком округу против окупатора и домаћих издајника.

Ударне скојевске групе палиле су сено које је припремљено за немачке потребе, лепиле су пароле по Лесковцу и другим местима, сипале шмиргл песак у осовине немачких возова, палиле новине, немачке аутомобиле, као и фабрике које су радије за немачке потребе. Секле су телефонске и телеграфске жице и стубове и убијале злогласне домаће издајнике.

22. јула 1941. године убијен је полицијски агент Ђуђулија, а 28. јула исте године убијен је Ђура Пиштало, злогласни жандармеријски наредник који је злоделима био познат радничкој класи Лесковаца.

На састанку ОК КПЈ за Лесковац одржаном у другој половини јула, коме су присуствовали Василије Буха и Драги Стаменковић, доноси се одлука о формирању одреда. Тада је и усвојен закључак да се обиђе терен и донесе одлука о средишту одреда.

О томе Драги Стаменковић каже: „На једном састанку ОК партије у Лесковцу, а у договору са чланом Покрајинског комитета партије Василијем Бухом, одлучено је да ја одем на терен планине Кукавице да испитам какви су тамошњи природни и други услови за формирање првог партизанског одреда у лесковачком округу. Одлучено је такође да Јован Цекић Ванча... оде на Бабичку гору и на Суву планину... После нашег повратка, решено је да се први партизански одред формира у лесковачком округу на планини Кукавици“.¹⁵

С обзиром да је терен добро испитан преовладало је мишљење да је најпогодније место за средиште одреда била Кукавица јер се са ње може да угрози жива сила непријатеља и пруга Лесковац--Врање. Организација одреда вршена је по упутству ЦК КПЈ.

У току јула одржан је читав низ припремних састанака са члановима КПЈ, младим комунистима — скојевцима, као и симпатизерима у Лесковцу, Поречју, Пустој Реци, Јабланици и Поморављу. И том приликом установљено је да у свим насељеним местима у округу Лесковац, где су постојале скојевске и партијске организације и партијски активи, људи били спремни за одред.

Поред прогласа, који су издавани од стране ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију, појавили су се и прогласи које је издавала партијска техника ОК КПЈ — Лесковац, а садржину су припремили чланови ОК-а

ОК КПЈ је издао у току јула један летак и то поводом ликвидације Ђуре Пиштале са потписом „Борци за националну независност и слободу народа“. ОК КПЈ Лесковац позива у прогласу народ Лесковаца и околине на устанак и борбу против окупатора.

ОК КПЈ — Лесковац упозорава народ на насиља и стрељања која врши окупатор. Затим, на пљачку коју он спроводи, као и на чињеницу да у свему томе окупатору помажу изроди и непријатељи свога народа. Али све те домаће издајнике стићи ће казна народа ако се не тргну и не опамете, а за пример може да им служи народна одмазда над џелатом — водничком Пишталом. У летку су објављена имена људи за које је утврђено да одржавају везе и чине услуге окупатору. А после тога у летку се наглашава да има још типова који опрезно и прикривено служе окупатору, а мисле да им се није ушло у траг. Међутим, ти се људи варaju, јер се прикупљају и за њих подаци па ће и њихова имена бити касније објављена. Јер, праведна казна неће мимоићи никога ко ради против народа.

У прогласу који је издат крајем јула 1941. године ОК КПЈ — Лесковац се обраћа свим поштеним и родољубивим народним синовима у Лесковцу и околини, као и радницима, сељацима, омладини, женама, поштеној интелигенцији и свим родољубивим грађанима речима: „Већ је прошло месец дана од како се води највећа и најжешћа борба у историји људског рода. Злочиначке фашистичке хорде и даље насрћу по цене огромних жртава. Совјетски народ са својом славном и непобедивом Црвеном армијом сваким даном задаје све страшније ударце Хитлеровим бандама. На то побеснели фашисти у свом очају и лудилу одговарају ужасно свирепим и најсрамнијим поступцима над становништвом окупираних крајева. Заробљеници су подвргнути грозним мучењима. Ваде им очи, секу ноге и руке, па кад од њих не могу ништа изнудити онда их стрељају или запале“... У прогласу се даље говори о злочинима и пљачки које фашисти врше над народима и како стрељају и уништавају невине људе у окупираним земљама, а код нас врше притисак на своје верне слуге тражећи од њих да им помогну у пљачки и уништавању наших народа. У прогласу се нарочито истичу мере предузете над комунистима после напада Немачке на СССР и да је, захваљујући српском начелнику у Лесковцу, ухапшено 25 лица од којих су четири спроведена у Београд (овде треба да стоји пет), а затим су расписане потернице још за двадесеторицом народних бораца.

Обраћајући се радницима монопола, текстилним радницима, железничким службеницима и осталим радницима, ОК КПЈ у прогласу даље каже:

„Ви који својим вредним рукама стварате богатства другим а сами стално остајете у беди, понижени и уvreђени, ви данас највише патите. Ви на својој грбачи најбоље осећате шта значи скупоћа, незапосленост, беда и глад... Вашим се радом користи ваш непријатељ. Ваши послодавци и шефови се улизују и служе окупатора. Зар можете и ви то исто учинити? Не, не можете ви то чинити јер сте ви радни и сиромашни људи, довольно поштени и слободољубиви. Ви сте свесни каква се љута и одлучна борба данас води између сила напретка и слободе, против сила назата и ропства. Зато непријатељ за вас спрема радне концентрационе логоре. А данас сви поштени људи овога краја очекују вашу мушку и одлучну реч, очекују пролетерска дела, да и ви покажете окупатору... да ви нисте кукавице, већ да сте спремни поћи у бој, за вашу бољу будућност. Радници, збијте своје редове око ваше Партије, Комунистичке партије и пођите у одлучујући и последњи бој“.

Сељаке лесковачког, јабланичког и власотиначког и осталих срезова ОК КПЈ за Лесковац у прогласу упозорава да је род приспео за жетву, да окупатор и његове слуге припремају пљачку. Због тога их позивају да не извршавају наређења окупатора и да, уколико им живот буде угрожен буду спремни да заједно са оружаним партизанским одредима пруже непријатељу одлучан отпор. Да се угледају на храбар совјетски народ, на Старог Вујадина и да буду достојни потомци својих предака.

Посебан одељак у прогласу односи се на Србе под немачко-бугарском окупацијом у Врању и околини. У том делу прогласа каже се: „Ви данас двоструко патите. Вас су насиљно одвојили од српског народа великобугарска буржоазија верни слуге Хитлерове Германије у својој грамзивости и насиљем као да нема граница. Вас киње и прогоне. Врше брезу и насиљну бугаризацију... српске сељаке пресрећу бугарски жандарми, скидају им и отимају шајкаче, бију их и прете смрћу ако се не изјасне да су Бугари... као што је раније великосрпска буржоазија угњетавала бугарско становништво у босилградском срезу и насиљем хтела да га национално подреди. Тако исто чине Бугари... Заложимо се за братство и слугу српског и бугарског народа противу заједничког зла и несреће које нас тешко притискује“.

Прогласу се посебно упућује позив омладини да се не да преварити од стране окупатора, да је она нада и узданица народа и да улази у партизанске одреде и бори се за слободу и националну независност свога народа.

На крају ОК КПЈ Лесковац, обраћајући се са „Народе, поштена интелигенција и родољубиви грађани“ позива на заједничку борбу и каже: „Ви сви добро znate да је данас време да се удруженим снагама боримо против заклетог непријатеља — окупатора и његових слуга. Сваки од вас може да допринесе народној борби... Ваши се обраћамо ми комунисти са позивом да сада јаче него ikada прионете пожртвованој и одлучуjoj борби јер наша судбина и будућност у многоме зависи од наше заједничке борбе. Наша ју-

начка комунистичка партија Југославије као неустрошиви првоборац за слободу и националну независност преко свога прогласа од 12. јула позива народ у борју, у последњи бој за уништење непријатеља“.¹⁶

Интересантно је напоменути да се у прогласу позива читав народ у борбу против окупатора ступањем у партизанске одреде. Овај апел даје нам могућности да помишљамо на то да је Кукавички партизански одред формиран пре издавања овог прогласа а никако после њега. Овде се не ради о припремама већ о оружаној борби. Можда је званично формирање одреда било 10. августа, али је по свој прилици одред и дотле постојао а сачињавали су га борци из оних првих група које су дошли на Кукавицу.

20. јула 1941. године ПК КПЈ за Србију шаље циркуларно писмо бр. 1 окружним, месним и рејонским комитетима и месним комитетима СКОЈ-а, као и свима одговорним партијским руководиоцима и целокупном чланству Партије у Србији.

У уводу писма говори се да мучки напад хитлеровске Немачке на СССР треба схватити као напад не само на совјетски народ већ на све поробљене народе; говори се и о крвавим репресалијама које спроводи окупатор са домаћим издајницима и објашњава зашто он то чини, у писму се каже да треба још више појачати борбу противу окупатора, уништавати непријатељску живу силу и наносити му велике материјалне губитке. Стога се пред партијске организације постављају следећи задаци:

„1) Неодложно отпочети с акцијама, све јачим и јачим акцијама у духу већ датих директива. Акције морају бити добро припремљене и извођење. Свака наша акција мора имати за последицу и материјалну и моралну штету за непријатеља.

„2) До максимума развијати самоницијативу код организација и сваког појединца. Само онај који и дан и ноћ буде размишљао о задацима, који данас стоје пред Партијом, само они задаци коме пређу у крв и месо, извршиће своју дужност и сигурно нанети непријатељу ударце.

„3) Свакоме, свакоме човеку одређивати дневне задатке и контролисати њихово извршење. У случају неуспеха испитати узорке а упуство обраћивати и преносити даље.

„4) Завести челичну дисциплину у партијским организацијама и по цену преполовљења чланства. Партији није потребан само број чланова, али неактивног, већ храбри, одани, и спремни војници, који неће узмани ни пред каквим тешкоћама. Сваки наш човек мора се осећати мобилисаним војником — ратником“.¹⁷

У писму се даље говори да се треба борити против колебљивца свих боја у Партији и ван ње. Сви задаци Партије морају бити подређени рату. У акције треба увлачiti широке народне масе.

Покрајински комитет упозорава на грешке које су се појавиле у раду неких организација и помиње неке чланове Партије који су кажњени због тога. Треба поменути да са територије Лесковца овом приликом нико није партијски кажњен.

У Лесковцу као и у Врању и осталим местима, прве акције против окупатора већ су биле изведене. У Врању је формирано више ударних десетина. У Дуванској станици образоване су четири такве десетине. Несумњиво је да су после овога писма акције постале чешће. Тако МК КПЈ Врање, на свом састанку од 23. јула, одлучује да се почне са оружаним акцијама и то најпре са сечењем телефонских водова. Та одлука је одмах извршена.

Као што смо рекли, у току јула на планини Кукавици налазила се група партизана која је логоровала на месту Козјак. Борци су углавном били из Лесковца, Јабланице, Пусте Реке, Поречја, Поморавља и других места.

Иако одред није био званично формиран, он је у току јула извршио оружану акцију на финансе у Чукљенику (а то само потврђује да је одред постојао и пре званичног формирања). Том приликом заплењене су 43 пушке и нешто опреме. О овоме је остао подatak и у „Билтену Врховног штаба НОП“.

Међутим, званично је Кукавички одред формиран 10. августа 1941. године. Одред је приликом формирања имао преко 70 бораца, већином чланова Партије и СКОЈ-а.

Истог дана донета је одлука МК КПЈ за Врање да се формира Врањски партизански одред који би дејствовао у околини Врања. Међутим, иако су све припреме извршене, због хапшења секретара МК КПЈ — Врање и неколико чланова МК КПЈ, одложено је формирање одреда. Ову одлуку о формирању одреда реализовао је Влада Ђорђевић (члан ОК КПЈ — Лесковац, који је био упућен на партијски рад у Врање) тек крајем августа. У одреду је у то време било око 20 бораца. Из овога одреда одмах је одвојено 12 бораца које је, по директиви ОК КПЈ — Лесковац, одвео Влада Ђорђевић у Кукавички партизански одред. Он је ставио у задатак команди одреда да прихвати ново људство и омасови одред.¹⁸ Већ половином септембра одред је имао 60 бораца.

Резервну армију за партизанске одреде представљао је велики број скојеваца. ОК КПЈ, као и члан ЦК КПЈ Коста Стаменковић, имао је посебан став о пријему скојеваца у одред. Сваки скојевац пре доласка у одред био је провераван у разним диверзантским акцијама како би се што боље припремио за јаче сукобе са непријатељем. Уколико би дошли непроверени, они су враћани.

У то време по задатку ПК КПЈ за Србију Станојко Вукић прелази на терен Грделице ради одржавања везе са МК КПЈ — Врање и Кукавичким одредом. Његов најважнији задатак је био одржавање веза са ПК КПЈ за Македонију, а везу ОК — Лесковац и ПК-а за Србију одржавала је Бранислава Стефановић све до децембра 1941. године.

10. августа 1941. године ПК КПЈ за Србију послало је упутство своме члану који се налазио на југу Србије за рад

на формирању партизанских одреда и развијању њиховог дејства.

У писму се говори да су партијске организације у последње време пошле корак напред, али да је у погледу акција, стварања партизанских одреда и развијања њихове делатности, далеко за другим организацијама и да готово ништа у том смислу није учињено. Сматрамо да је оваква констатација преоштра за прилике и мере које су предузете од стране ОК — Лесковац у вези са оружаним акцијама и формирањем одреда. Можда је ова констатација тачна за неко подручје, али треба имати на уму да су већ у то време на југу Србије постојала три партизанска одреда. Вероватно је да они нису били активни као одреди у Западној Србији и да је ова критика у ствари била подстрек за веће оружане акције. Сигурно је да би се боља оцена о раду Партије дала уколико бисмо имали комплетну преписку између ОК-а и ПК-а. У овом писму дата су конкретна упутства за рад на овој територији а то су:

„1) Одмах прићи стварању заједничких комитета, т.ј. одбора народноослободилачког фронта повезујући се са присталицама свих бивших партија које се данас изјашњавају за борбу против окупатора и њихових слугу...

„2) Неодложно стварати, проширавати и јачати партизанске одреде и истовремено развијати њихову делатност. Сваком одреду, свакој парт. орг. и сваком човеку посебно одређивати дневне задатке. До највећег степена развити самоиницијативу сваке парт. орг., партизанског одреда и сваког човека... Наоружавајте се разоружавањем жандарма и жандар. станица, немачких војника...

„3) Избегавати сукобе са председницима и одборницима општина, кулдукцијама и сл., сећи ако нису издајници и слуге окупатора... Правилно сте урадили са оним крвником жандармериским у Л. Тако треба поступити и са осталим жбировима који су тамо послати ради појачања.

„4) Чим неки партизан падне у ропство или ма ко у затвор одмах покушајте са спасавањем оружаним снагама...

„5) Партијске јединице у одредима морају редовно одржавати своје састанке...

„6) Завести гвоздену дисциплину у парт. орг. и одредима. Код неких прекршаја кривце треба ликвидирати...

„11) Коначно је решено да скојевац Др. (мисли се на Драгог Стаменковића примедба ХР.) остане код вас на раду и с њим можете потпуно располагати за тај крај...

„12) ПК је решио да друг Јова (мисли се на Василија Буху — примедба ХР.) пође одмах у Зај. и у духу циркулара и директиве изложених у овоме писму помогне друговима у постављању рада и убрзању крупнијих акција из којих треба што пре прићи на општи устанак у тимочкој крајини, то јест на читавом том подручју...

„13) Утврдите добру везу са Мак. и када нешто дође отуда не жалите труда и новца да неко дође одмах овамо. Тај задатак припада друговима у Л“.¹⁹

Како што се из упутства види, ПК је за гвоздену дисциплину у извршавању

партијских задатака. Вероватно се она оштра критика односи највише на Зајечар као што се може претпоставити на основу дванаесте тачке.

ОК КПЈ Лесковац ће према овој директиви, бити главна веза између Македоније и ПК КПЈ за Србију, а касније веза и између Косова и Метохије и ПК КПЈ за Србију.

После прве оружане акције одреда на Чукљенику, која је за одред представљала крупан успех и који је цео одред охрабрио, Драги Стаменковић о политичком раду одреда каже:

„Одлучили смо да сиђемо у села и држимо прве конференције. Била је недеља после подне када смо дошли у село Брезу. Пред бакалницом је била повећа група сељака. Када су примилила наоружане људе, они су се мало уплашили... Говорили смо им ко смо, зашто смо узели оружје у руке и шта хоћемо — шта је наш циљ. Одмах после тога наша партизанска група отишla је у суседно село...

Оба ова збора и наша појава међу народом имали су велики одјек у целом Поречју. Почело се више говорити о партизанима на Кукавици који се спремају за борбу противу Немаца.²⁰

ПК КПЈ за Србију је партијским организацијама често указивао на поједине нове моменте и давао им упутства за даљу организацију борбе противу окупатора. Посебно је указивао на потребу ширег и јачег разобличавања и раскринавања издајника Кости Пећанца и припадника других квислиншких организација. Затим је указивао да се, уколико је то могуће, треба споразумевати са четничким војводама и истакнутим политичким представницима грађанских партија и на тај начин обезбедити широку платформу за развој НОП, чиме би се свима омогућило да учествују у борби против окупатора и домаћих издајника. Овај задатак ОК КПЈ Лесковац је покушао да изврши и у томе је имао делимичних успеха, јер су неке четничке војводе, као Максим Ђуровић, пришли НОП-у још од првих дана.

Карактеристику покрета од капитулације Југославије па до извођења крупнијих оружаних акција у лесковачком округу дао је Милија Радовановић у једном чланку одмах после завршетка рата следећим речима:

„По окупацији наше земље од Немаца, у лесковачком округу, као и у читавој Србији, по директивама Комунистичке партије Југославије, почело се радити у народу на припремама за предстојећи отпор фашистичком завојевачу. Као и у Лесковцу, по селима се скривало оружје и муниција, прикупљали су се новчани прилози и материјал, формирали су се илегалне десетине за оружану борбу. Напад на Совјетски Савез још више је убрзao предузете припреме. Већ јула

месеца 1941. године, у граду и околини почињу прве саботаже и диверзије. На планини Кукавици већ се налазила прва група бораца, наоружани само са неколико пиштоља. Прочувши се брзо у народу, група се нагло увећавала пристизањем нових бораца, а августа 1941. године борци из ове групе почели су се појављивати јавно по селима, држећи зборове на којима су објашњавали народу циљ борбе и позивали га на отпор.

„Народ их је свуда радо примао и са одушевљењем је о њима причао верујући им, јер је веровао у праведност ствари за којом су пошли.

„Од ове групе бораца као језгро формирани су касније лесковачки (кукавички) партизански одред у првој половини августа 1941. године, Бабички половином септембра и Јабланички одред у другој половини октобра исте године. Одмах по формирању, Лесковачки одред кренуо је у прве акције на Чукљеник и Вучје, где је разоружао финансе и жандарме и тако наоружан упао у Власотинце после жестоке борбе, где је такође разоружао тамошњу жандармеријску станицу и вратио се натраг на планину Кукавицу постигавши значајне успехе, о којима се у народу препричавало. Лесковачки одред сада је контролисао Поречје и угрожавао пругу и комуникације Врање—Лесковац. Бабички одред ослободио је читав Бабички крај и угрожавао саобраћај на прузи и путу Лесковац—Niш, а Јабланички одред се упутио на планину Радан у Јабланице, где је у народу било велико расположење да има свој одред. После ових првих акција поменутих партизанских одреда, непријатељ је држао само Лесковац—Власотинце, Гределицу и Лебане, где су биле сконцентрисане јаче непријатељске снаге. Због тога је комбинованим снагама партизанских одреда нападнуто Лебане и ликвидирано право непријатељско упориште 9. новембра 1941. године и истовремено су заузети рудник Леце и Медвеђа. Тада је одлучено да се више не повлачи по извршеним акцијама, већ да се брани ослобођена територија.²¹

Друга половина 1941. године на територији ОК КПЈ Лесковац карактеристична је по многим акцијама које су извели партизански одреди под руководством КП, као и илегалне десетине, ударне групе итд.

Са ликвидацијом старе власти ОК-а је донео одлуку да се одмах формирају народноослободилачки одбори као органи устанка. У органе нове власти улазили су истакнути људи из КПЈ и СКОЈ-а, као и они припадници грађанских политичких партија који су били спремни да се боре против окупатора и домаћих издајника. На тај начин се остварило политичко јединство народа у борби против фашизма. На ослобођеној територији формирани су легални а на ослобођеној територији илегални НОО.

У другој половини 1941. године заплењене су готово све општине у Поречју, Пустој Реци, Бабичкој гори, као и око Лесковца.

Прве оружане акције које су изведене од стране партизанских одреда омогућиле су многим људима да приђу НОП-у.

Као што смо истакли, партијска организација је редовно, према могућностима и приликама обавештавала више партијске форуме о политичкој и војној ситуацији у овим крајевима.

Тако је члан ПК КПЈ за Србију Василије Буха послao извештај 28/29. августа 1941. године ПК-у КПЈ за Србију у коме истиче да је разговарао са ћенералштабним,²² и да ће учинити све да сазна све оно што Партију интересује. Осим тога извештава да је дао неколико генералштабних карата овога краја, као и извод из правила вештина која ће служити партизанима за обуку.

Затим пише: „У Л. сам био принуђен да казним опоменом руководиоца (Црног)²³ ради несналажења и неких пропуста по важним пословима. Остали као и он сам су се са тим сложили. Мислим да ће се поправити.“

Буха даље јавља да је скојевац Драги (мисли на Драгог Стаменковића — примедба — ХР) много заузет организацијом одреда у Кукавици и да је неопходан руководству у Лесковцу јер је за то најпогоднија личност.

Са представницима грађанских партија није још дошао у контакт, стоји даље у обавештењима В. Бухе, што се тиче везе са Македонијом извештава следеће: „По питању Макед. ја сам у Л. нашао се са дугачким другом који је дошао отуда. Он ће Вам усмено поднети извештај о свему, шта је тамо било и како је. Њему је у Н. такође поднесен усмени извештај о стању народне помоћи код нас. Преко њега се интересујемо за неке људе овамо“.

Буха упозорава да адресу која им је послата преко курирке више не користе и да им шаље нову адресу која је сигурнија и боља. ПК КПЈ за Србију требало би да настоји да људи, које шаље овамо за одред, буду на овом терену понедељком, средом и петком, јер би тих дана одмах могли да наставе пут за одред.

Као што се види из садржине писма, ПК КПЈ за Србију је извештаван о свим проблемима на терену.

На извештај који је послao Василије Буха, ПК КПЈ за Србију је одмах одговорио преко Лепосаве Стаменковић Ленке која је у то време била на југу Србије. У писму се истиче да је Коста Пећанац коначно направио споразум са окупатором и да је он издао проглас народу препоручујући му да поштује окупатора и да зато треба брзо раскринкавати његову издајничку улогу, мобилисавши читав народ против њега. Исто тако наложено је да се раскринкава и но-

ва марионетска влада, као и да им је послато петнаест људи за одред.²⁴

На крају писма се траже обавештења о јачини и опремљености немачких снага стационираних у Нишу.

Василије Буха је одмах одговорио ПК-у на ово писмо: „Јуче смо прихватили 15. људи за партизане. Одмах смо послали 8 металаца и девојку. Буду сам задржао па ћу га сутра послати у Л. (есковац) јер тамо треба помоћ за одред а он ми се од свих учинио најпогоднији за то... Ја сутра морам ићи за Л. (есковац) и да се видим са генералштабом...²⁵

Поводом именовања такозване нове српске владе, ПК КПЈ за Србију издао је проглас у коме каже:

„Твоји угњетачи и крвници, немачки фашисти, који су поробили, опљачкали и у црно зашли твоју српску земљу, покушавају данас да помоћу једне бедне шашице народних издајника изврше нов и подмукли удар против твоје будућности и твоје свете ослободилачке борбе.

На дан 29. августа злогласни целат српског народа, генерал Данкелмач именовао је такозвану „Нову српску владу“ на челу са немачким шпијуном, генералом Недићем. Истог дана самозвани војвода и стара продана душа, Коста Пећанац издао је свој злогласни проглас кога су фашистички војници лепили по зидовима наших места...“

Покрајински комитет КПЈ за Србију због тога позива српски народ да још више појача борбу противу окупатора и домаћих издајника следећим речима:

„Као и увек у својој историји, устани на борбу српски народе. Ти знаш добро да се слобода никада не добија на златном тањиру, већ се осваја оружјем у руци. Прогнај из своје средине све оне који ти говоре да није још време. Води све снажнији и шири ослободилачки рат против турског јарма...²⁶

Сигурно је, а то се може видети и на терену, да је после овога прогласа појачана оружана борба противу окупатора и домаћих издајника на југу Србије.

Као што смо раније истакли после обиласка терена и реферисања ОК КПЈ за Лесковац узета је планина Кукавица за формирање првог одреда у нашем крају због близине комуникација и непријатељске војне сile.

Одмах по формирању одреда формирање су војне десетине, а у тим десетинама била су најмање по три члана КПЈ. У почетку партијско руководство у одреду сачињавали су Коста Стаменковић, Василије Смајевић и Влада Ђорђевић. Формирањем Јабланичког партизанског одреда и одласком Василија Смајевића, за секретара партијског руководства у одреду је дошао Борко Џекић. О партијској организацији у Куканичком партизанском одреду можемо се обавестити

из једног писма из фебруара 1942. године. Према том документу одред је имао четири чете а партијски рад у свакој чети развијао се по секторима. У то време постојали су политички, скојевски, војни, женски и народноослободилачки сектор. Сваки члан Партије задужен је за рад у једном од ових сектора. Партијске јединице су се састајале два пута недељно. Један састанак је био посвећен теорији, а други пракси. Партијске јединице (ћелије) делују на територији за коју су одређене и обрађују је политички, војнички и партијски. Партијско руководство је имало пет чланова.²⁷

Септембра месеца 1941. године извршена је реорганизација партијске организације у Лесковцу јер се прешло са предузетно-структурног принципа на територијални принцип организације.

Раније су постојале струковне партијске организације (предузетне, намештајничке) организоване на основу професионалне припадности чланова. Сада се формирају партијске организације у рејонима. У Лесковцу је било четири. Ми ћемо овде само истаћи како је изгледала партијска ћелија у рејону и шта је она радила. Секретар партијске ћелије трећег рејона био је Ђорђе Стаменковић Козак.

Партијска ћелија трећег рејона имала је у почетку осам чланова. Према задужењима секретар је одговарао за политички рад, један члан за народноослободилачки фонд, затим су задужени чланови КП за рад омладине, војна питања итд. Поред ових почетних задужења готово сви чланови КП су били чланови рејонског одбора НОФ-а и имали конкретна задужења за рад са народом.

У другој половини 1941. године долази до чешћих промена у ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а за Лесковац.

Као што смо напоменули, после напада Немачке на СССР, долази до размештаја кадрова. Размештени чланови ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а нису губили функције у тим форумима без обзира на то што су њихова места попуњавали други који су мање компромитовани. Али је несумњиво да то прилично отежава утврђивање извесних чињеница. Пре свега не можемо да пратимо активност тих људи који су додељени на рад у тим руководствима.

На основу расположивог материјала и чињеница можемо утврдити следеће: да је од јула до септембра 1941. године обављао дужност секретара ОК КПЈ за Лесковац Сима Погачаревић Црни, после њега вероватно је ту дужност обављала Лепосава Стаменковић Ленка, а

њеним одлаком у Лесковачки а затим у Јабланички одред извештаје ПК-у слали су Глигорије Диклић Будни, Благоје Ристић Раде Металац, Разуменка Петровић и Радмила Обрадовић, али то већином у 1942. години.

После Станимира Вељковића за секретара ОК СКОЈ-а дошао је Александар Јовановић Белка, који ту функцију обавља до 4. новембра 1941, а после њега долази за секретара Благоје Ристић и ту дужност обавља до погибије.

Партијска организација је радила тајно и у строгој илегалности. Поред редовних састанака, који су одржавани два пута недељно, организовани су и летећи састанци на којима су давана брза обавештења, инструкције и директиве. Уколико би се десило да неко од чланова не дође на састанак у одређено време, чланови партијске организације су се одмах разилазили.

Упоредо са организовањем и јачањем партизанских одреда појављује се у овом крају и Коста Миловановић — Коста Пећанац, четнички војвода који је већ августа потписао споразум са Немцима за борбу против партизанских одреда. И тада је омогућено да се издајничка улога четника у народу још више разобличи. Иако је Коста Пећанац потписао споразум са Немцима, у неким селима имао је јак утицај и није био довољно компромитован. Због тога је било одлучено да се један број комуниста врати из одреда на рад са народом и то је имало огроман успех. Са оснивањем одреда на великом делу територије обезбеђени су услови за политички рад. Четници у то време одлазе у градове и постају врста непријатељске посаде што их је још више компромитовало у народу. Значи главни обрачун се приближавао. Због тога партијска организација даје директиву да се спроведе оштрија борба против окупатора и домаћих издајника.

О тим акцијама у другој половини 1941. године Милија Радовановић каже следеће: „Већ у септембру 1941. године је ослобођено Власотинце. Убрзо у нашим рукама је било и Вучје, индустриско насеље на домаку Лесковца, у које се налази велика текстилна фабрика... Борба на Пасјачи је била пресудна за коначни пораз Пећанчевих четника, јер се они од тада до краја рата никад више нису могли опоравити...²⁸

Врањски партизански одред је у ово време извршио неколико оружаних акција, али после напада на рудник антимона и бугарска војска и њихове власти почеле су жестоку акцију против партизана, тако да је одреду омогућен опстанак на терену. Зато је донета одлука,

коју је потврдило и партијско руководство ОК КПЈ за Лесковац, да одред пређе демаркациону линију и да уђе у састав Кукавичког одреда. На терен Врања враћа се само Сима Погачаревић са групом другова. Ово стално мешање Врањског партизанског одреда са Кукавичким партизанским одредом створило је приличну забуну и због тога неки овај одред називају Врањски пододред Кукавичког партизанског одреда. Међутим, као што видимо, за време рата то издвајање није било такво како га сада приказују преживели борци.

О успеху партизанских одреда у лесковачком округу М. Радовановић каже: „Седмог новембра ослобођени су Лебане, Медвеђа и Леце... тиме су наше снаге створиле велику слободну територију на југу Србије, на којој је живело близу милион становника. То је имало изванредан значај за даљи развој партизанске борбе не само у Јабланици и Топлици, већ у целој јужној Србији.

„Лебане је било слободно од 7 новембра до 14 децембра 1941. године. Уочи ослобођења ове варошице у Лесковцу је био стигао злогласни немачки мајор Кенинг. Његов задатак је био да организује брузу и ефикасну офанзиву на југу... Кенинг је одмах пошао у напад. Око Лебана развила се жестока борба. Немци су веровали да ће лако проћи. Показало се да су се преварили. Ми смо пружили Немцима снажан отпор и успели да их одбијемо. Ту је доста Немаца погинуло. Погинуо је и сам Кенинг. Сутра дан Немци су са тенковима морали доћи по мртвог команданта...

„Немци су тек 14. децембра поново сами пошли против нас, и то из два правца. Били су наоружани и тенковима. Наше снаге су се успешно извукле из Лебана, али су и даље задржале читаву слободну територију.

„Стварањем слободне територије створен је и слободан живот, нова власт. Настао је масован покрет сељака за борбу против окупатора...

„И народ и одреди слили су се у једно. У томе је био извор наше снаге...

„На читавој територији постојали су народни одбори, од месних до општинских. У већим местима као што су Лебане, Вучје, Медвеђа, основали су и команде места. А све то — народни одбори, војне десетине и чете, сеоске страже, партизански судови, у многим местима и школе представљало је једну широку организацију нове власти.²⁹

У ово време партизански одреди врше успешне акције и на прузи. Тако је окупатор са свију страна онемогућен да на време извршава своје ратне планове.

У овим акцијама гинули су наши најбољи партизански кадрови. У другој половини 1941. године ОК КПЈ за Лесковац изгубио је два своја истакнута члана — Владу Ђорђевића, комесара Кукавичког партизанског одреда и Симу Погачаревића. Затим пали су и чланови КП Жика Илић, Гојко Драшковић, Добривоје Ђеранић и други.

Неки партизански кадрови отишли су да се боре ван наше територије. На

пример Благоје Николић, Воја Мичић и други. Због чега и по чијој директиви су они отишли за Западну Србију до сада није објашњено. Постоји претпоставка да је представник са ове територије позван да присуствује саветовању у Столицама и да је Благоје Николић као најискуснији за пробијање у ратним приликама с обзиром на своја искуства из октобарске револуције, био одређен за делегата. Међутим, он је стигао до Лознице закасније за саветовање, почела је непријатељска офанзива, да се враћа у оваквим условима било је немогуће и због тога што није имао посебне директиве да за овај крај пренесе, прикључио се главници наших снага у Западној Србији и био са њима све до своје смрти 1943. године.

Поводом 24-годишњице велике октобарске социјалистичке револуције ПК КПЈ за Србију издао је проглас српском народу у коме га упозорава на злочине које врши окупатор у земљи, као и да ће победа сигурно бити на страни Црвене армије. Због тога треба масовније одлазити у партизанске редове.

ЦК КПЈ послало је писмо ПК КПЈ за Србију 14. VII 1941. године. То писмо има велики значај за Србију јер се пред партијском организацијом у Србији у то време постављају велики задаци од чијег извршења зависи читав развијак политичких прилика не само у Србији него велиkim делом и у свим крајевима Југославије, па чак и на читавом Балкану. Из овога може се закључити колики је био значај Србије за успех народнослободилачког рата у нашој земљи. У овоме писму речено је да све реорганизоване одреде треба вратити на њихове терене.³⁰

Окружни комитет КПЈ за Лесковац издао је проглас поводом шестомесечне борбе коју води ССРП противу фашистичке Немачке у коме се каже: „22. децембра навршава се шест месеци од како су хитлеровске банде вероломно напале на моћан Совјетски Савез. Шест месеци води се тешка и крвава борба какву не памти историја света. Наоружане фашистичке хорде жељне плаче, туђих земаља и имовине као побеснеле звери јурнуле су на цватући Совјетски Савез да га униште и поробе његове народе.

Најљуби непријатељ мира, слободе и напретка народа, Немачки фашизам, као гладна звер бацио се на народе Европе да од њих направи робље које ће да служи лудацима и убицима хитлеровске Немачке...

„Немачки фашистички поробљивачи жељни светског господства ставили себи међу првима за циљ да униште читаво словенство. Зато су поробили Чешку, Словачку, Пољску, Југославију, окупирали Бугарску а затим се бацили свом снагом на земљу социјализма, узданици свих Словена и поробљених народа Совјетски Савез...

„Узалудни покушаји да освоје Москву и Ленинград показали су немоћ фашизма. Пут за Москву био је за фашисте пут смрти...“

У прогласу се даље каже: „Никада српски народ неће заборавити 6. април. Неочекивано и зверски фашисти су напали на незаштићене градове и села и сејали смрт. Зато се српски народ подигао у борбу за слободу и националну независност. Српски народ у коме живи дух хероја из минулих борби, дао је нове хероје и неустрашиме борце за част и слободу своје земље...“

Обраћајући се омладини, партизанима и родољубивој јавности, ОК КПЈ даље у прогласу каже: „Буди достојна својих херојских предака, у борби за част и слободу земље. Уједини све своје снаге у борбу противу окупатора и народних издајника. Настави још снажније и јаче да уништаваш непријатеља и његове слуге — остваримо борбено јединство целокупне омладине, јер је то залога твоје срећније будућности и бољег живота.

„Ви сте својом херојском борбом исписали славне странице наше историје. Показали сте целом свету да сте достојни наследници јунака из минулих борби за слободу и независност српског народа...“

„Родољуби, не наседајте лажима и провокацијама фашистичких плаћеника. Фашистички бандити хоће од вас да направе послушно робље, које ће повити главу пред силом куршума и бајонета. Недајте да окупатор користи вашу имовину у борби противу ваше браће...“

„Не дозволите да се без вашег учешћа срушиве немачки окупатор и народне издајице. Уједињи се својим народом у борби противу окупатора и издајника ви ћете показати да сте достојни својих предака.“³¹

Окружни комитет КПЈ за Лесковац крајем децембра издао је још један проглас о настављању јуначке борбе партизана против окупатора и домаћих издајника. У њему се каже:

„Прошло је пола године од како је крвоточни хитлеровски фашизам насрнуо на моћни Совјетски Савез са намером да га уништи. Хитлер се надао да ће то бити лак посао од неколико недеља. Али се је горко преварио. Фашистичке разбојничке хорде наишли су на снажан отпор славне Црвене армије... Изма Црвене армије стајају је јединствен и одлучан цео совјетски народ...“

„Победоносна Црвена армија гони фашистичке разбојнике, који у паничном страху остављају све, само да спасу главу...“

„Прошло је пола године од када су фашисти веровали и надали се да ће тријумфовати... Пропала је парола „Викторија“ Немачка побеђује на свим фронтовима...“

„Прошло је пола године како се Србија умирити не може и поред казнених експедиција и неће се умирити док се не уништи фашистички окупатор и његове бедне слуге... Поробљени народи Европе предвођени великим Совјетским Савезом, праве заокрет у борби против сила мрака и тираније. Падају окови...“

О партизанима се у прогласу каже: „Ви сте као див — јунаци још од првог дана устали да се борите против мрског окупатора и његових проданих слугу... Ви сте неимари и весници боље и срећније будућности... Ваши борбени у Јабланици и Топлици служи за пример другима. Наставите борбу још силаји и јаче, оштрије и упорније, да би што пре дотукли непријатеља...“

За комунисте се у прогласу каже: „Ви сте својим животима цементирали и очеличили пар-

тизанске редове. Ви сте били до сада кичма свакој борби... Ви сте у свакој борби први, служили сте примером. Ваше пожртвовање, дисциплина, иницијатива, оданост, одлучност и хладнокрвност у најтежим моментима су за дивљење. Делом и радом доказујете да сте најбољи синови народа... Потребно је борити се до краја успешно савлађујући све тешкоће и слабости.) 7. новембарски проглас Централног комитета наше партије јасно указује на дужности и задатке комуниста. Ми их морамо остварити... Ми водимо праведну борбу — народноослободилачку и зато немо и победити. Напред у победу!“³²

Ова два прогласа ОК КПЈ за Лесковац су прави извор за познавање народне борбе у овом крају противу окупатора и домаћих издајника. Прогласи су јасно ставили до знања окупатору да борба неће престати све док окупатор и домаћи издајници не буду побеђени. У издавању летака и прогласа велику упорност су показали чланови КПЈ који су радили у партијској технички, формирани у априлу ове године. Они су достојно извршили свој задатак за време народноослободилачког рата и народне револуције у овом крају.³³

О ситуацији на југу Србије Василије Буха је послао извештај ПК-у за Србију у коме истиче да је у Лесковцу и Нишу техника поново прорадила. Том приликом он је послао по један примерак летка ОК из Ниша и Лесковаца који су издати поводом пола године борбе на фронту и код нас. Буха даље јавља да се одржава веза са одредима, иако се у Лесковцу и Нишу појачавају снаге реакција.

„У Л. врше блокаде, рације и притисак на становништво, каже даље Буха. Из Македоније нема ништа. Због акције око Л. отежана је веза, али ћемо је што пре успоставити... Другови из Кос. и Мет. траже одговор на оно писмо које су Вам послали преко нас“.³⁴

Из овога писма може се сагледати колико је тешкоћа било у раду, али и поред тога борба противу окупатора се одвијала континуирано. Веза са суседним крајевима је добро функционисала. С обзиром на удаљеност ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију, а пошто је југ Србије постао велико жариште НО борбе, предложено је да се због удаљености и тешкоћа одржавања веза створи за југоисточну Србију (Ниш, Лесковац, Пожаревац, Зајечар) један секретаријат односно поверенство ПК чије би седиште било негде око Ниша.

У писму које је послато Мих. Мамићу од стране другова Тита и Марка предложен је и састав овога тела и у писму се каже: „У тај секретаријат би требало да уђу (Марко) Ракић, и, можда Зума.

Али осим... друге личности се могу изменити, рецимо са Лепом, Драгим и др.“³⁵

Ово партијско повериштво је формирано почетком 1942. године о чему ћемо посебно писати.

Као што се из изнетог види, народно-ослободилачки покрет у овом крају био је веома развијен. Услед оваквог размаха устанка крајем 1941. године и почетком 1942. године, непријатељ је био принуђен да, одмах по повлачењу наших снага из западне Србије у Санџак, већи део својих јединица пребаци у јужну Србију. Тако су већ у току јануара и почетком фебруара стигли из Шапца, Београда и из Баната у Лесковац, Ниш и Крушевач 1 и 4. Јоћићев добровољачки одред, и 5, 8, 16, 21, 11, и 12. одред Српске државне страже. Сем тога у првој половини јануара пребачен је у долину Ј. Мораве и 1. бугарски окупациони корпус. Са овим снагама и оним којима је већ располагао на овом терену, непријатељ ће привремено окупирати слободну територију, али неће моћи да угости народноослободилачки рат и народну револуцију на југу Србије

Б Е Л Е Ш К Е

1. Уочи рата, као и за време рата, ОК КПЈ — Лесковац обухватао је данашњу територију среза Лесковац и то све до формирања ОК КПЈ за округ Врање 1943. године.

2. Одведен је велики број комуниста и симпатизера у Ивањицу из Лесковаца и Врања, међу којима су били и Благоје Николић, Мирослав Стојановић Леско, Влада Ђорђевић, Сима Погачаревић, Драгомир Стефановић Јоска и др.

3. Вероватно је овом саветовању присуствовао и Коста Стаменковић као члан ЦК КПЈ Л. секретар ОК КПЈ Лесковац. Међутим то до сада нисмо били у могућности да утврдимо.

4. В конгрес Комунистичке партије Југославије, Београд 1948, страна 48 (стенографске белешке).

5. „Четрдесет година“, књига шеста 1941—1945. год. (Зборник сећања активиста југословенског радничког покрета, Београд 1961. год. (Драги Стаменковић — На југу Србије)

6. Исто.

7. Исто.

8. Пре тога је Василије Смајевић ишао за Пећ и у Пећи му је рекао Милан Поповић да ће наредних дана Немачка напasti СССР.

9. Сећања Василија Смајевића (магнетофонски снимак чува се у Музеју НОБ-е Лесковац).

10. Исто.

11. Због одмазде због напада партизана на Немце у селу Скели, Немци су убили 42 затвореника, међу којима и ову петорицу из Лесковаца. То су у исто време и прве жртве из града.

12. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књ. I, стр. 12, 15, 17.

13. Проглас — фотографија у архиви Народног музеја.

14. Проглас — фотографија у архиви Народног музеја.

15. „Четрдесет година“, књига шеста, 1941—1945.
16. Проглас — фотокопија у архиви Народног музеја.
17. Писмо — фотокопија у архиви Народног музеја.
18. Види „Устанак народа Југославије 1941“, Зборник, 5, Београд 1964. год. стр. 55 Јосиф Трајковић — Врањски партизански одред).
19. Писмо — фотокопија у архиви Народног музеја.
20. „Четрдесет година“, књига 6, 1941—1945, Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, Београд 1961. год. (Драги Стаменковић, На југу Србије, стр. 38, 39.)
21. Види чланак: Милија Радовановић, „Развој народнослободилачког покрета у току 1941. у нашем крају“, „Наша реч“, 7. јул 1945. год. Лесковац.
22. Буха је водио разговор са Петром Цветковићем, генералштабним капетаном бивше Југословенске војске, који је касније ступио у Кукачички партизански одред. У одреду је био познат као Ђока Мата.
23. Вероватно због промене средине и тешких услова рада у Лесковцу, Сима Погачаревић није одмах могао да се снађе у раду. Он је од стране Василија Бухе кажњен опоменом.
24. Већина ових писама односе се на читаву јужну и југоисточну Србију, тако да се многе ствари не могу да одреде поуздано за појединачне.
30. Изгледа да је ово писмо у нашем крају стигло тек уочи мартовске офанзиве и партијско руководство је поступило по њему. Писмо се односило на ранији период и друге услове на спровођењу директиве, умањило је бојеву готовост партизанских одреда на југу Србије.
31. Проглас — фотографија у архиви Народног музеја.
32. Проглас ОК КПЈ за Лесковац, фотокопија у архиви Народног музеја.
33. Опширније о партијској техничкој види у књизи Д. Кулић, „Како смо то учинили“, Лесковац 1958. стр. 78/90.
34. Писмо — фотокопија у Народном музеју.
35. Исто.

Христијан А. Ракич

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ЮГОСЛАВИИ ЛЕСКОВАЧКОГО ОКРУГА В 1941 ГОДУ

Коммунистическая партия Югославии подготовлялась к борбе с наступающей реакцией фашизма не была застигнута врасполох неожиданным нападением фашистских войск на Югославию. Бывшая Югославская армия капитулировала за двенадцать дней, но Югославский народ некапитулировал, он готовился к борбе под руководством КПЮ.

Несмотря на то что почти все гражданские партии предали своих членов, только Партия КПЮ пережившая разделение Югославии была организована нов и способна предпринять такое великое дело как поднятие восстания против оккупатора и домашних предателей.

Окружной комитет КПЮ со своими членами на территории бывшего Лесковачкого и Вранянского округа провёл директивы СК КПЮ. ПК КПЮ, за Сербию в целях широкого распространения КП и организации восстания в той части Сербии.

Организационно крепка и монолитная партийная организация сразу после апрельской катастрофы собирала оружие и боеприпасы, образовывала точки опоры, организовала военный комитет который работал с офицерами бывшей Югославской армии и формировалась ударные группы. После нападения Германии на СССР и советования в Братмиловцах и собрания в Лесковце, коммунисты анализировали прежнюю работу и дали директивы чтобы коммунисты укло-

реюне. Тешкоћа је и у томе што немамо преписку између руководства на терену и ОК КПЈ за Србију.

25. Фотокопија писма налази се у Народном музеју.

26. Фотокопија прогласа у архиви Народног музеја.

27. С обзиром да нема писаних извора, ово писмо, иако је из 1942. године, даје извесну представу о раду у 1941. години, јер се форме нису често мењала. Фотокопија докумената у архиви Народног музеја.

28. „Четрдесет година“, књига 5, 1941—1945, Београд 1961. (Партијски рад у бившем лесковачком округу, М. Радовановић.)

29. Исто.

30. Изгледа да је ово писмо у нашем крају стигло тек уочи мартовске офанзиве и партијско руководство је поступило по њему. Писмо се односило на ранији период и друге услове на спровођењу директиве, умањило је бојеву готовост партизанских одреда на југу Србије.

31. Проглас — фотографија у архиви Народног музеја.

32. Проглас ОК КПЈ за Лесковац, фотокопија у архиви Народног музеја.

33. Опширније о партијској техничкој види у књизи Д. Кулић, „Како смо то учинили“, Лесковац 1958. стр. 78/90.

34. Писмо — фотокопија у Народном музеју.

35. Исто.

нялись отоккупатора и домашних предателей и в тоже время произведено размещение кадров и все это помогло чтобы восстание в э том крае не было сорвано в самом начале.

В июле месяце сразу эта партийская организация на этой территории организовала разные акции начиная от сжигани фашистских газет до убийств агентов начавших верно служить оккупатору.

В конце июля начинаются вооруженные акции в этом крае. В другой половине произведено большое количество вооруженных акций против оккупатора и домашних предателей, а также формировались четыре партизанских отряда в этом крае.

В этих боях давали свою жизнь и выдающиеся партизанские рабочие: Влада Джорджевич, Сима Погачаревич, Бранко Јованович и др.

Помимо многих, со стороны неприятеля, предпринятых акций для уничтожения народно-освободительного движения в э том крае, все попытки неприятеля оказались тщетными.

Народно-освободительное движениеширилось, была большая СВОБОДНАЯ территория, формировались новые НОО на свободной и несвободной территориях.

Успех народно-освободительного движения в 1941 году был большой но он эвал в мартовской офанзиве чтобы опять вспыхнуть в следующие годы.

Драгић Станковић

Градски народноослободилачки одбор за време рата и у ослобођеном Лесковцу

Долазак Видоја Смилевског Бате за секретара ОК-а КПЈ за округ лесковачки и формирање већих војних формација у јужноморавском басену под руководством Светозара Вукмановића Темпа, имали су посебан значај за развој партијских организација и народноослободилачких одбора у овом крају. До доласка Видоја Смилевског у Лесковац обраћало се мало пажње на град.

Први такав илегални народноослободилачки одбор у рангу народноослободилачког одбора формиран је 24. маја 1943. год. у селу Миланову, удаљеном око 6 km од Лесковца. По налогу Окружног комитета за округ лесковачки Ђорђе Станковић Јоле упутио је писмо Данилу Наранџићу указујући му на потребу образовања народноослободилачког одбора у граду. По добијању писма обављен је договор са друговима који су требало да буду изабрани у народноослободилачки одбор у граду. Када су обављене све припреме, након неколико дана, отишле су у село Миланово Савка Рајчевић и Вида Наранџић и том приликом уговориле су са Ђорђем Станковићем Јолетом долазак другова — будућих чланова градског народноослободилачког одбора. Овом састанку присуствовали су: Јован Рајчевић, агроном, Данило Наранџић, трговац, Душан Динић, наставник, Костадин Недељковић, кројач, и Драгић Станковић, студент. Није присуствовао Радивоје Илић Делбос, адвокатски приправник, али је и он изабран.

Чланови одбора, после састанка пошли су бојничким путем по двојица, а пре поласка договорено је да се оде у села по намирнице.

Када су стигли у село Миланово, прихватио их је Живојин Коларевић, земљорадник из истог села, кога сви нису познавали. Добили су обавештење да на брежуљку изнад села треба да сачекају Ђорђа Станковића Јолета. Десетак ми-

нута касније дошао је Јоле. У једној удolini крај села одржали су састанак.

На овом првом састанку Ђорђе Станковић Јоле изложио је најпре војну и политичку ситуацију на савезничким фронтовима, а затим је говорио о борбама коју воде Народноослободилачка војска и партизански одреди. Указано је и на потребу формирања народноослободилачких одбора и у градовима. Такође, указано је на задатке одбора, који су се углавном састојали у вршењу припрема за успостављање народне власти после ослобођења града и прикупљању обавештајних података о непријатељу и његовим слугама, проналажењу и укључивању симпатизера покрета и других родољуба у борбу против окупатора, прикупљању материјала за потребе народноослободилачке борбе, слању људства у одреде, популаризирању циљева покрета, одржавању веза са већ формираним одредима на ослобођеној територији, сарадњи са осталим народноослободилачким одборима у околини Лесковца итд. Сви ови задаци произилазили су из наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 15. 9. 1942. године о изборима народноослободилачких одбора на ослобођеној територији, која је умножена и прорадјивана у одредима и партијским организацијама, као и из циркуларног писма ПК КПЈ за Србију од 20. 3. 1943. г. које се позива на поменуту наредбу и даје упутства за њено спровођење у живот.¹

Такође, на састанку је указано како треба прилазити људима и стављено у задатак сваком члану одбора да пронализи родољубе и симпатизере покрета, да са њима разговара о потреби помагања НОВ, да узима прилоге, као и да они

¹ У септембру 1942. г. издао је Врховни штаб НОВ и ПОЈ на ослобођеној територији 2 наредбе: 1. о изборима за НОО и 2. о образовању војно-позадинских власти. (Из брошуре „Организација народне власти“).

сами даље проширују круг људи које ће упознавати са циљевима борбе, прикупљати прилоге. Све ове треба појединачно спроводити јер одбор у целини не треба да буде информисан с обзиром на ситуацију у граду.

Везу са слободном територијом и партијским руководством одбор је одржавао преко Живојина Коларевића и његове жене Добрунке Коларевић из Миланова. Сакупљени материјал у Лесковцу предаван је Живојину или Добрунки, а они даље Ђорђу Станковићу, који је био непрестано у вези са одбором. Да би се камуфлирали чести доласци Јована Рајчевића у село Миланово, Коларевић је проглашен за његовог кума.

У циљу добијања директиве за рад и реферисања о ситуацији у граду чланови НОО су на сваких 15 дана одлазили појединачно у Миланово на састанак са Ђорђем Станковићем Јолетом, чланом Градског комитета КПЈ.

Други заједнички састанак одбора одржан је сјесени 1943. године.

Прикупљени материјал концентрисан је у радњи Данила Наранџића, а одатле су га Добрунка или Жика односили за Миланово. Сакупљени новац предаван је Ђорђу Станковићу Јолету.²

На повременим и редовним састанцима у Лесковцу, поред састанака одржаваних у становима чланова НОО (Данила Наранџића, Драгића Станковића и др.) одржавани су састанци и ван града на којима су разрађивани задаци које је требало спроводити преко својих група и предузимати даље мере за проширење рада овог илегалног органа власти.

Упркос тешких услова илегалног рада одбор је развио широку делатност у граду. Нарочиту активност показао је у популаризацији покрета, раствању летака, прикупљању лекова, књига и осталог санитетског материјала, као и других добровољних прилога.

У циљу прикупљања података о јачини људства и броју немачких возила камуфлираних у Крнићевом воћњаку, који се налази на јужној страни града, чланови одбора су се једном приликом састали на Јеврејском гробљу и док су тобоже играли шаха преbroјавали су немачке камионе и војнике. Тако су извршили постављени задатак и доставили потребне информације.

Почетком 1944. године у Лесковцу је формиран и одбор АФЖ. Овај одбор су сачињавале: Савка Рајчевић, Вида Наранџић, Вера Петровић и Добрица Миленковић. Задатак је био прикупљање прилога у новцу и натури што је најчеш-

ће преко Савке Рајчевић и преко села Миланова слато на слободну територију.

У пролеће 1944. г. у Лесковцу је нарочито појачан терор непријатеља, у првом реду четника и љотићеваца. Половином године 1944. у Лесковац је дошао тзв. „Гвоздени пук“ љотићеваца под командом злогласног издајника Марислава Петровића. Народноослободилачки покрет у околини Лесковаца, и поред све већег насиља окупатора и домаћих издајника, непрекидно је јачао. Јединице НОВ-е бројно су расле, повећавала се ослобођена територија, четници, гоњени од партизанских јединица, склањали су се у град где су организовали покол је родољуба. Деморалисане четничке банде због пораза који су свакодневно доживљавали и успеха које је постигла народноослободилачка војска, половином 1944. године у граду организују „црне тројке“, које су град држале у психози страха. Готово није било дана а да се не чује како су четничке „црне тројке“ Драже Михајловића преклале неког родољуба. У тим тешким данима почело се и са хапшењима. Непријатељ је постајао све крволовнији. Није испитивао у тим данима да ли је неко комунист, скојевац, помагач или симпатизер покрета: једноставно је хапшен и ликвидиран или је ликвидиран у своме стану. Ухапшен и ликвидиран је сваки који је било на који начин реаговао против терора и покоља који се спроводи у граду. Преклан је велики број симпатизера и грађана Лесковаца.³

² Постоји мишљење неких савременика да је овај одбор формиран тек ујесен 1943. г. Међутим, по казивању свих учесника изричito се помиње као дан формирања овог одбора 24. 5. 1943. г.

Остало су свежа сећања свих учесника који су присуствовали састанку у Миланову, да су пролазеши крај бугарских стражи, које су чувале излаз из града, на бојничком путу запазили да су се Бугари веселили јер је тада био њихов државни празник Цар Константин и Царица Јелена.

На месту где је у долини одржан састанак трава је била зелена, а када су се враћали такође по двојица у друштву преко Г. Стопања и Винараца, кукурузи су тек окопавани. Аутор овог рада био је међу члановима одбора и добро се тога сећа.

³ Тако је 16. јуна 1944. г. ноћу у Рајићевој улици заклан Душан Поповић, проф. Гимназије, познат у граду као симпатизер и пропагатор НОП-а. На дан 28. 8. 1944. г. у Улици краљице Марије, сада Пана Ђукића, заклан је Блатоје Секулић, суплент Гимназије у Лесковцу. Истог месеца заклан је Евгеније Јелачић, проф., отац др Олге Јанежић, затим Профир Стојановић, качар, и Тодор Стојановић, трговац. Иначе, оба ова родољуба били су родитељи активних партизана.

На дан 24. августа 1944. г. извршен је атенат над Владимиром Антоновићем (братом Ристе

У оваквој атмосфери која је владала у граду нису могли да не остану запажени и чланови илегалног народноослободилачког одбора. У то време над становништвом града и околине највише недела извршио је злогласни Михајло Зотовић, командант једне чете Српске државне страже, састављене од љотићеваца и недићеваца. Лично је стрељао већи број лица и учествовао у батинању. Он је најпре ухапсио одборника Јована Рајчевића у селу Винарцу, у моменту када се овај враћао са састанка из Миланова. Одмах га је подвргао батинању да би му изнутили признање. И поред зlostављања он није проказао остале чланове одбора, а касније, на интервенцију неких грађана, пуштен је из затвора. Међутим, дана 17. јуна обавештен је од шефа финансијске контроле Дамјановића да ће тога дана доћи по њега „црна тројка“ да га ликвидира са осталим члановима породице (женом и два малолетна сина). Истога дана, са породицом, Рајчевић је побегао из града, пребацио се у село Миланово, а потом на ослобођену територију Пусте Реке.⁴

Први илегални НОО града Лесковца, после привременог престанка рада, обнавља се почетком септембра 1944. год. у Вучју под именом Градски НОО. Први председник тога одбора био је Тодор Стаменковић Дора, кафеција из Лесковца, а секретар Тодор Коцић, кројач из Лесковца, кога по доласку из Окружног НОО замењује Драгић Станковић. Чланови одбора су били: Љуба Ђермановић, Димитрије Ђермановић, Славко Маринковић, Глигорије Митић и Василије Стаменковић.

Одбор је заседао свакодневно.⁵ Имао је просторије у једној стамбеној згради бив. власника Лазара Теокаревића. Задац овог одбора је био да се стара о избеглицама из града који су после бомбардовања Лесковца бежали из Лесковца, као и прикупљање података о људима који су били у служби окупатора и до маћих издајника.

Ускоро је Окружни НОО, пошто је ослобођено Лебане, прешао у њега из Слишана. Крајем септембра 1944. године позван је на састанак Драгић Станковић, члан Градског НОО, у Окружни НОО у Лебану. На овом састанку проражена су упутства Врховног штаба НОВ и ПОЈ о формирању комисије за испитивање злочина окупатора и њихових помагача. За секретара комисије за подручје Градског НОО изабран је Драгић Станковић, коме је стављено у задатак образовање

ових комисија по свим ослобођеним бившим општинским центрима.

Са овим задатком комисије упознати су и чланови НОО и одмах се приступило њиховом формирању у Вучју, Стројковцу, Мирошевцу и др.

После бомбардовања града 6. септембра 1944. године, а нарочито првих дана октобра, окупатор и његове слуге нису осећали сигурним у граду. Народноос-

Антуновића Баје), који је тешко рањен и још исте ноћи подлегао ранама.

Четници Драже Михајловића су намеравали да ликвидирају и скојевског руководиоца Александра Стојановића Демека. Четничка тројка напала га је у кафани његовог оца. Нашавши се у тешкој ситуацији обавестио је свога оца о чему се ради. Четници су покушали ипак да га изведу из кафане, али је он искористио гужву и побегао, скривајући се те ноћи у граду, а сутрадан је побегао на слободну територију у село Миланово, одакле је касније отишao у Пусту Реку.

Јуна исте године Александар Цветковић Аца, радник у Берберско-Фризерској радњи Драгомира Живковића, пронашао је једног јутра списак сарадника НОП-а који су од стране четничких тројки били осуђени на смрт а који је списак за време бријања испао у берберници члановима тројке Стојану Митићу Кизи или Слободану Петровићу Мрсном. Међу осталим лицима на овом списку била је и његова комшињица Нада Николић, жена Благоја Николића, истакнутог револуционара радничке класе из Лесковца који је погинуо на Сутјесци 1943. год. Цветковић је обавестио о овоме Наду, која је предузела све мере опрезности, па ипак је за длаку могла да настрада. Једном приликом излазећи из куће са децом сусрела су је два младића у шумадијским оделима за које је одмах закључила да су чланови „прне тројке“. Пошто је нису познавали они су је упитали да ли ту станује Нада Николић, а она им је одговорила нека уђу унутра и питају. Кад су четници ушли у кућу Нада је побегла и склонила се тако да је остала жива.

⁴ „Црна тројка“ у којој су били Слободан Петровић Мрсни, Стојан Митић Киза и Слободан Богдановић Богданче извршила је напад 25. августа и на Данила Наранића. Нашли су га најпре у радњи у коју су ушли под изговором да хоће нешто да купе. У радњи је било више људи, па нису могли да изврше намеравано дело, већ су изашли напоље да га тамо сачекају. Видевши о чему се ради Наранић је пожурио кући и обавестио о томе своју супругу Виду да би се обоје склонили. При излазу из дворишта „црна тројка“ Д. М. срела је Наранића, који се одлучио на бекство. Један од кољаша пуцао је из револвера за њим и ранио га у надлактицу десне руке. Он је ипак успео да побегне у стан др Олте Јанежић где му је указана прва помоћ, а потом се са руком у гипсу пребацио на слободну територију.

⁵ Крајем јуна одбор је одржао састанак у стану Драгића Станковића у Ул. Влајковој, бр. 74. Овом састанку су присуствовали одборници илегалног одбора. Дискутовали су о набавци већих количина канцеларијског материјала, као и о активности самих одборника. Састанак је завршен пре самог полицијског часа. Сутрадан изјутра у авлији станодавца Станковића био је већи број сељака из Вел. Трњана, који су ноћи избег-

лободилачка војска је све више стезала обруч око града. Партизани су долазили готово до предграђа. Свуда у околини града чула се пуцњава. Град у рушевинама, како су нам га описивале избеглице, припремао се да дочека своје ослобођење. Млади и слободни одмах су се придруживали народноослободилачкој војсци, а у граду су једино остали стари људи, жене и деца. У свануће 11. октобра зачуле су се страшне детонације. То су Немци дизали у ваздух магацине и мостове.

Најзад, у град су ушли одреди партизанских јединица са заставама слободе. Борци су певали партизанске песме, које су објављивале нови живот у слободи у новој ослобођеној равноправној заједници свих народа Југославије. По улицама, скоро непроходним од рушевина, трговима и на сваком кораку певале су се партизанске песме и играла партизанска кола. У листу „Вести“ од 13. октобра 1944. објављено је: „После дугих и жестоких борби пао је Лесковац. У својим даљим операцијама, после дужих и крвавих борби народноослободилачка војска заузела је 11. октобра 1944. г. окружно место Лесковац, важан индустријски град у Србији, а такође један од значајних упоришта окупатора и свих његових слугу. Ослобођењем Лесковца ослобођен је и читав Лесковачки округ“.

Улазак партизанских јединица у град и одушевљење ослобођеног народа у тим тренуцима тешко је описати. Свима се чинило да сав народ разрушеног пролетерског града игра и пева. Одмах су се ослободиоци града — чете партизанске — слиле са народом, залепршале су на све стране пролетерске заставе. Одјекнуле су и песме по непроходним улицама и трговима. Козарачка кола чула су се на сваком кораку. Народ и војска били су измешани и весељу и одушевљењу није било краја.⁶

Лесковачки локални лист „Наша реч“ од 23. новембра 1944. год. призор после бомбардовања нашега града овако опишује:

„Читави блокови зграда, у центру града били су зbrisани, велики број улица раскопане од бомби, многе улице потпуно затрпане избаченим материјалом од срушених зграда, тако да се поједине улице нису могле познати, зјапе рушевине и многе рупе од бомби, штрчи разбацини материјал од рушевина, висе жице телефонске и електричне мреже и олуци од зграда, наваљени стубови прете сваком пролазнику. Тужна слика једног порушеног града. У те дане Лесковац је представљао праву пустош.“

У центру града нигде никога. Грађанство из страха напустило варош и избегло у села. Овде

онде види се како проничу људи или жене задијахи и уплашени.

Само они, чији су мили и драги лежали под рушевинама вршили су откопавање. Касније неки су вршили откопавање драгоцених ствари али никога није било да то поправља, да што гради. Ако је и било, то су били мањом куражнији појединци, али они које је окупатор од силу користио за радове. Иначе, све је стајало онако како су авионске бомбе уредиле.“

Никада није тачно утврђено колико је људи погинуло за неколико минута бомбардовања Лесковца. Многе породице су у целини уништене те није имао ко ни да даде податке о њима, а многи погинули заувек су и остали под рушевинама.

Град после овог бомбардовања остао је потпуно дезорганизован а становништво је у масама бежало из града, у првом реду према слободној територији. Окупатор и његове слуге чинили су очајничке напоре да поново заведу ред али им то није полазило за руком.

Ослобођењем града Лесковца Градски НОО из Вучја премешта се у Лесковац и истога дана, 11. октобра 1944. године, реорганизује се и допуњује новим члановима. За новог председника изаб-

ли мобилизацију која је вршена од стране партизана. Овим људима саветовано је да се врате натраг у село јер да је тамо боље но што је у граду. У разговору учествовао је и Војислав Величковић, сопственик стана, а иначе њихов блиски сродник. Исте вечери Драгић је ухапшен од припадника СДС. Одмах је у затвору подвргнут мучењу и батинању у циљу изнуђења признања који су људи били претходне вечери у његовом стану, какав је састанак комуниста одржан, зашто су ови исти људи и раније долазили, зашто је наговарао одбегле сељаке у варош да се поново врате у село и др. Према постављеним питањима могло се закључити да је у проказивању учествовао станодавац Војислав Величковић, заједно са Тасом Јовановићем, из Вел. Трњана, који је по ослобођењу ових крајева стрељан као народни непријатељ. И поред батинања од неколико дана није изнуђено признање. У затвору СДС Драгић је остао око месец дана а потом пребаочен у затвор предстојништва полиције, затим у затвор среске полиције и најзад предат Гестапоу. У затвору Гестапа са групом од 56 затвореника требало је да буде упућен на рад у Немачку. Међутим, у међувремену док се чекало на транспорт, у Лесковац је стигао Марислав Петровић са љотићевцима и ова група, уместо да отптује на рад у Немачку, мобилисана је у војску љотићевца. Распоређен у интендантуру, Драгић је из Лесковца пребачен у Крагујевац, одакле је првом згодном приликом бацио униформу и пешице дошао на ослобођену територију Пусте Реке. Једно извесно време остало при ОНО-у који се тада налазио у Слишану, а потом, по ослобођењу Вучја и његове околине, послат у Градски НОО који је био формиран у Вучју.

И остали чланови илегалног НОО под притиском непријатеља у граду морали су да се склањају.

6 Ови редови писани су на основу сећања другова, чланова НОО и других.

ран је Тодор Митић Чекерка, за потпредседника Гојко Зечевић, за секретара Добривоје Аранђеловић, а за чланове извршног одбора: Костадин Недељковић Ђиће, Благоје Живковић Безарђанин, Драгиша Кнежевић, Драгић Станковић, Драгољуб Митић и Никола Цекић Лешњак. Чланови извршног одбора руководили су и појединим одсесцима Градског НОО (одсек за привреду, одсек за снабдевање војске и партизанских одреда, одсек за унутрашње послове, одсек за финансије и одсек за обнову порушеног града).

Пленум су сачињавали: Василије Стаменковић Козак, Радивоје Коцић, Илија Конић, Михајло Јоцић, Боривоје Поповић Тонкић, Светомир Спасић, Дара Јовановић, Ленка Стојановић, Јелка Димитријевић, Сава Стојановић, Тодор Коцић, Бошко Наумовић, Вида Наранџић, Загорка Ђорђевић, Љуба Ђермановић, Лука Џенић, Трајко Ранђеловић, Драги Стојановић, Јован Рајчевић, др Михајло Поп-Коцић, Душан Поповић и Душан Стојиљковић.

Првих дана одбор је радио у кући Љубе Маринковића, која је једина од већих зграда остала недемолирана од бомбардовања. Своју прву седницу одбор је одржао 12. 10. 1944. год. Она је трајала читав дан, па је настављена и следеће ноћи. Расправљано је питање снабдевања партизанске војске и цивилног становништва, стамбена питања, организовање добровољних радних акција ради рашчишћавања порушеног града, питање воде, светла, збрињавања и исхране сиротиње, а нарочито породица које су остале без крова, нормализовање привреде и друго.

На овом састанку такође су формирана и четири рејонска НО одбора.

У првом рејону изабрани су за одборнике: Влада Андрејевић, Димитрије Илић, Божа Јоцић, Петар Стојановић, Тодор Коцић, Душан Радуловић, Света Марковић, Алекса Ђорђевић, Жика Митровић и Тодор Томић.

У други НО одбор изабрани су: Михајло Марковић, Драгољуб Михајловић, Милорад Џакић, Милан Банковић, Благоје Митић, Добри Стојановић, Драгутин Ђокић и Јосиф Јовановић.

У трећи рејонски НО одбор изабрани су: Ђорђе Јовановић, Лука Дискић, Благоје Коцић, Вита Димитријевић, Никола Коцић, Јосиф Џакић, Добри Илић, Милан Љубичић, Добри Јовић и Мика Маринковић.

У четврти рејонски НО одбор изабрани су: Сава Митић, Ђока Јањић, Сретен Ђокић, Живојин Јанковић, Барјам Саи-

товић, Божидар Митровић и Душан Нешић.

Паралелно са формирањем народне власти, приступило се и оснивању политичке организације, НОФ-а. Већ 1944. г. изабран је Градски одбор Народнослободилачког фронта. За председника је био изабран Гојко Зечевић. Потпредседници су били Јован Дискић и Душан Нешић. Секретар Михајло Митровић, а бла-гајник Бошко Живковић Шућуран. У радни одбор фронта изабрани су: Жика Петровић Брица, Мирко Павловић, Душко Стојиљковић, Душан Костадиновић и Милан Станковић.

Задаци који су стајали пред Градским одбором НО фронта, као и пред целом новоформираном народном влашћу, били су: обнова разрушеног града, нормализација живота и привреде у њему, решавање комуналних и других проблема.

На овај начин, непосредно по ослобођењу Лесковца, било је завршено формирање народне власти. У то време у Лесковцу су постојали месни, градски, сре-ски и окружни НО одбори.

Већ 15. октобра 1944. године, на некадашњој дрвној пијаци у Лесковцу, одржан је велики народни збор, први по ослобођењу Лесковца.

Збором је руководио председник НО одбора Тодор Митић, а на њему су говорили: Риста Антоновић Баја, Бошко Крстић, Светозар Крстић, Воја Ристић, др Миливоје Перовић, један потпуковник у име Црвене армије и један члан Главног штаба Армије бугарског Отаџественог фронта.

На великом пространству дрвне пијаце окупила се велика маса народа, која је са нестрпљењем очекивала почетак збора.

При отварању збора председник Градског НО одбора Тодор Митић позвао је присутне да саслушају представнике ослободилаца града. Народ Лесковца могао је том приликом по први пут, на свом збору да изрази своју љубав према слободи земље која се ослобађа од окупатора и његових помагача.

По завршеном збору, на предлог грађана, послат је телеграм маршалу Титу. На збору и улицама чуле су се овације и поклици Титу.

Град је био разорен. Према оцени Одсека за комуналне послове при Градском НО одбору извршена су разарања у вредности од 2,224.000.000.— дин. или на бази предратне вредности скоро 200 милиона динара. Ово је за град, с обзиром на његову величину у то време, било велико оштећење. Том приликом срушено

је 475 зграда од тврдог материјала, а оштећено 1.175. Од јавних зграда оштећено је 20 а потпуно уништено 4. Ово је била само ратна штета проузрокована бомбардовањем. Међутим, то је био само део укупне штете коју је град претрпео за четири године окупације, јер према прикупљеним подацима ратна штета у лесковачком подручју цени се на укупно 6.561.717.000.— дин. — Од те суме на фабрике, мостове и др. отпада 82.110.000 а на губитак националног дохотка 1.480.130.000. Изгубљени приватни доходак у погинулима, онеспособљенима, отеранима у логоре или на принудни рад износи 1.199.630.000.— дин. Лишено или нестало 6.574 лица, за рад онеспособљено 5.517, а лишене слободе 16.158 лица.

Међутим, по ослобођењу народ је са великим одушевљењем приступио обнови, тако да се живот у граду почeo да нормализује. Основана је радна бригада која је радила на рашчишћавању рушевина, улица и тргова и обнови привреде и комуналних служби.

Први командант ове бригаде био је Данило Наранџић, кога је убрзо заменио Ђорђе Станковић Јоле. У бригади је радио око 3.000 људи, углавном омладине. Самопрегорним радом припадници радне бригаде вишемесечним радом дали су добре резултате, у првом реду на рашчишћавању улица и успостављању саобраћаја. Из рушевина вађени су преостали мртви, а затим попуњаване, поправљане зграде, рушени испуцани зидови, као и поломљени телеграфско-телефонски стубови.

О стању у граду и задацима који стоје на његовој обнови локални лист „Наша реч“ у броју 1 од 7. 11. 1944. године, поред осталог, пише:

„Лесковац је порушен. Оркан рата учинио је своје и центар града претворен је у рушевине. Падоше многе жртве али то је убрзalo изгађање мрског завојевача из Лесковаца и његове околине. Разрушени Лесковац је ослобођен. Зјапе многе рушевине и црне шамије ожалошћених иду улицама. Спотичући се о разне предмете. Многе улице биле су непроходне од блата, цигала и великих рупа од тешких бомби. Лесковац је порушен али вредни Лесковчани неће да оставе онако како је од бомбардовања остало. Све што се да оправити и прикупити журно се оправља. Но, то је рад појединача. Тако се не може много постићи. Наш народ каже: „благословена је многа ручица“. Треба сви да приону на посао па да се посао брже и боље уради.“

Првих дана по послобођењу Градски НО одбор упутио је апел коме се целокупно грађанство одазвало. Социјални одсек Градског НО одбора одмах је приступио оснивању фонда у који је прикупљено преко 3 милиона динара, више од 10.000 кгр

поврћа и других намирница. Формиране су и рејонске кухиње које су радиле месец дана и у којима је издавано по 2.000 оброка дневно. Истовремено око 700 породица снабдевено је дрвима, одећом и другим намирницама.⁷ Предузете су мере да се све зграде које су биле делимично оштећене поправе, како би се могле сместити војне и цивилне установе, као и чланови породица које су остале без својих кућа а придружили се бригади која је радила на рашчишћавању улица и обнови града. За ове радове биле су и од грађана формиране радне бригаде које су успешно извршиле задатке у првој фази обнове. Поправљено је за кратко време 33 јавне и 57 приватних зграда а рашчишћено је око 30.000 кубних метара материјала.

Због недостатка најпотребнијег грађевинског материјала порушени град није могао да се обнови у пуном опсегу. У првом реду приступило се оспособљавању оштећених зграда, а тек доцније почело се са подизањем и мањих нових зграда. Важно је напоменути да су се сиромашни грађани обраћали одбору за обнављање зграда, док богатији у погледу обнове нису предузимали ништа.

Међу првим пословним зградама поправљена је зграда Народног одбора, жељезничка станица, зграде Среског и Оружаног НО одбора, калорична централа у Улици Влајковој, основна школа „Штросмајер“ која је служила за гимназију. Преко Одбора извршене су све припреме и за изградњу нове биоскопске сале „Корзо“, која је, и поред недостатка грађевинског материјала, изграђена за релативно кратко време.

У обнови порушеног града много је дала омладина. У једном сачуваном документу каже се следеће:

„Материјална помоћ антифашистичке омладине Лесковачког округа прикупљено је у току задњих 4 месеца: 570.325 дин., 940 старих чарапа, 118 пуловера, 28 капута, 47 пари панталона, 30 кошуља, 30 пари гаћа, 10 ćемпера, 197 пешкира, 100 пари опанака, 30 прслука, 40 пари рукавица, 29 м, платна, 163 комада сапуна, 65 шалова, 4 грудњака, 3 мараме, 1.738 кгр пшенице, 600 кгр кукуруза, 856 кгр кромпира, 308 кгр пасуља, 44 кгр дувана, 24 кгр масти, 22 кгр лука, 104 кгр пекmezа, 300 кгр грожђа, 120 кгр воћа, 25 кгр врне, 34 комада капа, 35 капуљача и научњака, 6 пушака са 1.240 метака, један машин-гевер са 60 метака.“⁸

⁷ Подаци коришћени из евиденције ГНОО -- Социјалног одсека.

⁸ Овај документ налази се у Историјском архиву, под бр. 13905.

Формиран је и први железнички батаљон који је сачињавало 550 железничара из свих крајева Србије и то под руководством Саобраћајног одељења Команде подручја у Лесковцу. Задатак овог батаљона био је обнављање пруге од Ниша према Скопљу. Руководилац батаљона био је Драган Јовановић а рад се одвијао под надзором инж. Воје Јеремића.

Предузете мере за обнову разореног града нису биле довољне, те је Градски НО одбор 1. децембра 1944. године па до краја месеца, тј. закључно са 31. децембром 1944. год. расписао зајам. Изабран је одбор за спровођење зајма. За председника Одбора изабран је Александар Поповић, за секретара Милорад Миленковић и благајника Борислав Поповић Тонкић. Чланови Одбора су били: Стојадин Војиновић, Влада Милошевић, Добривоје Стојановић, Михајло Мазнић, Костадин Цветковић, Младен Влајчић и Љуба Ђорђевић. Уплата зајма вршена је у канцеларији тадашњег млина Јовановић и Поповић, где је овај финансијски одбор издавао потврде за примљени новац. По овим потврдама Градски НО одбор издавао је вредносне признанице. По расписивању зајма издат је проглас у коме је објављено да је народ створио свој одбор па ће створити и његову финансијску моћ. Иначе, значење овог зајма било је многоструко. На овај начин, не само да је удео сваког појединца у њему водио ефикаснију обнови града и економског живота, већ је у исто време сваки зајмодавалац на тај начин показивао своје родољубље и допринос за учвршћење тако тешко извојеване слободе.

Да би се порушени град подигао из рушевина и економски ојачао, Лесковчани настањени у Београду, образовали су 23. новембра 1944. године одбор за хитну помоћ Лесковцу и околини, коме је на челу био председник др Владимир Михајловић, лекар, потпредседник Душко Станковић, кафеција, и секретар Димитрије Николић, адвокат. Одбор је формирао 5 секција. До 12. децембра 1944. године овај одбор је доставио Окружном НОО у Лесковцу 1,600.000.— динара односно до 27. јануара 1945. године износ од дин. 2,000.000.—, 1500 кгр соли, 1.000 кгр зејтина, 1.000 кгр мармеладе, 1.000 кгр куваног парадајза и др.

Овакво залагање народне власти и самих грађана допринело је да се Лесковац поново рађао из рушевина. О томе „Наша реч“ у броју 44 од 7. новембра 1945. године пише:

„Лесковац је од бомбардовања страдао више и један град у Југославији. Према прикупље-

ним подацима порушено је 475, а оштећено 1.275 зграда. Читави блокови били су потпуно зbrisани. Од тешких бомби улице су биле раскопане огромним рудама, многе су биле затрпане материјалом од порушених зграда. Разривене улице без кућа тешко су се могле распознавати.“

У јануару 1945. године Градски НО одбор, због одласка неких чланова Извршног одбора на нове дужности, реорганизован је па је за председника изабран Јован Џискић, за првог потпредседника Драгољуб Митић Баја, за другог потпредседника Љуба Богдановић, за секретара Гојко Зечевић, за повериеника за финансије Бошко Наумовић, за повериеника за унутрашње послове Методије Кулић а за повериеника за просвету Душан Поповић. У плenumu није било промена.

Градски НО одбор је често расправљао о обнови града на својим састанцима. Одлучено је било најзад да се у центру града не подижу нове зграде, а да се приступи изградњи новог насеља на јужном делу, сада „Радничко насеље“. Истовремено је одлучено да се одмах приступи доношењу новог регулационог плана града за који се сматрало да ће до пролећа следеће године бити завршен. Међутим, доношење регулационог плана захтевало је много више времена, те је измеђуна одлука и одлучено је да се грађевински радови изводе и без регулационог плана, јер је велику кризу у становима требало решавати макар и привремено.

После ослобођења настала је потреба да народна власт у граду добије такву организацију каква ће једино бити у стању да послужи народу у постизању пуне победе над непријатељем, у лечењу рана које је рат задао земљи и у осигурању њене будућности.

Упоредо са економском обновом града ишла је и обнова његове просвете и културе. 12 дана по ослобођењу града, 23. октобра 1944. године основана је позоришна секција, на иницијативу преосталих чланова Академског позоришта, а захваљујући свесрдној помоћи народне власти, која је и поред великих задатака на обнови и изградњи ратом опустошene земље и на плану васпитања и образовања широких народних маса, пронашла средства. Тако је основано Окружно народно позориште. Оно је већ 7. јануара 1945. године дало прву премијеру, када је приказало драму Виљема Вернера „Људи на санти леда“.

Одмах по ослобођењу града прорадиле су основне школе. У почетку је у једној школској згради радило преко 1.630 ученика. Обновљена је и стручна школа

лесковачке трговачке омладине. Карактеристично је напоменути да је ова школа отпочела са радом на исти начин као и пре рата — наплаћивањем школарине од полазника. Овако је радила све до друге половине 1945. године када је финансирање ове школе преузео Окружни народноослободилачки одбор. Гимназија је почела да ради нешто касније, тек децембра, зато што је зграда гимназије приликом бомбардовања 6. 9. 1944. године до темеља уништена, као и многе друге школске зграде. Обновљен је рад и Народног универзитета 24. јануара 1945. године. Иницијативу за отварање Народног универзитета после ослобођења дао је Окружни културно-просветни одбор. На првој седници о значају оснивања Народног универзитета говорио је председник Окружног НОО Бошко Крстић, који је истакао потребу народног просвећивања и идејне борбе за уништење фашизма. О народној култури уопште говорио је Драгутин Гроздановић, окружни просветни референт. Тада је истакнуто да је Народни универзитет, поред осталих институција, веома подесна форма рада за подизање просвете и културе у народу. И већ после неколико дана, 28. 1. 1945. године, изабрана је прва управа Народног универзитета коју су сачињавали: Бошко Крстић, председник, Савка Марковић, секретар, и чланови: Зора Стефановић, професор, Аристомен Ристић, уредник „Наше речи“, Сретен Динић, књижевник, др Живојин Поповић, лекар, Мирко Павловић, свештеник, Отон Свобода, јавни тужилац, Стеван Марковић, професор и Живорад Петровић, студент.

У просторијама Културног дома дана 20. 11. 1944. године састали су се просветни јавни радници лесковачког округа. Састанак је отворио Драгутин Гроздановић, референт за просвету Окружног НО одбора, а потом је говорио Бошко Крстић, председник Окружног НО одбора. На састанку је изабран Културно-просветни одбор у који су ушли: као председник Стеван Марковић, професор, пот-

председник Александар Костић, учитељ, секретар Драгутин Гроздановић и bla-
гајник Александар Поповић. Поред њих је ушло још и двадесетак најеминентнијих представника културног и јавног живота.

На дан 4. 12. 1944. године правници лесковачког округа, на свом првом састанку, коме је присуствовао и председник Окружног НО одбора Бошко Крстић, донели су резолуцију у којој су поздравили народну власт указујући јој пуно поверење и подршку.

У просторијама основне школе „Штромајер“ 12. 11. 1944. године одржана је прва конференција учитеља — окружна конференција на којој је такође донета резолуција у којој се поздравља нова народна власт.

Са ослобођењем града пред Градски НО одбор постављени су многобројни задаци. Поставило се питање размене, оживљавања индустриске и занатске делатности, питање чиновника и исхране незбринутих, питање изградње срушених дома, питање избеглица и читав низ других питања. Сва ова питања захтевала су брзи и енергичан рад, њихово решавање представљало је основни интерес НО борбе и широких народних маса.

Извршни одбор Градског НО одбора приступио је решавању свих тих проблема. Разумљиво је да прве мере које су предузете још ни издалека нису иссрпеле сва питања. Она су представљала само почетак у низу економско-политичких и социјално-политичких мера, које ће се предузимати у даљем раду, да би се оживео привредни живот на ослобођеној територији. Наравно под условима народноослободилачког рата и реалних могућности, и да би се решила горућа социјална питања која не трпе одлагање. Он је био израз несаломљиве воље грађана ослобођеног града да оствари своје вековне тежње за слободом и самосталношћу, израз борбеног јединства свих наших народа да воде немилосрдни и беспоштедни народноослободилачки рат до коначне победе на фашистичким окупаторима и његовим слугама.

Драгич Станковић

ГОРОДСКОЙ НАРОДНО ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ И В ОСВОБОЖДЕННОМ ЛЕСКОВЦЕ

В э том труде автор сделал обзор основания и работу Городского народно освободительного комитета в оккупированном Лесковце до освобожде-

ния 15 октября 1944 г., а также его работу до окончания войны в нашей земле.

Власотинце и околина у 1941. години

Значајни светски догађаји којих је крајем тридесетих година било доста, у Власотинцу и околини су веома живо коментарисани. Догађаји у Етиопији, Шпанији, на Далеком истоку и другим местима су били предмет сталних разговора у то време. Комунисти, скојевци, напредни ћаци и студенти су посебно разобличавали немачки и италијански фашизам и указивали на повезивање домаће реакције са њим. Посебно узбуђење у Власотинцу су изазвали догађаји око Чехословачке. Синиша Јањић, учитељ, Мијајло Мијајловић, књижар, и још неки омладинци су преузели извесне акције преко читаонице за пријављивање доброВољаца за одлазак у Чехословачку.

Напад фашистичке Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године и улазак Енглеске и Француске у рат били су догађаји који су у Власотинцу схваћени као предигра рата у који ће сигурно ући пре или касније и Југославија. Ратна психоза се осећала и она је била очигледна за онога ко је хтео да је запази.

Приступање Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године у Власотинцу је примљено веома хладно и са неразумевањем, страхом и често јасно израженим нездовољством. Међутим, 27. март је разбио сва страховања. Партијска и скојевска организација је развила жестоку агитацију противу приступања Југославије Тројном пакту. Оне су тада постале најдоследнији тумач народних тежњи и упорно и неуморно објашњавали потребу јединства.

У Власотинцу је до манифестија у прилог раскидања пакта дошло 27. марта увече, када се у овај градић слегла огромна маса света из околних села. У Власотинцу је и сутрадан врило као у кошници.

Југословенска влада је ускоро донела наредбу о забрани демонстрација и манифестија у целој земљи, али се ова

владина одлука у Власотинцу није могла спровести, јер је Власотинчани и сељаци из околних села нису поштовали, већ се и даље окупљали у веће или мање групе и отворено манифестијовали за савез са Совјетском Русијом и Енглеском и изражавали своје расположење противу фашистичке Немачке и њених савезника.

Тих дана Власотинце и околна места су све више остајала без мушкараца. Све чешће се у обављању разних послова сусрећу жене. Међутим, ускоро се један број позваних на војну вежбу почиње враћати, јер и поред упорног настојања да пронађу своје војне јединице у томе многи нису успевали. По командама су их често обавештавали да су били „погрешно позвани“. Било је онда и чудних појава. Обвезнику дође позив за војну вежбу и он се јави јединици која га је позвала, а тамо од официра те јединице добије одговор да не припада тој јединици. Илустрације ради да наведемо шта се догађало обвезнику Милутину Јовићу из Орашја. Он је добио војни позив да се јави у касарни „Краља Петра“ у Нишу. Када је отишао у Ниш затекао је пред касарном још око стотину људи који су чекали и имали позиве као и он. Нико није хтео да их прими. Неки официри су им говорили да је њихова јединица отишла некуда, други су им казали како таква јединица уопште не постоји у Нишу. Ова група је обишла у Нишу све јединице и све војне команде и свуда је добијала скоро истоветне одговоре. На kraju да би их се отарасили, неки пуковник им је рекао да иду у Пирот и тамо ће им рећи шта да раде. Група је возом отишла у Пирот, али им је у војном округу речено да јединица какву они траже не постоји и сигурно је по среди не-

каква забуна, већ им је речено да иду кућама што су ови и учинили.

АПРИЛСКА КАТАСТРОФА

За напад Немачке на Југославију и о терористичком бомбардовању Београда, Власотинчани су сазнали преко радио пријемника у раним јутарњим часовима 6. априла 1941. године. Вест се муњевито разнела по Власотинцу и околним селима. Малобројни радио пријемници су били непрекидно укључени и хватали разне станице. Најлакше се хватала и најбољи пријем био је преко Радио Софије.

Једна ескадрила немачких авиона дошла је из правца Бугарске, надлетела Власотинце, одлетела до Лесковца, који је бомбардовала, и истим правцем се вратила за Бугарску. Сутрадан је таква група опет надлетала Власотинце и про- дужила за Лесковац и бомбардовала по- моћни војни аеродром код села Шар- линца.

Тих дана немачке радио станице су јављале: „Немачке трупе ушли су у Скопље. Заузет је Пирот, приближавамо се Нишу. У Југославији је расуло.“ Истовремено лондонска радио станица је јављала: „Храбре југословенске трупе дају снажан отпор. Југословенске трупе су прешле албанску границу и наступају ка Драчу. Немачке трупе претрпеле пораз код Стракина“. Крајње контрадикторне вести почеле су да се шире нарочито по селима у којима онда није било радио- пријемника. По једнима Немци су заузели Београд, Ниш, Крагујевац, Скопље и целу земљу сем њиховог места, а по другима југословенске јединице су ушли у Софију и Тирану, брзо надиру кроз Аустрију и уништили су велики број немачких тенкова нарочито испред Куманова. Забуна је била неописива, али она није дуго трајала, јер су у међувремену Немци отпочели жесток напад из јужне Бугарске. У раним јутарњим часовима 6. априла јединице 12. немачке армије (9. оклопна, 73. пешадијска и моторизована СС дивизија „Адолф Хитлер“ и делови 18. корпуса) су уз јаку подршку ваздухопловства надирали у три колоне и заузеле Куманово 7. априла, затим Кочане и Струмицу и истога дана избиле на Вардар. Разбијени делови наше треће армијске области једним делом су се пребацили на десну обалу Вардара, а већи део се повлачио према Прешеву, Бујановцу и Гњилану.

Док су немачке јединице продирале у Македонију и јужну Србију дотле је на сектору Цариброд — Кална — Власина

— Босиљград владао релативан мир. Било је само местимичних и појединачних пушкања граничних патрола.

Тек 8. априла Немци су пренели војне операције на сектор Пирот — Босиљград. Немачка 11. оклопна дивизија је истога дана у раним јутарњим часовима прешла код Цариброда (данас Димитровград) напала Топличку дивизију којој је нанела тешке губитке и упутила се ка Нишу. Без отпора ушла је у Ниш 9. априла. Од Ниша једна немачка колона надире долином Мораве ка северу, а друга уз Јужну Мораву ка Дољевцу, а затим Прокупљу и Приштини. На овај начин територија бившег среза власотиначког и део територије нешто јужније и северније од њега била је практично опкољена. Југословенске јединице које су имале да бране овај део фронта почеле су без потребне војничке дисциплине да се у нереду повлаче ка западу. То и није личило на повлачење, већ на расуло једне војске, која се без борбе распала. Командант 3. пешадијског пук, пуковник Драгутин Марас, је још у самом почетку непријатељства напустио свој пук који је бранио важан положај на левој обали Нишаве и ускоро постао командант усташке војне академије у Загребу, а командант батаљона Борђе Ђосић, мајор бивше Југословенске војске, одмах се у Пироту придружио Немцима и постао њихов званични тумач. Ова два случаја нису била изолована. Наводимо их да би илустровали ситуацију у априлској епизоди 1941. године. Са оваквим вишним официрима бивше Југословенске војске није се могао пружити очекивани отпор.

У касним вечерњим часовима и преко ноћи осмог априла, мање и веће групе војника долазе у Власотинце из правца Свођа и Заплања. Највећи број војника је био без оружја, а официри без еполета и других официрских ознака. Војна опрема, оружје и муниција су се могли видети свуда поред путева који су водили из граничних правца. У Свођу, Дејану, Крушевици и другим селима војници су тражили цивилна одела, макар и поцепана, а давали своје нове војничке униформе. Било је очигледно да је још на граници и без опаљене пушке наступило расуло какво се у историји наших народа не памти. Све до испред Грделице нико није опалио ни пушке, а било је доста војске у граничним крајевима од Цариброда до Босиљграда. На самој граници је благовремено био распоређен 321. пешадијски пук, а главни положај за одбрану овога правца посели са Дринска и Тимочка дивизија, као и

Власински одред. Делови поменутих војних јединица бивше Југословенске војске, као и неке јединице Моравске дивизије дефинитивно су расформиране од издајничких виших официра у Јабланици, Топлицама и на Косову и то за циглих неколико дана — од 10. до 15. априла.

Становништво Власотинца и околине је тако априлских дана 1941. године видело доста Југословенске војске, али није видело ни осетило рат.

У Власотинце су Немци ушли 11. априла. Дошла су свега два Немца на мотоциклу из правца Пирота, преко Свођа и Крушевице. Ове Немце је на тргу дочекао председник власотиначке општине Кира Пејић са још једним бројем општинских чиновника и одборника. Председник је Немцима на служавнику понудио хлеб и со. Одавде су ови Немци отишли у зграду среског начелства и отпочели организовање окупаторске власти, са још придошлим Немцима из Лесковца.³

Ускоро је уследио састанак више председника суседних општина преко којих окупатор организује своју власт. На том састанку је остављена могућност да они председници који то желе могу да поднесу оставку. Ниједан од председника није ту могућност искористио, већ су наставили да извршавају наређења окупаторске власти. Председници општина су, по причању Душана Стаменковића, који је био присутан првом састанку са представницима окупатора, били су: Христа Пејчић у Власотинцу, Лука Пешић у Крушевици, Милоје Стојановић у Дејану, Војин Голубовић у Свођу, Благоје Петровић у Горњем Ораху, Александар Николић у Добровишу, Александар Тодоровић у Горњем Присјану, Ђирко Стојановић у Шишави, Живојин Трајковић у Копаоници, Душан Стаменковић у Орашју, Драгутин Филиповић у Лопушњи и Михајло Величковић у Дадинцу.

У управном погледу Власотинце са околином потпало је под власт крајскомандатуре I-V-867 са седиштем у Лесковцу, а у Власотинцу је постојала мест—орст командантуре чији је задатак био одржавање реда, прикупљање реквизиције за снабдевање немачке војске и прикупљање оружја које је бивша Југословенска војска разбацила приликом свог распадања.

Власотинчани су окупацију дочекали са сузама у очима. Општа забринутост и потиштеност огледала се на лицима старих и младих, мушких и женских.

Општинска управа је издала наредбу која је преко добоша објављена станов-

ништву Власотинца, а у селима су одржани сеоски зборови, на којима је ова наредба прочитана и у којој се под претњом смрти захтева да становништво преда оружје, уколико га ко има и да свако настави посао којим се и до окупације бавио.

Партијска организација и скојевски активи су развили пуну активност. Комунисти и скојевци су неуморно објашњавали узроке пораза и бодрили народ објашњавајући да рат није завршен и да одлучујуће битке тек треба да дођу. Млади учитељ Синиша Јањић, у то време секретар партијске организације у Власотинцу, био је неуморан у томе. Он је више пута долазио у Лесковац да од ОК прими упутства за рад и стизао да обиђе скоро сва села у бившем срезу власотиначком. Тих дана је био у сталном покрету. Свуда стиже. Још у самом почетку њему се прикључио млади комуниста из села Шишаве Мија Миленковић, студент права. Ускоро се у Власотинцу почела истицати напредна власотиначка омладина, која се окупила у пет скојевских активи и која је из дана у дан показивала све већу активност. У тој активности су се у то време посебно истичали: Ђура Цекић, Бора Стојановић, Јова Видосављевић, Аца Јањић, Драгољуб Јовић, Божидар Давинић, Сретен Шушулић, Владимира Јовановић, Бранко Петровић, Славица Станковић, Загорка Диманић, Димитрије Пешкић, Синиша Марјановић, Добривоје Дикић, учитељ из Орашја, и други.

Јањић и Миленковић су у априлу, мају и јуну посебну пажњу поклонили омладини. Они су скоро у свим селима бившег власотиначког среза формирали омладинске групе, које су као први задатак имале да скупљају оружје кога је у то време било доста, и да га одржавају у исправном стању.

Од јуна ове групе су почеле да се вежбају у руковању оружјем и почело је растурање разних летака противу окупатора и његових сарадника. Свака омладинска група у Власотинцу и по селима имала је неку врсту војног инструктора који је омладинце обучавао у руковању оружјем и преносио друга војна знања.

Први леци су писани у кући Боре Стојановића. Писани су руком на пак-папиру и били су веома једноставни. У почетку их је писало више омладинаца, а касније се тог посла прихватио Коста Јовановић, архитект, који је лепо исписивао техничка слова. Текст је најпре био веома једноставан: „Доле окупатор“, „Доле издајице“, „Смрт издајницима“, „Доле

фашизам“, „Живела Комунистичка партија Југославије“, „Живео Совјетски Савез“ и сл. Ускоро је набављен један шапилограф, али је на њему умножен само један летак чија је садржина донета из Лесковца, а била је уперена противу Косте Миловановића Пећанца. Шапилограф је ускоро, због могућности да буде откiven, скрiven у једну кошницу у са-
малуку Боре Стојановића и ту је дочекао крај рата.

У априлу је у партијску организацију примљен Ђорђе Младеновић Челик, лончар из Власотинца. У Партију га је при-
мио Коста Стаменковић и обавестио Си-
нишу Јањића да га партијски повеже,
што је овај учинио. Младеновић је раније
преносио и раствурао партијски мате-
ријал у тестијама и другим земљаним
судовима, које је прдавао по сеоским
саборима и вашарима. У томе је био вео-
ма вешт и ниједном се није десило да га
полиција открије.⁴

Поред Јањића и Миленковића сада и
Младеновић с њима или сам обилази се-
ла и води разговоре са сељацима о при-
купљању оружја и муниције.

Крајем маја или почетком јуна у ку-
ћи Ђорђа Младеновића одржан је саста-
нак коме су присуствовали Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ, Драги Стаменковић, члан ЦК СКОЈ-а за Србију, Си-
ниша Јањић, Мија Миленковић, Чедомир Тасић, пинтер из Орашја, и још један
друг који је, судећи по оделу, био са се-
ла, али чији идентитет до данас није утврђен. На састанку се највише говори-
ло о прикупљању оружја и о раскринка-
вању Косте Пећанца и његових четника
који су пре рата у Власотинцу имали
своју организацију. Циљ састанка је био
не дозволити да се четничка подружница
у Власотинцу активира. Коста Стаменковић је од Јањића тражио да му органи-
зује састанак са Владом Филиповићем,
руководиоцем четничке подружнице, што
је овај учинио. Разговор између Косте Стаменковића и Владе Филиповића одр-
жан је у четири ока у ходу од старе власотиначке дрвене пијаце до кафане, „Солун“, те се данас садржина разговора не може утврдити, али по ономе што је Коста касније говорио може се закључити да је Владу Коста убедио да је Коста Пећанац издајица.

На овом састанку је донета одлука и о повећању активности у прикупљању прилога за Партију. На састанку су Тасић и Младеновић изјавили да они имају нешто новца и да не скупљају прилог, нашта је Коста одговорио да се не ради о новцу, мада ће и он бити потребан, већ

да су циљеви прикупљања прилога дру-
ги. Пре свега, то је био добар начин за
прилажење људима и утврђивање њихо-
вог расположења према Партији. Том приликом у Власотинце је дошла и једна другарица са Костом и Драгим Стаменковићем, која састанку није присуствовала.

Коста Стаменковић је пре окупације чешће долазио у Власотинце, а од окупације још чешће. Од 22. јуна он овде живи у дубокој илегалности у кући Тихомира Ђуђића. Код њега долазе само Драги Стаменковић, Синиша Јањић, Ђорђе Младеновић, који му је ову скривницу и припремио, и једна другарица чије име није још утврђено. Само једном је после поменутог датума Коста ишао у Лесковац и одмах се вратио. Почетком јула са Ђорђем Младеновићем је ишао у Бистрицу, Лопушњу и Козило. Циљ овог одласка био је посматрање терена за евентуално организовање партизанских одреда. Прелаз преко „границе“ обезбедили су Синиша Јањић и Мија Миленковић. У извесном смислу због присуства Косте Стаменковића, члана ЦК КПЈ, Власотинце је у лето 1941. године било центар непосредних припрема за оружане акције које ће ускоро уследити.

Крајем јуна Миленковић и Јањић су готово у свим селима у околини Власотинца одржавали састанке са омладином на којима је читан проглас ЦК КПЈ.

Велику пажњу Јањић је обратио на села Козило и Црну Траву у којима су се повезали са младим учитељем Стојаном Орадовићем из Козила и Бранком Павловићем из Црне Траве, који су већ били кандидати за чланове КПЈ и вршили припреме за формирање партијских ћелија у тим селима.

Истовремено је Јањић вршио припреме за формирање прве партијске организације у селу Орашју и окупљао напредне омладинце око старијих комуниста Тодора и Светозара Станковића. Напредна група се постепено проширила и крајем јуна су у њу ушли Чедомир Тасић, Тодор Станковић, Светозар Станковић, Петар Тасић, Петар и Чедомир Станковић и Лазар Јовић.

Први значајнији организовани састанак ове групе одржан је у дворишту Чедомира Тасића на коме је Синиша Јањић прочитao проглас ЦК КПЈ. Сви преживели се сећају овог састанка и у детаљима се слажу.

Петар Станковић о првим припремама за оружани устанак каже: „У моје

родно село, које је од Власотинца удаљено мање од два километра, почели су све чешће да долазе Синиша Јањић, Мија Миленковић и Ђорђе Младеновић да би организовали илегалне групе. Једног дана су поменути другови свратили код мог оца кога је Синиша познавао од раније, јер смо ми радили једну њиву Синишину напола. Разговор се водио о окупацији и потреби борбе противу окупатора и његових сарадника. Синиша је говорио како се у Шумадији већ води оружана борба противу окупатора и његових слугу и да ће и код нас таква борба ускоро да отпочне. Многе ствари о којима су они разговарали нису ми биле јасне, али ми је било јасно да окупатора не треба пустити да мирно пљачка наш народ, већ да се с њим треба туши. Запитао сам Синишу да ли би и ја могао да се придруžим борцима противу Немаца нашта ми је он одговорио да могу, али да сам засада још млад (тада сам имао 16 година); а борци противу окупатора и његових слугу су изложени ванредно тешким напорима и тешкоћама. Одговорио сам да се не плашим и да сам спреман на све опасности. Такође сам изјавио да имам нешто од оружја (три пушке, пет бомби и доста пушчане муниције) и да знам неке своје другове који такође имају скривено оружје. Јањић је одговорио да све треба чувати, одржавати и прикупљати, јер ће то оружје ускоро бити неопходно".⁶

Позив КПЈ за оружане акције нашао је на већ припремљен терен у власотиначком крају. Комунисти, скојевци и напредни омладинци су интензивирали политички рад у народним масама, па су ускоро дошле и конкретне акције.

ФОРМИРАЊЕ ИЛЕГАЛНЕ ДЕСЕТИНЕ У ОРАШЈУ

Средином јула Синиша Јањић је запазао састанак у кући Лазара Јовића Сарајеваца. На састанак је позван мали број људи. Састанак је заказан за 24 часа, али се неким журило, као браћи Чедомиру и Петру Станковићу, па су код Лазара отишли чим се смрачило. На састанак су људи долазили по један, или највише по двојица. Поред три друга из Власотинца (Јањића, Миленковића и Илића) састанку су присуствовали: Чедомир и Петар Станковић, Лазар Јовић, Божидар и Чедомир Тасић, Милорад Миљковић Чарапић, Владимира Димитријевић, Милутин Станковић, Петар Станковић, Јован Такић, Светозар Станковић

и још неколико другова. Изузев Јована Такића и Светозара Станковића, који су били већ у годинама, сви остали учесници овога састанка били су млади људи. Састанак је отворио Синиша Јањић и говорио о потреби борбе противу окупатора и његових сарадника. Такође је опширно говорио о опасностима које прете нашим народима уколико би у рату победио фашизам. После његовог говора и читања оног истог прогласа који је читан и у дворишту Чедомира Тасића, развио се разговор у коме је учествовало више присутних. Јањић је био задовољан разговором и изјавама присутних, те је, узбуђен, рекао: „Ви сте заиста спремни за борбу!“. На овом састанку је био постављен и велики број питања, нарочито о ситуацији на разним ратиштима, а нарочито на источном фронту. Велико интересовање су присутни показали и за борбу у нашој земљи које су већ биле отпочеле. Милутин Станковић и Милорад Миљковић су предложили да се одмах пође у акцију. Многи су изјавили да имају склоњено оружје које нису на захтев окупаторске власти предали. Синиша Јањић је на kraју изјавио да је он са друговима дошао сада само да види да ли су и Орашани спремни за борбу противу окупатора као што су наши људи у другим крајевима. Јован Такић, човек педесетих година, је на те Јањићеве речи добацио: „Ми ваљда нисмо бабе!“. Синиша Јањић је очигледно био задовољан па је додао да ће се Орашанима ускоро указати прилика да се покажу. Затим се пришло формирању илегалне десетине. Добровољно су се пријавили: Лазар Јовић, Милутин, Светозар и Петар Станковић, Чедомир и Божидар Тасић, Петар Петровић, Љубомир Јовановић и још неколико другова. За десетара је одређен Лазар Јовић Сарајевац. Састанак је завршен око три сата ујутру када су се илегалци један по један разишли.

У ово време је ОК КПЈ у Лесковцу издао проглас у коме позива народ Лесковца и околине у борбу противу окупатора и његових сарадника. У Власотинцу и околним селима одржано је низ састанака на којима је читан овај проглас. У Прилепцу, Гложану, Ладовици, Стјковцу и другим околним селима проглас је читao Новица Илић, а у Шишави, Црној Бари, Црнатову, Конопници и селима све до Свођа уз Власину Мија Миленковић. Како је проглас био доста дуг, а требало је обићи што пре више села, то је Миленковић читao само изводе из прогласа

и у целини онај део који се односи на сељаке.

У Власотинцу су три скојевска актива била једновремено три илегалне десетине.

ПРВА АКЦИЈА

Прва акција извршена је у Власотинцу крајем јула. Петар Стојановић Црни, из Власотинца, и омладинац Петар Станковић, из Орашја, спалили су окупаторске новине које су у Власотинцу продајане.

О тој првој акцији Петар Станковић каже: „Синиша је позвао Перу и мене и рекао нам да нас двојица има да извршимо један скојевски задатак — да запалимо новине које продајац разноси по Власотинцу. План о томе је направио Синиша. Јспред моста на Власини прошао је поред нас Ђорђе Младеновић Челик и пружио земљану тестију Пери. Наставили смо да идемо преко моста и на средини смо срели Циганче које је продајало новине. Новица Илић се некако нашао испред Циганчета и мешао по цеповима као да тражи ситан новац. Пера је полио свежањ новина бензином из посуде коју му је пре неколико тренутака додао Челик, а ја сам запалио новине упаљачем који ми је раније дао Синиша. Новине су одједном букнуле, а Циганче је почело да виче и да плаче. Пошто је био пијачни дан на мосту је било много народа и настала је зачас велика гужва. Успео сам да се извучем и одем код млина одакле је акцију пратио Синиша. Пера међутим није успео да побегне већ су га ухватили жандарми који су се налазили на крају моста и ухапсили га. У затвору је провео десет дана где су га жестоко тукли и малтретирали, али није ништа признао, већ је од почетка тврдио да се он ту случајно нашао и да је новине палио бензином и запалио неки дечко кога он не познаје и који је побегао. Када је из затвора изашао, а ускоро смо сазнали како се држао, честитали смо му на успешно извршеном скојевском задатку, а Синиша га је пољубио и рекао му да слободно може да иде у виноград његовог оца и да једе грожђе које је већ почело да сазрева“. За овом акцијом уследиле су нове.

ПРВО ЗАПЛЕЊЕНО ОРУЖЈЕ

Непосредно после паљења окупаторских новина Мија Миленковић је предложио Чедомиру Станковићу из Орашја да

њих двојица оду у село Манастириште и разоружају стражара у електричној централи. Да их стражар евентуално не би препознао, они су се нагаравили чађем. Око 21 часа, из оближњег багремара, упали су у централу. Стражар се уплашио. Пушка је висила о чивилуку на зиду тако да је стражар био немоћан и није се противио када су му одузели пушку и нешто муниције. Мија је стражару одржао читаво предавање и извјештавао му се што ће вероватно имати неприлике због пушки. Стражара су поучили да властима каже како је било око 20 наоружаних младића који су му силом отели пушку. Међутим, стражар Милан Младеновић није имао око овога никакве испријатности. Он није смео да каже да му је пушка одузета већ је донео у централу пушку коју је скривао у својој кући и тако надокнадио губитак ове пушки.

Два дана касније, сада већ већа група, одлази у село Стјковце и из фабрике узима један радио-апарат са батеријама, који је предат Сави Тасићу да организује слушање вести. Овом приликом је из фабрике узета и једна неисправна пушка коју је Мијутин Станковић, ковач из Орашја поправио. У акцији су учествовали: Синиша Јањић, Новица Илић, Чедомир Тасић, Чедомир Станковић и Милорад Миљковић-Чарапић. Овај радио-апарат је касније пренет у Власотинце, па у село Лопушњу, а одавде у Црну Траву.

АКЦИЈЕ ИЛЕГАЛНИХ ДЕСЕТИНА ИЗ ВЛАСОТИНЦА, ОРАШЈА И ПРИЛЕПЦА

Прва већа акција илегалних десетина из Власотинца и Орашја извршена је на железничкој прузи Лесковац — Грделица, недалеко од Ђорђева. Чедомир Тасић и Синиша Јањић су бициклима пошли путем Орашје — Грделица — Лесковац — Власотинце — Орашје. Код места које им се учинило погодно за акцију, Синиша је стао и намерно испустио гуму поцепавши вентил. Док су поправљали бицикл, ова двојица су се договорила где и како да изврше акцију. По извршеном извиђању и договору наставили су вожњу до Власотинца где су се разишли. Кроз три дана пошли су у акцију.

Зборно место десетине био је виноград Саве Тасића одмах испод села Орашја. Око 21 час илегалци су се почели окупљати. Долазили су по један. Неки су понели тестере за сечење бандера, а

неки клешта за сечење жице (мотоцан-
гле). Село је мирно спавало када је де-
сетина тихо пошла на извршење задатка.

„Изгледало ми је као да идемо право
на Хитлера“, каже Чедомир Тасић, један
од учесника у овој акцији, а народни хе-
рој Петар Станковић Љуба у свом днев-
нику ту акцију описује овако: „Када сам
пошао из села био сам пресрећан. Чинило
ми се да баш ја ослобађам моје село.
И не само моје село већ Југославију, Ев-
ропу, читав свет. Чинило ми се да смо
ми огромна војска“.

Десетина је прешла испод села поред
кукавичког гробља, па даље преко поља
између села Ладовица и Прилепца. Мораву су прегазили у непосредној близини
села Прилепца. Прелазак преко Мораве
припремила је и обезбеђивала илегална
десетина из Прилепца. Кретали су се у
колони по један. На челу је био десетар.
Уговорили су и разне знаке за разне
евентуалности које су биле могуће. План
је био до детаља разрађен. Када је десе-
тина пришла прузи извршено је извиђа-
ње. У извиђање су пошли Мија Милен-
кови и Чедомир Станковић. Осмотрили су
непријатељску патролу. Када је ова
одмакла према Лесковцу прешло се на
извршење задатка онако како је планом
било предвиђено. Млађи су се дали на
посао да секу бандере и жице, а старији
су били на обезбеђењу. По причању учес-
ника није прошло више од десетак мину-
та и пет-шест бандера је било посеченог.

Пре поласка из Орашја издато је
строго упутство да за време акције нико
не сме да изговори реч Власотинце, Ора-
шје или Прилепац, да неко евентуално
не би сазнао да су у акцији учествовали
људи из ових места.* На овај се начин
хтела избеги одмазда.

По извршеном задатку илегалци су
понели део жице и бацили је у Мораву,
претходно је завезавши у чврст котур ка-
ко би паља на дно. По извршеном задатку
десетина се окупила на унапред одређеном
месту. Десетар је преbroјao људст-
во. Сви су били на броју. Успешно извр-
шење овога задатка улило је поверење
и самопоуздање у борце.

У овој акцији су учествовали: Мија
Миленковић из Шишаве, Синиша Јањић
и Милорад Диманић из Власотинца, Че-
домир и Петар Станковић, Лазар Јовић,
Милутин Станковић, Чедомир Тасић и
још неколико другова из Орашја.

НЕЋЕ МАЊЕ АКЦИЈЕ

Преко Лазара Јовића Синиша Јањић
је поставио задатак да се приступи при-

купљању оружја и у другим селима. У
том случају пошао је један део илегал-
не десетине у село Козаре. Претпостав-
љало се да у овом селу, с обзиром на по-
ложај и ситуацију у току априлске ка-
тастрофе (прошао је велики број војних
јединица бивше Југословенске војске ко-
је су биле у распадању), има доста ору-
жја. Групу су сачињавали: Чедомир
Станковић, Милутин Станковић, Чедо-
мир Тасић, Лазар Јовић и Љубомир Ђи-
кић, сви из Орашја. Група се исте ноћи
вратила и донела три пушке, два пишто-
ља и нешто пушчане муниције.

Неколико дана касније је друга гру-
па, састављена од Милутина Станковића,
Живојина Јовића, Љубомира Ђикића и
Љубомира Јовановића, пошао по оружје
у село Ладовицу. Они су из Ладовице до-
нели четири пушке и четири бомбе „кра-
гујевчанке“. Настојало се да се с једне
стране дође до што веће количине оруж-
ја, а с друге да се обухвати што већи број
омладинаца активним радом.

Тодор Станковић је са својим сино-
вима набавио нешто оружја и санитетс-
ког материјала из села Батуловца преко
својих рођака који су за животне намир-
нице у апотеци Милошевића набавили
већу количину завоја на чemu је нарочи-
то инсистирао Новица Илић.

Оружје је складирано у кући Лазара
Јовића и Милорада Чарапића чија су дво-
ришта водила у поље и одакле је то о-
ружје Синиша Јањић са још једним дру-
гом односно у Власотинце или неко дру-
го место.

У међувремену су власотиначки омла-
динци, којима је инструкције за рад да-
вао Новица Илић, стално обилазили се-
ла на десној обали Власине, неуморно
објашњавајући политичку и ратну ситуа-
цију у свету и нашој земљи, чврсто се
држећи ставова ЦК КПЈ, које је у то
време и непогрешиво спроводио у дело
Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ.

ОСНИВАЊЕ ПРВЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ОРАШЈУ

Крајем јула 1941. године поручио је
Синиша да се у два сата ујутру у кући
Лазара Јовића Сарајевца прикупе сле-
дећи другови из илегалне десетине: Че-
домир Тасић Пинтер, Чедомир Станковић
Урош, Милорад Мильковић-Чарапић
и Лазар Јовић Сарајевац. У заказано
време дошао је Синиша Јањић са Мијом
Миленковићем и те ноћи је од поменутих
другова формирана прва партијска ћелија
у селу Орашју. Синиша и Мија су ду-

го говорили сваком појединцу. Нарочито су често помињали добровољност, конспиративност и држање пред непријатељем. Синиша Јањић је говорио уз стални осмех, док је Миленковић стално стезао песнице и стискао зубе. Настало је час узбуђења и узајамног честитања, а онда су се сви међусобно изљубили. Сви другови су преживели, сем Синише и Мије, и потпуно се слажу у опису формирања прве партијске организације у Орашју.

Секретар партијске организације постао је Лазар Јовић Сарајевац. Оно чега се нико не може да сети, то је тачан тачан оснивања Ћелије. Чедомир Станковић Урош има у својој партијској књижици стаж од јула 1941. године, те је сигурно да је овај састанак одржан јула, вероватно крајем јула 1941. године.

Два-три дана после формирања партијске Ћелије Сарајевац је добио задатак да пренесе партијски материјал из Лесковца у Власотинце, што је успешно урадио, али је неки пропагандни материјал требало да растури у Орашју и селу Кукавици, што је само делимично извршио, јер је материјал кришом убацивао кроз прозоре својих суседа. Тај материјал је углавном пропао. Јањић је због овога оштро укорио Сарајевца, те је овај од тада веровао да се у њега нема довољно поверења. Синиша Јањић и Новица Илић су сваком комунисти из Орашја давали неки конкретан мали задатак да виде како ови примају и извршавају задатке. То су обично били курирски послови, растурање пропагандног материјала стражарско-осматрачки послови и слично.

ДРУГА АКЦИЈА НА ПРУЗИ ЛЕСКОВАЦ — ГРДЕЛИЦА

Почетком августа Милорад Диманић је обавестио десетара илегалне десетине у Орашју да ће у заједници са власотиначким илегалцима ускоро бити извршена још једна акција на прузи сличној првој. Овом другом акцијом је руководио напредни омладинац и скојевац из Власотинца Бора Стојановић. Зборно место је овога пута било ливада испод самог кукавачког гробља. Око 23 часа су се десетине окупиле на поменутој ливади. Из Власотинца су дошли Бора Стојановић, Синиша Јањић, Милорад Диманић, Мија Миленковић и још неколико другова, а из Орашја Петар и Чедомир Станковић, Чедомир Тасић, Милутин Станковић, Милорад Мильковић, Божидар Тасић, Љубомир Јовановић и Петар Петковић. На зборно место су дошла и два илегалца

из Прилепца, Милутин Стојановић и Љубомир Илић, који су били руководиоци илегалне десетине у Прилепцу. Акција је изведена успешно као и прва, само мало северније. Због ове акције имало је велику непријатност село Губеревац, јер је окупатор претпостављао да су извршиоци из овога села пошто је оно најближе месту где је акција извршена. На Власотинце и Орашје у ово време нико није сумњао, јер су ова места од пруге прилично удаљена (око 6 односно 4 километра). Успешно извршење овога задатка је врло позитивно деловало на илегалце који су се осмелили и размишљали о још већим акцијама. Илегалци из Орашја и Прилепца су предлагали да се запали општинска зграда у Орашју и побију службеници у њој, али су тај предлог Јањић и Илић одбили. Нарочито се много дискутовало о ликвидацији председника општине Душана Стаменковића који је и раније имао својих политичких непријатеља. Питању председника орашачке општине је био посвећен и један партијски састанак, када је одлучено да се Душан не ликвидира, али да му се скрене пажња на то шта ради и како ради. Да се упозори да све што примети код власти у Власотинцу, а што може да има лоше последице по народ и илегалце, достави Добривоју Дикићу, учитељу у Орашју. Дикић је, пак, имао везу преко Раде Станковића. Ова веза остала за време целога рата, па иако није дала значајне резултате сачувала је главу Душану Стаменковићу, који је ту везу до краја експлоатисао на суђењу после завршеног рата.

У другој акцији на прузи и у разговорима о председнику Стаменковићу запажена је значајна активност Боре и Димитрија Стојановића, који су се и раније истицали. Због свега тога су на посебном састанку у Каменици Синиша Јањић и Новица Илић ову двојицу закандидовали за Партију.

ТРЕЋА АКЦИЈА НА ПРУЗИ ЛЕСКОВАЦ — ГРДЕЛИЦА

Илегалне десетине су се осмелиле, па је одлучено да се изврши још једна акција. Руководилац треће акције био је Синиша Јањић. Јањић је тако постао политички и војни руководилац за читав власотиначки крај. Како и на који начин преживели борци то данас не могу да објасне, али он је био признати руководилац све до своје херојске смрти. Сигурно се знало да он одржава сталне

везе са неким вишим функционером и сви су у њега имали посебно поверење.

У извиђање су пошли Синиша Јањић и Сарајевац. После тога је одржан ужи састанак на коме је направљен план акције. Поред Синише и Сарајевца на том ужем састанку су били Чедомир Тасић и Чедомир и Милутин Станковић. Нов задатак је био да се нападне, разоружа и демолира каруала на железничкој прузи.

Илегалци су се овога пута сакупили у Копиној ливади, пола километра северно од села Орашја. И за ову акцију су дошла четири друга из Власотинца: Синиша Јањић, Милорад Диманић, Бора и Коста Стојановић. Из Орашја су на зборно место дошли: Чедомир и Петар Станковић, Милорад Миљковић, Владимира Димитријевић, Божидар Тасић, Лазар Јовић, Светозар Цветановић, Петар Петровић и Живојин Јовић.

Све преко поља десетина је дошла до карауле, а онда је ова блокирана и у њу је ушао један број илегалаца. У караули је био само чувар са женом и децом. Жена и деца су почела гласно да плачу, па су неки (Живојин Јовић) покушали да умире децу дајући им новац. Илегалци су узели телефон, а инсталације деморили. Док је једна група извршавала задатке у караули, друга је секла жице и растурала пругу. Одједном је почела паљба бугарских баџача са железничке станице Ђорђево и чула се тутњава моторне дресине из правца Лесковца. Десетина се брзо, по унапред утврђеном плану, повукла у правцу Власотинца без икаквих губитака.⁹

Илегалне десетине су ове акције изводиле у највећој конспиративности. Чак ни чланови породице учесника нису знали шта се ради, а ако су нешто знали правили су се као да ништа не знају.

ИЗБАЦИВАЊЕ ВОЗА ИЗ ЖЕЛЕЗНИЧКОГ КОЛОСЕКА

После треће акције на прузи Лесковац — Грделица, Милорад Диманић Роде, један од највреднијих комуниста у Власотинцу, конструисао је једну направу, налик на папучу, помоћу које су раније сељаци кочили колска кола. Једне ноћи крајем августа или почетком септембра, пошла је према железничкој станици група од три илегалца: Роде Диманић, Новица Илић и Чедомир Станковић, која је ставила ову направу на железничке трачице и у прикрајку чекала резултат. Међутим, прошла су два воза

и нису избачена из колосека. Диманић је своју направу поново ставио и када је у јутарњим часовима прошао трећи воз он је исклизнуо. Детаљнији подаци о овој акцији нису познати, јер се група брзо повукла у Власотинце, где су настојали да буду виђени од што већег броја људи.¹⁰

ОДЛАЗАК КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА У ОДРЕД

Коста је у кући Ђуђића живео у дубокој илегалности и примао је само малу број другова (Драгог Стаменковића, Синишу Јањића, Ђорђа Младеновића и једну другарицу). Најдуже се са њим у разговору задржавао Синиша Јањић. Према речима Ђуђића, био је крајње неповерљив и ћутљив. Дан је проводио у малој, мрачној и мемљивој собици, а ноћи најчешће у кукурузима преко пута куће Ђуђића.

Вероватно крајем августа, јер кукурузи још нису били посечени и обрани, Чедомир Станковић је добио задатак да са Ђорђем Младеновићем отпрати до села Тулова једног одговорног друга. Око пола ноћи у пратњи Ђорђа Младеновића дошао је тај друг у кукуруз Тодора Станковића, одмах испод његове куће. Те ноћи је требало да дође веза из одреда и да Косту Стаменковића, јер је то био он, отпрати до Тулова (Чедомир тада није знао да је то Коста и какву функцију он има). Из до сада непознатих разлога те ноћи веза није дошла, те је Коста остао и сутрадан. У току дана стигла је вест преко Јањића да „друга без руке“ треба следеће ноћи отпратити до туловске шуме, где треба стићи у свануће. Следеће ноћи у пратњи браће Станковића, Петра и Чедомира, и њиховог стрица Светозара, преко Ладовачких колиба и Прилепца, група са Костом Стаменковићем је прешла Мораву изнад самога села. Ту су их сачекали Милутин Стојковић и Љубомир Илић из Прилепца и пратили групу до испред Тулова. Група је срећно стигла у туловску шуму где су је сачекали партизани са Кукавице, који су прихватили Косту и отпратили на Кукавицу.

Одлазак Косте Стаменковића из Власотинца није умањио активност омладине у власотиначком крају. Под утицајем партијских организација у Власотинцу, Орашју, Козилу, Црној Трави и другим местима и под утицајем првих успешних акција активирале су се народне масе, а нарочито омладина у овим селима. Посебну активност поред Власотинца и Орашја показала је омладина у Шишави,

Свођу, Крушевици, Конопници, Градишту, Брезовици и другим селима. Међутим, у власотиначком крају се почињу јављати и контрапреволуционарне снаге

ОРГАНИЗОВАЊЕ КОНТРАПРЕВОЛУЦИЈЕ

Руководство ОК КПЈ у Лесковцу било је добро упознато са извесним традицијама Власотинца и околине и плашило се да буржоазија у новонасталој ситуацији не искористи те националистичке традиције Власотинца у своје сврхе.

У почетку окупације утицај четничке организације се није осетио, али је Коста Стаменковић, као што смо раније рекли, обавио из предострожности разговор са Владом Филиповићем.

Нема никаквих доказа да је до краја августа било покушаја активизације четничке организације, али крајем августа или почетком септембра у Власотинцу је био упућен Драгутин М. Јанковић, ваздухопловни наредник-водник I класе бивше Југословенске војске, да у име Главног штаба четничких одреда припреми терен за формирање четничких одреда у Власотинцу и околини. Јанковић је у то време обилазио многа места у Србији, па и Власотинце, и по обављеном послу послао је 1. септембра опшiran извештај Кости Миловановићу Пећанцу, у коме се, поред осталога, каже:

„Према добивеном усменом наређењу из Горског штаба четничких одреда подносим Вам писмени извештај с молбом да га спроведете команданту Горског штаба.

Према прикупљеним подацима од стране својих повериеника у Лесковцу и Власотинцима подносим следећи извештај:

5) Обишао сам и Власотиначки срез и уверио сам се да тамо не постоји никаква четничка акција, а акција може да се успостави с тим да се одреди за четовођу власотиначког среза бивши инжењеријски наредник из Власотинца Губеревић Војислав који има потпуну способност и поверење код народа, а који га и сада тражи да се он стави на чело и да спроведе ову акцију.

Како именовани нема никакво јављање од стране Горског штаба нити пак од ког војводе молим да се именованом да званиче четовође како би могао да успостави ово у најкраћем времену.

Наоружање имају за једну комплетну чету, које је скривено по оближњим шумама, где сам се на лицу места уверио.

Молим када се именовани буде одредио за четовођу да се именованом пошаљу јављење како би их он разделио својим људима....

8) За моје путовање у околна села и Власотинце као и даље од среза Лесковачког добио сам од војводе Величковића Милорада 250 динара и од полицијског писара Тодоровића Гаврила 150 динара.....

Предњи извештај достављам с молбом на надлежност и молим за надлежно решење да би могао свој рад да продужим по добивеним наређењима¹¹.

После обављених припрема од стране Драгутина Јанковића, Горски штаб четничких одреда поверио је формирање Власотиначког четничког одреда војводи Богосаву Стојановићу, команданту Корвинског четничког одреда. Четнички војвода Стојановић долази у Власотинце са 30 четника. Војвода и његови четници, уз свесрдну помоћ окупаторске власти, дали су се на пропаганду четничког покрета. Највише су инсистирали на борбеној традицији власотиначког краја из времена борбе противу Турака и устаничких акција из 1917. године.

Путем лажи, обмана и лажног национализма, војвода Стојановић је успео да окупи један број Власотинчана и сељака из околних села и формира Власотиначки четнички одред. За команданта је постављен Јован Ивковић, активни поручник бивше Југословенске војске. Одред је имао две чете. За четовође су постављени Љуба Милошевић, поручник бивше Југословенске војске, родом из Великог Боњинца, и Јован Грујић, наредник бивше Југословенске војске, родом из села Липовице.

Бројно стање одреда се стално мењало и кретало се од 150 до 200 четника. Највише их је било из Грделице и њене околине. Одред је био добро наоружан. Поред пушака и бомби, имао је и 13 пушкомитраљеза. У борби против партизана одред је показивао знатну активност у околини Власотинца, на Бабичкој гори, у Јабланици и Пустој Реци. Припадници одреда примали су плате — по 1.800 динара месечно. Командни кадар имао је 2.000 до 5.000 динара. Плате су добијали из Ниша преко Корвинског четничког одреда, а касније из Лесковца. Одред је нарочито своје акције усмерио противу Бабичког партизанског одреда, а прво ватreno крштење доживео је у борби противу групе партизана Бабичког партизанског одреда код села Јастрепца изнад самог Власотинца. После једночасовне борбе партизани су се повукли преко Брезовице на десну обалу Власине. Овај сукоб се одиграо око 20. октобра. Жртава није било ни на једној страни.

Око 10. децембра дошло је до жестоког окршаја између делова Бабичког партизанског одреда и Власотиначког четничког одреда код села Липовице. Четнике су активно помагали немачки и бу-

гарски авиони. Партизани су имали више рањених, док су четници имали и мртвих, али није утврђено колико.

Четници су многе поштене родољубе и сараднике партизана злостављали, пљачкали и хапсили. На пример Лазар Пешић из Власотинца био је четири пута хапшен и увек је био тучен и малтретиран. Пуштен је тек после уцене. Његов отац је давао злато, вуну, масти и слично. Лука Симоновић из села Крушевице тучен је лично од команданта одреда. Срећен Милошевић из Црнатова до бесвести је тучен и у затвору је остао 28 дана. Пуштен је из затвора тек када је његова породица дала војводи Корвинском 28.000 динара. Стојан Николић је дugo мрџванен у затвору, а онда је предат Гестапоу у Лесковцу. Слично је прошао Света Стојиљковић из села Кукавице који је касније одведен у Норвешку. Овакви случајеви ујесен и зиму 1941. године могли би се рећати дуго и само о томе написати читава књига.

У 1942. годину Власотиначки четнички одред је ушао доста добро организован и бројао је око 200 четника.¹²

ПРВИ НАПАД ПАРТИЗАНА НА ВЛАСОТИНЦЕ

Иницијативу за напад на Власотинце дали су скојевци из Власотинца преко партијске ћелије у Орашју. Синиша Јањић је предлог прихватио и предложио да он и Новица Илић ухвате везу са партизанским одредом на планини Кукавици.

Једног раног влажног и прохладног септембарског јутра нашли су се у „Давинића браништу“ на домаку Власотинца, Вујадин Блечић, Влада Н., Синиша Јањић, Роде Диманић и Чедомир Станковић. Овом приликом је направљен план напада, па је одлучено да Влада и Роде Диманић пођу у Власотинце у циљу извиђања, а Блечић да се уз пратњу Чедомира Станковића врати у одред. Блечић и Станковић су даљу преко орашачког поља дошли до Мораве коју су прегазили недалеко од Прилепца, упутили се ка Рударској чуки, па преко Трњана у Вучје, а одатле на Кукавицу, док су Диманић и Влада прокрстарили Власотинце уздуж и попреко и сутрадан је Влада преко Ладовице и Грделице отишао на Кукавицу. До Грделице су га пратили Зарије Стојановић и Милорад Рустенин из села Кукавице.

Одред није кренуо према Власотинцу онако како је договорено, јер се дуже задржао око напада на Вучје него што

је било предвиђено. Због тога је напад на Власотинце одложен за неки дан. Орашачка илегална десетина, која је чекала одред у „Давинића браништу“ и суседном багремару, није се враћала у село, кад одред у одређено време није дошао, већ је остао читава два дана ту у багремару и забрану. Десетину није пустио Синиша да неко не би случајно открио напад. Само је Лазар Јовић, десетар, ишао у два маха у село по храну.

За то време у Власотинцу се одвијао живот у условима окупације. Припреме за напад нису примећене. У Власотинцу је пре рата постојала жандармеријска станица, а остала је и за време окупације. Људство је било готово исто, са нешто повећаним бројем.

Одред је дошао у багремар 30. септембра у касним вечерњим часовима. Први се јавио друг Марко. После распореда од стране команданта, очекало се да падне дубока ноћ, па се прешло у напад. Орашани су били углавном водичи и у патролама, с обзиром да су добро познавали прилазе ка Власотинцу. Илегална десетина из Власотинца је такође очекивала како у припремама тако и у нападу. Акција је у потпуности успела. После краћег отпора жандарми су се предали. Било их је 37. Поред осталога заплењено је 1.700 000 динара у готовом, заплењена је општинска, среска и пореска архива и целокупно наоружање жандарма. Затим је отворен бугарски магацин, који се налазио у бившој кафани „Шопска“. Из овог магацина народ је однео велику количину прехрамбених артикала нарочито масти и алве, као и разне опреме (сламарице, ћебади, чаршаве, и друго).

Одред се задржао у Власотинцу четири часа, а онда се поделио у два дела. Један је преко Орашја, Ладовице, Добротина и Грабовнице отишао према Кукавици, запаливши успут општинску архиву у Орашју, а други је из Власотинца отишао аутобусом, разоружао бугарску стражу на Морави, продужио до раскрснице пута Лесковац — Грделица, код „Подрума“, онда је скренуо према Ђорђеву. Код Ђорђева се са бугарском посадом, која је обезбеђивала жељезничку станицу, водила кратка, али врло жестока борба. Бугари су имали три мртва и више рањених, док су партизани имали четири рањена, од којих једног теже (Крста Миљанић). Напад на Ђорђево није у потпуности успео, јер партизани нису били обавештени да је бугарска посада рано ујутру добила из Грде-

лице појачање. Акција је извршена 30. септембра.

Стражари који су те ноћи стражарили у Ладовици, Кукавици Орашју, Прилепцу и Гложану позвани су на саслушање у Власотинце. Нарочито је вршен притисак на стражаре из села Кукавице, јер је један од њих (Мика Глигорин) рекао да је те ноћи кроз село прошла „силна војска која и бога може да победи“. Само стражари из овога села су ухапшени и после неколико дана пуштени. У Власотинцу су четници ухапсили: Синишу Тотошковића, Вељу Грујића, Радивоја Коцановића, Мијајла Мијајловића и Петка Џонића.⁴³

ОДЛАЗАК У ПАРТИЗАНЕ

Сутрадан после подне, у Власотинце је дошла једна четничка јединица Косте Пећанца, са Јовом Корвинским на челу. Уз помоћ ове четничке јединице и једног жандармеријског одељења из Лесковца, разоружана жандармеријска станица у Власотинцу је поново наоружана и организована.

Четничка јединица почиње са хапшењем свих Власотинчана у које је сумњала да су ма на који начин умешани у акцију партизана. Они који су дотле били најактивнији и били најкомпромитованiji морали су да напусте Власотинце да не би пали у руке непријатељу, а то су били Синиша Јањић, Милорад Диманић и Новица Илић. Донета је одлука да један број другова оде у одред.

Мија Миленковић је сутрадан отишао на Бабичку гору, Новица Илић Јова је отишао у Лесковац, а одавде у Нишавску чету Озренског партизанског одреда и првих дана по ступању у одред, приликом напада на село Гркињу, био је смртно рањен. Петог октобра у „Вучковом браништу“, у непосредној близини Орашја, одржан је краћи састанак групе која се спремала за одлазак у одред на Кукавици. Састанку су присуствовали: Лазар Јовић Сарајевац и Петар Станковић, из Орашја, Синиша Јањић и Лазар Пешкић, из Власотинца, Добривоје Стојановић, из Лапушње, и још један друг за кога сада нико не може да се сети ко је и одакле је. Зна се, међутим, да је касније носио партизанско име Миле Договорено је да у одред пођу Синиша Јањић, Петар Станковић, Лазар Пешкић и Добривоје Стојановић, а да остали причекају до позива из одреда. Међутим,

још у току разговора се некако изгубио Пешкић и побегао, уплашивши се од одласка у одред. Његовим бекством је настала нова ситуација. Измеђена је одлука, па уместо за који дан, одлучено је да се одмах крене на Кукавицу. Страх да Пешкић не изда тада је био неоправдан, али је предострожност била нужна. Синиша, Петар и Добривоје су у раним јутарњим часовима 6. октобра, преко орашачких винограда, Раскрсја, Косовице, Добротина и Чукљеника отишли у одред на Кукавици. У одреду је већ био Коста Стаменковић и захтевао је да се Петар одмах врати, јер је био сувише млад и нежан. Интервенисао је Добривоје Шпанца и замолио да га доделе њему. Шпанца су подржали још неки другови, те је Петар остао у одреду и добио партизанско име Ђуба.

ДОЛАЗАК АКТИВНЕ ДЕСЕТИНЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА У ОКОЛИНУ ВЛАСОТИНЦА

Из Власотинца је морало у одред да оде још неколико другова, известан број је ухапшен, а четници су повећали активност. У циљу одржавања морала код народа и парирања четничима у одреду је донета одлука да се у рејон Власотинца упути једна десетина, која ће бити у сталној вези са одредом на Кукавици, али ће у околини Власотинца оперисати самостално. Командир ове десетине био је Добривоје Стојановић, политички делегат Синиша Јањић, а пушкомитраљезац Светомир Стојановић Томча. Поред ових било је још десет другова. Десетина је преко Тулова и Добротина дошла на Раскрсје изнад Козара.

У ову десетину ускору су ступили као њени борци Бора Јовановић и Светислав Станковић. Они су учествовали у низу акција десетине противу четника и Бугара у околини Власотинца. За време једне заседе у селу Градишту, на бугарској окупационој територији, Светислав је грешком из пушкомитраљеза ранио у ногу Бору. Бора је после тога пренет у Морич код једног симпатизера, који га је извесно време лечио и неговао, а затим је пребачен у власотиначку болницу где га је лечио лекар Данило Стојиљковић, који је знао како је Бора био повређен.

Светислав који је по природи био лењи коме је досадило стално пешачење и заседе замолио је да га отпусте из партизана. Командир му је одговорио да је добровољно дошао и да може да иде кадгод хоће, јер „партизани су борци

добрсвољци“. Светислав је предао оружје, поздравио се са друговима и отишао кући са Кусе главе половином новембра 1941. године.

ДРУГИ НАПАД НА ВЛАСОТИНЦЕ

За други напад на Власотинце вршene су дуже припреме. Лазар Јовић и Чедомир Станковић су добили из одреда извештај да ће их ускоро посетити одговорни друг из одреда са којим треба вршити припреме за други напад на Власотинце. Ова помоћ од стране одреда у циљу напада на Власотинце никада није дошла јер је група са Владом Ђорђевићем на челу, упала у бугарску заседу код села Тулова 5. новембра 1941. године. Том приликом храбро су погинули Влада Ђорђевић, комесар Кукавичког партизанског одреда, Бранко Јовановић, заменик команданта одреда, и борац одреда Љуба Живковић, а једино се спасао Светислав Стојановић Бизон, сада пуковник ЈНА.

Активна десетина Кукавичког партизанског одреда, која се кретала у околини Власотинца, добила је задатак да извиди непријатељске снаге и евентуалне препреке у Власотинцу. У то време у свим општинским зградама постојале су ноћне страже састављене од мештана, које иначе нису биле наоружане, јер окупатор није имао поверења у наше људе. Њихов задатак је био да обавештавају четнички штаб у Власотинцу о разним сумњивим покретима око општинске зграде и да пазе да партизани не спале општинску архиву и слично. Да би десетина што боље извршила задатак дошла је у општинску зграду у Орашју, принудила једног стражара (Симона Станковића) да заједно са једним партизаном оде у Власотинце и поднесе четничима извештај. Стражар Симон Станковић и партизан Петар Станковић поднели су извештај и рекли да је велика група партизана прошла кроз село и да се упутила ка планини. Извештај је подносио лично Петар за ким су четници иначе трагали. Подносећи извештај партизан је прикупљао податке за одред. Исте ноћи Љуба се враћа у одред преко Чукљеника, а следећег дана две чете одреда полазе на Власотинце. Ове две чете су Власотинце напале са запада и југа, док је једна чета Бабичког партизанског одреда нападала са севера и истока.

Други напад је извршен 22. новембра 1941. године. У нападу су учествовали илегалци из Шишаве, Власотинца и О-

рашја. Овај напад није успео као први. Четници су се добро утврдили у жандармеријској станици и соколани и бранили су се целе ноћи, не предавајући се. С друге стране делови Кукавичког и Бабичког партизанског одреда нису добро ускладили своје акције. Није дошло до једновременог напада. У раним јутарњим часовима партизани су се повукли. У овом нападу погинуо је један партизан из Врања, а теже рањен партизан Вујадин — Милтен.

После овог другог напада извршено је масовно хапшење у Власотинцу. У одреду остају Сретен Миљковић и Ђорђе Младеновић.

ОДЛАЗАК ПАРТИЈСКЕ ЋЕЛИЈЕ ИЗ ОРАШЈА У ОДРЕД И ЊЕН РАСПАД

После другог напада на Власотинце Синиша Јањић је пренео директиву штаба одреда преко Лазара Јовића да цела партијска ћелија и други активнији омладинци треба одмах да иду у Бабички партизански одред као његови стални борци. Уколико буде потребно један број ће из одреда бити враћен. Одржан је хитан састанак партијске ћелије у кући Милорада Миљковића коме су били присутни и неки другови из састава илегалне десetine. На састанку је одлучено да у одред пођу: Чедомир Станковић, Лазар Јовић, Милорад Миљковић и Чедомир Тасић (сви чланови Партије). Поред тога добровољно су се пријавили Божидар Тасић, Љубомир Јовановић, Александар Миљковић и Милутин Станковић.

Сутрадан при одласку су се поколебали Чедомир Тасић и Милутин Станковић, изговарајући се да треба да посвршавају још неке послове код куће и да ће касније доћи. Непосредно пре поласка одриче и Милорад Миљковић. Према томе у одред одлазе: Лазар Јовић, Чедомир Станковић, Божидар Тасић, Љубомир Јовановић и Александар Миљковић. Група је кренула увече око десет часова преко Конопнице, Рајног Поља и Јашуње. Ујутру је стигла у Купиновицу, где их је примио Вујадин Блечић, командант одреда. Лазар Јовић је изричito тражио од Блечића да се врати у Орашје. Блечић га није силом задржавао, али му је рекао да би он као секретар партијске ћелије требало да даје пример и да остане, али је Лазар ипак отишао кући.

Неколико дана после долaska нове групе у одред дошло је до велике битке између одреда и четника код села Сре-

дора, којом приликом су четници имали два мртва и више рањених, а партизани три рањена и више несталих. После те битке дезертирао је и Александар Миљковић.

Одмах после ове битке руководство ОК КПЈ донело је одлуку о искључењу из партије Лазара Јовића, Милорада Миљковића и Чедомира Тасића. Овом одлуком је у ствари расформирана партијска ћелија у Орашју. Члан партије је остао само Чедомир Станковић који је остао у одреду.

ОДУЗИМАЊЕ ОПРЕМЕ ОД ФИНАНСА У ДАДИНЦУ

После повлачења „нове границе“ у селу Дадинцу је основана финансијска станица у којој је било десетак финансa са солидно снабдевеним магацином. Тај магацин је и био циљ партизана који су улазили у зиму са оскудном одећом, обућом и другом опремом. Добривоје Стојановић и Чедомир Станковић су једног прохладног дана наоружани упали у село у саму станицу и запретили да ће сви финанси бити на лицу места ликвидирани ако неко покуша да пружи макар и најмањи отпор. Финанси су се предали и изнели целокупну опрему пред кафану Благоја Стојиљковића, коју су два финансa и три Дадинчана изнела изнад села у винограде и одакле је организован пренос у одред који се онда налазио на Кукавици. Дадинчани због ове акције нису имали никакве последице.

КРАЈ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ 1941. ГОДИНЕ

У току јесени и зиме 1941. године револуционарни покрет обухватио је сва села у бившем срезу власотиначком. Четнички одред је истина постојао у самом Власотинцу, али он није имао већи утицај на грађане, а у селима се његов утицај уопште није осећао.

Крајем децембра партизани су се готово слободно кретали по свим власотиначким селима. Једна већа група је чак дошла на зимовање у Орашје. Село је партизане чувало, хранило и обавештавало. Нарочито су дуже остали у кући Станоја Тасића, Душана Петровића, Ми-

лана Стаменковића, Живана Стаменковића и других. Партизани су се у селима толико безбедно осећали да су у кући Душана Петровића и Милана Стаменковића почели да дају приредбе са игранком. Приредбе су давали на свега нешто више од једног километра далеко од Власотинца у коме су седеле доста јаке квислиншке јединице. На ове приредбе су почели да долазе и омладинци из Власотинца и Шишаве. Народ Власотинца и околине је у 1942. годину ушао са одушевљењем за борбу противу окупатора и његових слугу, али је у тој години и преbroдио највећу револуционарну осеку.

БЕЛЕШКЕ:

1. Проглас ЦК КПЈ
2. Изјава Милутина Јовића, из Орашја
3. Магнетофонски снимак са састанка организатора и првэбораца народноослободилачке борбе на територији бившег власотиначког среза 6. децембра 1960. године
4. Из архиве СУП Лесковац
5. Магнетофонски снимак и изјава Божила Дојчиновића из Козила и члан КПЈ од 1941. године
6. Исто
7. Из приватних бележака народног хероја Петра Станковића Љубе, пуковника ЈНА
8. Писци хроника и материјала за историју НОБ Лесковаца и околине ову акцију приписују илегалцима из Лесковаца или Грделице, али при том никада не наводе изворе и учеснике. Ову акцију извршили илегалци из Власотинца и Орашја међу којима је осам њих још у животу.
9. Изјава Чедомира Станковића Уроша, учесника у овој акцији и носиоца споменице 1941.
10. Оригинал овога документа чува се у архиви СУП Лесковац.
11. Део о почетку организовања контратреволуције писан је углавном према материјалу који је прикупила група сакупљача материјала из НОБ поводом прославе двадесетогодишњице почетка устанка.
12. Према писменој заједничкој изјави Срећена Марковића, Милорада Петровића, Синише Тотошковића и Луке Ђуркића из Власотинца.
13. Према изјави народног хероја Петра Станковића, пуковника ЈНА.
14. Према изјави Боре Јовановића и Чедомира Станковића из Орашја.

ВЛАСОТИНЦЕ С ОКРЕСНОСТЯМИ В 1941 ГОДУ

Завоевывая Югославию немецкая фашистская армия оккупировала Власотинце с окрестностями. Между тем народ этого городка и его окрестностей не счтал себя побежденным. В Власотинце, Козиле, Черной Траве, Орашье и в других селах существовали ячейки Коммунистической партии Югославии и многочисленные комсомольские ячейки (активы). Коммунисты комсомольцы начали оживленную подготовку для вооруженное возстания.

На призыв Коммунистической партии Югославии на вооруженную борьбу с фашистским оккупатором и его слугами большими массами отозвался народ из Власотинца и его окрестностей, а и из других краев нашей земли и беспрерывно нападал на фашистские силы, начиная от диверзии и саботажа до постоянных налетов на живые силы оккупатора.

Одно время в течении 1941 года в Власотинце нелегально пребывал народный герой Коста

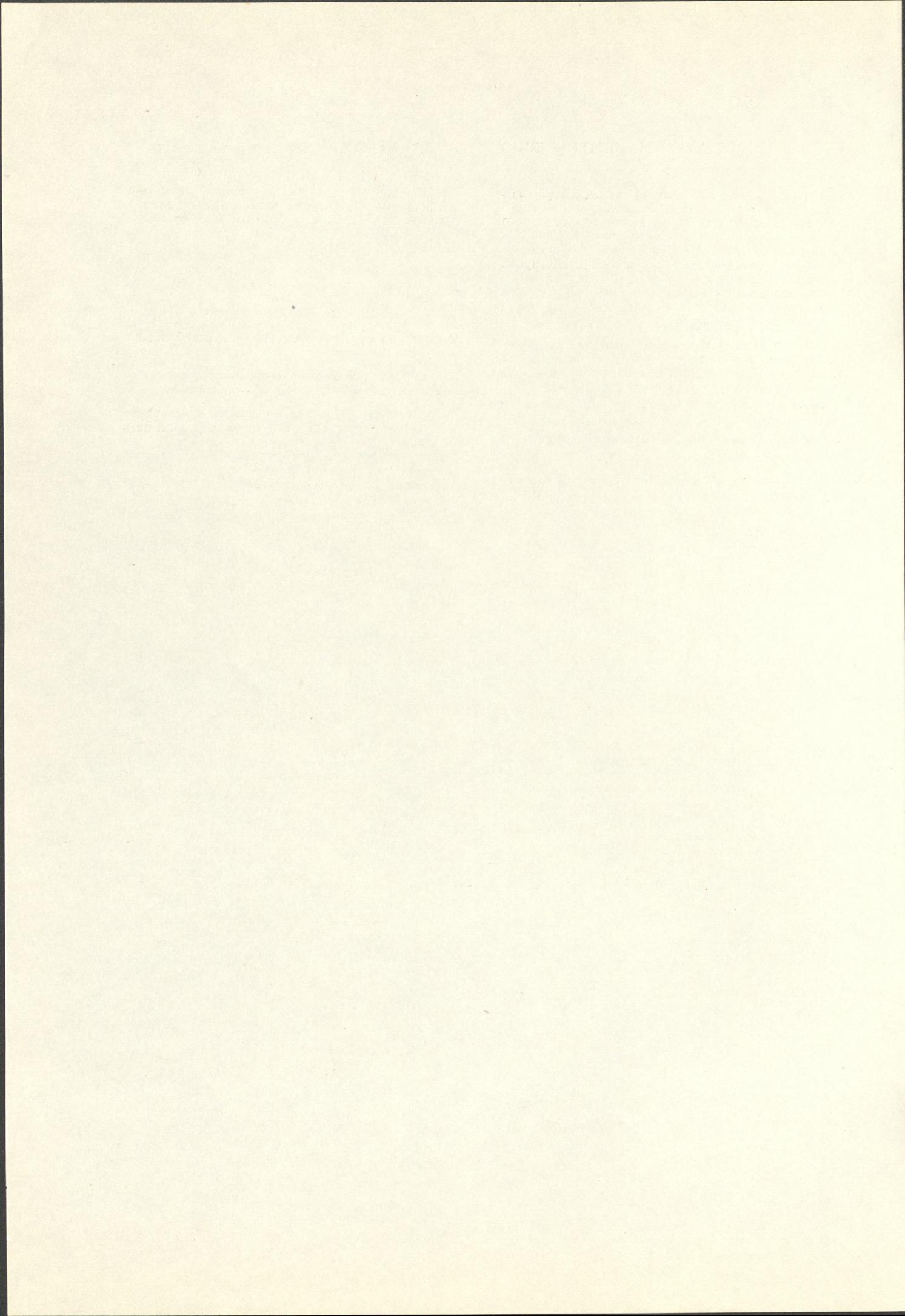
Стаменович, член ЦК КПЈ, таким образом Власотинце известное время являлось как центр за организацию народного восстания в югоисточной части Сербии.

В организации восстания в этом крае особенно выделились Синиша Янич, учитель, Милорад Диманич, рабочий и Новица Илич, приказчик.

В течении вооруженной борьбы в 1941 году Власотинце два раза было временно освобождено.

Контрреволюция в этом крае в 1941 году не могла быть организована и только позже при помощи со стороны началась ее организация.

В течении 1941 года партизаны Кукавичского и Бабичского отрядов строго контролировали весь Власотиначкий край. Через эту свободную территорию поддерживалась постоянная связь с свободной территорией в области Черной Травы и Поречья, а оттуда через Ябланицу с Пустой Рекой и Топлицей.

Мирослав Стојановић Леско

— Шпански борци лесковачког краја —

Када је у фебруару 1936. године у Шпанији на изборима победио Народни фронт-коалиција напредних левичарских партија, и када су се затим, 17. и 18. јула, у договору са фашистичком Немачком и Италијом, побунили шпански фашистички официри против легалне владе Шпанске републике — у нашој земљи па, конкретно, и у Лесковцу синдикални рад је био врло интензиван.

Већ у октобру 1936. године, када се разбуцала битка за Мадрид, на страни републиканаца у првим редовима су се нашли и добровољци — антифашисти из многих земаља, а међу њима и из Југославије.

Лесковац — град слободарских традиција и жариште синдикалне и партијске активности на југу Србије, у коме су почели да се нижу штрајкови радника, схватио је значај и потребу борбе против светског фашизма који се, и у оружаном виду, већ ширio сунчаном Шпанијом.

Одлазак добровољаца у Шпанију, учествали штрајкови, хапшења и терор над напредним радницима наметали су потребу да се у Лесковцу створи посебна организација која ће помагати штрајкаче, ухапшене другове и њихове породице и шпанске добровољце. Тако је створена „Црвена помоћ“. Прилози су скупљани од комуниста и симпатизера КПЈ и радничког покрета уопште. Међу најактивније сакупљаче „Црвене помоћи“ спадали су бројни чланови СКОЈ-а лесковачке гимназије, коју су непријатељи звали „Црвена тврђава“.

По задатку ЦК КПЈ, у пролеће 1937. године у Лесковац долази Крсто Попивода да припреми и организује одлазак добровољаца у Шпанију. После његовог састанка са провереним борцима радничке класе: Костом Стаменко-

вићем, Владом Ђорђевићем и Благојем Николићем — организован је нови, шири састанак са 13 млађих људи. На овом састанку, одржаном у кући родитеља ондашњег студента Ђорђа Живковића, Крсто Попивода је упознао пристне са важним текућим догађајима у свету и у нашој земљи и подвукao значај борбе против фашизма.

Јавили су се први добровољци за борбу у Шпанији: студент агрономије Мирослав Стојановић Леско назван још и Бугарин; Ђорђе Живковић Безрђанин, такође студент, Илија Микличанин, учитељ у Вучју, и Филип Филиповић Фића, фотограф из Лебана. У Шпанију је отишао и Властимир Радоњић Власта Сремац.

У овом меморијалном запису о Мирославу Стојановићу Леску упознаћemo, укратко, биографске податке и осталих бораца шпанске револуције из лесковачког краја.

Интересантно је, међутим, да се у „Списку бивших југословенских добровољаца Шпанске републиканске војске“ (листа I) налазе само имена Илије Микличанина, Мирослава Стојановића и Ђорђа Живковића.

У овом „Списку“, под редним бројем 932, стоји:¹⁾

МИКЛИЧАНИН ИЛИЈА, рођен 1905. у Зеници, БТЉ (Батаљон дивизионарија²⁾).

Под редним бројем 1327:

СТОЈАНОВИЋ МИРОСЛАВ, Србин, ђак, рођен 1913, Лесковац.

Под редним бројем 1560:

ЖИВКОВИЋ ЂОРЂЕ, Загреб, Пељешка 11, Србин, интелектуалац, ро-

¹⁾ Имена у Списку су по абецеди презимена. — Ј. М.

²⁾ Дешифрирано по тумачу скраћеница у Списку.

ћен 1910, Лесковац. Дошао из Југославије 15. 7. 1937. БТ Дивизионари.³⁾

Неоспорно је да су ови подаци штури и поред тога што је поменути „Списак“ сачињен за одређену потребу. Податак да је Мирослав Стојановић ђак — чак је и нетачан.⁴⁾

Такође, у „Списку“ уопште нема имена Властимира Радоњина и Филипа Филиповића, ни међу живим ни међу погинулим шпанским борцима из Југославије.

Иначе, писац овог члanka о лесковачким Шпанцима дознао је следеће:

ВЛАСТИМИР РАДОЊИН Сремац дошао је, по избијању рата у Југославији, из Куманова у Лесковац. Властин отац био је закупац хотела коме је, по свом пореклу, дао име „Сремац“.⁵⁾ Средином 1941. године Власта је отишао у илегалност и када је 10. августа 1941. године на планини Кукачи формиран партизански одред, он у њега долази из Јабланице са још девет другова, које је предводио Радован Ковачевић Максим (касније народни херој).

Приликом реорганизације штаба Одреда на Кукачи, у октобру 1941. године, створене су три чете и приштапске јединице. Том приликом, за командира II чете именован је Власта Радоњин (партизанско име Добри Шпанац). У Шпанчевој чети налазили су се и први Бугари — партизани: Кирил Григоров Митов Левски и Кирил Јорданов Велинов Ботев.

Добри Шпанац се истицао умешним командовањем и личном храброшћу. Нарочито су познате диверзантске акције које је на прузи Ниш — Скопље изводила његова чета уз помоћ илегалних сеоских десетина, нарочито из Поречја. Дуго ће се памтити и његов напад на четнике у Вучју почетком 1942. године.

25. марта 1942. године Шпанчева чета је кренула са планине Радана да би се пребацила на планину Кукаци. У огорченуј борби у шуми изнад села Шилова (код Лебана), погинули су Константин Стаменковић (народни херој), кћи му Лепче, Мара Ђорђевић Ђуђулика, Оливера Ђорђевић Врањанка и командир II чете Властимир Радоњин. Тим поводом, преживели борци Шпанчеве чете испевали су дирљиву песму, која се завршава стиховима:

„Ви свете жртве, другова наших,
Вашој се сени заклињемо сад:
Нећемо станут, нећемо клонут
Док подлог врага не сломимо ми.“

ЂОРЂЕ ЖИВКОВИЋ Безрђанин уочи одласка у Шпанију био је загребачки студент Преко пункта — књижаре „Нова књига“⁶⁾ у Загребу, где су обезбеђивани пасоши, и јавке у хотелу „Централ“ у Паризу, као и многи други југословенски добровољци, под изговором да иде на Светску изложбу у Паризу — отишао је у Шпанију.

Живковић је са Леском био у првој борби на шпанском ратишту, код Кинта.

По ослобођењу Југославије Живковић одлази из Лесковаца и настањује се у Загребу. Сада је управник једног од загребачких музеја.

ИЛИЈА МИКЛИЧАНИН био је учитељ у Вучју од 1935. до 1937. године — до одласка у Шпанију. У Шпанији је остао до завршетка револуције 1939. године, а онда, са преживелим интербригадистима, провео годину дана у логору Гирс и Верне.

Микличанин се у Југославију враћа крајем 1940. године. У време избијања устанка у нашој земљи нашао се у Сарајеву где је, као предратни комуниста и шпански борац, проказан и ухапшен. У Сарајеву је пребацива из затвора у затвор. Слободе се није домогао, али где и како је ликвидиран — није познато.

Као напредан интелектуалац, Микличанин је веома корисно и запажено деловао у предратном радничком покрету. Био је ангажован у раду лесковачког Народног универзитета. Постоје трагови о његовом учешћу у првом броју „Усмених новина“ одржаних у пивници „Централ“ 13. XII 1936. године (наставна 1936/37. година). Као изврстан рецитатор, Микличанин је тога дана читao песму „Мостови“ Александра Вуча. До одласка у Шпанију Микличанин је био веома активан члан и Академског позоришта у Лесковцу. У комаду Петра С. Петровића „Ослобођење Кости Шљуке“, који је, као премијеру, на сцену Академског позоришта поставио Бора Димитријевић — Пиксила (15. новембра 1936. године у сали хотела „Костић“) Илија Микличанин је креирао улогу првог судије а доц-

³⁾ Мисли се на долазак у Шпанију. Војна јединица тумачена као појат 2.

⁴⁾ По одслужењу војног рока, Леско се ујесен 1934. године уписао на пољопривредни факултет.

⁵⁾ Хотел „Сремац“ налазио се у центру Лесковаца, на углу, где је сада продавница срећника Југословенске лутрије.

⁶⁾ Сопственик књижаре био је доктор Павле Гргорић Брзи, сада члан ЦК СКЈ.

није и председника суда „веома лепо“ (извор: „Наша реч“ од 29. јула 1966. — „Штампа о раду Академског позоришта — грађа за историју лесковачког позоришта“).

ФИЛИП ФИЛИПОВИЋ ФИЋА био је пре рата фотограф у Лебану. На састанку истакнутих партијских радника у јуну 1937. године у Лесковцу, међу првима се пријавио за одлазак и борбу у Шпанији. Шта се са њим даље забива-ло, нисмо успели да дознамо. Претпоставља се да је у Шпанији погинуо.⁷⁾

МИРОСЛАВ СТОЈАНОВИЋ ЛЕСКО

Леско је рођен 18. априла односно 1. маја — по старом календару) 1913. године, у Лесковцу. Његов отац, Ђорђе, био је млинарски и ужарски радник, а мајка Јелена домаћица. Била је то сиромашна радничка породица.

Када је почeo први светски рат, у који је и Лесков отац отишао, мајка Лескова, оставши без средстава за живот, одлази са Леском код своје рођене сестре у село Долни Луковит (Бугарска). Леско је тада имао само 10 месеци. Али, и Бугарска је била у ратном стању. И две самохране сестре су ујединиле своју — немаштину.

Своје рано детињство Леско је провео у Долнем Луковиту, где завршава основну школу. У месту Орехову Леско затим, и поред веома тешких материјалних и других услова — јер је спадао међу најсиромашније ученике и, често, по два-три дана гладовао, — завршава осам разреда гимназије са матуrom.

Године 1928, у својој петнаестој години, Леско је учлањен у РЕМС (Револуциони младежки сојуз). Брзо се развио у напредног и борбеног омладинца. Када је био у седмом разреду гимназије реакционарни елементи су га тако претукли да је изгубио много крви. У осмом разреду гимназије тадашње бугарске власти га хапсе и спроводе у војни казamat у Видену. У казamatу је провео месец дана. Тучен је мокрим врећицама песка. Премлаћеног и свег у модрицама, пустили су га кући. Од задобијених повреда морао је дugo да се лечи.

За време гимназијских дана Лескова кућа у Орехову била је стечи-ште прогресивних људи. Ту су се, у кружицама, читале и коментарисале многе Лескове књиге на руском језику. Сањало се о срећној будућности чове-

ка. А та будућност је тражила жртве. Једна од њих била је и погибија, у уличној демонстрацији антифашиста, једног од најприсутнијих Лескових дру-гова — Марина.

Пошто је већ увек био политички компромитован и од полиције стално прогањан, Леско се, уз помоћ оца, 1933. године пребацује у Југославију. Тада је имао 20 година. Убрзо је регрутован и послат у војску. Свој кадровски рок служио је у Сиску и Сушаку. По повратку у Лесковац, будући да није имао средстава за живот, морао је да се запосли као обичан радник, јер му као напредном студенту нису давали одговарајуће место. Леско је прво радио у куделјари Тихомира Илића Мумџијског, у одељењу мокрого предива. У овој фабрици Леско је оформио партијску ћелију.⁸⁾

Када је послодавац дознао за Лесково политичко деловање међу радничима, избацио га је са посла не плативши му дотле зарађене наднице. После тога, Леско је успео да се запосли у фабрици Христодора Тасића, али, опет, као физички радник.

До одласка у Шпанију Лескова неуморна делатност огледала се и на другим пољима рада. Између осталог, био је и активан члан радничког културно-уметничког друштва „Абрашевић“ у Лесковцу.

На позив Комунистичке партије, Леско се међу првима јавио за борбу против фашизма у Шпанији. Пасош је добио као туриста који жели да посети Светску изложбу у Паризу. Са студентима Ђорђем Живковићем Безрђанином, Властимиром Радоњићим Сремцем и другима кренуо је преко Француске — у Шпанију.

Да би писање о Леску било што документованије и верније, овде ћемо се послужити текстом који је он лично сачинио у логору политичких затвореника у Ивањици 1939/40. године.⁹⁾ У тек-

⁷⁾ Општинском Савезу удружења бораца НОР у Лебану упутио сам два писма са молбом за податке о шпанском борцу Филиповићу. Одговор никад добио. У „Списку“ шпанских добровољаца, под редним бројем 922, стоји: Михајловић Таса, ѕрбин, радник, рођен 1910, Лесковац, дошао из Југославије, БТ „Петко Милетић“. Можда је то илегално име Ф. Филиповића. — Ј. М.

⁸⁾ Према сазнању Лескове сестре Параскеве, Леско је члан КПЈ постао 1934. године.

⁹⁾ Своје предавање „Доживљај из републиканске Шпаније“ Леско је писао руком. По изласку из логора прекуцаша га је на машини. Предавање је писано на основу сећања и дневника који је Леско водио у Шпанији. Дневник у рукопису читао сам почетком 1941. — Ј. М.

сту који доносимо учињене су само исправке дактилографских грешака. Стил и језик су изврни.

ДОЖИВЉАЈ ИЗ РЕПУБЛИКАНСКЕ ШПАНИЈЕ

„Драги другови, као одговор на бе兹броже постављених питања од стране другова овде у логору „Шта сам све видео и чуо, преживео и доживео у Републиканској Шпанији“ дужан сам као друг и сматрам као неопходно потребно да вам кажем на ову нашу беседу све оно што пролази као црвени конац кроз мојих најлепших доживљаја, јер све оно што се десило и одиграло у Шпанији мање или више, данас, у овом модерном и технички усавршеном рату, се практикује, а свакако ће се можда одиграти и овде у Југославији подобне ствари. Зато рачунам да и ми треба да будемо донекле информирани за све оно што се је одиграло у близу три године (33 месеци). Изабрао сам као најважније и најинтересантније тачке само оно што се радило, што се одиграло и што је све било за време борби у Народном фронту Шпаније.

Узимајући у обзир све ово, ја сам као најглавнија питања решавирао и комбинирао у 5 тачке ту нашу беседу и то:

1. Наш дочек и пријем у херојској Шпанији
2. Формирање и улога међународне бригаде
3. Опис првог боја
4. Шпанска позадина
5. Распуштање међународне бригаде и пропаст републиканске Шпаније.

I

Победоносно смо прешли све потешкоће које су нам створили Леон Блум, Невил Чемберлен и сва међународна реакција. Ми смо се нашли 21. јула 1937. године испред саме Шпанске границе. Улазећи на републиканску земљу дочекали су нас, прво наши и шпански официра и после карабињерос (Шпанска политичка стража), младићи већина њих испод 20 година, јако ожарени од силног пека сунца. Они су били сви већина из Андалузије и по професији радници, ретко је који био сељак. Сви они су се јавили као ми добровољно у одбрану демократског режима.

Ми смо били у групи око 180, најразличитије нације, али ипак у нашој групи већи број је био Словена (Чеха, Пољака, Белоруса). Такође с нама је био и један друг студент Кинез.

Кратак одмор. Велико интересовање за наше биографије. Братско зближавање, велика радост свију нас, песме, спрема за даље путовање. Шпанска села и наш дочек по путовању.

Сада ћу да пређем на сам састав и уређај међународне бригаде, за које је трубила цела светска штампа и радио апарати свих противнародних режима су давали извештаје јакви су њима били потребни, изузев Совјетског Савеза који је био најобјективнији у својим емисијама за састав, уређење, улогу и циљ те увенчане у победе интернационалне бригаде.

Међународне бригаде су биле формиране у почетку 1937. године¹⁰⁾ и њихов оснивач и организатор била је највише истакнута личност Андре Марти комунистички посланик из Париза¹¹⁾ који је дигао побуну на Црном мору, за време интервенција свих капиталистичких држава над великом борбеничком револуцијом. За седиште најших бригада је био изабран град Албасете у цен-

тралној Шпанији. Све нације су биле заступљене, а нас Југословене је представљао покојни др. (друг — прим. Ј. М.) Благоје Павровић члан Централног комитета Комунистичке партије. Одмах по доласку, сvi су наши другови распоређени у зависности од своје војничке спреме.

II

Наше оперативне јединице су предузимале као одговорне старешине такође другови из националности, који су били већина дошли као емигранти из Совјетског савеза или другови који су били по чину официри или подофицири у својим поробљеним земљама. Командант батаљона „Димитрова“, или како се је по ратном распореду називао XV бригада, а доцније 129, био је друг Чапајев (Mađar)¹²⁾ који је од простог војника постао не мало легендаран у свим међународним бригадама као исти онај херој Чапајев из борбе револуције који је био страх и трепет за царске генерале. Командант наше чете је био покојни друг Михат Мишковић¹³⁾ из Црне Горе (свршени правник и резервни официр). За политичког комесара смо имали једног друга који је дошао као активни наредник из Југославије. Већина официра су били интелектуалци или класно изграђени другови. Наше бригаде су биле помешане са Шпањолцима 1:3, или ми смо представљали трећи део. Команда је била на шпанском, али на позиционим фронтовима и на дотичним националним језицима.

Униформе смо имали најразличитије, али ипак највише смо носили летње блузе са засуканим рукавима, радничке панталоне и беретке. Шињеле нисмо имали али ћебад су нам служили као шињели уколико је било потребно. Новац је морао свако да прими и то без разлике шпански или интернационални војник.

Дисциплина је била најкарактеристичнија црта за сваког свесног борца и с почетка ми као да смо били за пример шпанској армији која се је тек стварала, али у задње време они као да су најнадмашили, тако да је код њих дисциплина била највећа светиња. Морал је био на једнакој висини и код Шпањолаца (јер по природи они су јако поштен народ) и код нас који смо на сваком кораку то и манифестиовали.

Друшљевље је владало у свим јединицама и у свим приликама. То показује бе兹броже гријема и од њихове и од наше стране. Кад год се предузела ма каква акција, ни они нису били сами, нити смо ми некад избегавали да не будемо нешто заједничко извели.

Самопожртвовање једних за друге исто тако је било примењивано. Све потешкоће које смо имали на фронтовима са надмоћно наоружаним противником су нас све вишеблијавале и учили како треба да се држимо и боримо. Под таквим је околностима расла и развијала се међународна бригада, која је била авангардна војска и ко-

¹⁰⁾ Интербригадистичка „Балканска чета“ постојала је већ у октобру 1936. године.

¹¹⁾ На седмом конгресу Коминтерне (1935) изабран за секретара КИ. Године 1952. лишен са дужности члана Политбиора и Секретаријата КП Француске, а затим искушен због „фракционаштва и секташтва“. Умро 1956. године.

¹²⁾ Овај прослављени командант батаљона „Димитров“ звао се Михајл Салваи.

¹³⁾ У ствари. Мијат Мишковић, био је командир чете. Погинуо код Кинта.

ја је служила вазда као пример и школа у републиканској Шпанији.

III

Сада као да ћемо имати најинтересантнија питања за упознавање, а то је опис првог боја. После наше тронедељне вежбе и после велике бруњетске битке, где су фашисти претрпели велике ратне губитке а још веће људске жртве, долази нам наредба од Главног шпанског генералштаба да кренемо на фронт.

Полазак увече, сусрет у Мадриду, прва жена-официр. Састав наших другова „димитроваци“ и полазак за Каталонију, на Арагонском фронту, а да предузмемо победносно нам изведене задатке—офаџизму у IV-ом граду го величини у Шпанији и главна раскрсница путева у Франковој Шпанији.

На дан 23. августа 1937. године у 2 и по часова ујутру ми смо се нашли на самом фронту пред Кинтом. Око 5 ујутру пошли смо на саме фашистичке позиције. Одмах по доласку сам видeo неке рањене другове које су болничари преносили. То су били другови наше патроле и осма трачи. Нијмо прешли ни 100 метара када нас је гром фашистичке канонаде упозорио да се пажљиво крећемо и војнички држимо. Паљба је била појачана до максимума, али наши другови су се смело пребацивали. Приближавајући се даденом циљу нас су дочекали јаке митраљеске ватре — киша од кугли су сипале на све стране око нас. Залосели смо брежуљак који је био удаљен неких 300 — 400 метара од прве противничке позиције. Ту смо нешто одморили, када је дошла заповест да наша чета има да заузме брежуљак удаљен од фашиста неких 120—130 метара, кога је делила мала долина јаком митраљеском ватром од торња противничке цркве. У тренутку када смо прелазили тај брзани простор, нас су помагали, за први и последњи пут на том фронту, наши дрveni крилати ловци (Дас ројас) 9 авиона, по три у формацији. До ове одлучујуће позиције смо стигли апсолутно без жртва. Са херојским поносом ми смо за посли те наше одлучујуће позиције, које су нам фашисти дали без велике борбе. Радост је обухватила све другове, док су са противничке стране непрекидно шупцала, све јаче и очајнички, сва оружја. Овде су нас јававестили да чекамо на даља наређења. Командири, војници и људство за везу били су у сталном покрету. Одмарajuћи тако одједном смо чули у напосредној близини и наше мале антитенковске топчиће, који као да су хтели рећи противничкој страни: „Малко и мали смо на број али јачи на бој“. Резултати су били одлични, јер су неколико фашистичка митраљеска гњезда била разбијена, видело се како су се дизали у зрак на 50 — 60 метара цакчићи и даске. Наша такорећи артиљеријска паљба трајала је нешто око 45 минута, када су нас једном командири обавестили да чим престану наши антитенковски топчићи да пушају, ми морамо одмах на дату команду да нападамо на фашистичке положаје. Око осам сати ми смо извршили наш први напад, али противничка ватра није дозвољавала апсолутно никакво фронтално нападање, које смо ми предузимали, јер у том случају бисмо имали велике пубитке у људству. У том нашем покушају да грудима пробијамо њихове жице, ми смо изгубили нашег командира друга Гојка Бејчова.¹⁴⁾

Ранили су политичког комесара у ногу, и нашем воднику су разбили куршумом дум-дум руку. Тешко рањен је био друг Курент. Словенач, васпитаник Сремске Митровице¹⁵⁾ и још

5—6 другова су били тешко рањени. Наређено је било да ударимо са бока и то после престанка наших малих антитенковских грла, која су сада много љуто одговарала противничкој страни. Сви су са нестрапљењем гледали у своје сатове, али ништа није помагало на новодобијени положај да ми својевољно предузмемо одлучан бој у тренутку када се је поготову мислило да су нас изгубили из вида за напад.

То „дugo“ нестрапљење као да је одједном пореметило наше токорећи нездовољство доласком једног сувог и полувојнички обученог друга, са запасним револвером на stomaku, кога поготову сви гледамо и код кога истрача наш нови командир друг Стефан, бугарски подофицир авијатичар за кога имамо авион и који је хтео да искористи време на фронту докле нам дођу очекивани апарати. Он нервозно запита командира батаљона руски помешано са српским и бугарским, такозваним „словеначким есперантом“: „Товариш Чапајев, који ште нападам, они су разбијени“.

Скоро 12,25 минута и наши топчићи зачнути су сумњиво и одмах тај њихов тежак кашаљ замени зујање два мала тенка, који сасвим хладнокрвно, не прођоше ни десетак метара испред нас, почев да митраљирају фашистичке ровове. Друг Чапајев гледајући напред извика одсечно: „Спремајте се!“. Сви другови су гледали напред и бирали места и правац у одлучном боју. Тенкови су стајали, када одједном наш командир из целог grla извика: „Аделанде камарадос“¹⁶⁾. Не затвори још уста, све се диже и појури позади наших тенкова и са стране, викајући „ура“, који ћолико може. Тенкови су такође јурили, тако да су ударили на бодљикаве жице и повукли их као конче позади себе. Први у ров скочи командир наше десетине, а друга Чапајева најбољи у самом рову. Фашисти су „послушни“ од нас, јер изгледа да су они одмах напустили своје положаје на нашу команду за јуриш. Они нису имали времена да узму своје капе. Уместо да се чудимо њиховим бетонским утврђењима и најмодерним немачким и италијанским комуникационим средствима, која су била приложена у одбрани, ми смо сијали од радости и некако поносно смо се веселили успешном завршеном задатку. Ми смо знали који где да појури и где да се зајржи. Ја улазим у једну подземну саобраћајницу сав обухваћен пламеном и у напетом стајају да одмах распалим својим бомбама. Глава ми је била тешка и пуня крви, а ноге су саме ишли, докле нисам прошао десетак метара испод земуница и нашао се пред једним широким и јако увећаним подрумом са жицама и креветима, писаћим асталом и једним радиоапаратом на столици. Овај светао подрум је имао џебели гокријач од два метра земље, а са стране је био подупрет гвозденим предама. Када сам изашао кроз једна саобраћајна врата, напољу је лежао у крви један млад официр код кога сам одмах видео златне официрске значке на грудима. Али одједном се крај мене диже прах од непријатељског метка са торња цркве, која је сада била тачко близу, и прегледна. Одмах сам скочио у ров на ногу једном другу, који није имао времена за свађу, јер командир, исто тако, скочи мени на руку.

Наши тенкови, заузевши тучени простор, отворише ватру на повлачећег противника, који је

¹⁴⁾ Ваљда: Гојко Бједов — примедба Ј. М. Бједов је погинуо код Кинта 25. VIII 1937.

¹⁵⁾ Петер Курент, погину код Сијера де Кабалс.

¹⁶⁾ На шпанском језику: „Нагред, другови“ — прим. Ј. М.

био обузет великим паником. Овде смо добили нарећење да морамо сви пуцати у торањ да бисмо омогућили јошалим друговима из других че-та да заузму друге положаје.

Било је око пола пет после подне када су нас митраљези потпомогли и тенкови чували од непријатељске ватре а ми на јуриш ушли у прве куће Кинта. Задатак је био испуњен, циљ постигнут. По блоковима су били распорети црвени ћебади. И поједиње капије такође су окићене црвеним ћебадима. Загрмела је Интернационала и Шпански републикански марш. Димитровци су ослободили Кинто. Омто је наше. Сви смо хтели одмах да кренемо на Сарајас, али Кинто треба да се очисти, црква још сеје смрт. Са свих страна се говори: другови, сутра ћемо одмах пред зору очистити Кинто и цркву од непријатеља. Мрак је пао неосетно и као изненада дође нам наредба да се морамо повући, за сваку евентуалност, у ровове, на одмор, али без гласа и у највећој дисциплини. Пред Кинтом су остале наше страже а ми смо се повукли и одмарали после победоносно изведенних задатака, а да их опет сутра истим мерама наставимо...“

већ је пало неколико стотина добровољаца из Југославије.¹⁸⁾

У шпанском рату Леско је два пута теже рањен: једном у јуришу, други пут, приликом вршења курирске дужности између батаљона 129. интернационалне бригаде, у леву руку. Тада је пренесен у болницу у Албасети, али пошто је рана била веома тешка, пред крај рата, одлуком Републиканске владе Шпаније, пребачен је у Париз. Овде му је хируршким путем направљена вештачка кост, која се протезала од лакта до краја кажија прста леве руке. Као неспособан за даље ратне операције из Париза је враћен у Југославију, 1939. године.

У међувремену, док је Леско био у Шпанији, његова породица је поново

МИРОСЛАВ СТОЈАНОВИЋ ЛЕСКО У ЛОГОРУ У ИВАЊИЦИ УОЧИ РАТА

Овде се завршава Лесково излагање.¹⁷⁾ То је опис његове прве борбе у Шпанији. После ње имао их је безброј, јер је ураган тек почeo да бесни. Борбе око Мадрида, Гвадалахаре, Хараме, Кинта, Белчита, Брунете, Монегра, Пењабланка, Пењамарка и многих других места просто су гутале интербригадисте. До Лесковог доласка у Шпанију

отишла у Бугарску, одакле се вратила 1938. године, јер је Леско из Француске поручивао да хоће да се врати у Југославију.

Када је 1939. године прешао југословенску границу, Леско се јавио Ко-

¹⁷⁾ Довде је у ствари сачуван препис оригиналa — J. M. ¹⁸⁾ Од 1300 добровољаца, преживело је и у Југославију, вратило само 250.

сти Стаменковићу, Влади Ђорђевићу и Благоју Николићу. Коста му је послао новац за пут. Али, љубљанска полиција хапси Леска на самој железничкој станици и спроводи га у Лесковац. После једномесечног затвора, Светозару и Божку Крстићу полази за руком да Леска извуку из затвора и пребаце га у Бановинску болницу. Овде је, такође под стражом, Леско провео два месеца.

Након презздрављења, Леско се запошљава као радник у лесковачком „Монополу“ (данашња дуванска станица). Истовремено, он са омладином и радницима веома активно делује на политичком пољу. Зато га полиција поноћ хапси и спроводи у логор у Ивањици. Са мотивацијом да их одводи на „војну вежбу“ — полиција је у ствари Леска, Косту Стаменковића, Владу Ђорђевићу и Благоја Николића спровела у логор комуниста у Ивањици. У овом логору Леско је провео шест месеци. Али, и у тешким условима логорског живота није прекидао политичко деловање. Као шпански борац и прекаљени комуниста, он се појавио и као предавач на логорском „универзитету“. ¹⁹⁾

Чим је пуштен из Ивањичког логора Леско прелази у илегалност. Скрија се и ноћи код некомпромитованих другова. С времена на време долази у своју кућу, у бившој Нишкој улици, и са осталим илегалцима и напредним друговима одржава политичке састанке и врши припреме за устанак. За то време је Лескова сестра Параскева, петнаестогодишња девојчица, чувала стражу. Веза је стално одржавана. У његову кућу долазили су Благоје Ђурић Ђуке, Александар Митић Чекерка, Јживорад Петровић Жика Брица, Трајко Ђорђевић Кукар, Бора Цекић, Радивоје Јунић и други.

Једном се Леско укућанима није јављао скоро месец дана.²⁰⁾ Од објављивања рата Совјетском Савезу, 22. јуна 1941. године, Леско је веома ретко боравио у кући својих родитеља.²¹⁾ Када би и дошао, сачекивао би везу и, увек са другим човеком, одлазио на терен. Тада су вршene последње припреме за одлазак у партизане. Једнога дана код Леска је дошао курир Мике Карин²²⁾ и рекао му да се спреми. На поласку у одред, Леско се поздавио са сестром и оцем. Том приликом мајка га је испратила речима: „Иди, сине, и буди херој!“.

Дотле веома вредан, неумoran и популарни агитатор напредне мисли и

радничког покрета, Леско је сада постао чувени диверзант. По доласку на планину Кукавицу, приликом оснивања партизанског одреда, Леско је постао десетар у чети Добрија Шпанца. Био је храбар и веома вешт диверзант: рушио је пруге и мостове, дизао возове у ваздух, секао телеграфске и телефонске жице и стубове.

Из Одреда би од Леска, путем курира, стизале вести и поздрави породици.

Једне вечери, у новембру или децембру 1941. године, Леско је, конспиративно, сеоским колима довезен у Лесковац.²³⁾ Имао је јаку дизентерију и био физички иссрпљен. Смештен је у кући Сретка Гургуса у Улици Љутице Богдана (крај лесковачке болнице). Уопште није могао да се креће. У овој кући је лежао неколико дана и користио лекове које му је донела сестра од сарадника НОП, апотекара Пере Дискића. Међутим, често долажење у кућу где је Леско лежао, изазвало је сумњу. На нечију доставу Немци су блокирали цео предњи део насеља око болнице. Али, на срећу, непријатељ није блокирао простор иза болнице. Уз помоћ другова Леско је, мало залечен, успео да се пребаци на Кукавицу, у Одред.

Ређале су се тешке, свакодневне борбе Одреда на Кукавици са непријатељем. Свака Лескова веза са породицом била је прекинута. Као курир своје илегалне групе са Одредом, Лескова сестра је неколико пута одлазила на слободну територију, али о брату није дознала никакве вести.

Настала је сурова зима 1941/42. године. Леско је са својом четом водио жестоке окршаје са фашистима и наро-

¹⁹⁾ Напред смо већ цитирали један део Његовог предавања.

²⁰⁾ Тога пута од куће је отишао са неким хромим правником по имени Миле.

²¹⁾ Окружно партијско саветовање у Братмиловцу, у кући секретара МК КПЈ за Лесковац Томе Костића, одржано је 22. јуна 1941. године — на дан када је Немачка објавила рат Совјетском савезу. Истога дана одржан је и један летићи састанак на коме је решено да се комунисти слањају у илегалност. У потерици за одбелглим комунистима, коју је под гов. бр. 33/II издала Банска управа у Дипу 9. јула 1941. налази се и име Мирослава Стојановића (Леска), под редним бројем 3.

²²⁾ Михајло Максимовић Спирка. Над села Магаша заробљен је 17. марта 1942. године и стрељан је још шест омладинаца — партизана.

²³⁾ Према казивању Лескове сестре Параскеве.

дним издајцима. У фебруару и марту нижу се огорчене борбе око Лебана, Медвеђе и других места у Јабланици и Горњој Ветерници. Лесковачки партизански одред, са све три своје чете, у фебруару врши општи напад на четничке војводе Јордана Кимића да би их ликвидирао и проширио слободну територију. Концентричан напад партизана трајао је скоро цео дан, али без успеха. Тешки теренски услови, дубок снег и појачање које је непријатељу стигло — приморали су главнину Одреда да се, уз жестоку борбу, на терену села Оруглице, једном косом, повлачи преко свог десног крила да коме се налазила Шпанчева чета. На боишту је већ било пет мртвих и три рањена партизана. Међу погинулима био је и Леско.²⁴⁾ Том приликом гине и Бугарин Левски, политички делегат десетине која је држала заштитници Одреду.

*

За цело време рата, а нарочито у периоду од 1941—1943. године Лескова кућа је представљала главно састајалиште скојевске и партијске ћелије.²⁵⁾ Непријатељ је сумњао и вребао. После сваког претреса куће, а претреси су били чести, односили је Лескове књиге и остale материјале. Оно, пак, што је било благовремено склоњено, сачувао је Миле Живковић Шућуран.

Лесковог оца, мајку и сестру непријатељ је и физички и психички мучио и исцрпљивао.

Средином 1941. године прво је, као талац, ухапшен Лесков отац. Он је у затвору провео шест месеци. Када су Немци из затвора пустили оца, ухапсили су мајку. Тетка Лена²⁷⁾ је у затвору држана три месеца. Када је из затвора пуштена, одмах је поново ухапшен отац. Фебруара 1942. године седам дана била је ухапшена и Лескова сестра Параскева. Непријатељ је био свиреп, циљао је на психичку смрт, признање сламање пркоса и отпора бораца револуције. Али породица Леска Шпанца није поклекла. Издржала је све и дочекала слободу²⁸⁾ Слободу после борбе у двема народним револуцијама није доживео једино Леско.

Комитет КПЈ у Лесковцу помагао је у проналажењу Лескових посмртних естата. Мајка Јслена и сестра Параскева су неуморно трагале, распитивале се на терену Оруглице, али до да-

нас најуже место где је погинуо и где је сахрањен — није установљено.

*

У жељи да још унеколико прикажемо лик Мирослава Стојановића Леска навешћемо сећања људи који су га познавали у предратном периоду, за време илегалства или из партизанског одреда на планини Кукавици.

Раде Стојановић Црни, резервни мајор ЈНА: „У Лесковачки партизански одред Леско је дошао болестан. Због тога је тих дана 1941. године био без функције у Одреду“.

Владимир Ђорђевић, носилац Споменице: „По Лесковом доласку из Шпаније, односно Француске, уверио сам се да је остао прави комуниста и непоколебљив борац радничке класе.“

Милорад Живковић Шућуран, учесник НОР од 1941: „Леско је био морално чврст човек, до сржи одан радничком покрету и Партији. Због дугогодишњег боравка у иностранству није најправилније говорио српски. Његов слаб говорни орган није био погодан за масовно иступање, али је Леско веома уверљиво и плодно деловао у групном раду.“

²⁴⁾ Интервјантно је да тачан датум Лескове погибије досад није утврђен. Наиме, у Лесковачком зборнику 1962. („Хронологија догађаја из НОР и народне револуције“ — аутор Х. Ракић), као и у књизи Димитрија Кулића „Како смо то учинили“, стр. 28 — наводи се само месец погибије: март. У публикацији „Лесковац и околина“ на стр. 66 може се само претпоставити да је Леско погинуо почетком фебруара 1942. године. У напису А. Ристића („Наши речи“ од 29. XI 1965.) коришћен је податак д-р Миливоја Перовића из књиге „Долином Јужне Мораве“ — да је борба у којој је Леско погинуо била 18. фебруара 1942. Према сећању преживелог учесника из те борбе Ике Веселиновића десетара десетине која је била у заштитници Одреда — борба у Оруглици, односно Лескова погибија била је 28. јануара 1942. године. И име места где је Леско погинуо наводи се различито, иако се оно поуздано зна. Место се зове Оруглица а не Округлица.

²⁵⁾ Састанке су водиле Бранислава Стефановић Савка, секретар организације СКОЈ III рејона у Лесковцу, и Цуца чије право име и презиме нисмо успели да дознамо. Ове другарице су Лесковцу сестру Параскеву учланиле у СКОЈ априла 1941. године.

²⁷⁾ Тако су Лескову мајку звали сви илегали и сарадници Лескови и Параскевини.

²⁸⁾ После ослобођења, у размаку од неколико година умрли су и отац и мати Леска Шпанца.

Бранко Ценић, борац Лесковачког партизанског одреда: „Леско је био веома храбар и брз. У време његове погије били смо у истој чети“.

Параскева, Лескова сестра, учесник рата од 1941: „Бата (тако она зове Леска) ми је причао да је, по повратку из Шпаније, у Паризу могао да остане као посинак неког богатог хотелијера. Али, и поред изванредне шансе да бар извесно време поживи лепо и раскошно, он се вратио у Југославију да продужи борбу противу класног непријатеља.“

Овим сећањима и ја, аутор овог написа, могу да додам своје: Становао сам у близини Лескове куће, за коју су његови родитељи плаћали кирију. По Лесковом повратку из Шпаније нисмо га више звали Леско Бугарин, већ Леско Шпанац. Био је црног тена, маљав, одлучног погледа и хитрих покрета. Говорио је брзо, грлено. Носио је црну, револуционарску берету. Због трновитог а славног пута којим је прошао и односа према средини, Леско је код млађих изазивао дивљење а код старијих пошто-вање.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- **Параскева Стојановић — Микић:** Подаци о животу и раду Мирослава Стојановића — Леска.
- **Димитрије Кулић:** — „Како смо то учили“, Београд, 1958.
- „Лесковачки зборник“, 1961 и 1962, Лесковац.
- **Вељко Ковачевић:** — „У рововима Шпаније“, Сарајево 1958.
- **Зборник фотографија и докумената „Наши Шпанци“, Љубљана 1962.**
- **Крстју Белев, Бугарска** — „Шпанија зове“ (лист „24. јул“, Београд, бр. 199 и 200)
- Публикација „Лесковац и околина“, Нови Сад 1961.
- **Аристомен Ристић** — „Први Бугари у Лесковачком партизанском одреду“ („Наша реч“, новембар—децембар 1965, Лесковац)
- **Мирослав Стојановић Леско:** „Доживљај из Републиканске Шпаније, (рукопис), 1940. Ивањица.
- **Удружење шпанских бораца** — Списак бивших југословенских добровољаца Шпанске републиканске војске, Београд, 1966.
- **Сећања Лескових сабораца**

Йоца Михайлович

МИРОСЛАВ СТОЯНОВИЧ — ЛЕСКО

В этом труде автор, говоря о испанских бойцах из Лесковачкого края, виделил и особенно задержался на образе борбе и способностях

Мирослава Стояновича в испанской войне а также в Народно освободительной войне Народов Югославии.

Два истакнута револуционара

НОВИЦА ИЛИЋ

Новица Илић, звани Јовица, рођен је 19. јануара 1919. године у Горњем Драговљу, срез Ниш, у сиромашној сељачкој породици, од оца Гаврила и мајке Јулке. Тежак живот на селу и краје сиромаштво утицали су да је породица Новице Илића морала, идући трбухом за крухом, да напусти Горње Драговље и да се, 1927. године, досели у Лесковац. Отац Гаврило успева да се запосли у фабрици као текстилни радник...

Основну школу Новица је завршио у садашњој основној школи „Светозар Марковић“ у Лесковцу 1931. године. По завршетку основне школе, као дечак од 12 година, запослио се код бившег трговца Косте Митровића Пертацког и уписао се, као ученик у привреди, у I разреду бивше Трговачке школе (ЛТО). Школа је у то време имала четири нижа и два виша разреда. После завршена четири нижа разреда, Новица Илић се уписује у први, а затим у други виши разред, који завршава са одличним успехом 1937. године.

Новица Илић је у школи био један од најбољих ученика. На страницама уписница и данас стоје констатације разредних старешина о његовој вредности: „ПОХВАЛНО“. На крају школске 1936/37. године управа школе и школски одбор додељили су му, као најбољем ученику, ручни сат.

Положај ученика у трговини био је у то време тежак. У школи је владала суррова дисциплина. Груби и нечовечни поступци према ученицима, туча и слично, били су свакодневна појава. У почетку ученици нису имали никакав утицај на живот и рад школе. Ни положај трговачких помоћника није био боли. И њих су послодавци сурово експлоатисали и малтретирали.

„Лесковац је у то време имао јак раднички покрет, Гимназија је била жари-

ште напредне мисли, а међу студентском омладином било је приличног броја прогресивних омладинаца. Све је то, као и читање напредне литературе, имало утицаја на формирање и подизање политичке свести код ученика, којима су иначе

НОВИЦА ИЛИЋ

биле близке напредне идеје по њиховом социјалном пореклу. И сам њихов положај у друштву, њихови тешки услови живота и рада гонили су их на то. У току последњих година пред рат на скуповима почела је да се чује све чешће и снажније и реч ученика за радикалније измене у свим управама и за освајање позиција у тим управама. У тој њиховој борби пружали су им помоћ група опо-

зиције, напредни студенти и класне синдикалне организације".¹⁾

Још као ученик трговачке школе, Новица Илић се истичао не само својим успехом и бистрином, већ још више напредним ставом и схватањима, због чега је био запажен у школи и међу омладином у граду. Његова активност дошла је до свог пуног изражaja у борби против назадних елемената у школском одбору Трговачке школе, у управи трговачке омладине (ЛТО) и у редакционом одбору „Лесковачког гласника“, који су онемогућавали улазак напредних људи у ове органе, поготово напредних ученика и трговачких помоћника.

Ова заоштрењост у односима између напредних, прогресивних и назадних, конзервативних елемената, нарочито се испољавала на годишњим скупштинама, које су из године у годину, почев од 1934. године до пред други светски рат, посталаје све бурније.

На годишњој скупштини 1938. године напредна омладина, уз помоћ млађих либералнијих трговаца, извојевала је значајну победу. Она је успела да у органе школе, Лесковачке трговачке омладине и „Лесковачког гласника“ убаци своје људе. Тако су у управни одбор (ЛТО), поред осталих, ушли Новица Илић, Никола Чуљковић, Михајло Митић и Бошко Наумовић, као секретар; у школски одбор изабрани су Воја Николајевић, Никола Живковић, Бора Ристић, и др., а у редакциони одбар „Лесковачког гласника“ Новица Илић, Данило Наранџић, Душан Цекић Лешњак, Драги Јовановић, Блашко Гребенаревић и др. Под руководством Душана Цекића „Лесковачки гласник“ је изменио свој лик. Добио је нову физиономију и нову садржину. Лист је од тада почeo често да пише о школи и омладини, њеним потребама и проблемима.²⁾ Осим тога ученици узимају активније учешће не само у листу, већ и управама школе и омладине. Својом активношћу и борбеношћу истицали су се у то време Новица Илић, Воја Николајевић и Никола Живковић (погинули у НОБ), затим Никола Чуљковић, Бора Ристић, Васа Николић, Михајло Митић, Данило Наранџић, Милан Ђубичић и други.

Бојећи се напредне омладине, чије су позиције све више расле, реакционари и поједини конзервативни чланови управе предузимају још оштрије мере против омладине, па чак позивају и на узбуну од „комунистичке опасности“.¹⁾ Они веома смишљено врше припреме за наредну годишњу скупштину. Одлучују да се на

скупштину може ући само улазницама. За скупштину не позивају један број омладинаца, који би, по њиховом мишљењу, вршио утицај на ток и крајњи исход скупштине.

Скупштина је одржана 1939. године. На улазу у салу били су постављени редари, који су пропуштали само оне који су имали улазнице. Но, и поред тога случајно је био позват и један број истакнутих омладинаца, углавном трговачких помоћника, као што су били: Новица Илић, Воја Николајевић, Никола Чуљковић и неки други.

По казивању Николе Чуљковића, који је активно учествовао у раду омладине (ЛТО), скупштина је почела у присуству полицијског писара Сретена Поповића. После извештаја управе почела је дискусија. Одмах се јавио за реч Новица Илић. Он је веома оштро напао целокупан рад старе управе, а особито њене махинације око сазивања ове скупштине и покушаје да онемогући целокупној омладини да узме учешћа у њеном раду, јер се о судбини омладине ради. Новица још није био завршио излагање упао му је у реч полицијски писар Сретен Поповић, претећи да ће га ухапсити ако продолжи да овако клевета управу. На ове речи полицијског писара у сали је настала бура од негодовања. У дискусији су затим учествовали Воја Николајевић и други, који су, као и Новица, критиковали целокупан рад старе управе. Видећи каква је ситуација, а бојећи се да сасвим не изгуби, стара управа је пристала на компромис, што је у овим условима подговало и напредној омладини. На чело трговачке омладине и школског одбора дошли су умеренији елементи, а тиме је омладина сачувала своје позиције. Једино је омладина изгубила свој утицај у „Лесковачком гласнику“, јер је на место Душана Цекића дошао за уредника Драгутин Поповић.

Од 1937. до маја 1940. године Новица Илић је на раду у металском предузећу Христодора Тасића, када одлази на одслужење војног рока у Београд. По капитулацији старе Југославије враћа се у Лесковац.

Активност Новице Илића из дана у дан све је више расла. Године 1938. био

¹⁾ Из рукописа А. Ристића: „Постанак и развој школе ученика у трговини у Лесковцу“, прочитан на скупу поводом прославе 50-годишњице рада ове школе 1956. године.

²⁾ А. Ристић: Исто

¹⁾ А. Ристић: Исти рукопис.

је члан актива СКОЈ-а при КУД „Абрашевић“ и узима видно учешће у раду друштва. Овај актив имао је за задатак да што више активира омладину за рад у секцијама и да ради на њиховом омасовљењу. „Абрашевић“ је у то време био прилично масован и показивао у раду лепе резултате.

Крајем 1939. године на годишњој скупштини „Абрашевића“, Новица Илић је изабран за члана управе. Он је у то време био и члан Градског комитета СКОЈ-а. Због његовог револуционарног става, који се свуда испољавао, Новицу Илића хапси полиција наредне 1940. године и задржава у затвору око месец дана. Но, ово хапшење није могло да сломи његов морал, нити да га застраши. Скроман али одлучан, са пуно енергије и полета, чврсто повезан са Партијом и радничким покретом, он, по изласку из затвора, постаје још активнији, тако да маја 1941. године постаје и член Окружног комитета СКОЈ-а, а уједно и секретар партијске организације приватних намештеника.

Капитулација Југославије затиче га као искусног и изграђеног борца. У првим месецима припреме устанка Новица присуствује многим састанцима, које организују Месни и Окружни комитет Партије и СКОЈ-а, на којима се разрађују и конкретизују директиве ПК КПЈ у вези са оружаним устанком. Одмах после напада Хитлерове Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, будући да је већ био добро познат полицији, по одлуци Месног комитета Партије за Лесковац, повлачи се у илегалност. Већ сутрадан после напада Немачке на СССР, Новица Илић, заједно са Костом Стаменковићем, Борком Цекићем, Слободаном Ценићем и другим, напушта Лесковац и одлази на терен Власотинца, где отпочиње активно да ради на формирању партијских организација и припремању устанка. Није дugo трајало, а начелник среза лесковачког, под пов. бр. 17 од 8. јула 1941. године, тражи да Банска управа у Нишу распише поруку за 19 лица, међу којима се на другом месту на списку налази Новица Илић. Банска управа је већ 9. јула 1941. године, под пов. бр. 33, упутила распис свим подручним властима у бановини у коме се, поред осталога каже:

„Дача, 23. јуна тек. године одбегли су из Лесковаца познати комунисти и досадашњим трагањем нису могли бити пронађени (следују имена)... Моли се Краљевска банска управа да за горе именованим распише потрагу, а за случај проналаска треба их ухапсити и упутити овом начелству“.¹⁾

По казивању првоборца Боре Стојановића, сада директора Хидроградње у Сурдулици, Новица Илић је дао значајан допринос организовању устанка у власотиначком крају. Добласком Новице Илића на подручје Власотинца — каже Бора Стојановић — активност комуниста и скојеваца је постала врло интензивна. Он је са Синишом Јањићем, Милорадом Диманићем и другима руководио припремама за устанак у овом крају. Ради ефикаснијег рада и веће одговорности појединача, особито у раду са омладином, извршена је рејонизација терена и постављени одговорни другови за поједина села. Тако је, на његову иницијативу, активизиран рад са омладином и то кроз читалачке кружоке и војну обуку омладинаца. Створено је неколико таквих група омладинаца, које су проучавале напредну штампу, књиге и сл. („Како се калио челик“ и др.). Ове групе су радије најчешће ван Власотинца, по виноградима и шумама. Поред овога организована је група, од око 20 омладинаца, која је упознавала руковање оружјем и остale војне вештине. Ова група је радија на Белом камену, лево од пута према Больјару. На састанцима читалачких друžина и групе за војну вештину, омладина се упознавала са циљевима борбе партизана, а раскринкавани су четници и недићевци, као слуге окупатора.

Под руководством Новице Илића организован је први напад на пругу између Лесковаца и Грделице. Ово је била прва већа успела акција у овом крају. За ову акцију политички је био одговоран Синиша Јањић, а војничком акцијом је руководио првоборца Бора Стојановић. Исто тако, акцију на фабрику Христодора Тасића у Стјаковцу организовао је Новица Илић. У свим овим акцијама лично је учествовао и Новица Илић...

Оваква активност напредне омладине у Власотинцу и околини није могла остати непримећена од стране окупатора и квислиншке власти, па су и они отпочели своју акцију. Било је наређено да се сва непозната и незапослена лица, која се виђају у Власотинцу, одмах приводе полицији. Како је међу такве спадао и Новица, то је општинска власт донела одлуку да се он претера из Власотинца. „Једнога дана — како наводи првоборца Бора Стојановић — шетали смо улицама Власотинца Јовица, Лаза Пешић и ја. У једном моменту Јовица се беше одвојио

¹⁾ Д. Кулић: „Како смо то учинили“, Београд, 1958.

да купи цигарете на киоску наједан пијаце. Приђе му општински пандур Печенковић и позва га да пође са њим у општину. Ја и Лаза смо му саветовали да не иде, али нас он није послушао и оде са пандуром. После пола часа Јовица изађе из општине и радознало сви смо пошли у парк, где нам је он испричao шта се разговарало код председника општине Кире Пејића. Председник је у присуству пандура почeo разговор са Јовицом, али је он енергично захтевао да пандур изађе и да разговарају у четири ока. Председник је усвојио. Када су остали сами, председник је упитао Јовицу шта ради у Власотинцу и код кога станије. Затим је додао да је примећено да се он бави неким сумњивим пословима и препоручио му да се исели из садашњег стана и да одмах напусти Власотинце. Јовица је мирно саслушао председника, а онда му рекао: „Ја сам у Власотинце дошао по налогу Партије да припремам народ за устанак, о мени и мом раду Партија води бригу и нећу да напустим Власотинце. А ако ико покуша да ми омета рад или ме ухапси и преда Немцима, тај ће бити ликвидиран“. На крају је додао: „Господине председниче, ја Вас нећу ометати у Вашем раду, па Вам саветујем да ме оставите на миру“. Тако се завршио разговор између Јовице и председника општине у Власотинцу. Јовица је изашао да и даље активно ради за НОП. После извесног времена и председник општине самовољно је напустио дужност председника општине.

Новица Илић је морао, после другог напада на Власотинце, који је изведен ноћу између 21. и 22. новембра 1941. године, по директиви Партије, да напусти Власотинце, с обзиром да је био већ компромитован у раду.

Он је прво свратио у Лесковац, посетио неке своје другове и отишао на нишки терен, односно на терен Беле Паланке.

Приликом напада Сувопољанске чете Сврљишког одреда на четнике у селу Гркињи 4. децембра 1941. године, Новица Илић је био смртно рањен.

У књизи „Два одреда“ о овој акцији, поред осталога, каже се:

„Тешко је рањен Новица Илић — Јоца, предратни комуниста, члан српског партијског руководства белопаланачког среза, који је у одред дошао уочи борбе ради договора са штабом о предстојећим акцијама у белопаланачком срезу, Западњу и Лужници. Метак га је погодио у стомак. Преко партијске везе пребачен је у нишку болнице на лечење где је и умро.“¹⁾ И непријатељски извештај подвла-

чи да је „рањен комуниста Новица Илић, трговачки помоћник из Горњег Драговља.“

Тако је прерано али храбро завршио свој младалачки живот један од најбољих ученика бив. Трговачке школе (Л. Т. О.), истакнути скојевац и члан Партије, неуморни и доследни револуционар Новица Илић.

ВОЈИСЛАВ НИКОЛАЈЕВИЋ

Војислав Николајевић рођен је 2. октобра 1919. године у сиромашној занатлијској породици у Лесковцу од оца Милутина и мајке Савке. Отац му је по занимању био ковач и својим жуљевитим рукама, под тешким условима живота и рада бивше Југославије, издржавао своју породицу. Године 1928. Воја остаје без оца у деветој години свога живота, а за његово касније васпитање, школовање и уопште за његов развитак бринула се мајка која је, поред Воје, морала да негује и подиже и три своје кћери.

Школске 1929/30. године Воја завршава четвороразредну основну школу у садашњој основној школи „Свето-

ВОЈА НИКОЛАЈЕВИЋ

зар Марковић“ у Лесковцу. После завршене основне школе, још као млад деčак, почео је да изучава стolarски занат код Коштадина Коцића Црног, сто-

¹⁾ Драгољуб Дејановић: Два одреда, Народни музеј Ниш, 1965. стр. 68

лара из Лесковца. Убрзо касније прелази у трговачку струку и уписује се у Трговачку школу, бив. ЛТО, коју је завршио школске 1933/34. године. Био је солидан ћак. Због своје скромности био је омиљен међу ученицима. Према подацима у школској уписници Воја се школске 1937/38. године уписао и у први виши разред Трговачке школе.

Као трговачки помоћник радио је код бивших трговаца Томе Гичића и Николе Стојиљковића (око 6 година), затим код Димитрија А. Димитријевића Смејурије (1935, 1936, 1937). Ово је био и најтежи период из његовог предратног живота, јер је радећи код разних послодаваца искусио све тегобе и дошао до горког искуства, које му је касније осветљавало пут у живот. Често малтретиран, па и отпуштан из службе, он је преживљавао тешке моменте. По природи ћутљив, али увек са осмехом на лицу, Воја је са осталим друговима све то стојички подносио, па и физичке казне које је од послодавца понекад добијао. У ово време Воја је активно сарађивао у синдикату и често био биран у руководство подружнице трговачке омладине, у коме су били и Љуба Милошевић, Славко Филиповић и други. Они су често постављали питање повећања плате трговачких помоћника које су тада биле веома ниске. Још од тих дана у Воји је почела да тиња мржња према свему оному што их је угњетавало. Он је слушао на састанцима речи о правама радника, о експлоатацији, о бољем животу и сл. и то је у њему спонтано будило гнев и мржњу према стању у коме су они живели. Та његова мржња дошла је до пуног изражаваја године 1941. То је оно што је он лично осетио и преживљавао у тим данима.

С друге стране тешки услови живота и рада радничке класе Лесковца уопште, имале су такође одраза на живот Воје Николајевића. Он је био повезан преко синдиката трговачке омладине са општим струјама и стремљењима радничке класе Лесковца на чијем је челу у то време стајао опробани борац за права радника и стари револуционар Коста Стаменковић. Борба радника путем штрајкова и демонстрација бивала је све жешћа како у индустрији, тако и у другим делатностима, занатству и сл. у којима је омладина узимала масовно учешће. Воја је још у то време знао за Партију и њене циљеве. Отуда, када је наступио рат 1941. године, он је већ имао изграђен став, био је потпуно

определјен, тј. већ првих дана устанка пришао је НОП.

Напад на Југославију затиче га на одслужењу војног рока у Крагујевцу. Воја је са војском, која се убрзо распала и капитулирала без одлучних бојева за 12 дана, због издајства у командним врховима, одступао до Сарајева, па се затим вратио у Лесковац.

Одмах после априлске катастрофе окупатор је и у Лесковцу организовао свој окупациони систем. Настало је терор, прогањања, затварања и убијања. У тим тешким данима за све народе Југославије, за сваког појединца, комунисти и борбена омладина, наши скојевци, убрзано су се припремали за устанак. У првим тим редовима наше омладине видимо и Воју Николајевића. Са многим омладицима по директивама Партије, Воја предузима мере за организовање омладине у граду за устанак, који је био на помolu. Сачувана је једна фотографија из парка „Девет Јуловића“ од 8. маја 1941. године са састанка Воје Николајевића, Борка Коцића, Благоја Ристића Металца и других, на коме су се они договорали и припремали за наступајуће догађаје. У самом почетку на челу тих првих тајних омладинских састанака видимо Станимира Вељковића Зелета, Жику Илића Жутог, Вожислава Николајевића, Новицу Илића, Јована Живковића Шућурана и друге, које је Партија учила дареволуционарну теорију повезују са праксом. Он учествује у првим акцијама омладине против окупатора, а затим је додељен на рад технички ПК КПЈ.

Техника ОК КПЈ за Лесковац отпочела је да ради одмах по капитулацији бивше Југославије. Она је одиграла видну улогу у борби против окупатора и његових слугу. Раскринавајући све поступке и лажи окупатора, а популаришући НОП, техника је била моћно агитационо оружје у рукама Партије. И у најтежим данима окупације, блокада и непријатељских офанзива она није престала да ради.

Сјесени 1941. године Воја Николајевић је био повезан са Добривојем Аранђеловићем, који је руководио партијском техником ОК, а која је била смештена у његовој кући у Синковцу. Још пре тога Воја је умножавани материјал растурао међу омладином у граду. После активног укључивања у рад технике он је често одлазио у Синковце и враћао се у Лесковац, слушао радио вести, бележио их и преносио у Синковце где су се штампали леци и други материјал. На томе је он активно

радио. Осим тога био је задужен за набавку хартије, боје и другог материјала који је техници био неопходан. Веома снalažljiv и проницљив, он је успео да прикупи велику количину тога материјала. Није било лако тај задатак извршити под онако тешким условима у 1941. години, када је окупатор био на врхунцу своје моћи.

Негде сјесени 1941. године налазио се у Синковцу са Добријем Аранђеловићем, где су умножавали летке и други материјал. Наишла су два Немца наоружана до зуба. Они су их посматрали кроз прозор како лагано наилазе. Шта да се ради ако наиђу овамо?! Воја је тада брзо донео одлуку. Обраћајући се Добривоју рекао је: „Ако наиђу овамо, задави ти једног, а ја су другог“. Немци су продужили и нису свраћали у кућу. Овај моменат указује ка кав је био Воја Николајевић када је требало доносити брзе одлуке.

У другој половини маја 1941. на личну иницијативу, после изласка из затвора, Разуменка Петровић Зума, члан ОК КПЈ, настојала је да успостави контакте са члановима Партије у граду, који су у то време остали усамљени и без везе. Успоставила ју је најпре са Добривојем Аранђеловићем и Војиславом Николајевићем. Одржала је један састанак са члановима Партије код парка „Девет Југовића“, на коме је основала једну партијску организацију (ћелију) која је почела да одржава састанке и оживљава партијски рад. Секретар ове партијске организације био је Воја Николајевић. У овом изузетном тешком времену Воја је показивао велику вољу, пожртвованост и активност¹⁾. Привремено ова организација била је без везе са било којим партијским руководством, мада је радила у име ОК КПЈ. Убрзо успостављена је веза са одредом...

У то време и техника се налазила у Лесковцу. Да би се заварао траг, она је морала често да мења своје место. Једно време налазила се у кући Стојана Јанчића и њоме је тада руководио Воја Николајевић, који је био у дирекционој вези са ОК. Воја Николајевић је радио у граду под врло тешким условима у току читаве 1942. године. Када је по директиви ПК КПЈ за Србију формиран Месни комитет за Лесковац Воја је био први секретар, а чланови су били: Ђорђе Стаменковић Јоле, Василије Николић, Ђорђе Михајловић и Љубинка Џуверовић из Прокупља. Секретар Месног комитета Партије за град Леско-

вац у тим најтежим данима НОП и народне револуције, морао је бити веома способан, храбар и пожртвован. С друге стране то је значило велико поверење и част које је њему Партија поверила. На овој дужности остао је све до првог новембра 1942. године, када су почела трагања за њим и осталим друговима. Један број другова био је ухапшен. Он више није могао да остане у Лесковцу. По одлуци ОК одлази сјесени 1942. године у Црнотравски партизански одред, а затим негде јануара 1943. године прелази у Лесковачки партизански одред на Кукавици. Са истом храброшћу са којом се борио у илегалности, борио се и у партизанима.

„Поштен до крајности, јако смео и одважан, конспиративан и динамичан, способан да се брзо снађе и у најтежим ситуацијама, Воја је због тих својих особина био веома цењен међу друговима. „Скроман и вредан, он је тихо радио. На изглед тих и миран, у себи је гајио снажно прикривену снагу револуционара. У томе је баш и било његово главно обележје. Иза челичног мира свога погледа, он је скривао љуту буру свесног, чврстог и постојаног револуционара“²⁾.

Воји Николајевићу Бати, како су га онда звали, повераване су и у партизанима одговорне дужности. Тако је једне хладне фебруарске ноћи био на стражи док су се партизани са штабом Лесковачког партизанског одреда налазили у селу Горини крај Вучја. У раним јутарњим часовима, 26. фебруара 1943. године, када се нико није надао и када су његове полетне снаге још биле потребне НОП, био је опкољен од Бугара и јуначки погинуо у борби са њима. Стојећи на једном камену у потоку изнад Горине био је покошен митраљезом, успевши да испали пушку да би се остали партизани благовремено повукли из села. У циљу застрашивања народа овога краја Бугари су његово мртво тело натоварили на кола и спровели кроз села и на крају негде бацили, тако да се до данас не зна где се његово тело налази. Његову смрт оплакали су сви његови другови, омладина и сви они који су га познавали и радили с њим, јер је пао смрћу несаломљивог ју-

¹⁾ „Лесковачки зборник“, II. Лесковац, 1962.

²⁾ „Наша реч“, од 17. II 1945.

нака, свесног и храброг борца за добро радног народа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Приликом писања ове две кратке биографије служкио сам се следећом литератуrom и по-дацима:

1. Д. Кулић: „Како смо то учинили“, Београд 1958.
2. „Лесковачки зборник“, II, Лесковац, 1962.

3. За податке о раду Новице Илића сећањима друга Боре Стојановића, сада директора Хидрогридиће у Сурдулици.

4. О раду Воје Николајевића и Новице Илића казивањима другога Николе Чуљковића, Божка Наумовића и других.

5. А. Ристић: „Постанак и развој бив. Трговачке школе“ — реферат поводом прославе 50-годишњице рада, у рукопису.

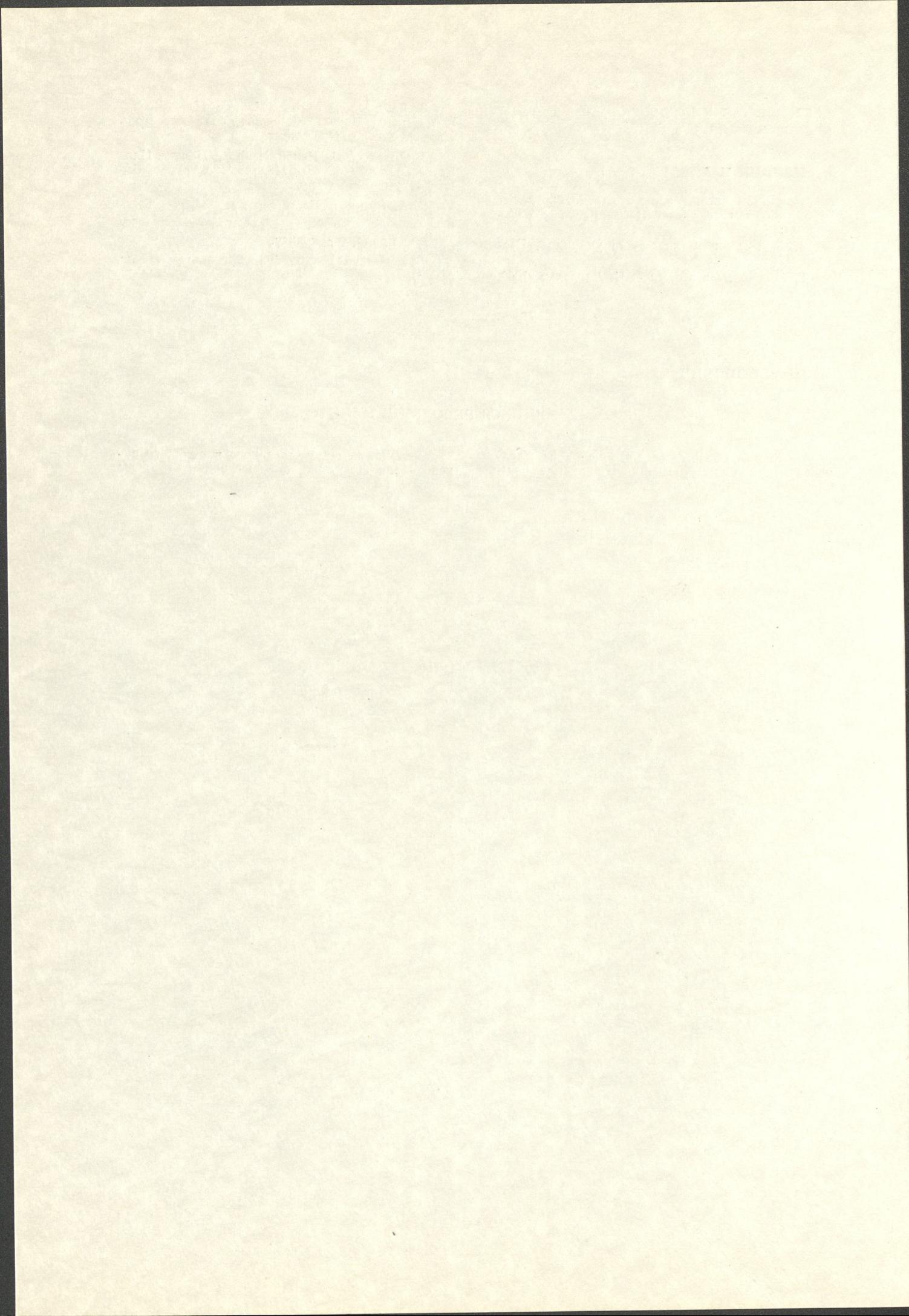
6. Школска архива бив. Трговачке школе (ЛТО).

Заря ПОПОВИЧ

ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ РЕВОЛЮЦИОНЕРА

Автор дал образы революционеров из младшей генерации именно Новицы Илича, члена ОК СКОЙ-а за Лесковац и Воислава Николаевича

— Чиплака, секретаря гордского партийного руководителя Лесковца во время войны, а также говорит и о ихней погибели.

Гојко Драшковић

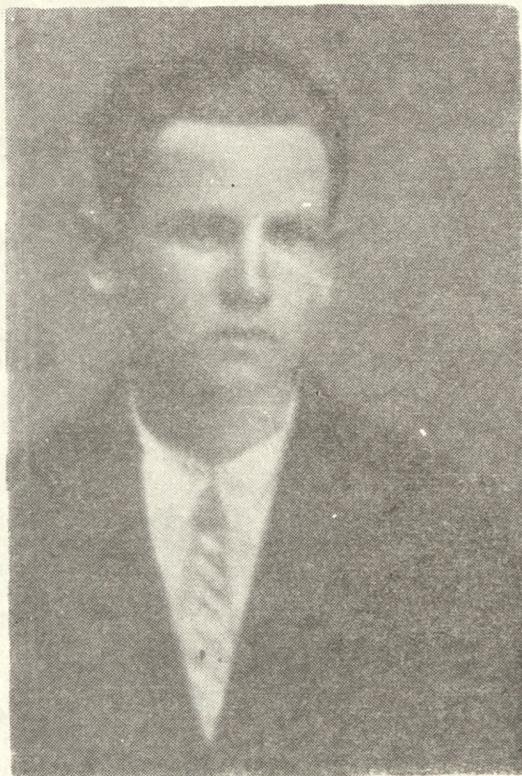
Гојко Драшковић се родио 1912. године у Новој Тополи. Његова породица води порекло из Црне Горе, са Чева. Основну школу учио је у Лебану и Бојничку. По завршетку основне школе 1924. године уписује се у лесковачку гимназију. Због слабог материјалног стања напушта гимназију у трећем разреду. После напуштања гимназије бави се земљорадњом, а затим одлази у бившу Југословенску војску и добија чин подофицира. По повратку из војске изучио је кројачки занат у Придворици.¹

У то време осећао се утицај прогресивног лесковачког радничког и студентског покрета на околину града. Драшковићев политички рад почиње од тренутка када активно сарађује са средњошколцима и студентима као што су Душан Максимовић, Риста Антуновић, Алекса Папић, Боривоје Павличевић и други напредни омладинци.²

Почетком 1930. године Драшковић и Обрад Максимовић формирају у Новој Тополи библиотеку и читаоницу. Библиотека је имала управни одбор чији је председник био Обрад Максимовић, заменик Милутин Максимовић, а благајник Новица Прстојевић. Библиотека је имала око хиљаду књига. Највећи број књига односио се на српске романтичаре и реалисте, а мањи број биле су преводи руских дела. Библиотека се одржавала од чланарине и прилога чланова. Захваљујући активности управног одбора библиотеке, књиге су се масовно читале, а то је утицало на подизање културног нивоа сељака. Обично, после завршетка пољских радова, сељаци Нове Тополе сакупљали су се на седељкама на којима се дискутовало о прочитаним делима.³

Одржавањем сталне везе са напредном студенстком и средњошколском омладином, која је уносила нове идеје у село, културна активност у селу била је на висини. Долазак Жике Костића за учитеља утицао је на формирање кул-

турних група у селу. Тако је у заједници са Драшковићем Костић формирао 1931. године дилетантску групу. На челу дилетантске групе био је учитељ Костић, а чланови су били: Гојко и Јован Драшковић, Обрад, Обрен, Владо, Милутин и Душан Максимовић, Петар и Новица Прстојевић, Лука и Милан Николић, Алекса Папић, Наход Жижић, Мирослав Варајић, Милорад Кнежевић, Милић

ГОЈКО ДРАШКОВИЋ

Одовић, Ђока Церовић, народни гуслар и др. Ова културна група дала је низ представа по оближњим местима: Лапотинцу, Бојнику, Ђинђуши, Новом Селу, Големом Риду, Петровцу, Лебану и другим местима Пусте Реке и Јабланице. На репертоару ове дилетантске групе би-

ли су Кочићев „Јазавац пред судом“, „Све ће то народ позлатити“ Лазе Лазаревића, „Коштана“ — Боре Станковића, „Подвала“ — Милована Глишића, драматизације народне песме „Бој на Косову“, Нушићев Иво од Семберије“, „Шаран“ — Јове Јовановића Змаја и друга. Ниво представа дилетантске групе био је добар тако да су оне биле масовно посећене. Највећи успех дилетантска група забележила је приказивањем „Боја на Косову“ и „Шарана“ у Лебану 1933. године. Од новца са представа куповане су књиге и новине за библиотеку и читаоницу. Драшковић је као организатор ових културних манифестација стекао пуно поверење својих мештана и као културни и као политички радник.⁴

Почетком 1938. године Драшковић и Обрад Максимовић оснивају фудбалски тим у Новој Тополи. Овај тим одиграо је низ пријатељских утакмица по оближњим селима.⁵

Учествали раднички штрајкови 1938. године у Лесковцу имали су одјек у читавој околини. Утицали су на јачање политичке активности у борби против буржоаских партија. Тако је, на пример, дошло до бојкотовања избора 1938. године од стране сељака из Нове Тополе на чијем је челу био Гојко Драшковић. Драшковић је пред две стотине људи јавно иступио, исте године, против Милутина Драговића, посланичког кандидата. Овај јавни наступ Драшковића утицао је на јединство села у бојкотовању избора. То је био први јавни наступ Драшковића противу буржоаских партија и посланика.⁶

У току 1938. и 1939. године створене су веома брзо партијске организације у свим већим индустриским предузећима у Лесковцу, као и по оближњим местима. У лето 1939. године долази у Нову Тополу Василије Смајевић, секретар партијског повериштва за Лесковац. Смајевић се упознао са Гојком Драшковићем, Обрадом Максимовићем, Алексом Папићем и Николом Гудељевићем за време сахране ученика Милорада Милићевића. Утицај Смајевића на ову групу био је велики. Тада се појачава њихова политичка активност. Драшковић и остали из групе објашњавали су мештанима политичку ситуацију у земљи и политичке позиције фашизма који је био у напону. Васа Смајевић у име повериштва, у заједници са Драшковићем и Обрадом Максимовићем, протура забрањену литературу у јабланичким и пусторечким селима насељеним црногорским и херцеговачким живљем. Тако је дошло

да се масовно читају књиге као: „Мати“, „Како се калио челик“, „Узорана ледина“, „Дечаштво Лењина“, „О комсомолима“ и друга руска дела.⁷

Проверен кроз политичке задатке, свестан улоге коју је имао, Драшковић је примљен у чланство КПЈ сјесени 1939. године. Одлуку о пријему, по директиви Васе Смајевића, саопштио је Драшковићу Обрад Максимовић који је примљен у КПЈ нешто раније. Крајем јесени 1940. године, по директиви Смајевића, формира се у Новој Тополи партијска организација чији су чланови били Гојко Драшковић, Обрад Максимовић и Алекса Папић. Закандидован је Никола Гудељевић. Ова организација, са Гојком Драшковићем на челу, развија пуну политичку активност, окупљајући све напредне сељаке и омладину. Путем седельки у читаоници и библиотеки Драшковић окупља сељаке и омладину и шире међу њима комунистичке идеје. Једно време, до 1941. године, секретар ове организације у одсуству Драшковића био је Обрад Максимовић. Партијска организација на почетку свога рада добила је од Смајевића директиве о циљевима и задацима организације. Прва форма рада било је ширење забрањене литературе, а нарочито издања „Народне књиге“. Ова литература, као и разни пропагандни материјали, добијани су од Васе Смајевића, преко текстилне раднице Руже Сандић — Масловарић која је живела у Лесковцу. Поред литературе долазили су разни листови („Пролетер“), разни плакати о штрајковима радника и студената, као и „Комунистички манифест“, умножен на гештетнеру, и друго.⁸

У кући Обрада Максимовића формира се Среско повериштво КПЈ за Јабланицу и Пусту Реку са Милијом Радовановићем на челу. Ово је утицало да се успостави сарадња и појача активност чланова КПЈ. Тако је уочи рада дошло до тешње сарадње Драшковића као секретара партијске организације са Милијом Радовановићем, Ристом Антоновићем, Бошком Крстићем, Радом Петровићем, Владимиром Букилићем Поп Мићом, Божом Стојановићем Дреничким и другима. То је и утицало да Драшковић прошири политичко деловање и на села Пусте Реке.⁹

Уочи рата Драшковић је позван са осталим друговима из села на војну вежбу. Рат га и затече на вежби. После борбе са Немцима код Куманова и Стражница одмах по капитулацији земље Драшковић се враћа у Нову Тополу. Као секретар партијске организације настав-

ља политички рад на припреми села за оружани устанак.¹⁰

Половином јуна 1941. године у Коњувцу борави Станимир Вељковић Зеле који обилази села Пусте Реке. Вељковић 29. јуна 1941. године држи састанак коме су присуствовали Гојко Драшковић и Душан Максимовић. Драшковић је дао предлог да се настави и даље са радом на проширивању политичких актива, на прикупљању оружја и објашњавању улоге Совјетског Савеза у рату против фашизма, о перспективи за ослобођење народа од Немачке и животу после револуције.¹¹

Гојко Драшковић, Бошко Крстић и Обрен Максимовић 26. јула 1941. године сдржавају састанак у вези са припремама за устанак, као и у вези са општом акцијом сакупљања оружја и муниције за будући партизански одред. Почетком августа 1941. године Драшковић је у својој кући одржао састанак партијске организације. На састанку је прораћивана IV глава Историје СКП (б)⁴ и читани одломци из романа „Како се калио челик“¹²

Одмах по формирању четничких формација у Јабланици запретила је опасност Гојку Драшковићу, који је већ био афирмисан као политички радник, као и осталим члановима КПЈ. По налогу Ђуре Перовића, команданта Српског добровољачког четничког одреда, извршена су три неуспела атентата на Гојка Драшковића. Међутим, захваљујући добрим везама Драшковић је успео да се скрива и илегално наставља политички рад. Његов рад и рад партијске организације оријентишу се на илегалне форме рада (ширење летака, дизање сељака на оружани устанак, одржавање састанка). Драшковић користи разне верске празнике: свадбе, сахране, славе, итд. за свој револуционарни рад, јавно иступајући, делећи пропагандни материјал итд.¹³

28. јула 1941. године Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а и члан Оружног комитета КПЈ за Лесковац, у заједници са Драшковићем, одржао је партијски састанак са члановима КПЈ Нове Тополе и сељацима — активистима. На састанку су размотрене дотадашње припреме за устанак. Драги Стаменковић је упознао организацију са одлукама ОК КПЈ — Лесковац о формирању одреда на планини Кукавици.¹⁴

У августу 1941. године на сабору у Игришту Драшковић је заједно са Алексом Папићем, одржао састанак са напредном омладином и позвао присут-

не да се одмах укључе у партизанске одреде и поред присуства четничког војводе Пчињског, Драшковић је јавно говорио о предстојећем устанку. На истом састанку састанао се са Стојаном Николићем — Јолом, партизаном Кукавичког одреда, који је послат од руководства одреда да би поднео извештај о стању народног устанка и раду партијских организација у Јабланици. Том приликом Драшковић је предао извештаје, као и један пушкомитраљез другу Јолу.¹⁵

Крајем августа 1941. године Драшковић, заједно са Алексом Папићем, Николом Гудељевићем, Душаном Максимовићем, Крстом Вукићевићем и Добривојем Ђеранићем, одлази у Кукавички партизански одред. Одмах по формирању Јабланичког партизанског одреда постаје заменик команданта одреда и секретар партијске ћелије за Јабланицу. Васа Смајевић са Драшковићем почетком октобра 1941. године у свим оближњим селима формира помоћне партизанске десетине. Они такође одржавају јавне зборове по селима Јабланице и Пусте Реке на којима износе ратну ситуацију у свету и позивају сељаке да се лате оружја и пођу у партизанске одреде.¹⁶

У октобру 1941. године Драшковић добија задатак од ОК-а КПЈ за Лесковац да остане једно време на територији Јабланице у циљу окупљања напредних сељака и омладинаца за одред. Гојкова кућа постаје веза за растурање илегалног и пропагандног материјала за Јабланицу. Зајваљујући свом политичком раду Драшковић постаје организатор и иницијатор устанка за околна села. Сељаци су веровали Драшковићу што је утицало на масовно одлажење сељака Јабланице у партизанске одреде. У току октобра 1941. године долazi до успостављања сарадње између Драшковића, Милије Радовановића и Радована Ковачевића Максима, као и руководства за Космет, одакле су долазили Црногорци и Срби, који се укључују у Јабланички партизански одред.¹⁷

Гојко Драшковић долази 17. октобра 1941. године у Доњем Коњувцу на састанак партијске организације. На овом састанку претресан је рад организације и стање припрема за одлазак у одред. Драшковић је обавестио ову организацију да се на терену налази један део бораца Бабичког партизанског одреда и да се нужно намеће питање снабдевености ових бораца оружјем, муни-

цијом, одећом и животним намирницама.

Драшковић са помоћном партизанском десетином учествује у спаљивању општинске архиве у Косанчићу. Ову акцију извео је Бабички партизански одред са помоћном десетином. Средином октобра борци Бабичког партизанског одреда у заједници са Драшковићем организују јавне зборове у Новој Тополи, Петровцу, Обилићу, Кацабаћу и другим местима објашњавајући народу циљеве НОБ-е и позивајући га на оружани устанак против окупатора и домаћих издајника. Овом приликом Бабички партизански одред донео је одлуку да помоћне десетине скупљају оружје, муницију и одећу за партизане.

Крајем октобра 1941. године Драшковић, у заједници са борцима Бабичког партизанског одреда, учествује у рушењу пруге код Липовице и Пуковца. Акција је изведена организовано и по плану. Прво је у току ноћи пренесен алат у Кутлешко гробље а сутрадан увече исечене су пруге на три места код Брестовца и Пуковца. Ова акција је имала задатак да заустави транспорт немачких и бугарских дивизија за јужни фронт.

Драшковић је као борац Јабланичког партизанског одреда почетком новембра 1941. године учествовао у ослобођењу Лебана, које је било база одакле је окупатор вршио војне операције против партизана у Јабланици и Пустој Реци. Ова акција је у потпуности успела, Лебане је ослобођено. Такође, 10. новембра 1941. године Драшковић учествује у борби код села Ждеглова против немачке казнене експедиције коју је предводио злогласни мајор Кениг, извршилац масовног стрељања у Крагујевцу. У овој борби погинуо је Кениг са преко 50 Немаца, а Јабланички партизанске одред имао је 10 мртвих и 13 рањених.¹⁸

После овог окршаја Драшковић организује контраакцију и сачекује са групом бораца тенкове назнене експедиције близу Лебана. Међетим, ова акција није успела пошто је непријатељ био надмоћнији и отворио ватру из тенкова и артиљеријских оруђа, тако да су се партизани морали повући.¹⁹

Почетком новембра 1941. г. Драшковић организује мање диверзантске акције. Под његовим руководством изведена је акција на рушењу ћуприје код Ђеновца и сечење телефонских стубова на линии Лебане—Лесковац.

Спасоје Петрушвић један од учесника ове акције испричао је следеће:

Заиста је сам био учесник у рушењу Ћеловачке ћуприје на Јабланици. Било је то почетком месеца новембра, 9. или 10. новембра 1941. године, после ослобођења Лебана, Медвеђе и Лепца. Ја сам био партизан и политички делегат десетине у Јабланичком партизанском одреду. По наређењу штаба одреда, а под руководством заменика команданта одреда Гјока Драшковића, који је погинуо у борби на лебанском фронту 1941. године. Ми смо пошли са Стругаре. И то нас десет. Динамит смо узели из рудника Лепце, који смо били заузели. Натоварили смо велике штајерске коње које смо били заробили у руднику и пришли са Стругаре, са Радана. Коњи нису никада носили самаре те нам је динамит стално падао са коња. Прву ноћ смо преносили код Тешовића у Савинцу, а другу ноћ код Јевана Вулетића у Кађорђеву — Бинђуши.²⁰

Крајем новембра 1941. године Драшковић учествује у нападу на Власотинце, а затим долази до жестоког окршаја са четницима Ђуре Перовића, који су напали партизане у Лебану, али је одбијен од стране Јабланичког партизанског одреда и помоћних партизанских десетина.²¹

Снажан партизански покрет и одјек устанка у Јабланици онеспокојили су окупатора, те је био принуђен да почетком децембра 1941. године припреми напад са јачим снагама. За овај напад Немци су ангажовали четнике. Непријатељ је рано ујутро 3. децембра 1941. године отпочео жестоки напад на Лебане. Борба је трајала цео дан. Непријатељске снаге биле су знатно бројније и неупоредиво боље наоружане. И поред тога Јабланички партизански одред, у заједници са придошлим борцима из Пусте Реке, јуначки је одбијао нападе. Предвече партизани су извршили снажан противнапад на читавом фронту, разбили непријатеља и наставили да га гоне у правцу Лесковца.

Биланс ове борбе био је за непријатеља поражавајући. Непријатељ је оставио 30 мртвих, 17 је заробљено а заплењено дosta оружја и опреме. На страни партизана било је шест мртвих, међу којима и заменик команданта и секретар партијске ћелије Гојко Драшковић.²² Драшковић је погинуо на положају Војловачког брда. Вест да је погинуо Драшковић дубоко је дирнула све борце. То је за њих био велики губитак. Сутрадан је био свечани испраћај посмртних остатака Гојка Драшковића. На сахрани говорили су о политичком раду, врлинама и заслугама Гојка Драшковића Вујадин Блечић, командант Кукачичког партизанског одреда, Бошко Крстић и Василије Смајевић.

До последњег тренутка свога живота Драшковић је као борац и политички радник показивао одлучност и непоколебљивост у борби за ствар КПЈ и наше Револуције. То је лежало у његовом карактеру, у његовој личности, која се васпитавала кроз партијске задатке и акције, кроз борбу и напоре.

БЕЛЕШКЕ

1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17 и 30 По казивању Јована и Јованке Драшковић, Обрада, Обрена и Зорке Максимовић и других.

ДОБРОСАВ ТУРОВИЧ

Гојко Драшкович

Автор изобразил лик революционера и довозенонго члена Коммунистической партии накануне войны в селе и его труд на подготовке восстания

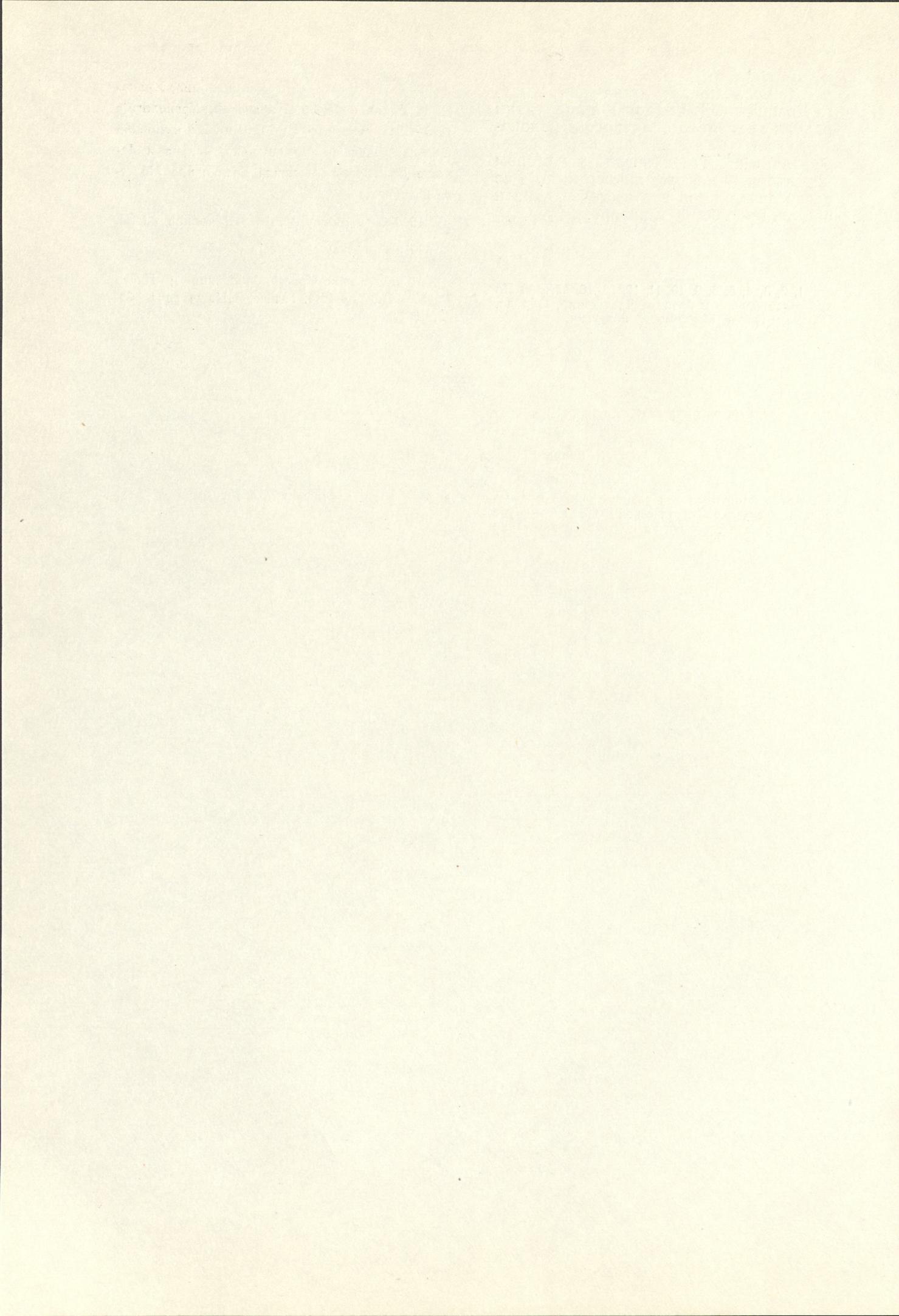
7, 8, 17, 18 и 19 уп. Стојан Николић, Христијан Ракић и Јосиф Стефановић, Хронологија 1903—1945, страна 65, 80, 93, 94 и 95. и казивања Обрада и Обрена Максимовића, Јована и Јованке Драшковић. Момчила Бранковића Монтера и других.

15 По казивању Стојана Николића Јоле.

20 по казивању Спасоја Петрушвића.

21 и 22 Ђошко Крстић, Јабланица и Пуста Река у НОП-у 1941. године, „Наша реч“ бр. 32, 1961.

в этом крае, а также и о его участии в самой войне.

Костадин Ж. Коцић

Диверзантске акције на железници 1941. године

У спровођењу одлуке ЦК КПЈ од 4. јула 1941. Окружни комитет и партијске ћелије добили су најшира овлашћења, да сами, користећи се свим средствима и могућностима, изналазе и одређују објекте за нападе и саботаже. У ствари ишло се на уништавање свега што је могло служити окупатору и његовим службама и стварати дезинформације код недовољно обавештеног становништва.

Средином јула 1941, у њивама између села Братмиловца и Мрштана, одржан је састанак коме су присуствовали Тома Костић Срећко, Живојин Илић Жути, Александар Јовановић Белка, Милош Јовановић Ставра, Влајко Ђорђевић Ћири, Сава Ђорђевић Славко, Никола Ђурић Тодоровић Павка, Ђарко Здравковић Лудајка, Драгољуб Стојановић Завалија и Станојко Вукић. Састанком, на коме је било речи о почетку диверзантских акција у граду и непосредној околини, руководио је Тома Костић.

Убрзо је одржан још један састанак. Овога пута у пољу између села Мрштана и винарског подрума на власотиначком путу. Њему су, поред напред побројаних, присуствовали и Младен Ђорђевић и Глигорије Диклић Будни, члан ОК КПЈ за Лесковац, који је говорио о практичном извођењу акција сечења телефонско-телеграфских веза између Лесковца и Ђорђева и Лесковца и Печењевца, паљењу магацина фабрике „Врањкић и ком.“, и жита на општинском имању Мира. На крају овог састанка одређени су руководиоци појединачних акција: за сечење телефонско-телеграфских веза према Печењевцу Тома Костић Срећко и Живојин Илић Жути а према Ђорђеву Александар Јовановић Белка и Милош Јовановић Ставра, за паљење магацина Врањкићеве фабрике Ђарко Здравковић Лудајка, Станојко Вукић и Бранко Јовановић Корчагин, а

за паљење жита на општинском имању „Мира“ Вуксан Булатовић.

Ради сечења телефонско-телеграфских веза између Лесковца и Печењевца, 24. јула, у кукурузима иза тадашње циглане „Кукар и Коцић“, одржан је састанак на коме је дискутовано о значају ове акције, месту и времену поласка, алату и наоружању које треба понети. Састанком је руководио Тома Костић Срећко, а присуствовало је двадесетак другова.

Двадесет петог јула, пред први мрак, у кукурузима иза циглане окупило се четрдесетак другова.

Око 20 часова пошло се на задатак. Негде око 1,30 часова изашло се на пругу. За релативно кратко време посечено је жице и стубова у дужини од око 200 метара. Било је у плану да се жица исити у парчад и баци у Ветерницу, али се од тога одустало. Овом акцијом парализан је саобраћај више часова.

Следећа акција сечења телеграфско-телефонских веза изведена је на деоници пруге Лесковац-Ђорђево. За њено извођење било је одређено неколико група. У једној од њих били су скојевци из села Рудара.

Док се колона кретала према прузи, у даљини се чуо пуцањ. Јовановић је зауставио колону и наредио повратак. Јер, како је у акцији учествовало истовремено неколико група, по договору, пуцање је требало да буде упозорење на опасност. Касније се сазнalo да је некоме из групе која је била на прузи и изводила акцију нехотице опалила пушка и да су остale групе, не знајући о чему се ради, схватиле ово као упозорење на опасност.

Па ипак, неким групама је пошло за руком да на више места посеку телеграфско-телефонске водове и за неко време онемогуће железнички саобраћај између Лесковца и Ђорђева.

Ове две акције брзо су прокоментарисане од стране непријатеља. Тако је Фелдкомандатура 809 Ниш, 26. јула 1941. године, поред осталог, јавила и следеће:

„1. Код Прибоја (7 км. северно од Лесковца) пресечена је маказама целокупна телефонска веза Ниш—Лесковац.

2. Између Лесковца и Грделице прекинута је железничка телефонска веза — исто тако отворени акт саботаже.

3. Од стране Фелдкомандатуре одређена ланчана стража цивилног становништва против већих оштећења.“¹⁾

О акцији код Прибоја Команди жандармерије достављен је телеграм у коме, поред осталог, стоји:

„Ноћу између 25/26 јуна на прузи Ниш—Лесковац на км. 279,6 исечен телефонски кабл.“²⁾

Нешто касније Александар Јовановић Белка успоставља везу са Милорадом Костићем, отправником возова железничке станице у Лесковцу. Тако су преко Костића добијане информације о проласку возова, телефонско-телеграфским линијама и могућностима прислушкивања службених разговора између железничких станица. Скоро у исто време Живко Букумировић успоставља везу са Благојем Илићем, такође отправником возова железничке станице у Лесковцу, па је и овај пружао податке ове врсте.

Непосредно по формирању Кукачићког НОП одреда акције на железничкој прузи су учестале. У прво време у ковачким радњама Светомира Мирета Спасића и оца Милоја и Станоја Лазаревића, као и радњи Милана Мичића, израђивани су кључеви дужине 50 см са жљебом за одвијање шрафова на спојницама на прузи. Кључеве су користиле диверзантске групе из града, а преко везе слате су и у одреде. Само једном приликом пребачено је на Кукачићу неколико оваквих кључева.

Овим кључевима акције су извођене врло једноставно. Пошто би се одшрафиле спојнице, шине би остала на својим местима без икаквог виднијег знака да је ма шта учињено. Машиновоће, чак и при лаганој вожњи, нису могле да примете неисправност пруге. А када би локомотива и најмањом брзином наишла на одшрафљене шине стрмоглавила би се у јарак поред пруге и притом повукла за собом известан број вагона.

Било је покушаја рушења транспортних возова на прузи Лесковац — Ђорђево помоћу артиљеријске гранате са примитивно уградијеном ударном иглом која је требало да је активира у моменту наиласка воза. Овај покушај, међутим, није успео. Па ипак, сутрадан је

на лице места изашла комисија, разгледала гранату и испитала читав случај.

Неуспех ове акције подстакао је штаб Одреда да потражи средства којима ће ефикасније моћи да се руши пруга. Рудник „Леце“ био је за то врло привлачен са својим експлозивним материјалом. Начињен је план како да се рудник нападне и заплени расположиви експлозив.

У ноћи између 8. и 9. септембра 1941. Одред је упао у рудник, разоружао посаду жандармеријске станице и запленио око 100 кгр екразита, 5.051 капислу и 700 комада електричних упаљача, а затим се повукао у правцу Кукачиће. На тај начин обезбеђено је успешније извођење акција на прузи која ће бити стапала мета партизанских напада.

О овој акцији Министарство унутрашњих послова — Команда жандармерије у извештају од 23. септембра 1941. године пише:

„Ноћу између 8. и 9. септембра ог. 5 непознатих наоружаних лица дошло су у рудник Леце, срез Јабланички (Лебане) ухватили стражара код магацина и однели 100 кгр. екразита, 5051 комада каписла, 700 комада електричних упаљача за каписле и једну машину за електрично паљење мина. За овим лицима се трага“.³⁾

Међутим, сам експлозив није био до вољан да се без искуства и знања најцелисходније искористи. Пошто није било стручњака за ове послове у почетку се дешавало да неки возови прођу неоштећени. Дужина споросагоревајућег „шатина“ није била правилно одмерена па је до аксплозије долазило пре или после проласка возова. Касније се „техника“ диверзија на железници развијала и усавршавала. Акције су биле чешће, а непријатељски губици све већи.

О томе говоре многобројни телеграми које су упутиле железничке станице Лесковац, Ђорђево, Печењевце и Грделици које ћемо овога пута дати у целини пошто се први пут објављују јавности.

Првог октобра 1941. железничка станица у Лесковцу упутила је Министарству саобраћаја и Генералној дирекцији државних железница телеграм који гласи:

„Дана 1. X. на км. 285 + 853 између Лесковаца и Печењевца, пруге Грделица—Ниш, непозната лица повадила су од једне целе десне шине у правцу вожње, све трифоне и на једном саставу демонтирали везице. Надзорник XXIII среза V секције, на чијем се реону ово десило

¹⁾ Одељење историје радн. и НО покрета

²⁾ Архив Вojno-историјског института, Нед. арх. 19—3—23.

³⁾ Одељење историје рад. и НО Покрета СУБ НОР Лесковац, инв. бр. 1204, стр. 20.

протајао је триколицом за Печењевце и приметио незгоду о чему је одмах известио ову станицу, али је из станице већ био пуштен воз 105, исти је задржан пред местом незгоде 10 мин. а затим, пошто је шина везана привремено пуштен лага-
но даље.

Воз I 153 је закаснио такође 10 мин. док је стигао 105 у Печењевце. Других закашњења, жртава, повреда није било.¹⁾

Шеснаестог октобра железничка станица Печењевце упутила је телеграм број 287 у коме каже:

„Ноћас 16. X 41. у 2 сата и 36 мин. исклизнуо је воз 128 на км. 281 плус 100 између станица Печењевац и Лесковац. Возна локомотива и вагони испретурани лево и десно по изгледу има и мртвих²⁾. Узрок још није утврђен, по изгледу је био квар на прузи. Помоћ је затражена од Ниша а из Лесковца је дошла локомотива са три вагона да покупи рањене.³⁾“

Пошто је извршила увиђај на лицу места саобраћајна контрола из Ниша упутила је 16. X 1941. Министарству саобраћаја и Генералној дирекцији телеграм број 447 у коме каже:

„Ноћашњи воз број 128 на км. 581/100 између Печењеваца и Лесковаца нашао је на место где су две шине одвезане, трифови повађени, као и везице. Услед овога лок. 01084 испала је и преврнула се у прогон са десне стране, службена кола и три наша Ц кола испретурале се са десне и леве стране. Бугарска поштанска кола преврнута на десну страну. Службена кола и ЦАХ БДЖ испала. Жртва има, али се још неизвеста тачан број, док се пруга са преврнутим колима не рашчисти.“

Број рањених је 38. Рањеници су упућени ради лечења у Ниш и Лесковац. Ради се на усостављању саобраћаја по диспозицији немачких власти.⁴⁾

Телеграмом железничке станице Печењевце бр. 730 од 17. октобра 1941. извештено је да је саобраћај између Печењеваца и Лесковаца успостављен у 21,45 часова. Значи, након ове диверзије саобраћај је био у прекиду скоро 44 часа.

Ову акцију регистровала је и Команда жандармерије у свом извештају од 18. октобра 1941. године. У извештају се, поред осталог, каже:

„... 13/16 октобра ог. у 2,40 ч. непознати злочинци демонтирали су пругу на км. 281 + 50 када је нашао мешовити воз Ниш—Лесковац, срушила се локомотива са фургоном и четири путничка вагона. На лицу места остало је 10 мртвих и око 38 рањених путника.⁵⁾“

Двадесет четвртог октобра железничка станица у Лесковцу известила је следеће:

„Дана 24. X 41. у 2,45 на км. 290/300 м. станица Лесковац и Ђорђево код воза 128 исклизнула су службена кола са свим осовинама и зарила се у земљу. Друга Ц кола од ових исклизнула су такође са свим осовинама, а 10 до истих само са предњом осовином, ниједна од ових се нису претурила. Локомотива и поштанска кола испред службених остала су на шине. Штета незнатна. Жртва и озлеђених нема. Трансбордман код воза бр. 128 и 101 може се извршити. Узрок непознат.⁶⁾“

И у вези са овом диверзијом саобраћајна контрола из Ниша, преко железничке станице у Лесковцу, доставила је следећи телеграм:

„Дачас 24. X у 2,45 дошло је до исклизнућа воза 128 на км. 292/150 између Лесковаца и Ђорђева услед једне демонтиране шине на десној страни од непознатих лица. Том приликом исклизнула су до локомотиве БДЖ кола бр. 34607, Б бр. 32163, Ц 24060, АБ 14047, Ц 24063 са свима осовинама са малим отштећењем деск локомотива није исклизнула. Жртва и рањених нема. Колосек је покварен у дужини од 30 м. Дизаје исклизнулих кола трајаће око 10 сати, а за то време вршиће се трансбордман путника. Истрага се води.¹⁾“

О овој акцији, у првом прегледу најновијих догађаја Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова између осталог стоји:

„ЛЕСКОВАЦ: У ноћи 23/24 о. м. на прузи Лесковац—Грделица на км. 292/300 исклизула 5 вагона бугарског путничког воза из Софије за Србију услед скинутих шрафова на шинама. Жртва нема. Штета мала.²⁾“

Ако проанализирамо последња три телеграма можемо запазити неколико карактеристичних чињеница. Говори се о незнатној штети, непознатом узроку исклизнућа воза и да све околности, наводно, тек даљом истрагом треба да се утврде. У ствари несумњиво је било да су је учинили борци партизанских одреда. Овом приликом било је потребно пуних 17 часова да би се саобраћај нормализовао. О томе у телеграму саобраћајног контролора Костића и шефа V секције инж. Кобельјева се каже:

„Саобраћај између Лесковаца и Ђорђева воз постављен у 18,45 часова.³⁾“

Неколико дана касније изведена је нова диверзија. О њој заменик саобраћајног контролора Миловановић, у телеграму од 3. новембра 1941. године, упућеном преко железничке станице у Грделици, каже:

„Ноћу између 2. и 3. XI 41. у 23,20 дошло је до исклизнућа воза бр. М 191 транспорт са Италијанима у км. 297 плус 740 између Ђорђева и Грделице услед дигнуте једне десне шине. Том приликом возна локомотива, четвороосовинска кола СФ кола бр. 90007, 62630, 37191 исклизнула су са свима осовинама. Жртва нема. Од воз-

^{1), 3), 4) и 6)} Оригинали ових телеграма налазе се у Железничком музеју у Београду.

²⁾ Према матичној књизи умрлих СО Лесковац, ред. бр. 304—315, за 1941. год., приликом акције од 16. октобра погинуло је 11 грађанских лица. Број погинулих војних лица није познат.

⁵⁾ Одељење историје радничког и НОП СУБ НОР Лесковац, инв. бр. 1196 стр. 42.

^{1), 3) и 4)} Оригинали ових телеграма налазе се у Железничком музеју у Београду.

²⁾ Одељење историје радничког и НОП СУБ НОР Лесковац, инв. бр. 1196 стр. 45.

них службеника теже је повређен на десној нози ложач Найдановић Владимир а остали су задобили лакше повреде. Кола СФ бр. 90007 потпуно су уништена док возна локомотива прилично оштећена. У војном транспорту који се састојао од италијанских војника није било жртава нити повређених.

Дизање исклизлих возила трајаће 10 до 12 сати. За време прекида пруге вршиће се трансбордман путника. Истрага се води.⁴⁾

Током новембра 1941. број диверзија на делу пруге Ниш — Грделица се знатно повећао. О томе говоре телеграми железничких станица који су достављени Министарству саобраћаја и Генералној дирекцији железница у Београду.

Само шест дана касније, 9. новембра 1941. железничка станица у Грделици, у телеграму број 22, обавештава:

„Данас 8. XI 41. у 22 сата 05 мин. на км. 297/700 исклизнуо је воз 143 војни транспорт. Локомотива је испала из колосека са службеним колима и један ФАХ. Жртва нема. Један војник теже рањен. Пруга прилично оштећена. Потребна тешка дизалица.¹⁾

Телеграмом бр. 716 од 12. новембра 1941. комисија дирекције железница у Нишу (шеф ложионаце инж. Јовановић) доставила је детаљан извештај о узроцима удеса и насталој штети. У телеграму се каже:

„Ноћу између 8. и 9. XI 41. у 22,05 мин. дашло је до исклизнућа воза бр. 134 у км. 297/700 између Ђорђева и Грделице на истом месту где је било исклизнуће воза бр. 191 на дан 2. XI 41. Исклизнуће је наступило услед две одвезане шине леве и десне, демонтиране од непознатих људи. Локомотива бр. 20134 исклизнула је и преврнула се с леве стране у јарак, док се тендер препречио преко колосека. Осим тога позади локомотиве исклизнула су са свим осовинама кола Ц. бр. 58691 и 53488 и препречила се такође преко колосека, док кола БДЖ бр. 24515 исклизнула са две предње осовине. Жртва и повређених нема. Колосек је покварен у дужини од 50 метара. Штета на исклизлим возилама и колосеку прилична. Дизање исклизлих возила и оправка колосека трајаће 10—12 сати по приспешћу дизалице из Скопља. Истрага се води.²⁾

И поред свих предузетих мера, саобраћај није могао бити успостављен пуних 20 часова. О томе у телеграму заменика саобраћајног контролора Миловановића од 9. новембра 1941. године стоји:

„Саобраћај између Ђорђева и Грделице веостављаје у 18 сати.³⁾

Осамнаестог новембра 1941. железничка станица у Лесковцу доставила је следећи телеграм:

„Ноћу између 17/18 у 21,30 дашло је до исклизнућа воза бр. 182 у км. 292 између Лесковца и Ђорђева на истом месту где је исклизнуо воз 191 дана 24. X 41. Исклизнуће је наступило услед једне одвезане шине и демонтиране од стране непознатих људи. Том приликом исклизнула је возна локомотива и преврнула се у јарак, док се тендер препречио преко колосека. Поред локомотиве исклизнула су са свим осовинама кола

Ц бр. 20039, КД ДРБ преврнута је угљем. Бр. 30317, 85530, 23293, 57362, 21022 и препречила су колосек, док су кола КД 712168 исклизнула са једном осовином. Жртва нема. Теже су повређени машиновођа и ложач. Један кочничар специјалним везом упућен у државну болницу.⁴⁾

И овога пута требало је дosta времена да се саобраћај нормализује. То је учињено тек после пуна 23 часа. Према телеграму саобраћајног контролора, саобраћај је успостављен тек у 22,10 часова.

Девет дана касније, 27. новембра 1941. железничка станица у Брестовцу обавестила је Министарство саобраћаја, Генералну дирекцију железница — одељења II, III и IV следећим телеграмом:

„Данас 27. XI 41. на км. 269/400 станица Брестовац—Печењевце исклизнуо је оклопни воз бр. 23 у 6 сати и 55 мин. Исклизнула су три вагона и локомотива са две осовине. Повређених и жртава нема. Помоћни воз и дизалица потребни. Пруга непроходна. Штета на колосеку и узрок исклизнућа непознати.⁵⁾

Тако је и оклопни воз снашла иста судбина. Његови панцири, митраљези и посада нису могли да спрече храбре диверзанте да изведу ову акцију.

Још се узбуђење непријатеља није стишало, а железничка станица у Лесковцу, телеграмом број 58 од 28. новембра 1941. обавестила је о новој диверзији:

„Данас 28. XI 41. у 20,35 воз бр. 106 исклизнуо је између стражара бр. 259 и 250. Притом је локомотива, службена кола и једна класа исклизнула. Повређена су два теже, два лакше немачка војника. Узрок исклизнућа је вађење шине. Помоћна кола и дизалице су потребни.¹⁾

Иако је и приликом ранијих диверзија било озбиљних штета и људских жртава, железничке станице нису смеле да исказују њихов износ и број. Отуда овај телеграм у извесној мери говори о смелости отправника возова Петрушине. Пракса је била да о томе извештаваје достављају само немачки шефови станица.

Суочен са великим материјалним губицима, људским жртвама и неизвесношћу, окупатор предузима низ мера како би диверзантским акцијама на прузи стао на пут. Из мањих магацина и објеката на прузи повлачени су кључеви за демонтирање шина и експлозив како не би пали партизанима у руке. Појачавање су и страже и обезбеђења.

Наређењем Војног заповедника у Србији од 9. октобра 1941. године, под претњом смрћу, а у блажим случајевима робијом, предвиђено је да се берба

^{1), 2), 3), 4) и 5)} Оригинали ових телеграма налазе се у Железничком музеју у Београду.

¹⁾ Оригинал овог телеграма налази се у Железничком музеју у Београду.

кукуруза заврши до 25. октобра 1941. Образложући ову своју наредбу, војни заповедник каже:

„Пошто пља кукуруза служе комунистима као скровиште има се одмах почети са сечом и сечењем кукуруза.“²⁾

Међутим, окупатор се и овога пута преварио у рачуну. Јако је ова мера у приличној мери отежала покрете партизанских одреда, она, сем што је донела привредну штету, није могла да онемогући извођење акција. Оне се настављају и даље. Шта више њих је током месеца новембра 1941. било далеко више но у претходним месецима.

Због тога окупатор прибегава новој мери. У времену од 12. до 27. новембра 1941. окупациона пук бугарске фашистичке војске са пуковником Крумом Басмацијевим на челу запосео је железничку пругу Димитровград — Ниш — Грделица. Одмах је приступљено подизању бункера поред тунела, железничких мостова и свих објеката на које су дотле биле усмерене партизанске акције.

Један батаљон овога пука стациониран је у Брестовцу. Његов задатак је био да обезбеђује железничку пругу Брестовац — Грделица и Дољевац — Куршумлија у ком циљу су поједини његови делови (десетине и водови) били дислоцирани по бункерима и железничким станицама.

Поред тога, 3—4 пута дневно пролазио је блиндирани воз, нарочито испред војних транспорта којима је транспортувано људство и ратни материјал. Касније, потребе за блиндираним возовима биле су знатно веће. Пошто специјалних композиција није било довољно, импроризирани су блиндирали возови од теретних вагона. У два отворена вагона смештени су лаки тенкови, док су друга два, затворена вагона, била обложена цаковима са песком и имала пушкарнице, како би примили већу посаду и били непробојни за пушчана и митраљеска зрна. Овакав воз са локомотивом, која се налазила у средини композиције, патролирао је чешће у току дана на релацијама Дољевац — Грделица и Дољевац — Куршумлија, пошто су на њима напади партизанских одреда били најчешћи.

Извесно време вршена је и присилна мобилизација становништва из села и градова поред пруге ради стражарења на прузи. Сваки од ових стражара (обично на растојању од 50 метара) имао је уза се какву лимену канту и морао да лупа у њу ако би приметио партизане. Чим би један почeo да лупа лупали

би и сви остали који би га чули. То је био уговорени сигнал бугарским стражарима у бункерима и патролама на прузи да би се припремили за евентуалну одбрану пруге. Тако се, готово сваке ноћи, стварала бескрајна „трка“ буке и лупе, који, и поред овакве предострожности, нису могли да спрече партизане у својим акцијама.

Ова тзв. „грађанска заштита“ уведена је и у Лесковцу почетком новембра 1941. Према квислиншком листу „Ново време“ од 22. новембра 1941. „по 300 грађана из свију сталежа, свакодневно, дању и ноћу, обавезно врше службу грађанске заштите.“

Ти цивилни стражари најчешће и нису примећивали партизане када су се привлачили кроз мрак. Уз то често нису ни хтели, а ни смели да лупају у канте и сигнализирају опасност.

Положај ових људи, који су даноноћно по највећој хладноћи и невремену одлазили на стражу, био је ужасно тежак. Свака група на деоници која јој је додељена на чување морала је да подигне колибу од сламе, дрвета и блата и по највећој хладноћи буде без ватре, како не би давале сигнале или деконспирисале пругу. Због овога богатији су се извлачили ове обавезе. За минималну накнаду налазили су замене међу сиротињом која је, да би обезбедила егзистенцију, била принуђена и на овај корак. Тако су богатији били поштеђени батинања и малтретирања која су настала у случајевима када би дошло до рушења пруге или неблаговременог наговештавања појаве партизана.

Учестане диверзије током октобра и новембра 1941. годстакле су Крајскомандатуру у Лесковцу да 4. децембра исте године изда специјалну наредбу која гласи:

„Места, у чијој се близини изврши напад на железничко-телеграфске линије или чуваре пруга, биће запаљена потпуно или делимично. Поред тога ће се хапсити становништво као таoci.

Она села, међутим, за која се доказе да су се борила против саботера, или која тако брзо известве крајскомандатуру или бугарску стражу поред пруге да се саботажа може спречити, биће сачувана од сваке казне.

Куће, а и цела села биће онда спаљена, ако њихови становници не јаве, да у њиховим местима комунисти добијају преноћиште или храну или да су мушкица из њиховог села прешли у партизане.

²⁾ „Обнова“ бр. 85 (Зборник докумената и података о НОР-у, Том I, књ. II, док. бр. 141)

Казне постaju све оштрије. Стога: Борите се противу комунизма. Али: Помагајте немачку војну силу и Недићеву владу.

Лесковац, 4. 12. 1941. г.

В. д. Крајскомандант
Потпуковник
капетан Нјгебауер.¹⁾

Међутим, и поред оваквих претњи и репресалија непријатељу није пошло за руком да спречи диверзије на железничкој прузи и угуши слободарски дух на-

рода овога краја. Напротив, оне су их само учвршћивале у решености да истрају до краја. Диверзанти ће и даље бити „партизанска артилерија и авијација“ а тежиште акција железничка пруга Ниш — Скопље, пошто је њен значај за окупатора био изванредно велики.

¹⁾ Оригинал овог плаката налази се у Одељењу историје радничког и НО Покрета СУБ НОР Лесковац.

Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције у бившој општини Брестовац 1941—1945.

1938.

Сјесени одржан је састанак у кући Александра Ракића. На састанку је одлучено да се у Печењевцу формира покретна библиотека и спортски клуб „Печењевце“. Том састанку присуствовали су: Жика Илић — Жути, Власта Стојановић, Новица Димитријевић, Драги Ристић Ганча, Тихомир Николић и Тихомир Станковић. Састанком је руководио Тихомир Ракић.

На састанку је говорио Жика Илић Жути о експлоатацији коју врше власници бакалница и потреби формирања задружне омладине. О истом питању говорио је и Тихомир Ракић.

Поред формирања библиотеке и спортског друштва, као и драмске секције, испитивана је могућност за формирање Задружне омладине Југославије (ЗОЈ) с обзиром да је у селу постојала земљорадничка набављачка задруга.

После овог састанка основана је драмска секција коју су сачињавали учесници састанка. Драмска секција се убрзо активирала.

1939.

За време зимског периода драмска секција дала је као први комад „Подвалу“ од Милована Глишића у Печењевцу. У овом комаду играли су: Тихомир Ракић, Власта Стојановић, Добривоје Динић, Тихомир Станковић, и др.

За време припремања комада долазио је Бора Димитријевић Пиксла.

Приредију се присуствовали Жика Илић Жути и Станимир Вељковић Зеле. После је спремљен комад „Јазавац пред судом“.

Августа. Формиран је ЗОЈ у Печењевцу, Већ у то време Т. Ракић је имао преко 60 активних омладинаца. Састанку на коме је формиран ЗОЈ присуствовали су Жика Илић Жути, Станимир Вељковић Зеле и др.

Сјесени одржана је годишња скупштина драмске секције из Печењевца. Драмска група имала је плодну годину рада, али је у новим условима, када је појачан терор председника општине и жандарма, било нужно да се изабере нова управа. За председника је изабран Света Станковић, а за чланове управног одбора Тихомир Ракић, Драгољуб Димитријевић, Вла-

ста Стојановић, Вукашин Милошевић и Благоје Џакић. Међутим, Света Станковић је отишао у ново место службовања, а руководство је поново преузео Тихомир Ракић. У овој сезони група је дала „Два цванцика“, „Бидо“, „Мува“ и др.

1940.

Почетком године за Печењевце се интересује и Удружење студената, које шаље Благао Ђурића и Борка Џекића. Они се повезују са Тихомиром Ракићем и проширују рад на територији од Печењевца до Брестовца и на десну страну Јужне Мораве.

Новембар — Одржан је састанак у кући Стане Гаврилове на коме је формиран скојевски актив.

Пре састанка Станимир Вељковић Зеле разговарао је са омладинцима о чувању тајне, дискретности и о особинама напредног омладинца. На овом састанку говорили су Станимир Вељковић Зеле, Жика Илић Жути, секретар гимназијског руководства, и Тихомир Ракић, члан гимназијског руководства.

За секретара је изабран Тихомир Ракић који је већ био активан и имао искуства у раду са омладином. Ова организација формирана је са задатком да врши утицај и у осталим селима од Печењевца до Кочана и преко Ј. Мораве.

1941.

26/27. марта — Исписане су пароле у Печењевцу противу тројног пакта.

27. март — Одржане су велике демонстрације у селу, а увече је одржан скојевски састанак после кога је извршена масовна мобилизација војника.

27. март — Одржана је демонстрација грађана села Шарлинца противу потписивања тројног пакта од стране владе Цветковић — Мачек. У демонстрацијама је учествовала и војска стационирана на аеродрому.

6. април — Немачке штуке, нападом који је почeo у 6 сати пре подне, запалиле су све војне авione бивше Југословенске војске који су се налазили на шарлинском аеродрому.

7. април — На железничкој станици у Печењевцу налазиле су се три композиције са разним прехрамбеним артиклами. Вагони су демолирани и из њих је узимано масти, опреме и ракије, која је требало да служи за превијање рањеника, итд.

9. април — У Брестовцу су Немци убили председника општине и продужили за Печењевце. У Печењевцу их је сачекао председник Драгутин Стојановић са белим барјачетом и групом жандарма, тј. лица која ће им верно служити. Село је тада дало прву жртву и то Драгомира Здравковића који је погинуо као војник бивше југословенске војске у селу Комрену.

10. април — Тихомир Ракић са Слободаном Јовићем у селу Кутлешу одржали су састанак са омладинцима и дали директиву да сакупљају оружје за предстојећу борбу. Састанку су присуствовали: Света Недељковић, Живојин Здравковић, Мирко Анђелковић, Божидар Лазаревић, Љубомир Недељковић, Драгољуб Јанковић, Живојин Стаменковић, Благоје Здравковић и Боривоје Цветановић.

Април — Погинула су у априлском рату, на фронту, два војника из Бабичког и то: Славко Здравковић и Петроније С. Митић, а заробљени су од стране немачке војске Милоје Џекић, Глигорије Ђорђевић, Милан Мишић, Владимира Јанковића, Чедомир Стојановић, Чедомир Ђорђевић, Јосиф Вељковић и др.

Април — Крајем месеца Немци су преко општинске управе, која им се ставила у службу, издали наредбу за сакупљање оружја. У исто време оружје су сакупљали и скојевци, тако да и поред тога што је у селу било доста оружја, за Немце је сакупљено само 12 пушака, више мина, бомби и реденика муниције. Народ је нарочито предавао бомбе јер њима није умео да рукује.

Крај априла — Одржан је састанак актива СКОЈ-а коме је присуствовао Света Станковић. На састанку се дискутовало о капитулацији бивше Југословенске војске и о директиви да се што више оружја склони од окупатора и домаћих издајника.

Јун — Формиран је партијски актив у Печењевцу од чланова Војислава Митровића, Вукашина Бодићевића, Славка Ђокића. Секретар актива био је Тихомир Ракић.

Јул — Проширења је скојевска организација у Печењевцу Миодрагом Ристићем и Борком Коцићем.

10—15. јул — Скојевци села Печењевца извршили су две акције и то: разнели су пароле по селима са натписом: „Доле фашизам!“, „Ми и Руси 200 милиона!“, „Живео СССР“, итд. Акције су извршили Тихомир Ракић, Миодраг Ристић, Власта Стојановић, Добривоје Динић и Тихомир Станковић. Пароле су излепљене по селима: Чифлук, Разгојна, Грданица, Топоница, Брестовац, Липовац и др.

Јул — Одјек написаних парола био је велики. Скојевска група је то осетила, одржала је састанак и донела одлуку да се пароле даље пишу. Сутрадан је написано пе-

десетак мањих парола од стране исте групе која је то и пре тога радила. Исто тако ове пароле су разнесене по свим селима од Прибоја до Брестовца.

Јул — Средином месеца одржан је састанак скојевца из Печењевца и напредне групе из Живкова. Овај састанак је одржан на Белој Глави а присуствовао му је и Жика Илић — Жути. Састанком је руководио Тихомир А. Ракић.

На овом састанку је донета одлука да се одмах отпочне са ломљењем путоказа. На овом састанку Тихомир Ракић је изнео детаљан план акције и поделио задужења. Група омладинаца из Живкова примила је на себе да уништи све путоказе од Прибоја до Печењевца, а скојевци из Печењевца од Печењевца до Брестовца. Акција је сутрадан успешно извршена.

Јул — Формиран је Печењевачки четнички одред. Домаћи издајници који су се ставили у службу окупатора одмах су почели да се организационо учвршћују. Овај четнички одред, сем свог имена, никакве везе није имао са Печењевцем и његовим људима, јер у томе одреду није било Печењевчана, сем Славка Здравковића Манге који се доселио са Космета. Јујдуство одреда су сачињавали људи из Чекмина. Међутим, овај одред није био масован нити је представљао нарочиту снагу, јер је ујесен 1941. године разбијен о чему ће касније бити речи.

Јул — Извршене су још две акције на лепљењу парола од стране печеневачких скојевца.

2. август — Одржан је састанак у Печењевцу на коме је формиран фонд као претеча НОО у Печењевцу. У фонд су ушли Тихомир Ракић, као председник, и Власта Стојановић, Војислав Митровић, Бранко Цветковић, Бора Коцић, Миле Митић и др. као чланови.

Истог дана одржан је један састанак на коме су разматрани услови за формирање још неких скојевских актива. Међутим, после темељног разматрања ситуације, донета је одлука да постоје повољни услови за формирање скојевске организације једино у Дупљану (данас Живково).

6. август — Формиран је актив СКОЈ-а у Шарлинцу. Актив СКОЈ-а је формирао Тихомир А. Ракић из Печењевца. Чланови актива били су: Добривоје Стаменковић, Светислав Митровић, Трајан Митровић и Љуба Павловић зв. Љуша. Секретар актива био је Добривоје Стаменковић.

26. август — Одржан је састанак симпатизера овога краја у атару села Шарлинца. Овај састанак су одржали Милутин Стојановић и Воце Стојановић из Горњег Дреновца. Састанку су присуствовали следећи другови: Ђорђе Стојановић, Лазар Стојановић, Бранислав Јовић, Костадин Нешић, Љубомир Павловић, Слободан Јовић, Светислав Недељковић, Трајан Митровић, Света Митровић и др. На састанку је говорено о борбама које се воде од стране партизана, о издајству Косте Пећанца и мобилизацији људства за одреде НОП-а. После овог састанка Љубо-

мир Павловић зв. Јуши отишао је у Пасјачки одред.

Август — Скојевска група из Печењевца упозорава многе непријатеље да не служе окупатору.

20. септембар — Позив на устанак ОК КП за Лесковац нашао је на широк одзив. На Бабичкој гори формиран је Бабички партизански одред. Прву оружану групу која је пошла по налогу ОК КПЈ са планине Кукавице на Бабичку гору водио је Јован Цекић Брана, стручни учитељ из Лесковца.

Септембар — Група партизана Сврљишко-нишавског одреда запалила је општинску архиву у Душнику.

1. октобар — Формирана је илегална десетина у селу Шарлинцу. Чланови десетине били су: Милан Костић, Тројан Митровић, Ђорђе Костић, Ђорђе Динић, Александар Стаменковић, Младен Јовановић, Миле Момировић, Светислав Ђокић и Светислав Митровић Црни као десетар.

10. октобар — Одржан је састанак СКОЈ-а у селу Шарлинцу коме су присуствовали Добривоје Стаменковић, Света Митровић и Трајан Митровић. На овом састанку су говорили Игњат Благојевић и Тихомир Ракић Вељко о борбама партизана противу непријатеља (окупатора и домаћих издајника).

Октобар — Половином месеца Бабички партизански одред је имао 35 бораца, а његово оперативно руководство сачињавали су: командир Јован Цекић Брана, Велимир Манић, комесар, Душан Максимовић, зам командира, и Слободан Цекић Радован, члан штаба.

Октобар — Десетине које су формиране у Печењевцу врше велику акцију сакупљања оружја од народа. Том приликом сакупљено је више пушака и 1 пушкомитраљез.

6. новембар — Спаљена је архива црковничке општине: војни спискови, пореске књиге и друга евиденција о становништву; разбјена је каса у којој је нађена извесна сума новца.

Новембар — У Горњој Локошници формирана је илегална партизанска група која касније прераста у НОО. Чланови ове групе а касније НОО били су: Миљутин Стефановић, Јован Павловић и Видоје Здравковић. Овај одбор је формирала Стана Стамболић. Сви ови другови су похватали и стрељани од стране окупатора као сарадници и учесници НОП-а у 1943. години, а одбор је поново обновљен 1944. године.

Новембар — Борко Коцић, члан СКОЈ-а отишао је у Бабички партизански одред да то је био уједно и први активни партизан из Печењевца.

Новембар — Формиране су две партизанске десетине у Печењевцу. Командир прве десетине био је Војислав Митровић а борци: Власта Стојановић, Борко Коцић,

Живадин Павловић, Драгољуб Станковић, Тихомир Коцић, Новица Димитријевић, Драги Коцић, Миле Митић, Живадин Илић, Добросав Динић и Босанац (н. н.) досељеник.

Командир друге десетине је био Тихомир Ракић а борци: Тихомир Ј. Станковић, Тихомир Николић, Славко Ђокић, Јуба Видановић, Бранко Петровић, Тихомир Д. Станковић, Бранко Цветковић, Драгољуб Ракић, Миодраг Ристић и Бора Николић

Новембар — Разоружана је група четника из Чемерника од стране помоћних партизанских десетина из Печењевца, Винаца и Прибоја, и том приликом заплењено је 6 пушака и један пушкомитраљез „брно“. Тако је разбијен четнички Печењевачки одред. На тај начин коначно је ликвидиран четнички утицај у овом крају. Акција је добро припремљена и изведена без жртава на страни партизана захваљујући Тихомиру Ракићу.

23. новембар — Формирана је илегална десетина у селу Кутлешу. Чланови десетине били су: Света Недељковић, Божидар Лазаревић, Светислав Митић, Љубомир Недељковић и Драгољуб Јанковић. Задатак десетине је био да прикупља оружје за одред, храну, обућу итд., као и да учествује у акцијама одреда.

1. децембар — Бабички партизански одред, вративши се са акција из Пусте Реке, уништио је општинске архиве у Разгојни и Јаџићу, а затим развио широку активност на терену.

5. децембар — Отишло је пет десетина Бабичког партизанског одреда у Заплање да разоружа четнике којих је било врло много, али који су били заведени од домаћих издајника. Том приликом је разоржано 160 четника и заплењено 160 пушака и 4 пушкомитраљеза.

15. децембар — Извршена је подела одреда на три чете и реорганизованим одредом који се Обрад Ључић Милутин, заменик команданта Тома Костић Срећко, политички комесар Слободан Цекић Радован.

Децембар — Половином месеца ступило је у Бабички партизански одред 16 бораца из села црковничке општине и то: Боривоје Марјановић, Вукашин Стевановић, Мирослав Тодоровић, Чедомир Михаиловић, Станислав Стојковић, Џане Усковић, Славко Стојилковић, Стојан Миленковић, Боривоје Стојановић, Сафроније Ђорђевић, Димитрије Лазаревић, Христа Здравковић, Вукашин Здравковић, Јован Живановић, Михајило Манчић и Бошко Митић. Нови борци понели су собом 12 пушака, 1 пушкомитраљез, 1 пиштолј, 4 бомбе и доста муниције. Слична ситуација била је и у осталим селима где су људи у великом броју изражавали спремност да ступе у одред.

Децембар — У д. Локошници формиран је НОО у који су ушли: Љубомир Стојановић, Милија Стојановић, Владимир Којић и Влајко Живковић. У исто време формирана је партизанска десетина у којој су били Сафроније Миленковић, Стеван Миленковић, Радисав Стојановић, Радисав Тобићић, Влајко Ђорђевић,

Борко Стојановић, Стојан Цветановић и Ранђел Васиљковић.

Децембар — После херојског отпора који су дали Ђеранић и Вукићевић у Лесковцу 3. децембра, Немци, да би се осветили и испунили своју наредбу 1 за 100, хапсили су све па и Цигане. Из Печењевца су отерали 11 и стрељали их 11. децембра у Араповој долини.

Децембар — У Печењевцу, после разбијања четничког одреда у Чекмину, половином месеца долази један четнички одред под командом Чедомира Величковића у јачини од 100 четника.

Децембар — Тихомир А. Ракић—Вељко, Властимир Стојановић, Тихомир Ј. Станковић и Тихомир Николић разоружали су једног четника на путу између Печењевца и Каштовара.

Децембар — Из Печењевца је отишао у Бабички одред Новица Димитријевић. То је други активан партизан из Печењевца. Међутим и поред тога што је у одреду био један од истакнутих бораца, он је по сле биљаничке битке заврбован од стране Бугарске обавештајне службе и постао њихов сарадник.

20. децембар — Први народноослободилачки одбор у селу Чекмину формиран је у кући Војислава Цветановића. Први одборници су били: Војислав Игњатовић, Борисав Стојљковић, Ратислав Мицаковић и Милорад Стефановић. Одбор је радио илегално а формирали су га Игњат Благојевић и Тихомир Ракић. Одбор је у овоме саставу радио све до марта 1942. на прикупљању хране, одеће и обуће за потребе наших бораца, затим је прекинуо са радом, а септембра 1943. године поново оживљује његов рад.

26/27. децембар — Тихомир Ракић је добио проглас ОК КПЈ који је издат поводом шест месеци од напада на ССР. Он је организовао растурање прогласа у околним селима.

Децембар — Формирана је илегална десетина у Г. Бријању коју су сачињавали: Бора Стојковић, Слободан Стојковић, Ратко Виденовић и Живојин Станковић.

Формирању илегалне десетине приступали су Бошко Крстић, Велимир Тасић и др.

У овој години тучена су од стране непријатеља и домаћих издајника у селу Кутлешу следећа лица: Светислав Недељковић, Милан Стефановић, Петар Стефановић, Стојан Османовић и Милорад Здравковић.

Крајем године одржана је једна конференција у селу Кутлешу на којој је говорио Војислав Марковић.

Крајем године ступио је у Јабланички партизански одред Божидар Лазаревић из села Кутлеша.

Крајем године Бабички партизански одред формирао је илегалну десетину у Разгојни од следећих другова: Новице Марјановића, Владимира Петровића, Младена

Цветковића, Ђорђа Радосављевића, Ђорђа Богдановића, Александра Илића, Божидара Младеновића и Душана Михаиловића. Ова десетина је учествовала у акцијама заједно са борцима одреда на рушењу моста на Морави код села Разгојне. Уједно је обилазила и суседна села као: Чифлука-Разгојнски, Брејановце, Доњу Локошницу итд. Када су се борци илегалне десетине компромитовали код непријатеља, отишли су у одред и у њему се задржали док је постојао. Од ових погинуо је Александар Илић.

Крајем године у згради Лазара Здравковића одржана је приредба за грађанство овога села коју су припремили борци Бабичког партизанског одреда у Г. Локошници.

Крајем године отишли су из Црковнице и Г. Њиве у Бабички партизански Стојан Миленковић, Софроније Ђорђевић и Боривоје Стојановић.

У овој години отишли су у партизане из Големе Њиве и то: Стојан Јатић, Михаило и Божидар Стојановић, а крајем године формиран је и НОО у који су ушли: Крста Јанковић, Владимир Стојановић, Глигорије Станковић, Најдан Стојковић и Јован Митић. Овај одбор је активно радио док је постојао Бабички партизански одред.

Крајем године I чета Бабичког партизанског одреда налазила се на терену око Бабичког и Јаштуње. Од 22 села колико је контролисала ова чета, у 18 су формирани одбори НОФ-а који су решавали спорове у селу. Осим тога створене су легалне помоћне десетине у Бабичком, Д. Локоници и другим местима.

1942.

3. јануар — Четири десетине прве чете Бабичког одреда обишли су села: Бабичко, Црковницу, Локошницу, Разгојну и Смрдан. Потом су се пребациле преко Бабичке горе и одржале збор у Власу, очистиле од непријатеља и запалиле архиву у општинама Доњи Барбеш и Гркиња, разоружале 10 четника, одржале зборове и заплениле 8 пушака, 1 револвер и 7814 динара.

3. јануар — Борци I чете Бабичког партизанског одреда (4 десетине) обишли су села Бабичко, Црковницу, Локошницу, Разгојну и Смрдан. Борци чете су били стациони на терену и у неколико села одржали су културно-просветне приредбе.

Јануар — У току месеца Немци, наоружани до зуба и специјално припремљени за планински терен, два пута су упадали у село Бабичко.

Јануар — Формиран је НОО у селу Разгојни од стране Бабичког партизанског одреда. Чланови одбора били су: Владимир Митић, Софроније Милојковић, Душан Живковић и Добросав Аврамовић. Овај одбор је радио до разбијања Бабичког партизанског одреда.

Јануар — Формиран је први НОО у селу Оравици, као и помоћна десетина. Чланови

одбора били су: Диче Динић, Наско Коцић, Васиљко Станковић и Стanoјe Јовановић.

Десетину су сачињавали: Диче Динић, Вукашин Савић, Митар Лазаревић, Крста Здравковић, Величко Симоновић, Јован Станковић, Глигорије Николић, Величко Ђорђевић, Јубинко Здравковић и Тодор Симоновић.

6. јануар — Формирана је у Печењевцу трећа илегална десетина са десетаром Славком Ђокићем. Реорганизацији десетина присуствовао је Славко Златановић. Чланови ове десetine били су: Миле Цветковић, Цветко Ракић, Добривоје Џекић, Момчило Јовановић и др.

9. јануар — Припремљена је акција да се упали реквирирано жито које се налазило у Цакићевој кафани, али непријатељски стражари су били будни и акција није успешно изведена: десетине су се повукле.

12. јануар — Помоћне десетине из Винарца, Пријоба, Залужње, Дупљана, Подримца и Душанова упалиле су општинску архиву општине у Печењевцу. Печењевачке десетине нису учествовале, сем појединача, да се не би компромитовали код непријатеља. У припремању акције учествовали су Тихомир Ракић, као најбољи познавалац терена, Игњат Благојевић и др. План акције је разрађен до детаља и акција је успешно изведена. Том приликом партизани су дошли до добrog племена у наоружању, одећи, обући и др.

14. јануар — Сакупљено је оружје за потребе Бабичког партизанског одреда у Печењевцу. Набављено је 2 пушкомитраљеза, 15 бомби и око 1.000 метака.

16. јануар — У кући Александра Ракића одржан је састанак СКОЈ-а. Били су пристути: Тихомир Ракић, Власта Стојановић, Бранко Цветковић, Драги Ристић, Славко Ђокић и Борко Коцић (који је тих дана боравио у селу). На овом састанку разматрано је питање одласка у Бабички партизански одред. Нарочито је истакнут рад Бучинца, па је наглашено да постоји опасност да ће их ухапсити с обзиром на њихов рад и активно учешће у многим акцијама. Одлучено је да један део оде у одред, а један део да остане и даље у селу. Овај састанак је одржан око 14 часова.

Истог дана увече одржан је други састанак у згради основне школе. Ово је био ужи састанак. Том састанку присуствовали су: Вукашин Радичевић, Влајко Лазаревић, Воја Митровић и Тихомир Ракић. Вукашин Радичевић и Влајко Ја заревић су поздравили одлуку скојевске организације о одласку у партизане и на томе састанку су разрадили план одласка.

17. јануар — С обзиром да су се компромитовали код непријатеља због учешћа у акцијама на терену Печењевца, група скојеваца и симпатизера НОП отишла је из Печењевца у Бабички партизански одред. Групу су сачињавали: Тихомир Ракић Вељко, Тихомир Д. Николић, Тихомир Д. Станковић, Бранко Цветковић, Драги Коцић, Живадин Павловић, Влај-

ко Лазаревић, Вукашин Радичевић, Војислав Митровић и Добривоје Динић.

23/4. јануар — Ноћу у село је дошао Новица Димитријевић са задатком да испита бројно стање Бугара и да види да ли им је дошло појачање.

Јануар — Крајем месеца Игњат Благојевић је дошао у Печењевце. Његов задатак је био да ради са омладинцима који су остали у селу, да обнови СКОЈ, као и да организује даљи рад на прикупљању хране, одеће и оружја за партизане. Међутим, ова скојевска група више не дела као таква већ се повезује са јабланичким партизанима и делује као група напредних омладинаца.

Јануар — У Чекмину је одржан састанак на коме су формиране три помоћне (илегалне) десетине. Командир прве десetine био је Петар Петковић, а чланови су били Станко Тасић, Драгутин Тошић и Благоје Стојановић. Командир друге десetine био је Славко Илић, а чланови: Драгутин Ђорђевић, Никола Младеновић, Славко Стојановић, Милорад Маринковић и др. Трећа десетина је била омладинска и њен командир био је Милорад Стојановић, а чланови Младен Миџаковић, Милорад Миџаковић, Светислав Миџаковић, Стојан Стојановић, Стојан Станковић, Радивоје Јанковић и Тихомир Цветановић.

4. фебруар — У борби на Биљаници заробљени су а потом стрељани партизани из Печењевца: Тихомир Ракић Вељко, Војислав Митровић, Тихомир Николић, Тихомир Станковић и Живадин Павловић.

Фебруар — Погинуо је у Великом Вртопу Светислав Шарковић, учитељ, припадник Бабичког партизанског одреда. Данас основна школа у Душнику носи његово име.

Фебруар — Од октобра до борбе на Биљаници Бабички партизански одред одржао је 55 конференција којима је присуствовало преко 4300 људи. Конференције су одржане у селима: Бабичком, Црковници, Големо Јеви, Ораовици и Г. Локошици. Конференције су биле масовно посвећене јер су на њима говорили истакнути борци Бабичког партизанског одреда као Обрад Лучић, Добрила Стамболић, Душан Максимовић и др.

17. фебруар — Сахрањени су стрељани партизани из Печењевца, који су стрељани на печеневачком гробљу.

18. фебруар — Бугарска казнена експедиција после зверства које је учинила у Белановцу, Косанчићу и Бојнику упала је у село Печењевце и попалила куће из чијих је домаћинстава било учесника у Бабичком партизанском одреду. Том приликом запаљена су следећа домаћинства: Александра Ракића, Крсте Николића, Јордана Станковића, Драгутина Николића, Борка и Драгољуба Коцића, Јосифа Павловића, Кеве Митровић и Милоја Димитријевића чији су синови и мужеви били активни борци одреда. Бугарски фашисти су ухватили Бранка Цветковића кога су мучили али који није ништа хтео да призна. 19. фебруара он је стрељан код Железног моста у Печењевцу. Тако

је настрадао још један партизан из Печењевца. Ова казнена бугарска фашистичка експедиција суворо је поступила и према родитељима погинулих. Крсту Николића, Јордана Станковића, Александра Ракића и Милоја Димитријевића Бугари су притворили, а Роксанду Ракићу су принудили да сама пали своје покушањство. Том приликом су хтели да је затворе у запаљеној племњи са ћерком Радмилом, али су се некако извукле. Суровост фашиста није до краја дошла до изражaja.

Солидарност села се манифестовала и том приликом: сељаци су попаљенима давали поњаве да би се покрили ноћу, уступали им део покушањства, а и сакупљали храну за стоку упаљених.

25. фебруар — Ухваћен је Добросав Динић, борац пачењевачке десетине Бабичког партизанског одреда, и отеран за Немачку.

3. и 4. март — Са рејона црковничке општине одвели су бугарски фашисти 28 људи, Од тога један је убијен на путу за Ниш, два стрељана 1942. године у Нишу, 13 интернирано у Норвешку (где је умрло или стрељано 11, вратила се само двојица после ослобођења, 9 је издржало затвор од по два месеца, а три по десет дана у Лесковцу.

Бугарски фашисти су опустошили и опљачкали многа села. Пошто се одред повукао домаћи издајници су на овом терену могли формирати своју власт, терорисати и застрашивати народ скоро све до ослобођења.

13. март — Четнички одред војводе Корвинског код Ракоша сукобио се са групом партизана, којом приликом је погинуо, поред осталих, и Обрад Лучић Милутин.

Март — Ухваћен је од стране бугарске фашистичке војске Вукашин С. Радичевић, члан пачењевачке десетине Бабичког партизанског одреда, који се добро држао.

Март — Бора Поповић који је био наклоњен четницима а према ономе шта је радио изгледа да је био и четнички идеолог, покушао је после мартовске офанзиве да четнички покрет покрене са мртве тачке у Печењевцу. Он се најпре интересовао за оне који би желели да буду чланови равногорског одбора. Међутим, сем неколико изузетака, сви су одбили његову понуду.

Почетком године формирана је у Каштовару илегална десетина од другога Душана Јовића, Тихомира Стојановића, Ђорђа Јовића и Божидара Здравковића. За руко водиоца десетине изабран је Душан Јовић, а формирао је Милутин Смиљковић из Прибоја.

15. март — Враћена је десетина села Шарлинца из Пасјачког партизанског одреда до даљег наређења.

17. март — Жандармеријска станица у Печењевцу извештава начелство округа лесковачког да општина у Печењевцу слабо ради и да председник и деловођа не смеју да седе у селу, већ свакодневно иду за Лесковац где станују. Зато је рад у општини нередован.

23. март У Каштовару је боравио Влајко Лазаревић, борац пачењевачке десетине Бабичког партизанског одреда.

23. април — Предао се Новица Димитријевић жандармеријској станици у Печењевцу. После извесног времена отишао је на добровољни рад у Немачку.

Мај — Проширења је илегална десетина у Каштовару друговима Драгољубом Митићем, Драгољубом Вељковићем и др. Ова илегална десетина вршила је и функцију народноослободилачког одбора у селу. Задатак десетине је био да сакупља оружје, муницију, животне намирнице и др.

Јуни — Одржан је четнички збор у Печењевцу на коме је говорио поп Слободан Стојановић, четнички идеолог и немачки шпијун. Међутим, збор није успео. Интересантно је да у Печењевцу четничка идеологија није могла да се укорени, иако су ту четници били стално смештени.

Ујесен — Милош Ђорђевић зв. Ставра одржао је говор у кући Живадина Стојановића у Каштовару, на конференцију, у присуству 50 грађана, и изнео ситуацију на источном фронту и у нашој земљи.

22. октобар — Формиран је НОО у селу Шарлинцу, у кући Милоша Костића. НОО су формирали Војислав Ристић из Лапотинца и Бранислав Јовић из Међе. Чланови НОО били су: Милан Костић, Миле Мировић и Стојанка Митровић.

Четници су ухапсили Ђорђа Костића и Младена Јовановића из Шарлинца као сараднике и симпатизере НОП-а. Том приликом су их заплашили, дали им четничке објаве и ови су се пасивизирали.

Тучени су од стране окупатора и домаћих издајника из села Кутлеша и то: Војислав Ристић, Драгољуб Анђелковић, Славко Ристић, Добривоје Недељковић, Драгутин Недељковић, Ђорђе Здравковић, Јубомир Недељковић, Аксентије Цветковић, Вељко Цветковић, Живадин Здравковић, Тихомир Јовић, Сотир Цветковић, Живадин Јовић, Драгутин Здравковић и Никола Стојиљковић.

У току године отишао је у партизане Мирко Анђелковић из села Кутлеша.

11. децембар — Ликвидиран је горњолакошки кмет Драгутин Димитријевић. Немаци су као одмазну за то дотерили двадесет људи — талаца из Ниша и стрељали их у потоку поред села, а после тога су одвели двадесет талаца да би обезбедили новопостављеног кмета Глигорија Цветановића. После два месеца издржаног затвора пуштени су у групама, а задржани су само Жика Илић, Најдан Илић и Мирко Стојановић који су интернирани у Немачку.

Децембар — У првој половини месеца формиран је у селу Бабичком НОО у који су ушли: Жика Китановић, Димитрије Јовић, Светозар Јовановић, Софроније Михајловић и Милорад Митић; у Црковници — Славко Коцић, Никола Здравковић и Светислав Стојиљковић; у Големој Њиви — Аврам Станојевић, Никола Ми-

тић и НН; у Ораовици — Дича Динић, Васиљко Станковић и Наско Коцић; у Горњој Локотишици — Ранђел Пешић, Ја зар Здравковић и Јаблан Милић.

Одборнике је бирао сам народ на зборовима које је организовао одред. Изабрани су нови људи који нису били на власти, а углавном из редова сиромашних сељака, као и оних богатијих који су били спремни да помогну оружану борбу против окупатора.

У овој години погинули су Новица Марјановић, Ђорђе Богдановић и Владимир Петровић, сви родом из Разгојне.

1943.

Јануар — Прошла је кроз села црковничке општине немачка казнена експедиција која је вршила претрес и том приликом нашла у кући Величка Здравковића скривену пушку. Величка заједно са женом су одмах везали, потом га стрељали, а жену интернирали за Аустрију.

Март — Одржана су два састанка код печеневачке цркве са напредним омладинцима. Састанком је руководио Никола Ђокић из Прибоја. То је у ствари почетак оживљавања народнослободилачког покрета у Печењевцу, који је затајио после мартовске офанзиве 1942. године.

Март — Половином месеца одржан је у Печењевцу летећи састанак на раскршћу којим је руководио Ђока Михајловић.

15. март — Отишли су из села Шарлинца у партизане Светислав Митровић и Трајан Митровић.

Почетком године у селу Каштовару је одржан састанак са омладинцима и формиран је омладински батаљон који је имао задатак да пружа помоћ породицама чији су чланови отишли у одред. У руковођству батаљона били су: Драгољуб Вељковић, председник, Драгољуб Митић, Живадин Михајловић, Тихомир Стојановић и Живадин Јовић, чланови. Конференцији су присуствовали: Мијутин Смиљковић, Драгутин Љубисављевић, Живко Џекић, Блашко Ристић и др. Састанак је одржан у кући Петра Михајловића.

Април — Ухапшен је Александар Ракић из Печењевца због сарадње са НОВ-ом и отеран у нишки затвор где је издржао два месеца. Пошто ништа није признао пруштен је из затвора.

Мај — Формирана је милиција СДС у Печењевцу од стране жандармеријске станице. Чланови ове милиције били су: Ђока Ивковић, Ђорђе Станковић, Јуба Видановић и др.

Мај — Стрељана је Милева Стојилковић из Бабичког од стране четника Драже Михајловића у Дрћевцу.

Јун — Почели су да прелазе Мораву четници Драже Михајловића из тзв. лесковачке бригаде. Обилазили су села, држали зборове, врбовали бивше и активне официре, стварали из редова имућнијих сељака и старих политikanата равногорске

одборе, али и поред тога нису успели да масовно придобију народ за себе.

18. август — Петорица припадника Недићеве страже из Јашуње опколили су колибу у којој се налазио Михајило Станковић из Бабичког. Михајило је том приликом лишен слободе и спроведен до станице пољске страже у Јашуњи.

Август — Формиран је актив УСАОЈ-а у Д. Бријању од чланова: Јубице Стојковић, Крстине Спасић, Славке Ђирић, Милорада Стојановића, Станислава Јубића, Ђорђа Стаменковића и др. Председник актива био је Вожидар Стаменковић. Приликом формирања актива присуствовали су Радомир Банковић из Стубле и Нада Ђикић. Актив је радио на прикупљању хране, на развијању културно-пропагандног рада, на васпитавању омладине да мрзи окупатора и да се бори противу њега, итд.

Август — У Д. Бријању формиран је сеоски актив АФЖ-а. Чланице актива биле су: Војиславка Спасић (Воска), Дарка Видановић, Перка Пешић, Јулијана Стаменковић, Милева Радојичић, Петра Стаменковић, Јованка Стаменковић, Даница Митровић, Добринка Стојановић, Иконија Станковић, Перса Станковић и др. Задатак актива био је да прикупљају храну, обућу и друге намирнице за потребе бораца НОБ-е.

Септембар — У Доњем Бријању је формирана кројачка радионица за потребе НОВ-а. У радионици су радили као стални мајстори Стојан Станковић и Милорад Величковић.

У другој половини године формиран је актив СКОЈ-а у Д. Бријању. Чланови актива СКОЈ-а били су: Прокоп Стаменковић, Миливоје Петковић и Михајило Ранђеловић, а касније је актив проширен члановима Витомиром Стојановићем, Јубицом Стојановићем, Крстом Спасићем, Драгољубом Ристићем и Милорадом Стојановићем. Актив СКОЈ-а су формирали Батило Гудурић и Миле Михајловић Пљака.

6. октобар — Партизани из Црне Траве имали су мање сукобе са четницима и недићевцима на терену Бабичке горе. О томе Живојин Николић Брка у писму Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију каже следеће: „Једна наша јединица примила је два пута борбу са потерним одељењима Недићеве страже и оба пута је разбила непријатеља. Увече је наша јединица најшла на заседу Дражиноваца и у краткој борби изгубила једног друга. Наше јединице нису толико ојачале да би их могле разбити. На бабичком терену су, такође, јачи од нас у наоружању, а поред тога директно повезани са недићевцима“.

10. новембра — Из села Чекмина у Јабланички партизански одред отишао је Тихомир Младеновић.

Новембар — Група, која је илегално радила у Печењевцу, извадила је шест пушака из једног клозета и те пушке предала Другој јужноморавској бригади.

7. децембар — У Пуковцу је ухапшен Светислав Митровић, партизан из Шарлинца, који је успео да побегне из нишког затвора.

28. децембар — 26. децембра Штаб друге јужноморавске бригаде припремио је план за извођење акције на прузи Ниш—Лесковац и то једновремено на воз и железничку станицу Печењевце.

Формирана је омладинска организација ЈСАОС у селу Каштовару са председником Тихомиром Стојановићем.

У село Каштовар је стигао део Друге јужноморавске бригаде са задатком да нападне бугарске војне јединице код Живкова на прузи. Задатак је успешно извршен и партизани су се вратили без губитака. У овој акцији су учествовали и другови Душан Јовић, Тихомир Стојановић, Божидар Здравковић, Драгољуб Митић и Светозар Михаиловић.

У селу Каштовару је постојала сеоска стража која је имала задатак да стално осматра терен око Лесковаца, Печењевца и др. места која су била згодна за прилаз непријатељским јединицама. Ова стража била је у сталној вези са Милутином Смиљковићем, Слободаном Петковићем и Алексом Станковићем из Прибоја, са Живојином Џенићем, Добривојем Аранђеловићем из Живкова и Љубомиром Видановићем, Владимиrom Николићем и Александром Ракићем из Печењевца.

Јесен — Пијани четник Миле Поповић познат по многим неделима силовао је учитељицу Наталију Поповић, а затим је захлао. Ово гнусно злочинство изазвало је гнев народа. Да би прикрили своја многа недела над поштеним народом овога краја и придобили његове симпатије четници су били принуђени да ликвидирају Поповића.

У овој години Немци су из Г. Локошице отерали 20 људи као таоце. Од њих интернирана су тројица, у Борски рудник послата такође тројица а остали су пуштени из затвора.

У Шарлинце је дошла једна бугарска јединица јачине једног батаљона. Истерано је цело село испред основне школе. Грађани села Шарлинца са страхом су очекивали исход. Бугарски командант је извадио из ћепа блок и почeo да чита имена партизана из овога села и грађане упозорио да уколико партизани нађу у селу, да одмах јаве како би их ухватили.

Одржане су две конференције у селу Кутлешу. На њима су говорили Стева Венчетић, Берза и Миливоје Лакићевић.

Од стране окупатора и домаћих издајника туčeni су следећи људи из села Кутлеша: Милоје Илић, Милунка Ристић, Тихомир Ристић, Круна Ристић, Нага Маринковић, Живадин Здравковић, Тихомир Јовић, Илија Јовић, Александар Здравковић, Јосиф Здравковић, Младен Ристић, Александар Нелелковић, Челомир Здравковић, Сотир Цветковић, Божидар Лазаревић, Лука Станковић, Добривоје Не-

дељковић, Драгољуб Анђелковић, Влајко Тасић и Јован Јанковић.

Отишли су у партизанске одреде: Слободан Јовић, Милоје Ђокић и Драгољуб Јанковић из села Кутлеша.

1944.

Јануар — Отишао је у партизане Драгутин Јовановић из Печењевца.

Март — Дошла је у село Бабичко група четника која је бројила око 50 људи. Они су зализили у куће и тражили храну. У дворишту Благоја Миленковића јурили су живину и захтевали да им се месе погаче и кољу пилићи. Благоје није то могао да поднесе и добацио је да су они беспосличари који скитају од села до села и пљачкају народ. Четници су га због овога после мучења од неколико сати, извели у поток испод села и заклали.

11. март — Злогласни Зотовић и Стикић блокирали су село Чекмин. Сакупили су целокупно становништво и то од 18 до 60 година старости. Пошто је поставио митраљезе око окупљених грађана Зотовић је одржао краћи говор. Затим је извадио списак из ћепа и почeo да прозива појединачне грађане и наредио им да стану посебно испред његових наоружаних војника. Пре почетка збора у својој кући ухваћен је Борисав Настић, коме је наређено да стоји сам испред непријатељског митраљеза. Настић је био, као сарадник НОП-а, први на списку. Том приликом прозвао је Петра Петковића, Младена Мицаковића, Загорку Петковић, Стојанку Илић, Савку Младеновић, Светислава Стојановића, Слободана Тасића, Божидара Стојановића, Братислава Милановића, Борисава Јовановића, Вељка Тасића, Тихомира Младеновића, Благоја Стојановића, Милорада Стојановића, Вожислава Цветановића, Луку Илића и Драгутину Тошића. Међу присутнима нису били Слободан Тасић, па је на место његово позвана његова жена, Вељко Тасић, Тихомир Младеновић, који је био у одреду и на његово место позвана је његова жена Сибинка.

Сва прозвана лица отерана су у кућу Петра Јошића и тамо затворена. После овога је почело батинање и саслушавање људи. Међутим, међу њима није било никога ко је нешто признао.

Сви који су били овде притворени, с обзиром да нису хтели ништа да признају, отерани су за Лесковац и како и даље нису хтели да признају отеране су почели да пуштају једног по једног изузев једне групе од 7 људи који су отерани за Београд ради интернирања за Немачку. Они су после бомбардовања Београда побегли и вратили се у село.

Април — Минерска група са Светиславом Митровићем из Шарлинца чајелу оборила је воз између Липовице и Печењевца, а сутрадан срушила мост чајелу реци код села Шарлинца.

6. мај — Одлази у партизане Владимир Николић из Печењевца. Крајем маја 1944. одлази и његова братаница Вера Николић.

То је била прва партизанка из села Печењевца.

6. мај — Заклан је од стране четника Јован Живковић, првоборац, у Ораовици, у кући Милоја Миленковића, који је и сам учествовао у клању.

Пролеће — Партизани из Пусте Реке успоставили су контакте са људима бабичког краја. Састанке са овим људима је одржавао Драгољуб Николић Брка из Лапотинца. Састанци су одржавани у селима: Граданице, Разгожни, Доњој Локошици, а на њима је изношена војна ситуација на фронтовима. То је давало подстрека за даљи општи отпор.

Крајем јуна — Злогласни Зотовић је мобилисан из села Каштовара следећа лица: Светозара Михаиловића, Живадина Михаиловића, Милутине Костића, Милована Митровића и Драгољуба Вељковића. Сви ови омладинци су били симпатизери НОП-а а септембра месеца, чим су искористили прилику, одмах су се пребацили у НОВ и били добри борци, сем Драгољуба Вељковића који је погинуо од бомбардовања у Нишу.

Јун — У селу Шарлинцу Зотовић је стрељао Десанку Максимовић и премлатио Ђорђа Миљковића, а ухапсио Светислава Митровића, Ђорђа Динића и Наћку Миљковића. Десанка је стрељана јер је учествовала у једној партизанској акцији.

Јун — Злогласни Зотовић је ухапсио Михаила Митровића, Ненада Миљковића и Ђорђа Динића из села Шарлинца. Са ухапшенима је сурово поступао, а Ђорђу Динићу ударио је 250 батина тако да га је онеспособио за сваки физички рад. У затвору су их држали два месеца а с обзиром да су одбijали оптужбе једноставно их пустили из затвора.

27. јун — Дошло је у Црковницу и Ораовицу преко 300 партизана. У селима је владала права свечаност. Певане су партизанске песме, играло се коло, искрено и од срца.

12. јул — Око 2000 четника концентрисани су на просторији Лесковац — Власотинце — Бабичка гора са циљем да нападну слободну територију у Пустој Реци и Јабланици.

13. јул — Пошто је Двадесет друга дивизија извршила задатак, то јој је наређено да се врати на своје полазне просторије у регијону Кукавице с тим да на бабичком регијону остане 12. бригада а 11. бригада и бугарски батаљон „Георги Димитров“ да се врате у стастав 24. дивизије.

Јул — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију упутио је 22. дивизију и делове 24. дивизије на Бабичку гору.

Јул — Из села Граданице одлазе први борци у НОВ, а то су: Владимира Стојановић, Петар Живковић, Петар Ибрић и Милан Миленковић.

Јул — Средином месеца у Печењевце долази Зотовић да мобилише печеневачку омладину. У томе није имао успеха, јер омладина није хтела да се бори против НОВЈ.

Јул — Омладинци села Печењевца разоружали су Славка Здравковића Мангуса, грађевачког четника.

Јул — За време јунске офанзиве јединице непријатељских формација пролазиле су кроз печеневачко поље и хватали младиће под претњом да ће их убити ако не пођу са њима.

Том приликом успели су да ухвате десетак младића и повели их у правцу Пусте Реке. Када су омладинци видели да треба да се боре против НОВЈ, искористили су прву прилику и побегли, а Јубомира Костића, који није успео да се извуче, непријатељ је тешко ранио тако да је једва жив остао.

У другој половини године формирана је организација АФЖ-а у селу Каштовару. У руководство организације изабрана су: Бранка Јовић, Дарка Јовић и Мирослава Стојановић.

Јул — У седмој непријатељској офанзиви довољачке јединице су имале за задатак да униште НОВ у овом крају и оне су, пролазећи кроз села, мобилисале младиће да им носе муницију. Тако су из села Каштовара отерили више младића који су побегли а једини су остали Благоје и Миливоје Михаиловић који се нису вратили кући.

Јул — Спаљена је кућа Трајана Митровића из села Шарлинца од стране злогласног Зотовића.

Јул — Светислав Митровић из села Шарлинца, са једном групом бораца, ликвидирао је наредника државне страже у Пуковцу.

Јул — Из села Шарлинца у НОВ је отишло 80 људи.

4. август — 12. српска бригада отишла је за Бабичко.

6. августа — Изdato је наређење Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије штабу 25. дивизије за пребацивање на подручје Бабичке горе и Заплања.

6. августа — Штабу 25. дивизије наређено је да се пребаци на просторију: Поречје—Бабичко—Власотинце са задатком дејства на комуникације у долини Ј. Мораве и притиска на веће и ликвидацију мањих гарнизона у циљу везивања што јачих снага за себе.

14. август — Четници врше поново концентрацију на десној обали Ј. Мораве према Бабичком.

15. август — 25. дивизија разбила је герилу четничких корпуса на Бабичком. Непријатељ је имао 40 мртвих и 72 заробљена.

Август — Четници ДМ мобилишу Александра Стојановића из Бабичког (био је припадник илегалне партизанске десетине 1941/42) кога су четници држали неколико дана, а затим га предали Немцима. Неколико дана после тога стрељан је у Синковцу код Лесковца.

Август — Напредни омладинци Печењевца исписали су пароле у селу. У акцији су у-

чествовали: Хранислав Ракић, Момчило Јовановић, Цветко Ракић, Миодраг Ристић, Драгољуб Ракић и Драгомир Ђорђевић. Сви учесници су се маскирали, пресвукли у старе хаљине, а посебно су морали да се пазе јер је у селу било Немаца, Бугара и др. Ове пароле су подигле морал народа и већ почетком септембра ступило је више стотина људи у НОВЈ.

Август — Крајем месеца изведена је значајна акција на сакупљању коња за потребе НОВЈ. Ова акција је потпуно успела иако је непријатељ био у селу. Сакупљено је 16 коња.

Август — Из села Каштовара у НОБ су отишли Станко Маринковић и Новица Павловић који је враћен као млад и физички слаб.

25/26. август — Једанаеста бригада извршила је акцију на прузи Лесковац—Ниш. Други и трећи батаљон у тој акцији извршили су следеће задатке: а) минирали су пругу између Брестовца и Прибоја на 9 места. Пруга је минирана и знатно оштећена; б) напали су у Брестовцу на бугарску посаду и истерали је из карауле, али у току ноћне борбе нашли су непријатељски тенкови и наши се борци повукли, не успевши да запале карауле, нити железничку станицу; в) исти батаљони извршили су напад на железничку станицу и бугарску караулу у Печењевцу. У току напада успели су да непријатеља истерају из карауле и да овладају железничком станицом. Станицу и још неке станичне зграде запалили су.

29. август — Једанаеста бригада извештава штаб 24. дивизије да су Бугари из Печењевца и Дољевца тражили везу. Бугари су у Печењевце дошли са севера.

Август — Формиран је НОО у селу Кутлешу. Чланови одбора су били Ђорђе Јовић, Милорад Здравковић и Војислав Здравковић.

2. септембар — Формира се месни и сеоски народнослободилачки одбор за село Печењевце.

3/4. септембар — Једанаеста бригада 24. дивизије напала је бугарски пук у Печењевцу. Борба је вођена од 23 часа 3. IX до 6 часова 4. IX. За то време непријатељ је повукао једном колоном у правцу Дољевца, а другом преко Мораве. Заробљено је 45 бугарских војника и 3 официра, запаљено 5 тешких митраљеза, 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 45 коња, 17 сандука топовске муниције, 600 метака и другог ратног материјала. Исте ноћи дигнут је железнички мост у ваздух на реци Јабланици у Печењевцу и уништен је један камион са немачком војском.

4. септембар — XI бригада имала је следећи распоред: Ценино лојзе—Миланово—Стопањски Бр. (к. 299), Лојзиште (к. 348) којима иза Прибоја и Залужња све до Печењевца.

5. септембар — Једанаеста бригада у току ноћи срушила је железнички мост на Пустој Реци код Пуковца а у Брестовцу запа-

лила 20 вагона и железничку станицу. У Печењевцу је такође запалила два вагона са намирницама. Тога дана се предао бригади један бугарски официр и 2 војника.

5. септембар — Дванаеста бригада успела је да разбије четничке банде на терену Бабичког. Овом приликом заробљена је цеља трећа нишка четничка бригада, као и командант Друге нишке бригаде са 180 четника. Заплењена су 4 пушкомитраљеза, 80 пушака, 4 коња и доста муниције.

5. септембар — Из села Чекмина у 15. српску бригаду ступило је добровољно 48 људи.

Септембар — Из села Чекмина отишло је у НОВ шест људи који су приступили 17. бригади. То су: Јосиф Мицаковић, Војислав Смиљковић, Благоје Стојановић, Илија Вељковић, Богосав Николић и Тихомир Цветановић.

5. септембар — Једанаеста бригада 24. дивизије напала је бугарски пук у селу Печењевцу. Бугари су одступили преко Мораве ка Дољевцу. Заробљено: 3 официра и 45 бугарских војника, запаљено 5 тешких митраљеза, 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 45 коња, 17 сандука топовске муниције, 6000 пушчаних метака и другог ратног материјала.

Мост на Јабланици код Печењевца дигнут је у ваздух.

5. септембар — Једанаеста бригада води борбу од Миланова до Печењевца са четницима и Немцима. Милош Вукадиновић је у овим борбама тешко рањен, као и Драгољуб Ракић.

5. септембар — Једанаеста бригада 24. дивизије порушила мост на Пустој Реци код села Пуковца. У Брестовцу запаљено је 20 вагона и железничка станица. У Печењевцу запаљена два вагона са намирницама.

6. септембар — Јединице 24. дивизије порушиле су пругу између Брестовца и Печењевца.

7. септембар — Једанаестој бригади 24. дивизије предало се 70 четника. Мост у Печењевцу онеспособљен. Пруга Лесковац—Печењевце прекинута је на 10 места.

7. септембра — Двадесет друга дивизија била је на рејону: Црна Трава — Бабичко — Ниш. Задатак: рушење комуникација Врање—Лесковац—Ниш на овом сектору, затварање правца за бугарско извлачење и прилаз што ближе непријатељу у циљу његовог уништавања.

8. септембар — Једанаеста бригада извршила је акцију на пругу Лесковац—Дољевац, између Прибоја и Печењевца. Пруга је разрушена на шест места, срушен је камени мост на колском путу северно од Дупљана. При извођењу акције непријатељ се налазио у селу Печењевцу, био је нападнут и претеран ка Дољевцу. Ова бригада врши сваке ноћи минирање пута Лесковац—Дољевац.

8. септембар — Једанаеста бригада налази се на линији Лебански крш—Нова Топола—

Церница — Добра Глава, са истуреним предњим деловима ка Турековцу—Винарцу и Печењевцу.

9. септембар — Масовно, на добровољној основи, 151 борац ступа у редове НОВЈ из села Црковнице, Големе Њиве и Ораовице.

9. септембар — Главнина Бугарске фашистичке војске извлачи се комуникацијама преко Бабичке и Суве планине у правцу Пирота. Делови 22. дивизије преузели су напад на ове колоне.

10. септембар — Дванаеста бригада дејствује на просторији између Ниша, Суве планине и Лесковца. Са задатком да разбие све четничке снаге, које би се евентуално појавиле, предузимајући мере за прикупљање и даљу мобилизацију људства, Бабички одред дејствује на просторији северно од Власотинца са задатком да онемогући мобилизацију четника за њихов одред.

11. септембар — Једанаеста бригада је на истом положају од села Синковца до Винарца и комуникације Лесковац—Печењевце.

12. септембар — Једанаеста бригада водила је једночасовну борбу са Немцима који су пошли из Лесковца за Печењевце. Непријатељ је имао четири мртва војника.

12. септембар — Немци напуштају Дољевац и кртаре друмом Дољевац—Печењевце.

16. септембар — Седамнаеста бригада ступа у војне чарке већих размера на сектору према Лесковцу до Печењевца.

17. септембар — Једна колона немачких тенкова и камиона, која је кренула из Лесковца ка Нишу, нападнута је код Печењевца од стране 17. бригаде. После краће борбе непријатељ је успео да се пробије ка Нишу.

18. септембар — Око шест часова колона са око 40 камиона и тенкова на положајима код Печењевца отворила је ватру на 17. бригаду. Делови бригаде су одговорили митралјеском и минобацачком ватром. Услед надмоћности непријатеља извесни делови наше бригаде су се повукли на полазне положаје. Непријатељ се после паљења извесног броја кућа и пљачке повукао за Ниш. Наши губици: 3 лакше и 1 теже рањен и један контузован. Непријатељ је имао губитака.

18. септембар — Први батаљон Седамнаесте бригаде извршио је покрет од Залужња до Чекмина.

21. септембар — У Печењевце је дошло 200—300 Немаца, који се утврђују и покушавају да поправе порушене мостове на прузи. Немце је штитило седам тенкова.

22. септембар — Седамнаеста бригада која је заменила Једанаесту била је на линији Турековац—Белановце—Винарачка лоза—Каштовар. И она је имала краће оружане чарке код Синковца и Печењевца.

Септембар — До 20. ов. месеца из Печењевца је отишло преко 200 људи у НОВЈ. Одлазили су у групама од по 40—50.

Септембар — Одлазе у НОВЈ из села Каштовара: Тихомир Крстић, Мијутин Крстић, Милентије Митровић, Милован Митровић, Драгољуб Митић, Миливоје Вељковић, Живадин Михаиловић, Светозар Михаиловић, Тихомир и Александар Анђелковић, Звонимир и Драгутин Стојановић, Светолик Соколовић, Борисав Станојевић, Душан Стојановић, Станко Станојковић, Илија и Божидар Михајловић, Божидар Здравковић, Љубомир Динић, Драгољуб Станковић и Војислав Јовић.

Септембар — За председника сеоског НОО у селу Чекмину изабран је Благоје Мицаковић, а за чланове Славко Стојановић, Борисав Мицаковић, Јаков Стевановић и Михајло Тасић.

Од септембра 1944. године до ослобођења наше земље из Д. Бријања су погинули у рату или умрли од последица рата следећи другови: Живојин Петровић, Милан Богдановић, Бора Рамић, Милоје Петровић, Живојин Станковић, Драгутин Станојевић, Никола Нешић, Јубисав Петковић, Божидар Стаменковић, Миодраг Миленковић, Добривоје Митић, Игњат Цветковић, Драгољуб Здравковић, Јашко Бећиревић, Тома Радоичић, Дема Рамић, Витомир Петковић, Стојан Стаменковић, Јанча Салковић и Радомир Стаменковић.

3. октобар — Јединице ХП бригаде добиле су задатак да поново заузму Добру Главу и да не дозволе непријатељу да се на том месту утврђује како би могао обезбеђивати евентуално повлачење својих снага из Лесковца.

4. октобар — Друга чета другог батаљона Бабичког партизанског одреда, под командом Тимотија Цојића, напала је комору 7. СС дивизије код села Миљковца у Зајлању и разбила је. У борби је погинуло 12 Немаца, а заробљено 36. На страни одреда погинули су: Димитрије Манчић и Јован Стanoјeviћ из Големе Њиве, као и Влајко Петровић из Дрћевца.

6. октобар — Јединице 22. дивизије НОВЈ повукле су се према Бабичкој гори.

Октобар — 22. дивизија, ојачана првом царбродском, 1. власотиначком и 26. бригадом 46. дивизије, из ширег рејона Власотинца, дејствује преко Бабичке горе и Семичевице ка Нишу, а са првом власотиначком бригадом ка Власотинцу.

Јесен — Првих дана после ослобођења формиране су масовне друштвене организације у сваком селу: НОФ, АФЖ и УСАОС. Први председник општинског одбора НОФ-а био је Драгољуб Стојилковић.

На челу актива АФЖ-а у Бабичком била је Косана Мишић, у Црковници Наталија Мицић, у Големој Њиви Дарка Стојковић, у Ораовици Симка Лазаревић и Горњој Локошници Милка Пешић. Активом УСАОС-а у Бабичком је руководио Светолик Ђорђевић, учитељ, у Црковници Стана Вуковић, у Горњој Њиви Цвета Стanoјeviћ, у Ораовици Добри

Стојилковић и у Гоњој Локошници Вукашин Цветковић.

6. октобар — Једна група Немаца од 20 војника са два тенка и 1 топом дошла је из Лесковаца у село Печењевце. Ова група Немаца има за задатак да појача обезбеђење које се налазило на Ћуприји. Тенкови и топ налазили су се у непосредној близини Ћуприје, а војска је смештена у школи.

7. октобар — На путу Лесковац—Ниш, у непосредној близини села Каштовара, где се налазе наши делови, дигнут је у ваздух један луксузни аутомобил. Погинуло је 8 лица.

11. октобар — На линији Печењевце—Липовица—Пуковац—Кочане, 28, 47. и 8. бригада 22. дивизије нападају Немце који се повлаче од Лесковаца ка Нишу. Добровољци су се повукли под притиском наших снага. Једна бригада 47. дивизије ушла је у Лесковац.

12. октобар — Јединице 24 дивизије (13. бригада) водиле су борбу са Немцима јачине око 1000 војника на сектору Шарлинце—Међа—Добра Глава—Каштовар. Непријатељ је имао 2 топа, два бацача и неколико тешких митраљеза. 13. бригада повукла се ка Петровцу. Непријатељ је имао губитака; наши губици 2 рањена.

12. октобар — Ослобођено је село Печењевце од стране 8. бригаде 47. дивизије, са околним селима.

Октобар — Формиран је УСАОС у Печењевцу са Храниславом Ракићем на челу.

Октобар — Формиран је актив СКОЈ-а у Печењевцу, а секретар је био Хранислав Ракић. Чланови: Светолик Здравковић, који касније замењује Ракића, Петар Ивковић, Нада Младеновић Живојин Живковић, Госпава Павићевић и др.

Октобар — Формиран је одбор АФЖ-а у Печењевцу са Станком Лазаревић на челу. Чланови одбора су били: Роксандра Ракић, Драгица Коцић, Таска Јовановић, Војислава Цветковић, Кева Митровић и Рада Станковић.

Октобар — Формирана је партијска организација у Печењевцу. Секретар је био Стојан Ђокић, а чланови: Јубомир Видановић, Новица Димитријевић, Власта Стојановић и Хранислав Ракић.

Октобар — Формиран је општински одбор ЈНОФ-а за печеневачку општину. За председника је изабран Јефта Поповић. Секретар је био Стојан Ђокић.

Октобар — Формирано је општинско руководство СКОЈ-а са секретаром Храниславом Ракићем и члановима: Светоликом Здравковићем, Браниславом Вељковићем, Драгољубом Н. и Крстом Станковићем.

1. новембар — Бабички партизански одред је помогао организовање зборова и избор народне власти. На масовним зборовима у Бабичком и Црковници изабран је оп-

штински НОО; изабрани су и сеоски НОО одбори.

Општински НОО Црковница обухватао је селा�: Бабичко, Црковницу, Голему Њиву, Ораовицу и Г. Локошничу. За чланове Општинског НОО изабрани су: Јосиф Илић, Мијутин Стојановић, Димитрије Јовановић, Јован Манчић, Спаса Јовановић и Тодорча Ристић. Председник је био Жика Китановић, а секретар Миладин Стојановић.

НОО Бабичко сачињавали су: Владимира Стаменковић, Јубомир Здравковић, Светозар Николић, Софроније Илић и Боривоје Ивановић.

НОО Црковница: Величко Цветановић, Јосиф Крстић, Миливоје Стојановић, Никола Здравковић, Софроније Здравковић.

НОО Голема Њива: Михајло Митић, Крста Рајковић и Најдан Стојковић.

НОО Ораовица: Дича Динић, Алекса Савић, Софроније Влајић.

НОО Г. Локошница: Наско Стојановић, Ђорђе Павловић и Христа Влајић.

Новембар — Основан је одбор актива УСАОС-а у с. Разгојни. Чланови одбора били су: Велибор Здравковић, Јефтимије Коцић, Милан Цветковић и др.

Новембар — Формиран је сеоски НОО. Чланови одбора у Смрдану били су: Душан Благојевић, Цветко Савић, Драгољуб Митић, Славко Крстић, а члан Општинског НОО у Разгојни био је Милоје Илић.

Новембар — Почетком овог месеца формиран је Општински комитет КПЈ у Печењевцу. Секретар ОК КПЈ био је Ђорђе Јовић, а чланови: Стојан Ђокић, Јубомир Видановић, Петар Ђорђевић, Стана Лазаревић и Хранислав Ракић.

Овај општински комитет имао је исту територију као и општински одбор и то села: Печењевце, Чекмин, Каштовар Дупљане (Живково), Брејановце, Чифлук, Разгојански и Липовицу.

Новембар — Формиран је скројевски актив у Чекмину у који су ушли: Светислав Јовић, Милош Митровић, Јубица Тасић, Светислав Вујић и др. Актив су формирали Милорад Станковић и Хранислав Ракић.

Крајем године формирана је организација УСАОС-а у Чекмину и исти је формирао Драги Митић. Руководиоци су били: Светислав Јовић, Јубица Тасић и Милош Митровић.

Новембар — Формиран је сеоски одбор АФЖ-а у Шарлинцу. У одбору су били: Ева Митровић, Стојанка Д. Митровић, Стојанка Г. Митровић и Савета Динић. Одбор је формирала Миља Чечина.

Новембар — Формиран је сеоски НОО у Грањици. Чланови одбора били су: Михајло Џакић, Душан Петровић, Трајко Петровић, Благоје Трајковић и Стојадин Живковић. У исто време формиран је сеоски одбор АФЖ-а, НОФ-а итд.

Новембар — У борбама на Мрамору погинуо је Драгољуб Лазаревић из Печењевца, борац 11. бригаде 24 дивизије.

Хапшени су из села Шарлинца у 1944. години од стране Бугара сарадници НОП-а: Ненад Живковић, Ненад Станковић, Александар Минић, Милош Цветановић и Драгутин Цветановић.

Крајем године у Шарлинцу је, под руководством Роце Н., формиран скојевски актив са секретаром Даницом Здравковић и члановима Јованком Митровић и Влас-тимиром Здравковићем.

Крајем године формиран је партијски актив у селу Шарлинцу. Актив је формирао Стојан Ивановић. Чланови актива били су: Милан Костић, Драгутин Смиљковић и секретар Цветко Митровић.

Пре ослобођења ових крајева злогласни Зотовић је ухвatio партизанског курира из Шарлинца Александра Унића. Унић је на предлог Љубе Живковића из Брестовца стрељан од стране Немаца на Хисару. Као сарадник НОП-а интерниран је за Немачку Миле Момировић из Шарлинца. На зверски начин убијен је од стране бугарских фашиста, Мирко Анђелковић, а у истој години погинули су Тихомир Крстић и Божидар Здравковић, сви из села Кутлеша.

Децембар — Формиран је актив СКОЈ-а у Разгојни. Чланови актива били су: Велибор Здравковић, Милан Цветковић, Јефимије Коцић и др. Актив је формирао Срески комитет СКОЈ-а Лесковац.

Децембар — Организована је милиција у Разгојни, а у исто време формирана је и партизанска стража која је бројала око 40 бораца. Командир милиције био је Чедомир Стојановић, а партизанске страже партизан са надимком Бели Марко.

Децембар — У Г. Локошићи формиран је актив СКОЈ-а. Чланови актива били су: Арсеније Вељковић, Борко Стојановић и Сава Вељковић. Актив је радио са омладином на организовању културно-забавног живота и пружао помоћ одбornoцима на прикупљању хране за потребе бораца НОБ-е.

У овој години погинули су из Разгојне и то: Славко Живковић, Драгутин Стевановић, Света Младеновић, Новица Цветковић, Радомир Костадиновић, Драгољуб Крститић, Илић Новица и Љубомир Живковић, а до 9. маја 1945. године погинули су још и то: Живадин Мишић, Новица Здравковић, Вукашин Крститић, Младен Милошевић и Младен Стојилковић.

Из Црковнице у овој години погинули су: Мицко Милошевић, Наско Богдановић, Петар Стојилковић, Вукашин Крститић, Младен Милошевић и Младен Стојилковић.

1945.

8. јануар — Одржава се велики збор у Печењевцу. На овоме збору говорили су: Стојан Ђокић, Ђорђе Јовић, Јефта Поповић и Ханислав Ракић

Јануар — Извршена је реорганизација Општинског НОО одбора у Печењевцу. За преседника је дошао Влајко Стаменковић.

15. јануар — У борби против контрареволуционарних снага на Косовске Митровице погинули су Славко Ђокић, командир чете, и Драгољуб Цветковић Пеरтацки, заменик командира чете 11. бригаде 24. дивизије.

16. јануар — Поред мањих и већих зборова који су сваког месеца одржавани од ослођења до јануара, један од највећих зборова је овај који одржан у црквеном дворишту. Тада се цело село дигло са паролама: Доле краљ Петар! Живео АВНОЈ! Живео споразум Тито — Шубашић итд. Овај збор је одржан као протестни митинг противу изјаве краља Петра II о непризнавању споразума Тито — Шубашић. На збору је говорио Влајко Лазаревић. Главни организатори овог збора међу омладином били су Ханислав Ракић и Светолик Здравковић.

Јануар — Формирана је драмска секција у Печењевцу која приказује једночинке из борбе четника и партизана. Гостовали су и у другим местима. Руководиоци и организатори овога рада били су Ханислав Ракић и Светолик Здравковић.

Фебруар — Формирана је организација АФЖ-а у Чекмину. У одбор су изабране другарице: Нада Стојановић, Загорка Петковић, Загорка Настић, Стојанка Илић и Савка Младеновић.

Почетком године формиран је сеоски одбор ЈНОФ-у у Шарлинцу. Чланови су били: Цветко Митровић, Милан Костић и Стојанка Митровић.

Почетком године погинуо је на сремском форнту Милан Станковић из Шарлинца.

Март — Погинуо је Добривоје Живковић из Печењевца, борац 11. бригаде 24. дивизије.

Март — Формирана је партијска организација за Г. Њиву и Црковницу од чланова: Крсте Стојановића, Славка Стојилковића, Симке Лазаревић, Јосифа Јовановића и Живадина Стаменковића.

15. април — Одржан у Печењевцу велики збор на коме су говорили: Стојан Миленковић, секретар Среског одбора ЈНОФ-а, Влада Митић, председник Среског одбора УСАОС-а, Загорка Коцић, Стојан Ђокић, Ханислав Ракић и Љубомир Видановић. Збору је било присуто око 600 људи из Печењевца и околних села.

1. мај — Првој прослави Првог маја у Лесковцу присуствовао је велики број сељака из Печењевца. То је уједно и прво учешће сељака на једној великој прослави овакве врсте, која је протекла у знак палоре „Све за фронт — све за победу“.

8. мај — Посебно је прослављен у Печењевцу осми мај, дан капитулације Немачке. Рат на територији ДФЈ, међутим, још није био завршен.

14. мај — Заказано је такмичење свих организација УСАОС-а у целом округу. Омладина печеневачке општине узела је активно учешће у овоме такмичењу под

руководством Хранислава Ракића и Светоја Здравковића.

Почетком године формиран је ЈНОФ у Г. Локощици.

До коначног ослобођења наше земље из Г. Локощице су погинули: Тихомир Ранђеловић, Стеван Димитријевић, Драгутин Вељковић, Славко Здравковић и Милоје Здравковић.

Од ослобођења ових крајева па до завршетка рата у многим борбама погинули су: Вукашин Крстић и Наско Богдановић из Црковнице, Алекса Јовановић из Ораовице, Миладин Митић из Големе Њиве, Цветко Стојановић и Арсеније Митић из Бабичког, Боривоје Крњић и Живојин М. Савић из Ораовице, Лазар Милошевић, Велимир Стевановић, Светомир Стојановић, Виден Митић и Милан Китановић из Бабичког, Вукадин Цветковић из истог села, Мирослав Мицић из Црковнице и Добривоје Јовановић из Ораовице. Укупно је из ових села погинуло 52 лица.

Мај — До завршетка рата погинуо је из Печењевца Петар Ристић, а од последица рата умрли су Тихомир К. Станковић и Тихомир Ристић.

*
* *

На крају овог хронолошког прегледа дођаја из народноослободилачког рата и народне револуције на територији бивше општине Брестовац од 1941—1945. године, морамо дати неколико методолошких напомена.

Пре свега, из периода који ми обрађујемо остало је најмање аутентичних докумената.

Оригиналних извора, дакле, нема много. Они се углавном односе на веће борбе и значајније личности, а сачувани су углавном у облику прогласа и извештаја. Међутим, на жалост, нису сачувани, а можда нису ни постојали, извештаји о таквим догађајима као

што су погибије Косте Стаменковића и Владе Ђорђевића. Један од главних извора за познавање овог периода су и непријатељски извештаји, али ти извештаји су несигурни и имају одређени циљ. Највећа слабост у тим извештајима је у томе што претерују у одређивању бројног стања партизанских јединица и умножавају њихове губитке. Даље, у тим извештајима даје се велики значај неком затрпљеном борцу у циљу да се вишој команди то прикаже као изузетан успех у борби против партизана. Међутим, без обзира на такве слабости, непријатељски извештаји могу послужити и као извор и као материјал за извесна закључивања.

Најнесигурнија грађа за проучавање НОР-а и народне револуције је мемоарска грађа учесника. Велики број бораца ставља се сада у улогу руководилаца и организатора устанка 1941. године и такве субјективне и нетачне оцене у ствари највише доприносе несигурности, па и неистинитости те грађе. Па и поред тога, истраживач који је ушао у суштину покрета у 1941. години, мораће, уз потрбну опрезност, да изводи из мемоарске грађе елементе на основу којих ће критички приказати догађаје и дати синтетичку слику ситуације.

Приликом писања ове **Хронологије коришћене** су свеске **Зборника** који је издао Војноисторијски институт, затим **Хроника Печењевца** и књига о **Бабичком одреду** др Димитрија Кулића, као и мемоарска грађа коју је сакупило Удружење бораца НОР-а брестовачке општине. И овом приликом желимо да захвалим другу Драгољубу Митићу, бившем председнику ове организације, који је свесредно сакупљао и проверавао ову мемоарску грађу и љубазно нам је ставио на увид и коришћење. Ипак, морамо напоменути да ни ову грађу нисмо могли у целини користити из разлога које смо већ навели.

Надамо се да се из Хронологије коју сада предајемо јавности може сагледати удео, који није мали, народа овога краја у народној револуцији наших народа. О томе посебно говори велики број људских жртава које су поднели људи овог краја у току рата.

Хранислав Ракић

ХРОНОЛОГИЯ СОБЫТИЙ В НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЕ И НАРОДНОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ БЫВШЕЙ ОБЩИНЫ БРЕСТОВАЦ В 1941—1945 ГОДАХ.

Хронология событий в народно освободительной войне и народной революции на территории бывшей общины Брестовац дает обзор всего того что здесь происходило во время войны на этой территории.

Территория бывшей общины Брестовац находящейся на главной магистрали, через

которую во все время войны проходила неприятельская армия и было расположено большое количество болгарских фашистских солдат, при весьма специфических условиях дала большой вклад в народно освободительную войну и народной революции, что можно видеть из этой хронологии.

др Владимир Стојанчевић

Из историје лесковачког краја у другој четвртини XIX века

У нашој историјској науци у приличној мери је било запостављено проучавање прошлости југоисточних крајева Србије, посебно у XIX веку, иако је тамо поникло неколико великих народних покрета за ослобођење од турске власти. Са изузетком устаничко-револуционарне проблематике и учешћа народних маса са територије Јужног поморавља и Помнишавља у догађајима првог српског устанка, о осталим покретима и догађајима везаним за њих, знало се више узгред и углавном на основу сачуване народне традиције а уопште са мало очуваних података и чињеница. Историја крајева данашње Јужне Србије отуда још увек чека своје приказиваче и историчаре, како оне који се баве социјално-економским питањима тако и оне који проучавају њену политичку и културну прошлост. Но како се може очекивати, нова истраживања пружиће, по свој прилици, богату грађу и интересантне студијске налазе о прошлости поменутих крајеза, чији ће интерес бити не само од локалне важности већ и од ширег значаја за националну историју српског народа у целини. О томе доста убедљиво говори једна појава. Поред осталог, више од десетак објављених расправа, чланака и прилога само у пет бројева „Лесковачког зборника“ указује колико на разноврсност и интересантност историјске проблематике лесковачко-врањског подручја пред крај турске власти у тим крајевима, толико и на озбиљност напора и покушаја нашег народа у Јужној Србији да, у свакој повољној ситуацији, активно и свесно учествује у ослободилачким акцијама против турске управе и за уједињење са крајевима Србије који су постигли национално ослобођење у периоду између 1804. и 1833. године. Не улазећи детаљније у ширу проблематику еманципационог процеса у крајевима некадаш-

њег Нишког, Лесковачког и Врањског пашалука у другој четвртини XIX века, приказаћемо неколико момената из активности народа лесковачког краја да се ослободи турске власти 1830-их и 1840-их година.

I

У вези са ослобођењем тзв. територија Шест нахија, нашто је Србија кнеза Милоша имала право по Акерманској конвенцији 1826, Једренском уговору 1829. и султановом хатишерију из 1830. године, због отпора Турака да изврше своје обавезе, током 1832. и 1833. године избио је народни устанак најпре у Крушевачкој, Параћинској и Ражањској нахији, а после неколико месеци и у Соко Бањи, Тимочкој и Неготинској крајини са Кључем. Турци су били истерани из тих крајева и у њима је била заведена српска власт. Последица тога било је да су укинути феудални односи и да је земља прешла у својину сељака, обрађивача. Са националним ослобођењем био је извршен и дубоки социјални преображај: у ослобођеним крајевима сељак је престао да буде турска бесправна раја и да спахијама даје десетак а читликсахијама („господарима“) деветак, осмину, негде чак и четвртину. Уместо тога сељак је постао сопственик земље коју је обрађивао: ослобођен економске експлатације он поправља и свој економски положај, а у условима националне слободе има више могућности и за културни развитак. У слободи нестало је страха за личну и имовну безбедност, за унапређење сопственог материјалног стања, ширење писмености, слободе хришћанске вероисповести, неговање народних обичајних установа. Дотада хришћанска раја, сеоско и градско становништво ослобођених Шест нахија доживљава на-

гли социјални и културни преображај пошто је ослобођено притиска, злоупотребе и експлоатације феудално-спахијског аграрног система на селу и пореских устанака турске државе.

За део српског становништва које је и даље остало под турском влашћу, после ових догађаја, политичко-правни и социјално-економски положај постао је још тежи. Турци су живели у великом страху од нових социјално-политичких покрета своје раје. Отуда турске управне локалне власти заводе строги полицијски режим док се на селу повећавају аграрне обавезе сељака. Сем тога једна друга појава нагло је отежавала положај хришћана под турском управом: Због сукоба између турских власти и турског (муслиманског) становништва које се нарочито противило давању већих права хришћанима у Турској после догађаја из 1832. и 1833. године, јавна безбедност на јужним границама Србије у Турској, била је знатно попустила. Зулуми који су се чинили раји нарочито од стране мухаџира-протераних Турака из (северне) Србије, а посебно од башибозучких одреда и пљачкашких дружина, које су почеле приодлазити из свих крајева Румелијског вилајета, стварали су једну ситуацију перманентне несигурности јавног реда и великог страха код хришћана. Нишко-лесковачки крај био је тада оптерећен зулумима и убиствима већег броја не само народних првака већ и обичних сељака.

У лесковачкој нахији ситуација је била посебно осетљива. Лесковац је био седиште пашалука чији су северни делови — Крушевача са Жупом, параћинска и ражањска котлина — побунили 1832. године, истерали Турке и припојили се Србији. Избегли и прорангили Турци из Крушевца и Параћина прешли су понавише у Лесковац и они мањом постапају носиоци насиља и незаконитих поступака према раји у Турској. Исмаил-паша, који је од 1830. године наследио чувеног Шашит-пашу, био је веома оштар у управљању народом лесковачког управног подручја. Он допушта да се у Лесковац досели из Крушевца прогнани Селим-бег Вренчевић, велики зулумџар и узрочник народног устанка 1832. године. Као закупац неколико врста пореза, он је обилазио села Лесковачке нахије и крајње окружним средствима убирао сељачка давања чинећи притом насиља и служећи се и убиствима. То је у народу изазвало велики револт, али се буна није могла успешно подићи због присуства већих контingenата оружаних Турака у вароши. И-

пак, Лесковчани током лета 1833. године шаљу у Србију, у Алексинац и Крагујевац, једну депутацију да поради код кнеза Милоша да се и лесковачки крај припоји Србији. Међутим депутација не постиже никакав успех. Шта више депутати су задржани у Алексинцу и привидно стављени у затвор, како би се избегла политичка и војна интервенција Турске против Србије.

Почетком 1835. године дошло је до једне буне десетак села Нишке нахије због нових зулума и појачане експлоатације сељака, а затим убрзо до још једног већег покрета сељака у Нишкој нахији против Турака. О томе су биле обавештене и српске власти у Кнежевини и од кнеза Милоша је била затражена помоћ. Посредством српских власти буна се утишала уз давање извесних пореских олакшица и нормирање сељачких обавеза према спахијама и господарима.

II

Гилханским хатишеријом у Турској је био укинут феудализам и институција спахија, али се положај сељака није поправио. Десетак је остао и даље, уз вергију (државну порезу) и харач, главна преса која се овога пута прикупљала у корист државне благајне. Сем тога, у много случајева, бивше спахије, уз помоћ локалних власти и Исмаил паше, а затим и његових последника, проглашују се за „господаре“ и намећу сељацима обавезу „деветине“ и приморавају их на повећане оброке кулука, „ангарије“. На сељачки отпор, Турци прибегавају репресалијама, конфискацијама сељачких добара, чак и убиствима. Део сељака емигрира, а лесковачки Турци заводе систем управе сличан дахијском режиму у Београдском пашалуку пред први српски устанак: појединци и групе недисциплинованих муслимана Турака и Арбанаса дошљака крстаре селима, узимају бесплатно храну и конак, постављају субаше и пољаке као органе управе чиме укидају важност сеоских зборова и хришћанских кметова као представника народа пред турским властима. Участали су и случајеви отмица хришћанског женскиња, затим низ ванредних намета и уцене, глоба („черима“). Терор има двоструки циљ: да сломи патријархалну организацију и самосталан положај хришћанских села према Турцима изван дотадашњих спахијских компетенција, и да — завођењем турских сеоских органа управне власти — повећа пљачкање села и сељака-раје. У току 1840. године нарочито се повећавају таксе и порезе на се-

љачке производе. На раније протесте муселиму у Лесковцу и паши у Нишу, врше се масовна хапшења, глобљења и убиства народних првака. Исте године лесковачкој варошкој хришћанској општини наметнута је велика новчана контрибуција од неколико десетина хиљада гроша, а доста угледних грађана је стрпано у затвор или послато у депортацију у нишку тврђаву. По селима Турци се обрачунају са сељацима преко пушке и камције. Сељацима се заплењује стока, ускраћује горосеча, забрањује излазак на градску пијацу. Скоро цела Лесковачка нахија, сем власотиначког краја, била је под неком врстом опсадног стања.

Терор турских власти, безобзирно пљачкање становништва, прогони и убиства довели су до ситуације која је наметала алтернативу: дозволити да читлушки односи превладавају на селу и да терор управних власти и башбозучких дружина постане систем којим Турци управљају народом, — или да се народним устанком потражи излаз из новонастале ситуације. Живе успомене у народу на ослободилачу акцију под Стрелјом Петровићем у првом српском устанку, осетљивост народа на турске покушаје да разбију постојећу социјалну патријархалну организацију и установе сеоског обичајног народног живота и, посебно, пример ослобођења северних крајева Лесковачког пашалука у 1832. години, упућивале су више на другу алтернативу, на дизање устанка ради рушења несношљиве турске власти у народу.

Још од 1840. године Лесковчани (варошани), Власотинчани и Польчани имају своју завереничко-устаничку организацију у народу и држе своје представнике код српске владе у Србији. Њима руководе: Станко Атанацковић, звани Бојација, трговац из Власотинца, Коца Цветковић, мумција из Лесковаца, свештеник Ђорђе Станковић, из Польанице, иначе насељеник у Лесковцу, затим Цветко Стојановић и Стаменко Џакић из Лесковаца, Џека Вучковић, Џона Видосављевић, Џона Вучић, поп Симон Стефановић и „даскал“ Стојан из Власотинца, Илија Николић из Јастрепца, Лепоје Н. из Гара, затим неколико виђенијих људи из Козара и Велике Грабовнице. Првоименовани од њих посебију кнеза Михајла, књегињу Ђубицу (кнез Милошеву жену), српског министра унутрашњих по слова Ђорђа Протића, окружне и среске начелнике у Алексинцу и Крушевцу, а били су примљени потајно и од руског конзула у Београду, Вашченка. Задатак

им је био да упознају српске власти са жалосним стањем народа у своме крају и да их придобију за идеју општег народног устанка на Турке у нишко-лесковачком крају ради ослобођења од зулума и експлоатације. Док су у Србији текли преговори, са знањем српских власти, преко Алексинца био је организован канал дотурања барута и муниције у Лесковац и Власотинце и потајно одржавање везе са представницима завереника из нишког, прокупачког и пиротског краја.

У Турској, устаничко-завереничка организација придобила је за идеју устанка на десетине села нарочито у планинском крају Грделичке клисуре, према Кукавици и у Власини. Притом рачунало се и са искуствима народног устанка из 1807. и 1809. године, али и на помоћ сада слободне кнежевине Србије, као и на дипломатско-политичку подршку Русије. Један подстрек за подизање устанка био је и у томе што су устаничке припреме вршene на целој територији Нишког и Приштинског санџака и у деловима Призренског и Новопазарског пашалука, што упућује на шире организационе припреме противтурског устаничког рада, а што, опет није могло бити без знања и руске и српске владе. У јеку тех припрема до устанка је дошло неколико недеља раније но што се рачунало. Истовремено са подизањем народа Нишке, Прокупачке, Белоградчичке и Берковочке нахије, подигла се на устанак и Лесковачка нахија, а одмах затим још и Пиротска и Врањска нахија (северни део). Било је то у априлу 1841. године.

Изненада избио, устанак у лесковачком крају обухватио је целу Моравину долину, власотиначки крај, предео Грделичке клисуре, Кукавицу, предео око Копашнице и Грабовнице. Турске страже, сердари и пољаци били су растерани а господарске куће по селима попаљене. Турци Лесковчани били су сабијени у варош, а њихови гласници послати у Ниш и Јабланицу да траже помоћ од Сабријашкој коџабаша.

На целом подручју Јужног поморавља устанак је потрајао недељу дана, а у Власине нешто дуже, али је најпре био угашен баш у Лесковачкој нахији. Најпре је војска врањског паше разбила устанике код Грделице, затим на ушћу Власине у Мораву. Арбанаси су проđрли долином Јабланице и Пусте Реке и код Курвинграда разбили другу групу слабо наоружаних сељака. До највећих бојева дошло је у Заплању где су устаници такође били побеђени. Лесковац је

тако био ослобођен блокаде па су Турци јерлије, некадашње спахије и читлиksахије, са својим момцима кренули на побуњена села. Власина се опирала нешто дуже али је остали део Лесковачке нахије убрзо био попаљен, покретно имање и стока разграбљени, многи сељаци побијени или похапшени. Само у Лесковцу је било убијено стотинак варожана.

Тако је угашен устанак Лесковчана истовремено кад и Нишија и Пирота и побуњених села у Видинском пашалуку. Тек неколико стотина сељака Лесковачке нахије успело је да побегне у Србију и да се склони од турских репресалија. У Србији, премда под тешким психолошким, материјалним и политичким условима устаничке вође са Станком Атанацковићем и поп Ђорђем на челу наставили су да бране ствар устанка и невоље народа побуњених крајева у Турској. Колико је велики био устанак види се по томе што је око 11.000 устаника пребегло у Србију, повевши собом 48.000 грла купне и ситне стоке, док су Турци попалили преко 225 села, од чега 88 само у Лесковачкој нахији.

Устанак народа у крајевима данашње Јужне Србије, као и у западној Бугарској око Белоградчика и Берковице, угостили су башбозучки одреди Арбанаса, добровољца у служби Видинског и Нишког паше. Касније пристигли су из Једрена и Скопља и одреди турске низамске војске. Специјални султанов повереник истраживао је у Нишу узроке устанку, саслушавао и Турке и хришћане, примао народне жалбе, а такође и представнике Србије који су долазили у Ниш да посредују и да се заузму за тамошње становништво. Поред осталих органа турске управе у Нишу је био саслушаван и Сабри — паша, командант Ниша и управитељ Нишке и Лесковачке нахије. Да оправда себе он је црним бојама оцртавао нелојалност и противтурски рад хришћана, а притом оптуживао и српске власти за сарадњу и помагање устанку. Он се у својим оптужбама био нарочито окомио на главне представнике устанка у лесковачком крају, оглашујући их за бунтовнике против интегритета турске царевине и за политичке представнике српске владе на делу устанка и припајања нишко—лесковачког краја кнезевини Србији. Но, на интервенцију руске дипломатије и српске владе, Сабри — паша је био смењен, а народу побуњених крајева објављена амнистија уз обећање надокнаде причијене штете од башбозучких одреда (накнада штете

имала је симболички карактер: Турци нису никад извршили своје обећање; само је један мањи део опљачкане стоке и сеоског пољопривредног инвентара био враћен власницима).

Устанак из 1841. године није успео, и за собом је оставил последице тешких разарања производних снага. Материјална штета је била огромна, а економски извори сасвим сачрвени. Свет је делимично изгинуо, а током следећих неколико година на стотине сеоских породица емигрирало је у Србију да би се склонили од турских зулума. Народни отпор, премда је био у устанку сломљен, одржавао се у повременој хајдуцији и убиствима Турака - читлиksахија. Још у лето 1841. године, у два маха нишко-прокупачко-лесковачким крајем крстарио је, са двадесетак људи, Петар Стрелић (блиски сродник лесковачког војводе из времена првог српског устанка Стреље Петровића) кога су турске власти упорно прогониле.

Друга страна последица угашеног устанка огледала се у измене економским и демографским приликама. Економски положај сељака постаје све тежи, и готово сва равничарска земља постаје господарлук или се претвара у мирију — државни посед; делимично је задржавају сељаци уз повећане аграрне обавезе и увећаним порезима у корист турске државне благајне. На селу се јављају, као нова институција, закупци државног десетка и беглика (десетак у стоци), звани илтизамције, затим вергије и других споредних пореза. Они имају велика пуномоћја и раде уз сагласност локалних власти на што већем опорезивању сељака. Десетак и пореза на имање сељаково процењују се од ока а стопа порезе се увећава за два, три и више пута од реалне основе економског стања сељака. Повремено трговина житом и конопљом постаје државни монопол, а контрола сеоске производње и промета аграрним производима постаје инструмент још веће експлоатације села и хришћанско становништва. Као закупци царске „мирије“ и као сопственици непокретних пољских добара, „чифлика“, већ пре 1850. године јављају се и неки хришћани — „чорбације“ из Лесковаца и Власотинца, махом досељени трговци из других крајева Турске. У Лесковцу, уместо домаћих муселима — чиновника локалне управе — јављају се Османлије, а у вароши се насељава већи број грчко-цинцарских породица. Друштвено-економски односи постају сложенији, компликованији. Лесковац израста у град који економски

живи од аграрног богатства свога непосредног залећа. У лесковачким селима ангираја (кулук) се непрекидно увећава, порезе се умножавају, десетак се мултилицира и на неким местима се своди и до четвртине. Наполичарство на господарским имањима такође постаје учестана појава аграрно-правних односа. Једна од појава настала после слома устанка јесте и учестано и појачано силашење Арбанаса у средњу Јабланицу и Поречје и истискивање српског староседелачког становништва из многих села.

III

Прваци народног устанка из 1841. године живели су, до 1843. године, као политички емигранти у Србији не увек под најповољнијим условима. Кнез Михаилов режим пружио им је политички азил и сматрао их страдалницима борбе за народна права. Али кад је он био претеран из Србије, режим Томе Вучића Перешића и Аврама Петронијевића — који је био оријентисан као протурски -- стрпао је у затвор стотинак најважнијих народних првака — избеглица из нишко-лесковачког краја и претио да их изручи Турцима у руке! Њих је спасла само интервенција руског конзула у Београду и потајна организација свргнутих кнезова Милоша и Михаила, која је у одсудном тренутку омогућила да из београдског затвора побегну једанаесторица најважнијих руководилаца: поп Ђорђе Стојковић, Никола Срндац(овић), Станко Атанасковић, Цветко Стојановић, Цвејко Голубовић, Стојан Вучковић, Здравко Аранђеловић, Сава Станковић, Миша Стојановић, Цветко Ристић, Коста Јовановић (остали су били затворени у Алексинцу и Крушевцу!). Кад је кнез Александар Карађорђевић преузео управу Србијом, он је обуставио прогањање пре осталих руководилаца које Вучић-Петронијевићева влада није трпела. Посредовањем руске дипломатије у Цариграду и српске владе, Порта је дала амнестију и гарантије и за њихово репатрирање. После тога, један део избеглица се вратио своме завичају а други, знатно мањи, остао је у Србији где се придржио ранијој (из времена првог устанка) емиграцији у јагодинском и крушевачком округу и у варошима Крагујевцу, Параћину, Алексинцу, Јагодини и Крушевцу.

Лесковачки емигранти у Србији, после 1841. године, примили су српско подданство, али нису престајали да одржавају везе са старим завичајем: многима од њих тамо је остала непокретна имо-

вина, сродници, успомене. Већи део руководилаца, међу њима и Станко Бојаџија, вратили су се у Турску и посредством руске дипломатије настојали да се укину аграрно-правне и пореске иновације које су тамо настале иза укидања спахијског система 1839. године.

Власотинчани су, позивајући се на неке старе привилегије, успели — после неколико година — да се сви закупи („илтизам“) одузму од Турака и да се предаду на купљење хришћанским коџабашама и свештеницима. За коџабашу је био изабран Станко Атанацковић Бојаџија а, по снази султановог фермана, Турцима неслужбеним лицима био је забрањен боравак у Власотинцу, Црној Трави и околним селима. Суђење сеоских спорова прешло је у надлежност коџабаше, исто као и купљење порезе, а народу је остављено да сређује своје међусобице по нормама обичајног права. Тиме је мешање Турака у народни живот било спречено, премда се убрзо показало да је Станко Бојаџија изиграо народно поверење богатећи се недозвољеним средствима на рачун сељака.

Насупрот томе, преко Мораве, у осталим крајевима лесковачке нахије, стање је остало и даље по старом, пошто су Турци домородци поново постали гospодари у селима, захваљујући томе што су успели да подмите муселима, кога је Порта постављала из Цариграда, и што је нишки владика, иначе Грк, ишао Турцима на руку, онемогућавајући да народ не жалбе доспеју до Цариграда, или до српских власти у Алексинцу. Њих је, међутим, било дosta али је тек понекима пошло за руком да их српске власти приме. Али, влада кнеза Александра премда је имала разумевања за страдања нашег народа у Турској, политички није ништа званично енергичније чинила да се та страдања спрече или смање. Због унутрашњих неприлика у земљи она се није хтела замерити Турцима па се практично дезинтересовала за политички положај српског народа у Турској премда је, у неким крајевима, помагала цркве, манастире, школе и примала избеглице. Разуме се да је то остављало тежак утисак у првом реду на народ у суседној Нишкој, Лесковачкој и Пиротској нахији, али и у таквим условима, у овим нахијама било је смелих и одважних људи који су потајним начином радили на одржавању духа отпора у народу и одржавали везе, такође потајно, са својим једномишљеницима ван Турске ради ослобођења од турске власти. Током 1845. и 1846. године они се, шта ви-

ше, налазе у једној конспиративној организацији, у једној завери, коју су помогли обреновићевци из емиграције а чији је циљ био да се истовременом буном у Србији против туркофилске владе кнеза Александра, и устанка народа у нишко-лесковачком крају и у суседним нахијама против турске власти, дсће до ослобођења ових крајева и припајања кнежевини Србији којом би опет завладао стари кнез Милош, односно његов син кнез Михаило. Међу анонимним руководиоцима лесковачког краја помиње се и Коца Бојација, као „знатан лесковачки трговац“. Они су имали директне везе са Обреновићевцима у Влашкој а преко Алексинца и Крушевца и са својим политичким једномишљеницима у Србији. У покушају да се у тзв. Мирчићеву завери обори влада кнеза Александра у пролеће 1846. године, налазимо и неке Лесковчане, грађане српске, а иначе раније емигранте из Турске.

IV

Мирчина и Мирчићева завера, са центром у Јагодини али и са мрежом поверљивих људи из Крушевца, Алексинца, Свилајнца, Параћина и из села крагујевачког и јагодинског округа, имајући политичке и економске разлоге, требало је — унутрашњим превратом — да донесе повратку Обреновића у Србију. Ова завера, за коју се сматрало да њоме руководи стари кнез Милошев пријатељ Стевча Михајловић, требало је да истовременом акцијом политичких емигранатаиз Влашке и устанком у нишко-лесковачком крају постигне два циља: да врати Обреновиће и да донесе ослобођењу поменутих нахија од турске власти. До таквих је резултата, бар, дошла Гарашанинова полиција када је у последњем тренутку открила заверу. За нас је овде од интереса што се у тој завери помињу неколике ствари које су везане за лесковачки крај, односно за неке Лесковчане — учеснике и симпатизере покретача целог овог посла на обарању владајућег режима у Србији и покушаја новог устанка у пограничним крајевима Турске, око Ниша и Лесковца у првом реду.

Из ислеђења полиције утврдиле су се ове чињенице:

1) да је кнез Милош из емиграције — чији је организациони центар био у Влашкој, на кнежевим имањима — имао у плану да побуни Стару Србију и крајеве западне Бугарске не би ли, снагом великог народног устанка, и уз дипло-

матску помоћ Русије, допринео њиховом ослобођењу. У ту сврху он је финансирао једну малу организацију најистакнутијих народних првака у Турској, као и од својих приврженика у Србији.

2) Са Лесковчанима и Власотинчанима веза кнез Милошеве организације ишла је троструким каналом преко врањског трговца Мише који је стајао са кнежевим људима у Влашкој, Аустрији и Турској у потајној преписци; затим преко два руководиоца устанка из 1841. године: Коце Станковића мумције и Станка Атанацковића, бојације из Власотинца, и њихових људи који су трговином одлазили и до Алексинца и Крушевца; најзад и преко групе ранијих лесковачких избеглица и исељеника у Србији, међу којима се помиње јагодински трговац Мирча Стојановић са синовима Јованчом и Димитријем, затим Алексиначки житељи Симча Михајловић и Тома Костић, неки Стојан Алексић звани Лесковчанин.

3) Лесковачки насељеници у Србији одржавали су везе, слали барута и оружја у Турску, и агитовали најчешће преко Алексиначког карантине међу Лесковчанима који су трговином, рабаџилуком или иначе прелазили српско-турску границу, при чему су добијали подршке и од неких пограничних службеника.

Кад је завера била откривена, пропала је била и цела акција на подизању буне у Србији и устанка у Турској. Лесковчани који су били учесници, као српски грађани, били су — заједно са осталим завереницима — осуђени, најпре на доживотну робију а затим им је казна снижена на по двадесет година тешке робије. Мирча Стојановић је био погубљен, а један његов син, као и још неки српски грађани, осуђени на робију. Коца мумција и Станко бојација су се, временено, повукли са терена политичке агитације пошто су и турске власти појачале контролу над њима. Све до 1850-1851. године, када су Турци открили нову заверу и обимне припреме за устанак у Старој Србији и крајевима западне Бугарске, па и међу Лесковчанима, завладало је затишје. У међувремену Турци су наставили са полијском контролом целог јавног живота народа у лесковачкој нахији, вршећи при томе многобројне зулуме, учене, убиства и материјална пљачкања и сеоског и варошког становништва. Десет година после неуспешног устанка из 1841. године, Омер-паша Латас је 1851. године, са највишим овлашћењима из Цариграда, морао да извиђа неправилности и злочине тур-

ске управе у лесковачком крају и околним нахијама и да при томе и сам утврди не само рђави третман турских власти становништва у Старој Србији већ, с друге стране, и политичке тенденције народа тадашњег пространог Нишког мутесарифлука (територија са Прокупљем, Пиротом, Трном, Лесковцем и Врањем) за ослобођење од турске управе и прикључење раније ослобођеним деловима кнежевине Србије.

V

За сазнавање поједности о учешћу и делу појединих људи из Лесковачке нахије можда није без значаја поменути

и то да је Сима Михајловић у време устанка 1841. године био писар код Станка бојације, да се потом преселио у Крушевица, па у Алексинац, где је, заједно са Томом Костићем, одржавао везе са старим завичајем, са Станком Атанацковићем и са другим Лесковчанима и Власотинчанима. О њима двојици, истражне власти за време процеса Мирчи Стојановићу оставиле су следеће податке личног описа, који данас могу бити интересантни са становишта етнографије и антропологије. Овде доносимо, у паралелном тексту, њихове полицијске генералије:

Вероисповеданије:
година око:
стаса:
коса:
образа:
чело има:
обрве:
очију:
носа:
бркова:
уста:
подбрадак:
особити знаци:
писати:

Сима Михајловић
восточно
31
средњег
смеђа
округласта
соразмерно
смеђе спуштене
жућкасти
умереног
плави средњи
соразмерна
нема
нису познати
зна

Тома Костић
восточно
30
умерено средњег
плава
пуни првенкасти
и више пошироко
плаве средње
плаво жућкасти
умереног
смеђу повелики
умерена
нема
нису познати
зна

Сима Михајловић од страних језика говорио је турски „и помало арнаутски“, а Тома Костић „арнаутски“.

Што се тиче Мирче Стојановића, он је у Јагодини носио надимак Мирча „спахија“, пошто је дошао до знатног има-

ња у земљи и зградама после одласка Турака из Јагодине. Између осталог имао је и једну кућу, три дућана и једну механу, али изгледа да је материјално био посустао у последње време.

В. Стојанчевич

ИЗ ИСТОРИИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ ВОВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

Стара Лесковачка нахија, часть когдо то большого Лесковачкого пашалука, со своим многочисленным и активным населением, и после пропасти Первого сербского восстания 1813 года, арене нескольких попыток для свержения турецкой власти.

Так, в 1833 году, поводом освобождения территории так называемых Шесть нахиј, Лесковчане посыпали делегацию князю Милошу с просьбой помочь освобождению Лесковачкого края, которое бы осуществилось народным

воззванием и военно-политическим патронатом освобожденной Сербии. В 1841 году Лесковчкая нахија была центром восстания охватившего всю область южного Поморавля. Чрез пять лет, в 1846 году, Лесковачкая миграция в Сербии и народные представители под турецкой властью создают тайную организацию ниспровергнуть турецкую власть, надеясь при помощи князей Милоша и Михаила Обреновича, бывших тогда в миграции, в Австрии и оттуда работали на свержении властей, наци-

нально неактивных в официальной Сербии. Мотивы вызвавшие повстанческое движение были и социально-экономической и национально политической природы. Тяжелое аграрно-правное положение крестьян, плохое управление и насилия над народом, необлагоустроенное взыскание налогов по отношению к турецкой власти, а также попытка вмешательства в народную социальную организацию—выраженную в институциях обычного права, сельского самоуправления и патриархально—семейной жизни, путем введения читлуков (двойная зависимость крестьян от помещиков и их управителей), полицейских станций (коменданты в србских селах), сейменов и поляков (полевых сторожей) по селам

и произвол администраторных чиновников феудальных властей нарушили существовавшие стношения райи по отношению к турецким властям и ставили ее в ситуацию безконтрольного грабежа и полнейшего безвластия. Этим и объясняются восстания против турок и руководимая примером Первого и Второго србского восстания 1804—1815 года, а также и освободительной акций соседних краев в 1832/33 году предлагала хотя не совсем открыто—политическую программу освобождения от турецкой власти.

После нескользких попыток свержения турецкой власти в течении 1850—1860 годов, Лесковачкий край был освобожден окончательно в 1877/78 году.

Улога и значај јужноморавског подручја у етничком и културно-историјском развитку централне области Балканског полуострва

По свом географском положају, као и економском и културно-историјском развитку, долина Јужне Мораве јавља се као главна спона између моравске Србије и вардарске долине повезујући, као централна балканска комуникационна артерија, Балканско полуострво, преко егејске области и Медитерана, са средњом Европом.¹

Чинећи по својим одликама потпуну географску и економску целину, долина Јужне Мораве има велику централишућу снагу у привлачењу становништва и привреде не само на подручју моравско-вардарске долине, него и за широку гравитациону зону која захвата суседне етничке области на простору Ниш — Куршумлија — Прокупље — Косовска Митровица — Приштина — Призрен — Скопље — Тустандил — Пирот — Софија. Њени се утицаји осећају и далеко на југ, до егејске области, и на север, све до Саве и Дунава, а запажају се такође и све до босанских области, преко уздушног босанског пута, допирујући чак до Сарајева, као и до источне Црне Горе, преко горњег Ибра и долине Лима.²

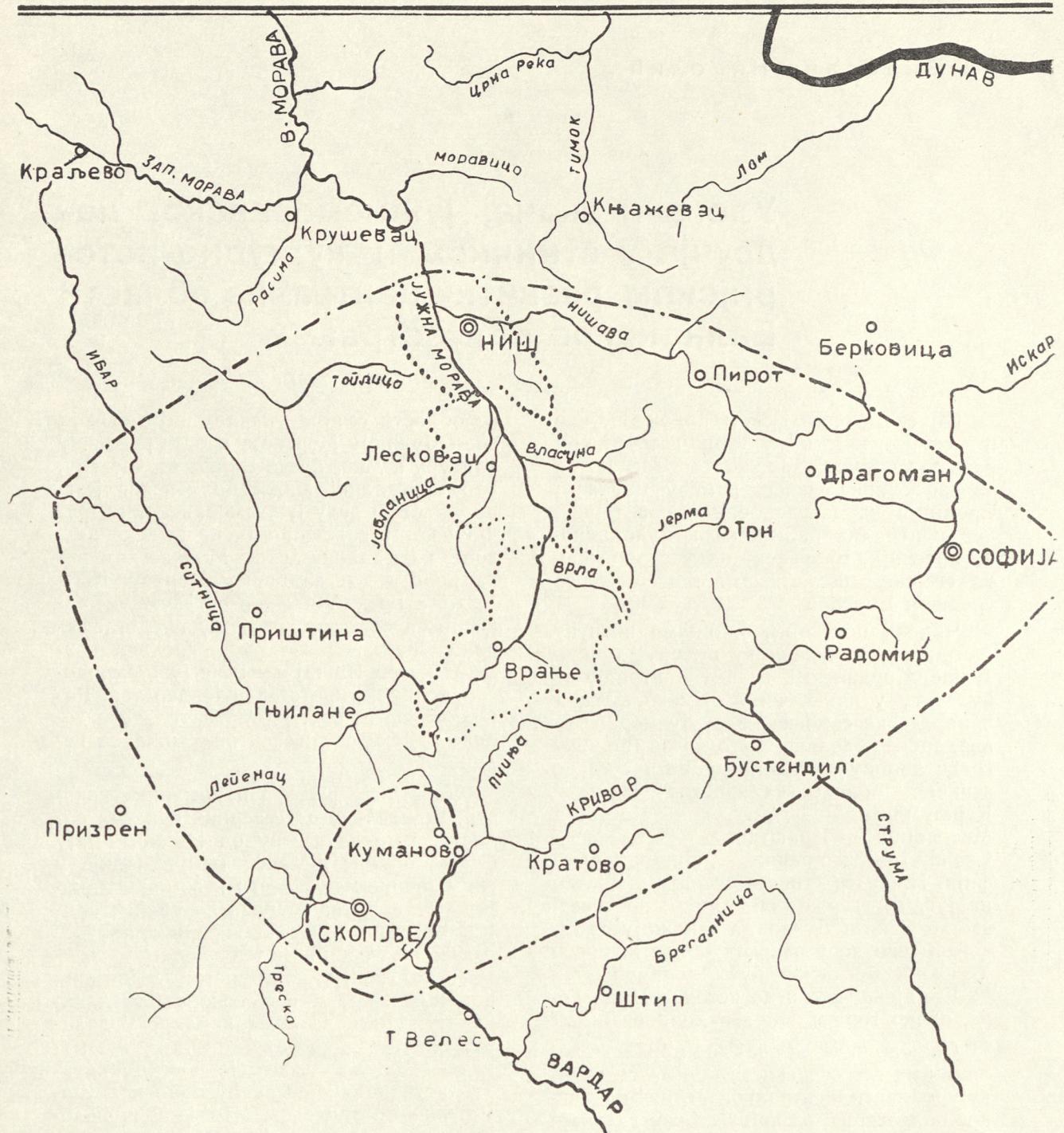
Све ово чини да овај део моравске долине има све особености којима се одликују области централног дела Балканског полуострва, од којих се као главније нарочито истичу: централни географски положај, привредно-географске функције, историјска улога и значај овог дела Мораве за етничка кретања на Балканском полуострву.³

Највећи део јужноморавске долине лежи у самој језги централне области Балканског полуострва: у северном делу јужноморавске долине ван језгра лежи веће градско насеље Ниш и нека мања градска насеља, док се језгром централ-

не области сматра управо онај део који води Јужном Моравом кроз Грделичку клисуру и даље преко Врања ка Скопљу, као централној жижи балканског језгра.⁴ У овом делу јужноморавског подручја велику важност има прешевско развоје, које долину Јужне Мораве комуникационо везује за Горњу Мораву, Ново Брдо, а преко Липљана са Косовом, односно са областима које су представљале централне делове српске средњовековне државе.⁵ На тај начин је јужноморавско подручје представљало део тзв. Рашке области, која је обухватала све делове српске средњовековне државне целине.

У погледу рељефа и комуникативности, за разлику од северних српских области, које на северу од Ниша имају блаже облике и лаке комуникације у свим правцима, области и земљиште којима тече јужна Морава са својим притокама, одликују се разновршношћу рељефа, многобројним тектонским басенима и котлинама, који, према Ј. Цвијићу, пружају „изглед шаховске табле“, на довезујући се даље на вардарску долину, сличног рељефа. Котлине јужноморавског слива су, што је посебно карактеристично, спојене међусобно клисурама које су проходне, што је у прошlostи умањило изолаторски утицај рељефа у овом делу Мораве на етничка крећања и културни развитак ових жупа. Међу јужноморавским котлинама, по економском значају, плодности и комуникативности истиче се лесковачка котлина,⁷ која је са врањском, знатно суженом, везана шумовитом Грделичком клисуром.

Управо овакве природне одлике јужноморавске долине одредиле су јој и по-

ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ У ОДНОСУ НА ТЕРИТОРИЈУ ЦЕНТРАЛНОГ ЈЕЗГРА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

ГРАНИЦЕ

{ ЦЕНТРАЛНЕ ОБЛАСТИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА
ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ЈЕЗГРА " "
ВРАЊСКОГ ПОМОРАВЉА, ЛЕСКОВАЧКЕ, НИШКОГ

себну улогу у нашем националном историјском и културном развитку, како у прошлости, тако и у наше време. На њеном тлу формиране су бројне српске средњовековне жупе (Дубочица, Виногаш, Врање, Прешево), као центри српског државног средњевековног живота.⁸ У даљој прошлости јужноморавске области, нарочито се развило Врање, као центар трију жупа (Иногашта, Врања и Прешева), које је одиграло значајну улогу у судбоносним догађајима после маричке (1371) и косовске битке (1389), све до пада српских јужноморавских области под Турску, у доба последњег српског владара „ћесара Угљеше“ (1455).⁹

Ретко се где у Србији као у Јужном поморављу комуникације истичу као фактори прожимања и спајања. Још од најранијег времена турске власти нарочито јужни део јужноморавске долине, Лесковачка Морава и Врањско поморавље (као део Ђустендилског санџака), све до 18. века, представљао је важно комуникационо, трговачко и војничко чвршице, које је везивало Србију са земљама егејског подручја и медитеранских области, у лонгитудиналном правцу, а Бугарску и Тракију са Косовом, Босном и Албанијом, у трансверзалном правцу. У време продирања ка западу, према Босни, Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији, Турци су се користили мањом правцем који је са истока ишао преко Ђустендила (средњовековне Бање), на Паланку (Криву Паланку), па преко Жеглигова (Куманова), кроз Кончуљски кланац према Приштини и даље на Полог, Дебар и Јадранско море. То је био главни стратешки пут којим су се Турци кретали у периоду великих освајања југословенских земаља 1371. и 1499. године, од маричке битке до пада Црне Горе.¹⁰

Преко Јужног поморавља ишла је, осим „царског пута“, и једна варијанта пута који се одвајао од Цариградског друма у Софији, па преко Знепоља и Трна једним крајем ишао на Власотинце и Лесковац, а другим краком преко Чемерника и Масурице избијао ка Врању, Новом Брду и Приштини.¹¹

Од старих лонгитудиналних јужноморавских путева од значаја је била комуникација долином Ветернице кроз Пољаницу, која је нишко-лесковачку долину везивала са врањским крајем, упућујући се од Врања према југу, ка Штипу, Струмици, Серезу и Солуну, односно једним краком ка Скопљу, и преко Катланова ка Велесу.¹² Касније, у време продирања Арбанаса у делове Лесковачке котлине и у Пољаницу, комуникација

долином Ветернице је напуштена због несигурности, а људски саобраћај и робни транзит обављао се новим путем који је ишао ка Масурици, преко Власине, даље према Лесковцу и Нишу. 60-тих година 19. века, у Митхад-пашино време, и овај правац је напуштен због заобилазности и теренских успона, и прокопан је пут кроз Грделичку клисуру који је долином Јужне Мораве водио ка Лесковцу и Нишу. Тек 1880. године, са изградњом железничке комуникације Ниш — Скопље, долина Јужне Мораве добила је пуну комуникациону важност у међународним, европским саобраћајним везама. Са овим расте и привредни значај насеља која су крај јужноморавске железничке саобраћајнице, односно у њеној близини. Са појавом јужноморавске железнице, опао је значај традиционалног караванског саобраћаја на јужноморавским друмовима, а са тиме је опао и значај стarih јужноморавских путева, како оних дуж долине, тако и локалних.¹³

У периоду после 1878. године, а нарочито после 1912, када се ослобађају крајеви јужно од старе српске границе код Ристовца, комуникације на јужноморавском подручју постају главни посредници бржег економског и социјалног развитка становништва овог краја.¹⁴

II

Мада је по етничкој комуникацији јужноморавска област, као део моравско-вардарског етничког подручја, знатно једноставнија од других централних балканских области (напр. Марићког басена),¹⁵ она се ипак може издвојити у неколико етничких целина. Овоме су нарочито погодовале велике јужноморавске котлине. Оне су, одвојене једна од друге високим и пространим планинама, стварале повољније услове за формирање посебног начина локалног живота, јер су саобраћајне везе кроз јужноморавске клисуре и планинске теснаце у прошлости биле врло тешке, и тек су одскора почеле да се поправљају, умањујући изолаторску функцију рељефа, а повећавајући комуникативну функцију клисуре, као спона међу овим котлинама.¹⁶ Тако су у прошлости Кончуљска клисура, са планинама Лисцом и Гољаком с једне, а Грделичка клисура, са масивима Кукавице и Чемерника, са друге стране, дејствовале као фактори формирања три различите етничке групе: биничко-моравске, на југу, нишко-лесковачке, на северу, и врањско-поморавске, између ових етничких група.¹⁷

Тако се на јужноморавском подручју налази на велико етнографско шаренило, на ванредну разноликост дијалеката, ношњи и обичаја. Ове одлике су управо једна од карактеристика читавог централног балканског подручја, које се разликује на велики број етничких и културних целина, типова и варијетета.¹⁸

Осим природних фактора, као значајан фактор у стварању етничког и етнографског шаренила у јужноморавској области, јављају се и политичко-историјске прилике и догађаји, који су највећим делом допринели да се читав простор од Велешке клисуре, преко јужноморавске долине, све до Моравске Србије, формира као изразито метанастазичко подручје централне балканске области.¹⁹ Период турске најезде у време моћи Отоманске империје, а затим у доба слабљења и распадања турске власти на Балкану и коначне пропasti и повлачења Турака из српских земаља, за јужноморавску област значио је доба масовних кретања становништва, период у коме је јужноморавска област постала етапно миграционо подручје у етничким кретањима од југа ка северу, дуж моравско-вардарске комуникације.

Турци су се ширили у југословенске земље продирући дубоко у унутрашњост Балканског полуострва, држећи се нарочито лонгитудиналних комуникација Марица — Морава, и Вардар — Морава.²⁰ После косовске битке (1389) становништво из скопских и призренских крајева, са Косова и из Метохије, исељавало се једним делом у Моравску Србију (у 14. веку), а умањена српска држава повлачила се на север, задржавајући у својој власти долину Мораве, све до пада под Турке 1455. године, када је пало Врање, док су остале моравске области остале слободне до 1459. године, када и оне коначно падају под Турке.²¹ И у каснијим периодима, сеобе српског становништва имале су исти правац, од југа према северу, у коме се кретало и јужноморавско становништво. Са исељеним масама српског становништва из скопских и призренских крајева, у суседну пчињску област, досељено је највише становништва из западних и југозападних области старе српске државе²²

У току историјских догађаја у 17. и 18. веку, који су проузроковали познате велике сеобе српског народа са југа према северу, исељавања српског живља ишла су у више поворки, које су једна за другом прешле кроз Моравску и Ибарску долину у Моравску Србију. Изгледа несумњиво да су и јужноморавске

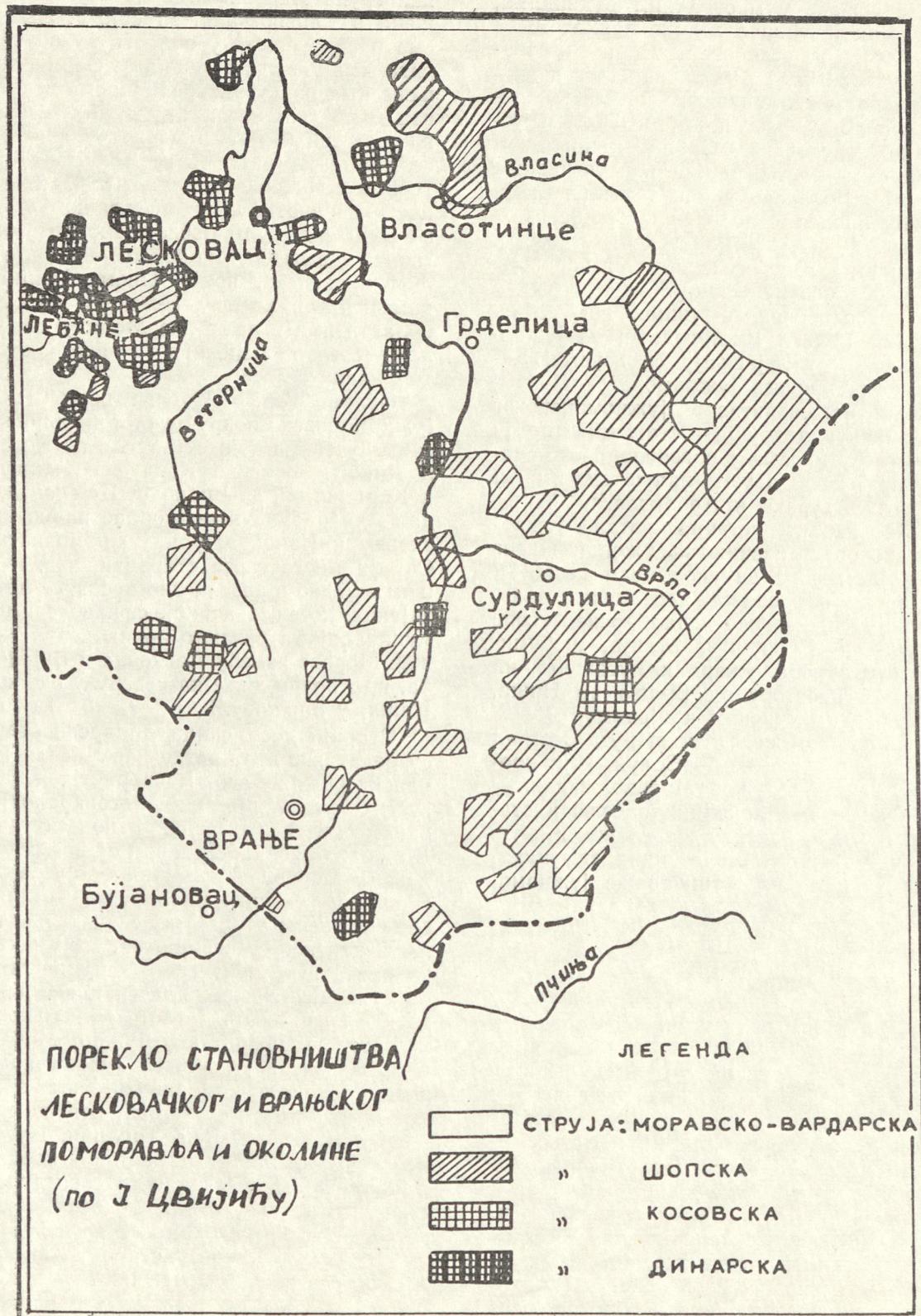
области учествовале у овим сеобама, јер управо преко њих воде два у то време стратегијска пута: криворечки, из вардарске долине за Србију, и тзв. Велики пут, од Врања ка Велесу.²³ У вези са турским освајањима јужноморавских области од 14. века до велике сеобе Срба у 17. и 18. веку, запажа се појава отоманског становништва, као стално настањеног поглавито у моравским варошима у долини Вардара.²⁴ Међу ове вароши спадају и јужноморавске — Ниш, Лесковац, и Врање. Од почетка турске инвазије на Балкан па све до 17. и 18. века, ове сеобе турског живља на јужноморавском подручју имале су правац југ — север. Са слабљењем турске власти у току последња два века њихове владавине на Балкану, оне су добиле супротан правац, преобраћајући се у мухаџирске сеобе,²⁵ које су достигле широке разmere на јужноморавском етничком подручју у току српско-турског рата 1877/78. године. Тада је турско становништво коначно ишчезло са подручја Јужне Мораве, односно из јужноморавских вароши, Ниша, Лесковца и Врања, као и из осталих мањих градских и сеоских насеља на овом подручју, заједно са престанком турске власти у јужној Србији.

Као значајан етнички фактор у померањима јужноморавског становништва у периоду после поменутих сеоба у 17. и 18. веку јавља се процес досељавања Арбанаса у запустеле јужноморавске крајеве, када су они, као дукађинска миграциона струја, у масама почели продирати у врањски крај, у Масурицу северно од Врања, спуштајући се у долину Мораве, и у суседну Пољаницу, крећући се на удаљености од око 200 км од своје матице, користећи углавном попречне комуникације.²⁶ У то време у јужном делу долине Јужне Мораве, од Ристовца до Прешке области у Кончуљском кланцу формирао се један појас арбанашких и мешовитих српскоарбанашких насеља, који је овај део Јужног поморавља одвајао од вардарске и биничко-моравске области.²⁷ Касније, са померањем политичких и државних граница Србије и Турске у овом јужноморавском делу, померао се и арбанашки живљање, тако да се најзад овај простор који захватају арбанашка насеља на тлу Врањског поморавља ограничио на насеља у којима и данас живе Арбанаси.²⁸

Као један од узрока кретањима становништва у долини Јужне Мораве у историји су забележене и најезде и пустошења крџалија, која су захватила нарочито врањски крај, а посебно и процес

читлучења села у 19. веку.²⁹ Исто тако су и кулучења турским господарима у јужноморавским рудницима, под веома тешким околностима, наводиле становнике јужних српских крајева на исељавање. У вези са овим постоје у народу

врањског краја и предања о врањском Хусеин-паши, који је чувао своје чивчије од рударске „работе“, због чега је једном приликом био принуђен чак и да убије једног сељака који је прогласио у народу да је у атару села Златокопа

пронађен рудник соли,³⁰ како се за то не би сазнало у Цариграду, и да се због тога народ не би упропашћивао радом у руднику. Међутим постоје и таква предања о овом Хусеин-паши, у којима се напротив, истиче да је он експлоатисао своје сељаке у масуричким рудницима, од којих је убирао велике приходе.³¹

Ратови за ослобођење Србије изазвали су нове таласе исељавања становништва из јужноморавских крајева, нарочито у току првог и другог српског устанка, ослобођења Србије, и приликом сваког даљег територијалног увећавања Србије. Локалне буне и устанци, који прате процес ослобођења Србије, захватили су и јужноморавске крајеве, и изазвали такође исељавања становништва у ослобођену Србију.³²

Са ослобођењем јужних крајева од Турака 1878. и 1912. године, на јужноморавском тлу јављају се извесни миграциони процеси јужноморавског становништва: са читавог јужноморавског планинског подручја становништво је кренуло у масама у новоослобођене српске крајеве да заузме напуштена имања одбеглих Турака и Арбанаса.³³

Као карактеристична кретања јужноморавског становништва ужег и ширег значаја, везана за економски развој и привреду ове области до наших дана, јављају се сезонске печалбарске сеобе сеоских и градских занатлија, „ћеримиџија“ и зидара, ужара и мутавџија, на читавом простору од Врања до Ниша, ка северним српским крајевима.³⁴

Са појавом железничког пута Београд — Ниш — Скопље — Солун, који пролази долином Јужне Мораве, запажају се и померања локалних насеља и становништва у близину железничког пута. На тај начин је железничка комуникација утицала на згушњавање јужноморавског становништва дуж развијене јужноморавске железничке комуникације.³⁵

Сва ова честа и велика кретања становништва на јужноморавском подручју утицала су да област Јужне Мораве у погледу етничке структуре буде врло разнолика. Према резултатима испитивања Ј. Цвијића и његових ученика, основу становништва области Јужне Мораве чине малобројни старици и досељеници поглавито моравско - вардарске струје, затим досељеници из области Старе Србије, и најзад досељеници тзв. торлачко, шопско становништво у северним деловима Јужног поморавља.

Од стариачког словенског и балканског становништва, као и српског средњовековног етничког слоја, налазимо про-

ређене и мале оазе измешане са ретким динарским досељеницима, у Заплању и јужном делу долине Јужне Мораве, око Лесковца, у Иногашту и југоисточно од Врања.³⁷

Од моравско-вардарских досељеничких група становништва истичу се Пчињани и Криворечани, за које Ј. Цвијић сматра да уопште у области Јужне Мораве имају велики значај у формирању њене етничке структуре.³⁸ Према испитивањима Р. Т. Николића, у Врањској Пчињи највећи број становништва чине досељеници из кумановске области, Кратова и Криве Паланке; у Пољаници је настањен знатан број досељеника из Горње Пчиње, док у Врањском Иногашту има много досељеника пореклом из кратовског и скопског краја. Према Цвијићевим испитивањима досељеника из ових области има и даље низ Мораву, све до крагујевачке Лепенице и београдских торлачаких села.³⁹

Област Горње Мораве везан је за јужноморавско подручје старим киријским путевима који су водили од Косова и Приштине, преко Кончуљске клисуре и Карпине према Врању и Бујановцу, и даље долином Јужне Мораве према Лесковцу и Нишу, дајући јужноморавској Србији много свога становништва, а са њим заједно и знатан део косовско-метохијских досељеника, које се наведеним комуникацијама разлило поред долине Јужне Мораве између Лесковца и Бујановца, продирући даље ка северу у околину Ниша, у Заплању.⁴⁰

Старији досељеници динарске струје су релативно врло ретко насељавали моравску равницу због мочварног терена и густих лугова, што није одговарало на викама и психофизичкој конституцији Динараца-брђана. Динарци су ретко прелазили Мораву и у мањем броју се расипали у неколико планинских котлина, без израженог утицаја на формирање типа моравског становништва.^{40a} Каснија колонизација динарског становништва од стране државних власти после 1878. године на имања одбеглог арбанашког и турског становништва у Јужној Морави није захватила јужни део Јужног поморавља, Врањско поморавље, осим извесних привремених случајева, већ се оријентисала углавном ка Топлици, Пустој Реци, Јабланици и околини Лесковца.⁴¹ Досељеници „Јерци“, као трагови динарских досељеника, запажају се у неким насељима Врањске Пчиње.⁴²

Међу малобројним старобалканским остацима становништва на тлу јужноморавске области јављају се Грци и Цинци, пореклом из времена некадаш-

њих трговачких сеоба Грка и Аромуна, које су захватиле углавном вароши дуж лонгитудиналних комуникација Балканског полуострва, међу којима су били Ниш, Лесковац и Врање.⁴³ Остаци аромунског етничког елемента забележени су на Цвијићевој карти новијих сточарских аромунских кретања са шопских планина Варденика и Чемерника у долини Јужне Мораве.⁴⁴ Средњевековна сточарска кретања аромунског становништва на јужноморавском подручју могу се пратити и у средњевековним српским писаним изворима (у повељи Стефана Душана о даровању цркве Св. Николе у Врању манастиру Хиландару још пре 1345. године, у којој се спомиње „катун Влаха Псодераца“). Сем тога и у топономастици јужноморавског подручја очувани су трагови старог аромунског (влашког) сточарског становништва (на пр. у називима неких насеља као: Шапранце, Варденик, Сурдулица, Масурица и др. у Врањском поморављу).⁴⁵

У погледу распореда шопског (или торлачког) етничког елемента може се рећи да је читава јужноморавска област уоквирена зоном шопских области у источној и јужној Србији (у Крајишту, Власини, Лужници, Сврљигу), са врло изразитим шопским оазама у северном делу јужноморавске долине (у доњем току Јужне Мораве, од Сталаћа и Алексинца, све до Ниша и Заплања, и у лесковачкој области, а са проређеним мањим оазама шопског становништва у Врањском поморављу, Ингошу и Польаници).⁴⁶

Дуж читаве јужноморавске долине расуте су групе Цигана, који се као компактнији етнички елеменат јављају у већим јужноморавским градским насељима, нарочито у Нишу и Врању. Посебно су карактеристичне врањске циганске етничке групе, које се по конфесији деле на „турске“, муслиманске и „Борговце“, пра вославне Цигане.⁴⁷ Поред ових, јављају се, као номадске циганске групе, у неким селима и Лингури.⁴⁸

III

У вези са географским положајем и природним одликама, етничком структуром и историјском прошлостшћу, Јужно поморавље, као део централне области Балканског полуострва, прошло је кроз многобројне и крупне културне процесе. У одређивању интензитета, врста и зона распрострањења културних утицаја на јужноморавском подручју, запажају се јака укрштања најразличитијих културних слојева. Лонгитудиналне јужномо-

равске комуникације, на које се надовезују трансверзални путеви, учинили су да јужноморавска област постане не само најважније комуникационо, него и културно раскршће у унутрашњости Балканског полуострва. Отуда област Јужног поморавља припада неколиким културним зонама, о чијим је карактеристика ма Џ. Цвијић дао значајне закључке. Пре ма Цвијићевој подели културних зона централне балканске области, у Јужном поморављу запажају се елементи нешто изменејене старе византијске, односно стварне балканске цивилизације, чији су носиоци Грци и Цинцири, најчешће изменеши са елементима турско-источњачке културе, чији су носиоци били Турци. Ове културне елементе Џ. Цвијић везује већим делом за градска насеља у долини Јужне Мораве. Највећи део јужноморавског подручја, према овој подели, припада зони патријархалне културе, чији је носилац српско становништво. Елементи патријархалне културе прожети су такође елементима утицаја турско-источњачке цивилизације.⁴⁹ Посебно се запажа да су стварне српске средњовековне јужноморавске жупе у каснијим периодима историјског развитка у патријархалном друштву јужне Србије представљале очуване, потпуне целине.⁵⁰

Према Цвијићевим проучавањима, утицаји византијске културе осећају се нарочито као карактеристика јужноморавских вароши, а мање села, проријући јужноморавском долином све до Ниша. Они се запажају у неким појавама живота становништва, као: у изгледу и типу чаршије, кућа, начину домаћег живота, у унутрашњем уређењу кућа, у неким особито развијеним гранама занимања (заната, трговине), као што су на пример кујунџијски занат и сл; затим у врстама јела и зачина; у оделу; у неким појавама друштвеног обичајног живота. У свим овим појавама запажа се грчка и аромунска терминологија и номенклатура, прожета источњачким елементима. Осим ових, изражени су и неки елементи и трагови старог српског средњовековног живота, који је у историјској прошлости широко захватао јужноморавску долину. И ови елементи су прожети византијским и турско-источњачким културним утицајима.⁵¹

Елементи културних утицаја турско-оријенталног порекла на јужноморавском етничком подручју преносили су, осим турских освајача, исламизирани словенски становници, а посебно исламизирани Арбанаси. Турско законодавство било је од нарочитог утицаја на читав живот варошког јужноморавског друштва. У начину одевања; у типу вароши,

кућа и покућанства; у накиту и оружју; у многобројним терминима духовне и материјалне културе оријенталног порекла у локалном јужноморавском говору; у фолклору, као и у многим другим облицима варошког живота, посебно у друштвеним обичајима и социјалним појавама, као што су, између остalog, положај „чаршилија“, „чорбаџија“ у односу на сељаке и „рају“, „чивчије“; и најзад, у неким психолошким карактеристикама и осталим многобројним одликама, на које се у народу свог краја наилази све до наших дана — крију се остаци источњачке културе. Они се исто тако у јаркој светлости одражавају и у сеоском народном животу овога краја.⁵²

Својим највећим делом Јужно поморавље припада зони патријархалне културе, чије се основне карактеристике јављају у низу појава и обичаја, у свему различитим од претходних утицаја култура и цивилизација, а од којих се као главније јављају: породична задруга, као специфична патријархална форма породичног и друштвеног живота у централној балканској области уопште; затим неке посебно архаичне врсте занимања, као што су: стари начин номадског сточарења и сточарских кретања, сточарски станови (трла, бачије, колибе); кириџијски саобраћај и транспортна средства; разни занати који су везани за каравански, кириџијски саобраћај и сточарска занимања (ковачки, поткивачки, коларски, џамбаси — сточни прекупци и трговци; самарџије итд.) што све скупа даје специфичан тон сеоском и варошком животу јужноморавске области. Сем тога и обичајно право, као и друштвени обичаји, који делом вуку корене из српског средњевековног живота, одају још једну специфичну карактеристику патријархалне културе.

IV

Становништво јужноморавске етничке области по својим одликама материјалне, друштвене и духовне културе припада централном балканском типу,⁵³ моравско-вардарском етно-психичком варијетetu.⁵⁴ Осим одлика које су заједничке читавом централном балканском етнопсихичком типу, становништво Јужног поморавља одликује се и многим специфичним карактеристикама. Пре свега, у погледу врста и типова насеља, јужноморавска област одликује се по томе што њена градска насеља, образују посебан, и најглавнији, моравско-нишавски појас вароши и варошица. Он се, у вези са главним природним погодбама долине Ју-

жне Мораве, одликује по томе што јужноморавске вароши и варошице леже у пространим и плодним долинама Мораве и Нишаве, односно у котлинама Нишаве; што се налазе на раскрсницама најглавнијих балканских комуникација — цариградског и солунског пута, и што леже у оном делу моравског басена у коме се најјаче осећа централишући утицај Мораве на Србију, као језгро централне балканске области.⁵⁵ Ове јужноморавске вароши, на раскршћу уздужне и попречне балканске комуникације стално, кроз сва времена, задржале су свој значај до данас. Међу њима се нарочито истиче Ниш, који у овом погледу стоји и над Београдом, као и над свим варошима у унутрашњости Полуострва.

Уопште у погледу типова насеља, област Јужног поморавља представља подручје мешовитог типа: тимочког, зbijеног, дуж долине Јужне Мораве (од Врања до Ниша); и разбијеног, који се јавља особито на подручју десне обале Јужне Мораве, од Врања све до Ниша, које је по својим специфичностима означенено као власински тип разбијеног насеља, чија је посебна одлика у томе што често заузимају простор и од 8—12 км у пречнику, у коме су куће подељене у „купове“, разбијене групе на косама и бреговима, које настањују најчешће једна, највише две породице.⁵⁶ Овакве групе кућа образују махале, које су често јаче целине и од самог села. По распрострањењу, власински тип насеља допире све до Ћустендилског Крајишта и дела Знепоља у Бугарској. У Врањском поморављу захвата сва насеља у сливу Власине све до Лужничке котлине, као и више села Врањске Пчиње.⁵⁷ Власински тип села тесно је везан за сточарски начин занимања.

Као посебно карактеристичан у прошлости јавља се читлучки тип насеља, који захвата пределе на југу од Ниша, у читавом јужноморавском сливу. Особито развијених читлучких насеља било је у масуричком, пољаничком и пчињском крају, све до двадесетих година нашега века, откада су, преиначена, потпуно изгубила свој ранији тип, везан за турски феудални систем.

Према типовима кућа јужноморавских насеља могу се у овом делу моравске долине издвојити више целина. Преиначена моравска кућа распростре се на подручју од Ниша до Врања; вардарски тип куће на јужноморавском тлу захвата простор од Скопља ка Врању; турско-источњачка кућа захвата део власинских села према врањској области. На јужноморавском подручју све до краја турске владавине и првих деценија по

ослобођењу, а понегде до данас, јављале су се читлуке куће у подручју у коме су постојала читлукка јужноморавска насеља. Као новији тип јављају се куће које су подигли печалбари зидари лесковачког и врањског краја, по типу сличне онима које су они зидали и у другим крајевима Србије.⁵⁸

Као карактеристична терминологија куће и технике зидања на јужноморавском подручју јављају се: ајат, доксат, башкалуц, черен, соба, комин итд; а од помоћних зграда: племња, бачилиште, трла, мишана, пушница и др.⁵⁹

У погледу занимања становништва обlastи Јужне Мораве издвајају се развијено земљорадничко подручје у долини Јужне Мораве и у котлини Нишаве, где је земља релативно високе плодности и богата испашом; и планински предео, у коме има доста шуме и испаше, али у коме је развијена и земљорадња.⁶⁰ У погледу плодности и интензивности земљорадње истичу се Лесковачка Морава и Бујановачко поморавље, где је нарочито у прошлости био развијен јак земљораднички сточарски промет. На трг у Бујановцу долазила је чак и Биничка Морава, особито Изморник.⁶¹ Тада је Бујановац био житно тржиште и трг поврћа и кудеље. На јужноморавском подручју, од Лесковачке Мораве почињала је у већим размерама област јужноморавске конопље, која се простирала све до Бујановца. Такође и сточарски производи, нарочито вуна, кожа, привлачили су велики број купаца и потрошача из ближе и даље околине јужноморавских привредних центара. То је све створило улове да се у кратком периоду после ослобођења јужноморавских крајева од Турака развије не само трговина, него и јака индустрија, која је углавном поникла на преради оних сировина које су на јужноморавским тржиштима представљали главне извозне трговачке артикли (конопља, кожа, житарице, вуна и дуван).⁶²

Као типични занати у области Јужне Мораве, како градски тако и сеоски, били су до појаве индустрије нарочито развијени ужарски, мутавџијски, самарџијски, бојацијски, абацијски, зидарски и дрводељски.⁶³ Неки од њих су се не само одржали до данас, него се и развили у оквиру индустријске изградње јужноморавске области (напр. текстилна занатска радиност, кожарска пре рађивачка радиност и зидарски занат).

Као једна од карактеристика материјалне културе становништва јужноморавске области јавља се и ношња старијег времена, у којој је основу представљало, у мушким оделу, сукно беле и црне боје

(чакшире и гуњ), а у женској-ткани делови од конопљаног и ланеног платна, са везом и украсима, а нарочито карактеристична женска „фута“ или „вута“, вунена ткана пругаста сукња, у јужним деловима (Врањском поморављу) несастављена; затим, женска „долама“ од црног сукна, слична мушким сукненом „гуњчути“. И код жена и код мушкараца карактеристични су „пресни опанци“. Као покривач главе код жена се јавља „шамија“, „зејтињаве“ и зелене боје. У погледу ношње, особито старије женске, у јужноморавским крајевима се осећа утицај северних српских крајева, као и утицаји ношње Горње Мораве.⁶⁴

У друштвеном обичајном животу становника Јужне Мораве осим породичног задружног живота, јављају се као особености извесне архаичне форме сеоског живота, као „селске заједнице“, „забели“, обичаји везани за „потку“, „селски збор“, „соборе“, „селске славе“ и многи други обичаји и навике везане како за колективни сеоски, тако и породични живот.⁶⁵

Варошки и сеоски фолклор јужноморавских обlastи такође је један од специфичних карактеристика овог дела јужне Србије: у овом погледу истиче се нарочито лирска народна песма и народно прозно усмено стваралаштво. За јужноморавско етничко подручје карактеристично је одсуство професионалних народних певача и приповедача, што се јавља као једна од етнопсихичких одлика читавог централног балканског подручја, у коме је „радба“ цењена изнад свега, док су песме и приповедања само њени пратиоци, и да они више доликују беспосленим људима.⁶⁶

По етнопсихичким одликама, јужноморавско становништво, припадајући моравско-вардарском варијетету централног типа, као основну црту испољава оданост раду, заузетост и запосленост које стављају изнад свега; затим, уздржљивост, стегнутост, мирноћу и присебност. Уз ове, особито се, према Цвијићевим испитивањима, јављају код Јужноморавца реалистичке црте рајинског менталитета, као заостатак из прошlosti, и супротно овима, развијена национална свест, предузимљивост, смисао за прилагођавање и усавршавање, особито у занимањима и учењу језика, у новим условима слободног живота.⁶⁷ У погледу етнопсихичких одлика Ј. Цвијић је издавојио старије јужноморавско варошко становништво од сеоског, у коме је запазио многе одлике централног балканског типа. Ове разлике се истичу најпре у начину занимања варошког становништва и његове жеље за стицањем и богаћењем,

које се одразило у слоју „чорбација“ и „големаша“, трговаца и имућних занатлија, затим у начину одевања, фолклору и другим неким одликама (начину домаћег варошког живота, и сл.). Као главније особине психичког живота старијег јужноморавског варошког становништва, Ј. Цвијић је истакао пригушену осећајност, кроткост и смиреност са сензуалношћу и жестином расположења; наглашеној религиозности и предавање вери (код старијих генерација — „хација“); осећање патријархалног стида и плашљивости од одговорности, што их доводи најчешће до психичких неактивности, али која у извесним околностима потпуно нестаје, да би се у животној пракси претворила у одлучност до заноса, било у осећајима, било у материјалним активностима.⁶⁸ Уопште, старо јужноморавско варошко становништво било је упило у себе многе елементе старе балканске и византијске културе, од којих су се ослобађале тек млађе генерације, задржавајући и до данас неке од њих.

V

Услови природног положаја, економског значаја и етничког развитка области Јужне Мораве, као дела централне области Балканског полуострва, пружили су основе за формирање савремених етничких и културних обележја овог дела Србије.

У најновијим условима свог културног и етничког развитка, нарочито у периоду изградње и развоја социјалистичке индустрије, у свим главнијим градским насељима у долини Јужне Мораве, а посебно са социјалистичком изградњом комуникација на јужноморавском подручју, овај део моравске области доживео је нагли и крупан прогрес, губећи истовремено много од својих ранијих локалних обележја.

Нова друштвено-економска и културна померања довела су и до најновијих етничких кретања, која су у основи различита од оних класичних миграција на јужноморавском подручју. У првом реду, развој и разграђивање индустријске производње, а са тим у вези нагли развој комуникација на овом тлу, допринели су да иначе мобилно јужноморавско становништво постане још покретљивије, али сада у новим смеровима: у локалним кретањима, у правцу село-град-индустријски центар, често прелазећи уже локалне и републичке границе. С друге стране, нагло развијена индустрија јужноморавских градова и варошица, и нагли привредни развој овог дела Србије.

данас привлаче становништво са разних страна, што етнички ствара на овом простору јужноморавске Србије све веће шаренило. Посебно, спуштање планинског шопског становништва у плоднија моравска насеља, а све више и у индустријске центре, пореметило је ранију етничку равнотежу у свом погледу, што се нарочито запажа у савременим одликама говора, спољних манифестија материјалног, друштвеног и духовног живота становника већих индустријских јужноморавских центара (Niша, Лесковца и Врања). Сем тога запажа се снажан утицај савремене просвете, књижевног језика и наше савремене културе.⁶⁹

За разлику од ранијих фаза општег друштвено-економског и културног развијенка јужноморавске области, необично снажан процес урбанизације у периоду социјалистичке изградње, заједно са индустријализацијом и развојем комуникација, претворили су јужноморавска градска насеља у централна балканска чворишта на савременом европском културном нивоу. Ово је одузело многе од ранијих карактеристика јужноморавске области и њеног стваралаштва, у првом реду у начину занимања, привредне производње, затим у етничким и етнолошким обележјима. Отуда се савремено становништво градова Јужне Мораве потпуно разликује у начину живота, схватањима и навикама од старијих „чорбација“ и хација-нишких, врањских и лесковачких, исто као што савремено становништво јужноморавских села данас у мало чему подсећа на некадашње „чивчије“, „ћеримиџије“ и сеоске занатлије.

Савременим економским и друштвеним развијенком област Јужне Мораве, као део централне балканске области, укључена је у општи ток друштвено-економског и културног развијенка не само у ужем националном смислу, него и у међународним размерама. У овом погледу она је сачувала свој ранији значај, али је у свему изгубила ранија локална етничка и етнографска обележја, изједначивши се са осталим српским крајевима.

Треба истаћи да у савременој фази свог развијенка јужноморавска област, због свог географског и комуникационог положаја, не само да није изгубила од свог значаја, него је у њему још више добила управо савременом изградњом централне балканске комуникације у долини Јужне Мораве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I—II, Београд 1906, 51, 97; Балканско полуострово и јужнословенске земље, Београд 1920, књ. I, 20—25, 46, 54; Антропогеографски проблеми Балканског полуострова, Српски етнографски зборник, Насеља књ. I, LVIII; **Ј. Ердељановић — Р. Т. Николић**, Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турској доба, Београд 1899, 211—212; **Ст. Новаковић**, Ново Брдо и Врањско поморавље у историји српској XIV и XV века, Годишњица Николе Чупића, Год. III—IV, Београд 1979, 263—264;

A. Boue, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, T. I, Vienne 1854, 81—83, 338; **J. G. Hahn**, Reise von Belgrad nach Salonik, Wien, 1861, 6, 14, 17; **F. Kanitz**, Serbien - land und Bevölkerung, Leipzig 1909, 8, 10, 11

Ј. X. Васиљевић, Ка историји града Врања и његове околине, Год. Ник. Чупића књ. XVI, Београд 1896, 265, 311—312;

Ј. Ф. Трифуноски, Врањска Котлина, књ. I, Скопче 1962, 8, 10, 11; **М. Петровић**, Лесковац, трговачки и индустријски град, Народни музеј Лесковац, књ. бр. 9, 33; **Б. Милојевић**, Главне долине у Југославији, географска проучавања и проматрања, Београд 1951, 334.

2. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 61—62, 83; књ. II, Психичке особине, 150; **Ст. Новаковић**, Ново Брдо, 263—264.

3. Ј. Цвијић, Балканско полуострово књ. I, 54—56, 61—62, 83, 87.

4. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми, XXIII—XXIV; Основе за географију књ. I—II, 48.

5. Ј. Цвијић, Основе за географију I—II, 47, 51; **Ст. Новаковић**, Ново Брдо и Врањско поморавље, 264—266; **Ј. Ердељановић — Р. Т. Николић**, Трговачки центри и путеви по српској земљи, 210—214;

М. В. Милићевић, С Дунава на Пчињу, Годишњица Ник. Чупића, Београд 1882, 297; **А. С. Јовановић**, Врање и њено поморавље, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, књ. 19, Београд 1928, 276—277, (и књ. 20, Београд 1898, 25—53).

6. Ј. Цвијић, Балканско полуострово књ. I, 33, 61.

7. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 84—85.

8. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, 35, 86, 87; **Ст. Новаковић**, Земљиште радње Немањине, Год. Ник. Чупића, год. I, Београд 1877, 213, 220; Ново Брдо, 264. Старе српске биографије, Српска књижевна задруга, Београд 1924, 41.

Monumenta Serbica, 190, 192;

Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, књ. V, Београд 1912, 413, 460, 461; **К. Јиречек**, Историја Срба књ. I, 344, 380, 421; књ. II, 5, 326. **Ј. X. Васиљевић**, Ка историји града Врања, 270—273; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, Насеља књ. II, Београд 1903, 96; **М. Рајчић**, Севастократор Дејан, Историјски часопис бр. 3—4, Београд 1954, 235—236.

9. Ј. Цвијић, Основе за географију, књ. I—II, 48—51; Балканско полуострово књ. I, 137; **Ст. Новаковић**, Земљиште радње Немањине, 213; Срби и Турци, Београд 1933, 183, 184, 351; Хали Калфа или Ђатип Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострову,

Споменик Срп. кр. академије наука XVIII, Београд 1892, 1—132; Белешке Доктора Брауна из српских земаља, год. 1669, Споменик СКА IX, Београд 1891, 39; **Б. Матковић**, Путовање по Балканском полуострову у XV веку, Рад Југословенске академије знаности и умјетности књ. LVI, Загреб 1881, 180; **Ј. X. Васиљевић**, Јужна Стара Србија, Историјска, етнографска и политичка истраживања, II књига, Прешевска област, Београд 1913, 118, 162, 125.

10. Ј. Цвијић, Основе за географију, I—II, 51; **А. С. Јовановић**, Врања и њено поморавље, 266, 267.

11. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 21, 25.

12. Ј. G. v. Hohn, Reise, 40—41; **Ј. Цвијић**, Основе за географију, I—II, 31, 37; Балканско полуострово, 8.

13. Ј. Цвијић, Антропографски проблеми, LXXVI.

14. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, 59, 60.

15. Ј. G. v. Hohn, opcit, 40—42, 46, 47, 68—70, 145—151;

F. Kanitz, op. cit. 246—248; 249—250.

Ст. Новаковић, Ново Брдо, 265; **Ј. Цвијић**, Балканско полуострово, II књ. 110.

16. Ј. Цвијић, Балканско полуострово књ. II, 149—150.

17. Ибид. Балк. пол. I, 150 књ. II, 110.

18. Ј. Цвијић, Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Срп. етногр. зборник, Насеља књ. 12, 3.

19. Ст. Новаковић, Ново Брдо, 264—268; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 96—97; **А. С. Јовановић**, Врања и њено поморавље, 259—260.

20. Ст. Новаковић, Ново Брдо, 264—268; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 96—98; **Ј. Цвијић**, Балканско полуострово, 137; Антропогеографски проблеми, LX—LXI; **Ј. X. Васиљевић**, Ка историји града Врања, 316—324.

21. Ј. Цвијић, Основе за географију, 195.

22. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 170; Основе за географију, 196; Антропогеографски проблеми, CLV—CLVI.

23. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 137, 179—180.

24. Ј. Цвијић, Балканско полуострово, књ. I, 179—180; Антропогеографски проблеми, CCIV.

25. Ј. Цвијић, Балканско полуострово I, 177, 258; **Р. Т. Николић**, Ширење Арнаута у српске земље, Гласник српског географског друштва, Београд 1914, св. 3—4, 110—11, 125—126; **Т. Станковић**, Путне белешке по Србији 1878, Београд, 1910, 19—20.

26. Р. Т. Николић, Ширење Арнаута у српске земље, 110—112, 125, 126; **Ј. X. Васиљевић**, Јужна Стара Србија књ. II, 118; Ка историји града Врања, 322.

27. Ј. Ф. Трифуноски, Врањска котлина, књ. I, 72—75.

28. Ј. Цвијић, основе за географију, 196; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 111—114; **А. С. Јовановић**, Правда и управа у Врањској појезерини, „Бранич“, 1889, 16; **Ј. Дедијер**, Нова Србија, Београд 1913, 104—105, 160, 161, 178; **Др. М. Спасић**, Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине, Гласник Српског ученог друштва, Београд 1890, 222, 226, 227, 228, 244.

29. Ј. Цвијић, Основе, 179—181; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 155—151;

30. **М. Ђ. Миљићевић**, Краљевина Србија, Београд 1884, 282; **В. Карић**, Србија, Београд 1884, 739.
31. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. I, 193—194; **С. Димитријевић**, Стрела — Лесковчани у првом устанку, Лесковац 1954, 5—6; **В. Стојанчевић**, Јужна Србија у 19. веку, Историјски преглед, Београд, 1955, 25—32.
32. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво књ. I, 182.
33. **Ј. Џвиђић**, Основе за географију, I—II, 192—194; Балканско полуострво, књ. I, 200.
34. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 201; Антропогеографски проблеми, CLXXI; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 159, 162, 163; **М. Савић**, Производња кудеље и ужарска кућевна индустрија у врањском округу, Београд 1913, 5, 27, 46; Наша индустрија, занати и пољопривреда, део VIII, Сарајево 1930, 115, 118—119, 124;
35. **Ј. Џвиђић**, Антропогеографски проблеми, CLXXVI;
36. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 228—229; **Ј. Ф. Трифуноски**, Врањска котлина I, 64; Косовско-метохијски досељеници у Врањској котлини, Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина 1958, 237;
37. **Ј. Џвиђић**, Основе за географију, 197.
38. Ибид, 197.
39. Ибид. 179; Балканско полуострво I, 167—168, књ. II, 142.
40. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 166;
41. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 166;
42. **Ј. Џвиђић**, Основе за геогр. 198.
43. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. I, 179.
44. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 282, 283, 286; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 219, 220; **Ј. Ф. Трифуноски**, Преображење — раније циндарско-српско насеље у околини Врања, Годишен зборник Фил. фак. Унив. у Скопљу, Скопље 1955, Н. 10, Посебан отисак, 151—158;
45. **Ст. Новаковић**, Законски споменици, књ. V, Београд 1912, 413; **А. Соловјев**, Повеља краља Душана о манастиру св. Николе у Врању, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, св. 1—2, 1927 година, 107—108, 109, 114; **Ј. Џвиђић**, Основе за географију, 184; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 143, 144; Попљаница, 143. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 192—194; 264.
46. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I 192—194; 261.
47. J. G. V. Hohn, Reise, 28, 43, 45, 146;
48. **Ј. Ф. Трифуноски**, Врањска котлина I, 75, 76; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 165—166;
49. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. I, 145, 148—150;
50. Ибид. 46.
51. Ибид. 145—148.
52. Ибид. 149, 150.
53. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво II, 109—111, 112—143;
54. Ибид. 149—150.
55. Ибид. 62.
56. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво I, 330, 332—335; **Р. Т. Николић**, Врањска Пчиња, 122, 124.
57. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, I, 332—335.
58. Ибид. 273, 338, 369, 384—385; в. нап. 33;
59. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. I, 369, 384—385, 368—369, 383.
60. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, I, 206, 149; **Р. Т. Николић**, Крајиште и Власина, Насеља VIII, Београд 189.
61. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. II, 204—205; **Ј. Ф. Трифуноски**, Врањска котлина, књ. I, 82—87.
62. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, књ. II, 204—205.
63. **М. Савић**, Наша индустрија, VIII део, 120—122; Производња кудеље, 1—76; **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво II, 204—205.
64. **М. Савић**, Наша индустрија, 120—122.
65. **А. С. Јовановић**, Правда и управа у Врањској покрајини, 7, 15—17;
66. **Ј. Џвиђић**, Антропогеографски проблеми, XXXI; Основе загеографију, 179; Балканско полуострво, I, 155; **Р. Т. Николић**, Крајиште и Власина, 256, 260—261.
67. **Ј. Џвиђић**, Балканско полуострво, II, 150.
68. Ибид. 129, 130; 117—119.
69. За студију савременог развитка Јужног поморавља уопште од значаја су објављени радови у „Лесковачком зборнику“, који је досада изашао у пет томова.

Др. В. Николич

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОМОРАВСКОЙ ТЕРРИТОРИИ В ЭТНИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ОБЛАСТИ БАЛКАНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

На основании результатов в области изучения южноморавской территории и теперешней научной литературы, автор считает территорию южной Моравы частью ядра центральной области Балканского полуострова, который имеет значение центральной балканской коммуникации и служит связью между моравской Сербией а вардарской долиной с Эгейскими областями и Медитераном, чрез них и со средней Европой.

Указывая на главные отличия южноморавской этнической территории в составе центральной области Балканского полуострова, автор выделил все более важные факторы ко-

тые влияли на формирование этой части Балканского полуострова как специфической метанастазической территории. Между ними автор выделил географическое положение, коммуникационные и экономически географическое положение, исторически политические обстоятельства и, в связи с ними этические движения и этические процессы, которые создали условия за формирование теперешней этнической структуры этой части Балканского полуострова.

Как знаки специфических условий развития в прошлом автор выделил все главные культурные влияния.

Сушица

Географски положај и пространство.

— Област Сушица обухвата слив речице Сушице, последње леве притоке реке Ветернице, која се у Ветерницу улива на око 3 километра јужно од Лесковца. Ток речице Сушице има правац југозапад-североисток, са извориштем на ободу језерског дна некадашњег Лесковачког језера или мора. Снага ове речице је мала, па она није могла да по дну некадашњег језера створи алувијалну раван, као што су то учиниле Ветерница, Јабланица и друге веће притоке Јужне Мораве, које се уливају у Јужну Мораву у Лесковачкој котлини. Отуда и област Сушица није равна као што су равне суседне јој области Поречје и Доња Јабланица, међу којима се она простире, већ је брежуљкаста, нешто нагнута у свом североисточном крају ка југоистоку, у коме делу је и речица Сушица издубила своје корито. У колико се речица Сушица више приближава своме ушћу у Ветерницу, област је све равнија и шире, да се најзад, спусти на ниво алувијалне равни око реке Ветернице. Супротно од свог североисточног краја, југозападни крај ове области је сав у бреговима, нарочито на месту где се налази село Игриште, последње насеље у области Сушице.

По свом положају област Сушица је нека врста међубласти између Лесковачког поречја и Доње Јабланице и, географски, она их и раздваја. Међутим, како се речица Сушица улива у Ветерницу, то би у ширем смислу област Сушица могла припасти Лесковачком поречју, као што су насеља у Сушици припадала општинским организацијама у Поречју.

Област Сушица је мала. Њена дужина износи око 20 километара, а ширина 3—4 километра те тако захвата простор од око 60 до 80 квадратних километара.

Геолошки састав. — Област Сушица није ништа друго до језерско дно некадашњег Лесковачког језера. По свом гео-

лошком саставу као и цела централна раван Лесковачке котлине, састављена је од беле и сиве глине, нешто песковите глине, белог песка који је богат лискунским и фелдспадским честицама.¹⁾ Негда је глина и црвенкаста, а на мањим помешана облуцима белог кварца и другим камењем. У малим луговима поред саме речице Сушице, има равних простора наноса те су ти делови најрастреситији и најплоднији.

Воде. — Кроз област Сушицу тече речица истог имени — Сушица. Сигурно је да је речица Сушица једна од најмлађих речица у котлини. Она није била притока Лесковачког језера, већ је она котлинска река, која је постала тек када се језеро повукло, а она по његовом дну измоделирала своју долиницу.

У своме изворишту, које се налази на последњим североисточним обронцима Гољака, она има два крака. Први настаје из Хајдучког кладенца и тече Злом долином у правцу села Игришта, други крак полази из Сувог кладенца, тече долином Братановца и носи име ове долине. Крак који тече Злом долином и Братановац спајају се у селу Игришту, где се формира речица Сушица, која даље тече у правцу североистока ка Ветерници.

Овако формирана речица Сушица ојачава се водама из долина Липар, Дубрава, Стојаново долинче, Стојково долинче, Ђоринско долинче и других долина, извора и кладенаца и водом Мале Сушице.

Супротно своме имену, благодарећи јаким изворима, иако лети све долинице пресуше, сама речица Сушица никада не пресуши. У кишним периодима, уме да набуја и сада, а у прошlostи, када је у њеном изворишту и у целој области било много шума, њена вода је била

¹⁾ Сима М. Милојевић, Лесковачка котлина са околином, стр. 24.

знатно већа, а у своме ушћу се претврала у простране баре и вирове пуне шевара у којима су се ројиле барске птице, а у води живеле слатководне рибе.

Из прошлости Сушице. — Река Сушица се помиње у историјским документима у 14. веку нове ере. Године 1395, удова кнеза Лазара Милица и њени синови деспот Стеван Лазаревић и Вук Лазаревић, приликом посете Новом Брду, које се налазило са друге стране Гољак планине, издали су акт којим су руском манастиру у Светој Гори св. Панталејмону, потврдили неке раније поклоне, а од нових му дали „у Глобочици село Мирошевци с метохом и међами; и село Вину с метохом и с међами и забелом и међа забелу у тому до реке Сушице (подвлачење је наше) и до радонинске међе...“²⁾

Мора да се тај забел простирао између села Вине и данашњег села Игришта преко оних брежуљака који су и сада углавном прекривени храстовом шумом.

Пре овог документа, Сушица се помиње још у једном владаљачком акту, али не као река, већ као село. Тај акту је издао српски цар Душан и исти се односио на дар Душановог властелина Влатка, који је цркви хилендарској поклонио село Сушицу (курзив је наш). У акту цара Душана се каже: „...и село Сушица и међа јој Гл'бочица“^{3).}

Судећи према садржини овог акта цара Душана као да Сушица није улазила у појам Дубочице, која би се, с обзиром на овај акту цара Душана, свела на данашње Лесковачко поречје, онако како га ми схватамо, то јест средњи ток реке Ветернице, од села Вине па до изнад Лесковца. Из овог акта би следила још једна последица: да је област Сушица и у доба српске средњевековне државе узимана као одвојена област, како је и ми сада узимамо ради наших проучавања.

Ова мала област, налазећи се одувек по страни од путева који су пресецали Лесковачку котлину, као и да није била настањена пре доласка Словена. Њу је свакако од памтивека покривало шумско море. Судећи по називима земљишта у целој области долазимо до закључака о њеној шумовитој прошлости како за време средњовековне српске државе, тако и за све време под Турцима. Изгледа да су се данашња села заселила пред крај турске власти и да су најмлађа села целе Лесковачке котлине.

Насеља у Сушици. — У области Сушице данас постоји 5 сеоских насеља. То

су: Шишинце, Кукуловце, Дрводеља, Славујевце и Игриште. Сва ова села нижу се једно изнад другог поред речице Сушице почевши од њеног ушћа у Ветерницу па до њеног изворишта, у просечној раздаљини једно од другог на око 3 километра, што значи да је данашња Сушица, иако не као Поречје и Доња Јабланица, густо насељен крај Лесковачке котлине.

ШИШИНЦЕ

Највеће село у Сушици јесте Шишинце. Оно лежи на око 4 километра југозападно од Лесковца, у доњем делу сушичке области. Село је подигнуто на благој заравни која се спушта у правцу југоистока. Код села Шишинца је област Сушица најравнија, јер се приближава алувијалном Лесковачком поречју.

Милан Ђ. Милићевић је 1884. године забележио да је село Шишинце имало 48 пореских глава.⁴⁾ По казивању Николе Лазаревића, старог 90 година (1960. г.), село је под Турцима имало 13 кућа, које су све, сем једне, биле покривене сламом. Сада оно има око 100 кућа. Иако је, као и сва села у равном делу Лесковачке Мораве, збијеног типа, због удаљености двеју махала, које се налазе на супротним странама села, махале Шуманчана и махале Брезовчана, оно се протеже дуж речице Сушице неколико километара, те по тој карактеристици, даје утисак разбијеног села.

Атар села Шишинца се граничи са истока до међа села Доњег Јајна, са запада до села Кукуловца — Маринкове баре, са југа до атара села Горњег Јајна и са севера до атара села Синковца.

Називи земљишта. На простору атара села Шишинца, у равном делу и по брдовима, налазе се њиве, ливаде и забрани села са називима локалитета: Чукар, Станојина мртвица, Церак, Липак, Бели брег, Црвени брег, Трњанско било, Синковачко било, Распутине, Трајков шумак, Црквиште, Колина долина, Бегова долина, Тасино лојзе, Њиве на цер, Динино благуње, Говедарник, Кадријине ливаде, Големе ливаде, Мртвица, Голо било, Јазбине, Црвени пут и Динине спонађе.

Ови називи земљишта јасно указују на њен брдски карактер земљишта у атару овог села и на његову ливадарску и

²⁾ Цитирано по Драгољубу Трајковићу „Немањина Дубочица“, стр. 37.

³⁾ Драгољуб Трајковић, Оп. цит., стр. 37.

⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 122—124.

шумску прошлост. Као што се из њих види, све су то чакари, мртвице, брего-ви, долине, цераци, липаци, благуња, снопаћа, јазбине, говедарници и распути-не. Готово ни један назив не указује на аграрну прошлост краја, а назив Мртвице указује чак и на његову неплодност („мртва земља“).

Воде. — На југу од села, усечена до-ста дубоко у језерско тло, тече речица Сушица. У Шишинском атару има доста и кладенаца: Церак или големи вир, Ај-дучки кладенац, Турска чесма на Дини-не арнице, Јазбине и Марково било. Сем тога, готово свака кућа има бунар са здравом и питком водом. Вода из Суши-це, кладенаца и бунара у потпуности подмирује све потребе села.

Назив села и старине. — Као што смо већ напред забележили, први траг о на-сељима у области Сушице налази се у цитираном акту цара Душана из половине 14. века. У њему се помиње село Сушица са међом Гл'бочицом. Драгољуб Трајковић је мишљења да је старо село Сушица данашње Шишинце.⁵⁾ Ми бисмо пре рекли да се старо село Сушица нала-зило негде у источном делу атара села Шишинца, можда чак ниже од њега на простору горњег дела данашњег села До-њег Јајна. Овакво мишљење заснивамо на следећим чињеницама: Прво, што из-међу имена старог села Сушице и назива данашњег Шишинца нема никакве слич-ности, док су села назначена у акту ца-рице Милице Мирошевце, Вина и Радо-ница, задржала своја имена до наших дана. Да је Сушица исто што и Шишин-це, свакако да би се ово село и сада звало Сушица. Друго, у атару села Ши-шинца, као и у целој Сушици, нема тра-гова никаквог селишта нити локалитета под тим називом. Међутим, поред самог Доњег Јајна има најмање два Селишта. Ако би старо село Сушица и било нека-да на месту где је данас засељено Ши-шинце, мора да је тог села давно неста-ло, а да се село Шишинце заселило онда када се сваки траг села Сушице у пот-пуности затро.

Према томе, ми мислимо, да садаш-ње село Шишинце нема никакве везе са некадашњим селом Сушицом и да је ово последње било источније од данашњег села Шишинца, чак и ван његовог атара. Само пак село Шишинце постало је ве-роватно после пропasti средњевековне српске државе, можда негде крајем 18. или почетком 19. века.

Ово наше мишљење је, разуме се, само претпоставка која је у логици са

нашим схватањем прошлости целе обла-сти Сушице. Као што смо већ истицали, ова међуобласт двеју јако насељених о-бласти, и то Поречја и Доње Јабланице, била је од памтивека под шумом и ли-вадама. Она је, као таква, била забраш и пашњак поречких и јабланичких села, а, вероватно, и пашњак номада који су се са својим стадима помештали са па-шишта на пасиште од Радана и Петрове Горе, па до Кукавице, Чемерника и Вар-деника. Локалитет Влашки врт у атару села Кукуловца говори о пртини коју су Власи, били то поромањени старосе-деоци или Срби пастири, начинили, го-нећи своја стада кроз овај крај.

Ти пастири настањени у поречким или јабланичким селима, а можда и но-млади, напасајући своја стада по Суши-ци, могли су о Ђурђву дне на овом месту шишати своја стада. Лесковац се веро-ватно био већ формирао као велико па-зариште, па је Шишинце могло да буде врло погодно место где су подизане ко-либе за привремени смештај руна од по-шишаних оваца, а одатле вуна терана на пазар у Лесковац за трампу или продају дубровачким трговцима или другим куп-цима.

Пошто су се овде овце сваке године шишале, названо је место Шишинце. А када су нестални становници овог краја овде себи подигли и своје домове и тако се ту заселили, ништа логичније до да на-сеље добије име по месту где су се овце шишале. Тако је постало село Шишинце.

О прошлости овог, по нашем мишље-њу, младог села, нема се шта рећи. Оно нема за собом историју једне Вине, Ми-рошевца, Горине и других старих села. Оно није ни Вучје, ни Рашин Лаз, село подигнуто на крчевини неког Раше насе-љеника у доба средњевековне државе, када се за крчевину употребљавао израз лазина, сада потпуно заборављена реч у српском говорном језику.

Прошлост Шишинца не иде даље од турског периода у доба његовог пропа-дања. Из тог периода се тако у топоно-мији села сачува назив локалитета Турска чесма. Затим, локалитет Кадријине ливаде нам говоре о неком Турчину Кад-рији који је био њихов власник. Назив Бегова ливада је свакако успомена на последњег господара села Шишинца по титули бега, чије се име заборавило, о коме ћemo нешто да кажемо.

Село Шишинце, пред одлазак Тура-ка, било је господарско село, мада је у њему било и слободних сељака, какав

⁵⁾ Драг. Трајковић, Опус цит., стр. 36.

је био деда Николе Лазаревића. Село је имало два господара. Једног који се звао Сабит и неког бега. Они су поделили село на два дела и сваки је држао под својом „заштитом“ пола села. Брег је имао свој чардак на месту где је сада плац Николе Стојановића. Уз чардак су биле помоћне зграде за смештај летине — пшенице и кукуруза. Јар (штале) нису биле на плацу поред чардака, већ на другом месту и у њему је живео момак Србин, који се старао о биволима и биволицама и другој стоци беговој. И бег и Сабит су живели у Лесковцу као и сви Турци, али су обојица долазили с времена на време у Шишинце, нарочито у доба прикупљања плодова. Они би долазили када у село и ради разоноде: на муабет и теферић, када би доводили и свој харем са женама и децом.

Поред овог двојице Турака, у атару села Шишинца имао је своју земљу у површини од око 200 дулума или око 33 хектара, некакав Турчин по имену Ариф, који је тако исто живео у Лесковцу. Ради обраде ове своје земље, он је насељио на исту два Србина из села Шумана и то Анту и Милоша.

По избијању другог српско-турског рата 1877. године, и када је почела буна српских сељака у Поречју, сви Турци из Лесковца рачунајући ту све сеоске господаре па и господаре села Шишинца, стану бежати на запад и југ. Тако је умакао и овај Ариф, који се после закључења мира, врати у Шишинце и затражи од Анте и Милоша своју земљу. Анта и Милош отерају Турчина тврдећи да је земља њихова, а да његова никада није ни била. Турчин Ариф се обрати суду у Нишу да утврди своје право. Милош и Анта приведу сведоке, међу којима је био и Лазар, деда Николе Лазаревића, да докажу да је земља њихова и да Ариф није никада био њен господар. Лазар сво на суду потврди, те Турчин, запепашћен казивањем Лазаревим, изгуби спор и оде из Србије без накнаде. Лазар је живео 120 година. Изнемоглом услед старости, био му је живот досадио, па је прижељкивао смрт, која није хтела да дође. У очајању, Лазар се вајкао, како не може да умре зато што се криво заклео, додајући да су га „Анта и Милош на врат узели“⁽⁶⁾.

Становништво. — Под Турцима мало село Шишинце са својих 13 сламом покривених кућа, за 90 година живота у слободи, нарасло је у сеоско насеље од око 100 кућа. То нарастање села дошло

је као последица намножавања становника, а исто тако и насељавања из ближе и даље околине, нарочито из врањског краја. Данас село броји преко 500 становника, који припадају овим родовима:

1. Шуманчани, насељени из лебанског села Шумана	—	—	8	кућа
2. Стојанкини	—	—	3	куће
3. Тојини	—	—	2	куће
4. Стојановићи	—	—	2	куће
5. Миленковићи, насељени пре 20 год. из окол. Врања	—	—	1	кућа
6. Кошареви	—	—	5	кућа
7. Турци	—	—	4	куће
8. Куштини	—	—	6	кућа
9. Стаменковићи	—	—	5	кућа
10. Лазаревићи	—	—	4	куће
11. Котлари	—	—	9	кућа
12. Костадиновићи - Ђозини	—	—	4	куће
13. Петровићи - Милојкини	—	—	7	кућа
14. Пешићи - Врањанци	—	—	1	кућа
15. Филиповићи - Турци	—	—	6	кућа
16. Кочићи	—	—	4	куће
17. Митићи - Дизгини	—	—	4	куће
18. Табаци	—	—	2	куће
19. Костадиновићи - Конини	—	—	3	куће
20. Марковићи - Оранци, из пусторечког села Орана	—	—	6	кућа
21. Тасићи	—	—	1	кућа
22. Петковићи - Врањанци, из околине Врања	—	—	2	куће
23. Стојановићи - Кајсини, пореклом из околине Врања	—	—	6	кућа
24. Станковићи	—	—	4	куће
25. Брезовчани, из врањског села Брезовице	—	—	6	кућа
26. Османовић Јанча, Џиганин,	—	—	1	кућа

Занимање становника. — Стари Шишинчани су се бавили претежно сточарством на паши и брсту. Утрина је била пространа, ливада много, а било је паше у обиљу и по шумама на пропланцима. Све је давало много могућности за екстензивно сточарење. Од ситне стоке се нарочито гајиле овце, затим козе. Од крупне стоке било је бивола и говеда. Гајиле се и свиње...

Земљорадња је долазила иза сточарства. У целој Сушици земља је опора, крушчати, негде пепельаста слична боји уме, негде бела, а негде црвена. Често је помешана с песком, лискунским и фелд спадским честицама, негде и крупнијим облучима од кварца и другим камењем. То је земља језерског дна, излоканог потоцима који се стварају после киша или при топљењу снега. Црница или ху-

⁶⁾ Казивање Николе Лазаревића, из Шишинца.

Тестераси из Шишинца

мус се јавља негде на новим кречевинама. Плодне земље има мало и она се налази у лукама које ствара Сушица поред свога корита.

Један мали број Шишинчана иде у лесковачке фабрике као радник; неколико кућа се баве тестерисањем огревног дрвета у вароши, што се сматра њивским специфичним занимањем у доба када престану пољски радови.

Културне и просветне прилике. — Иако највеће село у целој области, Шишинце нема школу, већ његова деца иду

Ученици из Шишинца који похађају школу у Д. Јајну, удаљену 3 км.

у основну школу у Доњем Јајну. Сем тога, деца из махале Брезовчана, која је далеко на западу, на међи села Кукуловца, прелазе рид на југу и иду у школу у селу Горњем Јајну.

Дворишта у селу су често ограђена плотом од трња као у Арнаутлуку, те тако село даје слику примитивности и дивљине.

Физички тип и психичке одлике људи. — Шишинчани су углавном људи средњег раста. У појединим породицама има „изметања“: неки су смеђи, а неки отворено плаве боје. Тако у роду Милојкиних, који има 7 кућа, Драгић Димитријевић, стар 57 година, је плав, роваг лица од великих богиња, сух, пут му је чак бледо жуте боје. Из Драгића бије упадљива бистрина. Насупрот Драгићу, Петар Димитријевић је црномањаст, пензионисани помоћни службеник, угојен, висок, ћутљив. Цела његова појава, у односу на Драгића одаје человека ниже интелигенције.

Лазаревићи, староседеоци, су средњег раста. Такав је био сам Никола Лазаревић. Имао је загаситу боју коже, дуг меснат нос који се на лицу јако истцао. Ноге су му биле мало повијене у поље, можда као последица рахитиса, а можда и наслеђе од далеких предака. Имао је црне и веома живахне ситне очи. Цела његова појава није имала у себи ничег словенског. Био је веома причљив, чак брљив, супротно од већине наших сељака, који више воле да питају, него да казују. Имао је и смисао за хумор. Људе и догађаје је памтио. О Турцима је умео радо причати по казивању свога оца и деде.

Из рода Павловића, који има 3 куће, Јосиф Павловић, стар 54 године, био је пре другог светског рата фабрички радник у фабрици гума у Лесковцу. Учествовао је у штрајковима радника. У току задњег рата определио се био за народноослободилачки покрет и био постављен за народног одборника. Четници су некако били сазнали за то, па су му ударили 100 батина. Јосиф је био висок 160 сантиметара. Затекао сам га босоногог, како сељаци често лети код куће ходају. Насмејан, причао је како су га четници батинали. То је карактерна црта наших сељака: и када причају о тешким доживљајима и личним или породичним недаћама, чак и несрећама, они се смешију, као да се то на њих не односи. Из њих бије ведрина, коју имају само људи јаких нерава, кадри да поднесу највеће тешкоће без уздаха.

Овом роду припада и Станко Станковић, пензионисани службеник — сељак, који никада није скидао са себе гуњ и чакшире, средњег раста, сув, смеђ, доброћудан, ненаметљив, једва уочљив, стално заокупљен својим пословима. Станко мало „врска“ и увек се смешка, а његове очи, плавкасте боје, увек благо гледају.

Од Шуманчана Антоније С Антић је висок, танак и црномањаст млад човек. Ради у фабрици „Летекс“ у Лесковцу. По казивању Антонијевом Антићи су осиромашили зато што су им неки преци живели лакомислено: беспосличили свакодневно по Лесковцу, пили на кредит по кафанама, нарочито у кафани Тодора Врањанчета, па им овај за дуг узео пола имања.

Таквих случајева је заиста често било пре рата. Многобројне крчмице у лесковачкој чаршији живеле су на рачун лакомислених и наивних сељака, који су радо у њих свраћали, пили, задуживали се и напити се враћали својим кућама без паре. Кафеције су у својим тефтерима бележили дуг, ударали камату на дужне суме и најзад за наплату дуга продавали имања својих несрећних муштерија. Што је село било ближе граду, то је било подложније овом животу. Шишинчани као да су у том погледу предњачили.

Станку Милошевићу, из рода Шуманчана, умирале су жене. Најзад, он се после рата сртне у Банату са Босанком Ђујом, са којом склопи и брак и доведе је у Шишинце. Станко и Ђуја имају деце.

Мирко Миленковић се доселио из Липовца, села изнад Врањске Бање 1937. године. Својим новцем је био купио око један хектар земље, па је после рата, као осиромашан сељак, добио још четири дулума, те тако сада располаже са око два хектара. Његов син Влада ради у фабрици „Коста Стаменковић“ у Лесковцу, а ожењен је Хрватицом из околине Огулина.

Тако су се у Шишинцу обрле две жене из далеких крајева Југославије: Босанка Ђуја и Хрватица из околине Огулина, и тиме појачале етничко шаренило овог села.

Иако су на домаку Лесковца, Шишинчани нису забележили неки велики скок, који се запажа код неких села у околини града. Напротив као да се нерадо мењају. Пошто се више нису могли бавити екстензивним сточарењем на паши и брсту, нису умели да пређу на стајско сточарство. Не знају за најпредну и интензивну земљорадњу, нарочито

чи то повртарство и гајење индустриских сиљака. Можда је томе разлог земља опора и мање плодности но она поред Ветернице и Јабланице. Али, њихово брежуљкасто земљиште има доста услова за воћарство и виноградарство. Но Шишинчани као да мало хају за ову врсту земљорадње, којом се са тако много одушевљења баве сељаци власотиначког горја, који производе одлично грожђе, трешње, јабуке и брескве, па исто доносе на лесковачко тржиште које им је удаљено 16—20 километара.

Некада се у шали говорило да Шишинце нема гробља, јер, наводно, Шишинчани умиру на робији. Ово зато што је пре првог светског рата, за време и нешто после рата у Шишинцу било неколико тешких криминалаца осуђених на тешку робију и смрт. Наравно сада су Шишинчани мирни људи. Не праве уочљиве испаде, нису познати као озлоглашени парничари и свађалице, а нема више ни оне појаве сталног залудничења и опијања по лесковачким кафаницима. У томе погледу изменио се живот нашег друштва као целине, па су се и Шишинчани морали изменити.

Шишинце, без школе и других установа, нема ни једног високошколованог човека, каквих појава има веома често у многим селима Поречја и Јабланице.

Као што је Сушица као област изолована и по страни од сталних делова Лесковачке котлине, тако се и Шишинчани чине усамљени, заостали, без тежњи и амбиција које се уочавају код многих нараштаја других села жељних скоковитог напретка.

КУКУЛОВЦЕ

Друго село узводно у Сушици и најмање у целој области јесте село Кукуловце. Оно се налази на четири километра западно од Шишинца а на око осам километара од Лесковца. Милан Ђ. Милићевић је забележио да је Кукуловце 1884. године имало 12 пореских глава⁽⁷⁾. По казивању Тодора Стојановића, старог 76 година (1960. г.) село је под Турцима имало само једну кућу. Данас оно броји 42 куће, распоређене односно груписане у три махала: Маринкова махала, Село и Мечкарска махала. Махала Село је првобитни део насеља и сада има 20 дома. Маринкова махала има девет кућа, а Мечкарска махала 14 кућа.

Централни део села Кукуловца чини језгро села и засељен је најраније. Када

⁽⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 122—124.

се то десило, временски се не може одредити, али је вероватно да је село Кукуловце од свих села Сушице најмлађе село. Мечкарска махала је настала још за време Турака доласком у овај крај Николе Анђелковића из Радоњице који је био у потрази са пашом и шумом. Био је то у то време веома имућан човек у стоци и земљи. Што се тиче Маринкове махале, она је постала после одласка Турака, када је из Бунуше дошао у Сушицу неки Маринко, такође у потрази за пашом и шумом. Маринко се прво насељио у централном делу у махали Село, па је касније сишао ниже поред долине која сада носи његово име и ту подигао дом, око кога се временом образовала данашња Маринкова махала.

Као што се види, Кукуловце се уврђало придошлицама из двају поречких села Бунуше и Радонице.

Постанак села и његов назив. — Село Кукуловце је свакако основано од пастира, који су најпре лутали по Сушици и око ње, па се овде настанили, прекидајући тако свој номадски начин живота. У овом крају је било у обиљу паше за сечу и брст, па је то привукло прве пастире. Мора да је то било веома скоро, јер је село под Турцима имало само седам кућа, односно 12 пореских глава, као што је напред забележено. Ми смо склони да верујемо да је то било негде у почетку 19. века.

Чудноват назив села нисмо могли да одгонетнемо. Да ли је у питању био неки пастир по именику Кукул (можда Влах, нашта указује име. Власи су имали имена на „ул“: Првул, Мргул и др.), који се ту први настанио и по коме се и село прозвало? Чини нам се несхвательним да у једном крају некада пуном ливада, шума и пропланака, постоји кутак који би родио идеју некоме да овоме дâ тако непоетично и суморно име као што је Кукуловце. После Шишинца, што указује на обиље у стадима оваци, Славујевца, на гајеве пуне славуја, Дрводеље, на оне који су се бавили обрадом дрвета у једном шумовитом крају и Игришта које указује на игру и забаве, звучи чудновато да неко закука у овом некада тако чаробном крају и да се људско насеље чак тако прозове. Нико од Кукуловчана нам није могао дати објашњење зашто се село тако зове.

Земља и њени називи. — У атару кукуловачком локалитети носе ове називе: Њиве: Росульке — више друм, које су некада биле росне ливаде, Росульке

— испод друм, На дуб где је некада било дубова — храстова, На Дур — бабе, по некадашњем власнику Турчину Дур — баби, Влашки врт више села, Преко влашки врт, што опет указује на пастирску прошлост целе области; Ливаде: Јечменке, по крушкама које зре када се жање јечам, којих је овде било. До тогачевачко. Шуме се зову: Петров забел, Јанков дуб и Под рид.

Винограда у атару села Кукуловца није било, што указује исто тако на културну свежину насеља, пошто је виноградарство виши ступањ земљорадње као занимања. Тако после последњег рата усађен је једва један хектар земљишта виновом лозом на месту званом лојзиште.

Воде. — Поред села Кукуловца, као и поред других села области, тече речица Сушица. Испод села, поред корита Сушице, постоји јак кладенац, који не пресушује. Сем тога, готово свака кућа има бунар дубок 8—10 метара. Вода у бунарима је лака и пријатна за пиће.

Из прошлости села. — Знамо да је село Кукуловце под Турцима било господарско село и да се његов господар звао Јумер — Омер. Омер је имао чардак на плацу Благоја Николића. Врло је могуће да је кукуловачки господар био арнавутског порекла и настањен у сушичком селу Игришту. Но ово мало село као да је имало још једног аграрног господара. Био је то неки Дур — Баба који је, по казивању Тодора Стојановића, имао само једну кућу. На њега се очувала успомена у локалитету На Дур — бабе.

Становници. — Становници села Кукуловца припадају овим родовима:

1. Маринковци	—	—	—	—	9	кућа
2. Тасини - Ђокићи	—	—	—	—	4	куће
3. Прендини - Стојановићи	—	—	—	—	8	кућа
4. Николићи	—	—	—	—	1	кућа
5. Ранђеловићи	—	—	—	—	1	кућа
6. Џојини - Џорини	—	—	—	—	5	кућа
7. Мечкари	—	—	—	—	14	кућа
8. Брезовчани	—	—	—	—	2	куће

Родови Џојини - Џорини и Тасини-Ђоринци су староседеоци. Њихово порекло (потекло) се не зна. Род Прендиних води порекло из Доњег Јајна. По казивању Душана Стојановића, старог 76 година, његов прадеда Пренда дошао је из Доњег Јајна у Кукуловце у потрази за пашом и шумом. Душан Стојановић је висок, сув, плавих очију, дугих брко-

ва. Данас род Прендиних има осам кућа које су доста многољудне:

1. Душана Стојановића	— 9 чланова
2. Станка Стојановића	— 6 чланова
3. Борка Стојановића	— 8 чланова
4. Ђорђа Стојановића	— 9 чланова
5. Стојадина Стојановића	— 9 чланова
6. Јордана Стојановића	— 4 члана
7. Славка Стојановића	— 4 члана
8. Живка Стојановића	— 10 чланова

Род Мечкарци је пореклом из Радоњице, како је већ забележено, а разлог доласка у Кукуловце је исти као и код других насељеника: обилата паша и шума. Јосиф Миленковић, старешина једне од кућа из рода Мечкараца, стар 74 године, плав је, плавих очију, жуте косе, телесно добро грађен. По својим физичким особинама јесте прави словенски тип.

Род Брезовчана води порекло из вранског села Брезовице. Маринковци су из села Бунуше.

Занимање становништва. — Некадашњи пастири, пре свега овчари, Кукуловчани се сада баве претежно земљорадњом, мада у погледу сточног фонда, боље стоје од Шишинца. У селу има око 600 брава оваца, што у просеку износи 14 брава по домаћинству; имају 40 би-

вала и биволица и око 60 крава и 10 коња, што је далеко испод броја ситне и крупне стоке коју су Кукуловчани некада имали.

Пада у очи доста велики број бивола и биволица. У неким напредним селима у близини Лесковца, биволи су готово потпуно нестали. Музне краве су замениле биволице, док су биволе као вучну снагу, некада тако много цењену, заменили волови, коњи и, у најновије време, трактори и теретна моторна возила.

Као земљорадници Кукуловчани сеју све врсте жита, гаје кукуруз а у задње време су почели да саде и винову лозу. Као да виноградарство много не одушевљава Кукуловчане који чезну за временом у коме су целу Сушкицу прекривали буљуци оваца и коза.

Физички типови и неке психичке одлике становника. — Кукуловчани су, у упоређењу са Шишинчанима, нешто виши и развијенији а жене боље грађене и лепше. Има људи крупних, кошатих, отворено плавих, плавих очију као небо, косе жуте боје, какву су имали наши словенски преци. Чини нам се да су јединственији од Шишинчана и нешто, можда, конзервативнији, што је и разумљиво, с обзиром да се ради о доскорашњим сточарима, можда до пре 100 година и номадима.

КУКУЛОВЧАНИ

Д Р В О Д Е Љ А

Ово село се налази још дубље у унутрашњости области Сушице: 6 километара узводно на западу од Кукуловца, а 14 километара од Лесковца. Подељено је у две махале: Доњу махалу која има 18 кућа и горњу махалу која има 43 куће.

Атар села Дрводеље се налази између атара села Цекавице на истоку, Славујевца на западу, села Бунуше на југу и села Врановца на северу. Као што се види, атари доњејабланичког села Цекавице и поречког села Бунуше увлаче се у област Сушицу и тако раздвајају атаре двеју суседних сушичких села — Кукуловца и Дрводеље, који, иако у истој области, немају међусобне границе. И та чињеница указује на то да је област била у прошlostи само пасиште поречких и јабланичких села.

Постанак и назив села. — Простор на коме је засељена Дрводеља у прошlostи је био под густом шумом. Ту, у мору шума радиле су дрводеље. Обараља се гора и од ње правиле многе ствари нужне за живот једне неразвијене сељачке привреде, почев од кашике за јело и заструга за со и паприку па до елемената за дрвена кола и грађе за подизање зграда. До пре 50 година само у сеоским кућама, сем мало посуда од глине и бакра, све је било од дрвета: кашике за јело, заструзи — вагани, буклије, шиници, лубови за сита (решета) и гочеве, чутуре, лопате, виле, пекарске лопате, вретена, корита, преслице, кудеље, чекрци и јеленчићи, разбоји за ткање, троножне и четвророжне столице, наћве, ковчези, држаља за пољопривредне алате: за секире, брадве, косе, мотике, копаче и др.; елементи за кола: осовине (оске), процепи, чеврмића, оплења, јармови, канате и лотре, спице, наплате, главчине и друго. Поречка села као што су Накривањ и Вучје нарочито бавила су се производњом ових дрвених предмета. Шуме у Кукавици, у чијем су подножју ова села, било је у изобиљу. Радност се временом толико развила, да је прерасла потребе не само околних села, већ су производи извозjeni по целој Србији, па и у Бугарску. Због ове делатности су ова два поречка села готово унишили своју шуму у Кукавици.

И данас се Вучанци баве производњом вила, лопата и столица. Али, како је шуме све мање у непосредној близини села, они као занатлије одлазе у даље рејоне негде под Гоњак планином, где још има добре шуме, те тамо користе сировину и стварају своје производе.

Ту где је сада село Дрводеља радиле су дрводеље: обарали гору, тесали од ње разне предмете. На своме радилишту су имали колибе у којима су се склањали од невремена и ноћивали. Када се ово дрводељско радилиште заселило, добило је име Дрводеља. Данас у Дрводељи нема дрводеља, а нема више ни оних шума у којима су они радили. Била, косе и брегове сада прекривају оранице створене на тршевинама, ливаде и забрани са ситногорицом која се повремено сече за огрев и брст.

Шуме и ливаде у овом крају привлачиле су поред дрвесача и пастире, који су са својим стадима лутали по пространим пасиштима Радана, Петрове горе и Кукавице. Када је екстензивном сточарењу дошао крај, пастири су престали да лутају за својим стадима и претворили се у земљораднике.

Из прошlostи Дрводеље. — У свом надирању на исток и североисток Арнаути су се спустили до западних међа Дрводеље. У овом селу их никада није било, као што их никада није било ни у нижим селима Сушице Кукуловцу и Шишинцу. Међутим, пред ослобођење неки Ибраим из Игришта, где му је био харем, успео је да се наметне селу за аграрног господара, а био је подвластио себи и оно неколико српских кућа у селу Славујевцу. По казивању Станка Настића, старог 70 година, Ибраим је био хром. Станков отац Трајко као слободан сељак долазио је често у сукоб са насртљивим Арнаутином, јер је овај покушавао да отме Трајкову шуму. Међу њима је долазило и до туче. Станков отац Трајко и деда Настас туже Ибраима турским властима у Лесковцу, који Ибра има казне за крађу шуме у Настасовом затвору са 20 дана затвора, те се тако овај зулумбар мало примрио. Када је 1877. године дошло ослобођење, Ибраим је умакао преко нове границе, а село се ослободило свога насртљивог господара. Тада је село имало само 18 пореских глава, како је то забележио Милан Ђ. Милићевић.⁸⁾

Земља и воде. — У атару села Дрводеље, и онога које је сада обрађено, указују на његову шумовиту и пастирску прошlost. Тако локалитет Смрчје указује на то да је овде расла срека, Дрнешјар, да је било дренова, Ограђе и Црната долина, где су некада биле жежнице, места у којима се од шуме спрavљao ћу-

⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, Опус цитатис, стр. 122—124.

мур, Росуље, Каменити пут, Прогон, Горње поље, Горња језера, Китица, Голема арница, Широка арница, Лис арница, Средња арница, Под каменити пут-све под шумом, затим Параспур, Витлиште, Бачевиште (некада бачије) и Ђераниште. Локалитет Параспур указује на то да је Ибраим, поред других терета, установио и обавезу да му потчињени сељаци села Дрводеље обрађују овај комплекс земље и сносе све плодове у чардак, који се налазио у суседном селу Славујевцу. Ђераниште пак указује на појаву Ђерана-радионице за израду ужади од кудеље, која има тако мало услова у Сушци, али се веома много гаји у суседним јабланичким селима Цекавици и Војловцу.

Пада у очи велики број локалитета арница (Голема арница, Широка арница, Средња арница, Лис арница). Шта су арнице? То су пропланци у шуми, празни простори у шумском мору, обрасли травом. Некада, можда пре доласка Словена, када је човек обрађивао вишу и растреситију земљу на планинским сунчаним странама или по брежуљцима, њиве су се налазиле на планинским косама и у подбрђу, а не у подводној алувијалној равни. Када су Словени насељили ове области, они су са ових њива отерали староседелачко поромањено становништво, а обрађено земљиште назвали ораницом-арницом. Касније када су ратари сишли у равнице поред река, арнице је освојила шума, а успомена на те прве оранице сачувала се у називима локалитета. У равницима нема локалитета Арница, а веома су чести случајеви назива локалитета Тршевине, што указује на то да су ови простори доскора били под шумом и од ове отети секиром-тршењем.

Воде. — Поред села Дрводеље тече речица Сушица. Долина Смрчје, Дубока долина, Крива долина и другим долиницама у доба киша и када се отапа снег, теку поточићи и уливају се у Сушицу. Кроз Смрчје тече Смрчанка. Иначе, у селу има бунара који служе становницима за пиће и друге потребе.

Становници. — Становништво села Дрводеље чине ови родови:

1. Грци	4 куће
2. Јузунци	12 кућа
3. Марковићи	4 куће
4. Славковци	4 куће
5. Ђинковићи	2 куће
6. Стојковићи-Ђоћинци	7 кућа
7. Горчини	5 кућа

8. Живкини	4 куће
9. Станојкови	2 куће
10. Вељковићи	1 кућа
11. Раденкови	2 куће
12. Турци	3 куће
13. Стјајићи	1 кућа
14. Стојиљковићи-Бујерци	5 кућа
15. Пупинци	2 куће
16. Мумгејини	1 кућа
17. Стојан Батиревић-Цигани	1 кућа

Род Грци основао је Апостол Антана-сијевић, пастир-Влах и то пре око 60 година. Пре доласка у Дрводељу Апостол је боравио са својом браћом у околини Солуна, одакле су, са стадом овацима које је бројало негде око 1.000 — 1.500 брава и око 40 коња, лутали по пасиштима у Бугарској и Србији и најзад дошли у село Драговац у Пустој Реци. Одатле су крстарили са својим стадима по пашњацима на Сувој планини, Чемернику, Варденику (изнад Сурдулице). Из Драговца су прешли у село Тодоровце у Поречју, на средокраји између пашњака у Кукавици и оних у Сушици. Најзад, Апостол је дошао у Дрводељу и ту се настанио, док су му браћа Коста и Риста отишли из овог краја. Коста је отишао у Грчуку, а Риста у Ђевђелију.⁹⁾

Апостолово потомство се разгранало у 4 куће: 1) Кућа Трајка Анастасијевића са 5 чланова, 2) кућа Косте Анастасијевића са 6 чланова, 3) кућа Ђорђа Анастасијевића са 7 чланова и 4) кућа Бранка Анастасијевића са 3 члана. Коста данас зна нешто грчких речи, остали пак Апостолови потомци говоре само српским језиком.

Грци су средњег раста, црнупрасти, трезвени. Ђорђе зна Ђурчијски занат. Сада се сви Грци баве земљорадњом, а од стоке имају нешто овацима и говеда, које чувају у стајама као и сви земљорадници овог села. Тако је овај род, већ у другом колену престао да буде не само но-мад, већ се привезао и за земљу, коју обрађује и од чијих плодова живи.

Славковци су староседеоци, пошто се њихово порекло не зна. Под Турцима су били слободни сељаци. Њима је припадао деда Станка Настића Настас и син му Трајко, који су се супротстављали Арнаутину из Јгишта хромом Ибраиму, господару њиховог села Дрводеље и Славујевцу. **Узунци**, најмногобројнији род, који броји 12 кућа, такође су староседеоци. И **Ђоћинци** су староседеоци. Станојкови су из околине Врања. **Раденкови** из

⁹⁾ Казивање Ђорђа Апостоловића, из Дрводеље.

села Брезовице код Врања. **Мумгејени** су из Жабљана, **Пупинци** досељеници из Брзе, одакле је дошао оснивач рода Ђура, који је био малог раста, „пупав“, па су зато Пупинци и добили овај назив. **Никола Стјајић** је пореклом из околине Врања, а у Дрводељу је дошао из Игришта, где се био најпре насељио. Урош Вељковић је из Радевца, а род **Горчини** пореклом из Славујевца.

Занимање становништва — Некада дрводеље, потом пастири, Дрводељци су сада земљорадници са стајским сточарењем. Као бивше господарско село, имали су плаћати такозвани аграрни дуг, па су многи по ослобођењу од Турака запали у недаће, јер су, на прелазу из натуране и новчану привреду, тешко долазили до новца као неразвијено село. За дуг је некима продавана на лицитацији и земља, па су је куповали Лесковчани. Тако је неки Ђорђе Дошкин овде купио земљу, а исто тако и Спира Чуљковић.

Неке физичке и психичке одлике становника. — Дрводељци су физички здрав и радан свет. Удаљени од Лесковца, никада нису били подложни пороцима чаршије: залудничарству и пијанчењу, што се дешавало Шишинчанима. Атар им је мали. Са Лесковцем готово немају директан пут. Колски пут који води кроз Сушицу од Доњег Јајна до Игришта, на простору од Шишинца до Кукуловца — Маринкове долине, потпуно је упропашћен. Овај део пута припада атару шишинском. Шишинчанима није потребан за одлазак у варош, па неће да га насилају, друга села то неће и не могу, јер није у њиховом атару.

Фабрике у Лесковцу и она у Вучју су далеко за вишак радне снаге овог већ нараслог села.

СЛАВУЈЕВЦЕ

Положај села и назив. — Четврто по реду сушичко село узводно Славујевце удаљено је од Лесковца 16 километара. Од поречког села Мирошевца, међутим, Славујевце је удаљено свега 4 километра и са истим повезано добрым путем. Код Славујевца се, више или мање област Сушица завршава, јер је од њега Игриште, задње село Сушице, удаљено једва 2 километра. Село сада броји 90 дома, док је после ослобођења од Турака имало, према М. Б. Милићевићу, свега 36 пореских глава.¹⁰⁾ Те пореске главе припадале су вероватно српским кућама, којих је под Турцима било свега 5, јер су Арнаути пред надирањем српске војске напустили Славујевце и отиш-

ли преко границе на Копиљаку. Према броју кућа, Славујевце је, после Шишинца, највеће село Сушице.

Крај у коме је засељено Славујевце морао је бити рај за славује. Дубраве, липари, шумовити превоји у мају и јуну одјекивали су од песме ове птичице, која уме тако заносно да извија своју арију. Људи су уживали у њеној песми, па су овом месту по славујима и дали име Славујевце.

У цеој Сушици човек се нигде пријатније не осећа него у Славујевцу. Цела средина изгледа веселија, а село даје утисак срећенијег села но ма које насеље у Сушици.

Земља и воде. — Атар села Славујевца избраздан је поточићима који носе називе: Липар, Дубрава, Стојаново долинче, Цветково долинче, Ђоринско долинче. Све те долинице иду у правцу долинице речице Сушице. Ту су и многи кладенци и извори, а међу њима На прогон и Бучало. Отуда је цео атар села Славујевца, због обиља воде, у зеленилу и делује пријатно, супротно од суморне слике коју даје село Шишинце.

Земљиште атара Славујевца носи називе: Њиве: Чардачине, где се налазио чардак славујевачког господара Ибраима, Смрче, Пшеничиште, Старо гробље и Пландиште, где су некада у хладу храстова пландовала стада овaca и друге стoke, Црната долина, Колибиште, Бучало, Стојаново долинче, Цветково долинче, Бузалуци, Големи забели, Параспур, Ограђа, Рид, Дубрава, Арничке, Стојково долинче и Крушкар. Шуме: Међе, Колибиште, Големи забел, Стојаново долинче, Пален лисник, Суво ливадче, Врачарски големи, Стара Дубрава, Благојев забел, Јованкин забел, Раскрсје, Црната долина, Малско. Винограда има мало и они се налазе на месту званом Колибиште, Чардачине, Ограђа и Голи рид. Захватају укупно површину од око 5 хектара и новијег су датума.

Некада је у атару села Славујевца било и језеро. О томе сведоче локалитети Језеро код колибишта и Тирчино језеро у правцу села Шумана.

Жежнице. — То су места на којима се некада спровљао ћумур. Било их је на свим странама у горњем делу области Сушице како у атару села Славујевца, тако и у атару села Дрводеље и Игришту. У атару села Славујевца жежница је било на овим локалитетима: Крушкар,

¹⁰⁾ М. Ђ. Милићевић, опус цит., стр. 122—124.

Смрче, Више крушкар, Дубрава, Црната долина и Малско. Назив Црната долина и није ништа друго до долина посрнела од многих жижница, односно од ћумура који се овде спровјао.

Из прошлости села. — Славујевце је за време Турака било полуарнаутско село. Српских кућа је било само 5 и то Слишанска, Луларска, Џикина, Здравковска и Ђоринска.

Српски део села је био аграрно потчињен, а господар му је био онај хроми Ибраим, који је био себи потчинио и село Дрводељу. Као Арнаутин, Ибраим је са породицом живео у суседном селу Игришту, али је у Славујевцу имао чардак на месту које се сада зове Чардачиште. Ибраим је имао два зета: Ајдара и Азира, на коме се очувао траг до данас у називима локалитета Ајдарово и Азијово.

Као што смо напомињали, Ибраим је био настљив и отимач српске имовине. И поред великог богатства у ливадама, шумама и обрађеној земљи и господар-лука двадесет села, он је своје потчињене Србе, поред редовног давања, оптеретно и такозваним параспуром, то јест аграрним теретом који се састоји у обавези подложних сељака да један комплекс земље изору, усеју и сав плод унесу у стаје аграрног господара. Отуда и у Славујевцу локалитета Параспур као што смо га нашли и у атару села Дрводеље.

Становништво. — Село Славујевце је подељено у 7 махала, које су добиле имена родова који су их насељили. То су: Турска махала, названа тако по насељеницима из „турско“ — из пусторечког села Слишана, Лугарска, Дулумџијска, Здравковска, Лазаревића махала, Ђоринска и Врачарска, или друкчије названа Голи рид-Албанија.

У овим махалама живе ови родови:

1. Луларци	9 кућа
2. Слишанчани или Турци	7 кућа
3. Бунушани	2 куће
4. Марковићи	8 кућа
5. Дулумџици	9 кућа
6. Петар Ивановић	1 кућа
7. Џикини	5 кућа
8. Здравковци	12 кућа
9. Митринци	7 кућа
10. Никола Станковић	1 кућа
11. Тирчини	14 кућа
12. Првонеки	3 куће
13. Горчини	4 куће
14. Црвенкови	7 кућа
15. Бањчани	3 куће

Као што је напред напоменуто староседеоци су Слишанчани, Луларци, Џикини, Здравковци и Ђоринци. Остали родови и појединци су досељеници. Слишанчани су, у ствари досељеници из пусторечког села Слишана, али су се они настанили у Славујевцу још под Турцима, док су остали дошли после одласка Турака.

Насељеници су у највећем броју из околине Врања, и то из села: Клашњица, Мијаковца, Првонека, Врањске Бање и из Пчиње. Остали су из ближе околине: из Накривња (Митринци), из Бунуше, Шилова, Гргуровца и Игришта.

Установе и предузећа. — Славујевчани имају лепу-планску школску зграду са цвећем и родним дрвећем у дворишту. То је једина школска зграда у целој Сушици подигнута у ту сврху. Села Шишинце, Кукуловце и Дрводеља чак не мају никакву школу. У селу је подигнут и мали електрични млин са једним каменом, а постоји и задружна продавница.

Физичке и психичке одлике становника. — Славујевчани нису равничари, але нису ни први планинци. Ипак су ближи планинцима. Има високих типова. У покрету неки праве крупне кораке, како корачају људи са планине. Смеђи су, често плавих очију. Радни су, озбиљни и разборити, а у односу на друге Сушичане и напреднији. Нису обележени као парничари, нити показују уочљиве моралне недостатке.

И Г Р И Ш Т Е

Положај и назив села. — У врху сушичке области, 18 километара југозападно од Лесковца, међу бреговима који нису ништа друго до задње које Гољак планине, лежи село Игриште. Велико је као и Славујевце, јер има око 90 кућа разбијених у 5 махала: Доња махала, махала Код цркве, Горња махала или Чукар, Илинкина махала и Братановци.

Откуда селу овакво име и шта оно значи? Ослањајући се на етимолошко тумачење, могли бисмо рећи, да је на овом месту некада било могуће место за забаву становника околних села. По казивању Александра Пешића, из Игришта, овде су стари Римљани имали своје место за игру и забаву. Колико у овом казивању има тачности, нисмо били у могућности да откријемо.

Земља и воде. — У атару села Игришта земљиште носи ове називе: Сваторска арница, Равниште, Дуваниште, До-

лина, Арнаутско гробље, Пален чукар, Танки рид, Росуље, Селишка долина, Ржиште, Пољанска арница, Средња арница, Коњарска долина, Бели камен и Рашитовица.

Игриште је подигнуто у саставу двеју речица: Сушице и Братанове Сушице, које се овде спајају и даље теку као једна речица Сушица. Прва речица извире из Хајдучког кладенца у Злој долини, а друга из Сувог кладенца испод Маркове главе.

Из прошлости села. — У историјским споменицима о Сушици нисмо нашли ни један траг о старом селу Игришту. Раније наведена повеља кнегиње Милице помиње реку Сушицу и забел који се протеже од села Вине па до реке Сушице, а не и неко насеље. Да је у то време, крајем 14. века, на месту где је данашње Игриште, било каквог села, онда би оно свакако било назначено у овом историјском документу наше средњевековне владарке. Међутим, локалитет Селишка долина, као да указује на траг неког давно несталог села. Могуће је да је пре дослaska Арнаута, негде у доба сеобе под Арсенијем Чарнојевићем, дакле крајем 17. века, било овде какво село, па га је после тога нестало. Могуће је да су га унишили Арнаути, или да су се Арнаути населили у старом српском или напуштеном селу...

До 1877. године Игриште је било чисто арнаутско село, али вероватно једно од најмлађих арнаутских насеља у овом крају. Када је арнаутски талас, после сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем почeo да се шири у правцу запада и северозапада, он је захватao у главном празне просторе и оне под планином и у планинама. Насељавање планинских рејона је долазило из разлога што су Арнаути као сточарски народ радије захватали планину погодну за пашу, но равницу коју је ваљало обделавати, а која је, поврх тога, већ била више или мање и насељена.

Раван део Лесковачке котлине био је начичкан српским селима. До међа тих српских села су Арнаути као маса дошли и ту стали, продирући понегде као појединци.

У Сушици, они су дошли до Славујевца, где су се помешали са Србима. Међутим у Игришту, свега 2 километра на западу од Славујевца они су били национално компактни.

Игриштански Арнаути, на етничкој граници према Србима, као и сви граничари, били су ратоборно расположени. када је у Поречју 1877. године букнуо ус-

танак, а лесковачки Турци стали бежати безглаво на југ и запад, Игриштански Арнаути су организовали добровољачки одред и кренули преко Мирошевца и Вучја у правцу Грделичког теснаца да га са Турцима бране од српске војске. На челу овог одреда био је Арнаутин из Игришта по имени Зенел. На овом путу Арнаути се најпре сукобе са српским устаницима у Малој Брзи. Како су се Срби повукли у правцу Вучја, они крену за њима. Српски устаници су били забарикадирани у кули господара села Вучја Дилавер Бега. Арнаути навале на зидине куле, не били у њу провалили и устанике побили. Око зидина и капије се отвори бој, који је трајао читав зимски дан, а предвече, пошто су изгубили барјактара и још неколико људи, Арнаути се повукли у правцу из кога су и дошли.

Неки Игриштанци су се наметали српсим селима и за господаре. Тако је један од мирошевачких господара, Емин ага, био Арнаутин из Игришта. А као што нам је познато, господар села Дрводеље и Славујевца је такође био Игриштанац.

Компромитовани као насиљници појединачно и у маси због организовања бошибозучког одреда, Игриштанци су напустили село Игриште и склонили се у суседним областима под Гољак планином с оне стране границе, одакле су, и после закљученог мира, упадали у Игриште и пљачкали стоку чак и оним насељеницима којима су своју земљу продали.

Опустело село Игриште и његове брежуљке стали су, после 1877. године да насељавају српски насељеници, који данас чине његово становништво.

Становништво. — Социолошки, данашње Игриште је најмлађе насеље Лесковачке котлине. Насељено је придошлицима са југа и југозапада и то из Пољанице, Врањске околине и Масурице. Највише има Врањанаца.

Врањанци су: **Брезовчани**, из села Брезовице: Душан Станковић, Ђура Станковић, Петар Станковић, Стеван Станковић, Цветан Станковић, Стanoјe Михајловић, Драгомир Станковић, Тома Станковић, Стојан Пешић, Димитрије Станисављевић.

Првонечани, из Првонека: Благоје Стјајић, Драгић Стјајић, Радивоје Ђелић, Живко Ђелић, Ђура Ђелић, Зарко Антић, Славко Антић, Бранко Антић и Ратко Антић.

Белишевци, из Белишева: Радомир Ђорђевић, Михајло Ђорђевић, Трајко Ђорђевић, Душан Цветковић, Александар Цветковић и Стојан Цветковић.

Масуричани су из Мачкатице: Ранђел Спасић, Славко Спасић, Сава Спасић и Ђура Спасић.

Пољанчани су: из Големог села: Радован Рашић и Стеван Рашић, из Трстене је Стојан Петровић.

Етничке одлике становништва. — Сви ови насељеници су у ствари из једне шире области на југоистоку од Лесковачке котлине. Отуда им је језик исти, одело тако исто слично, а и обичаји исти. Блиски једни другима, они су се у новом крају још више зближили и лако постали једна етничка целина.

Пошто се шума дала лако уновчити, насељеници су навалили да је секу. Тако су простране површине уништене. Нарочито је био уносан посао спрavlјања ѡумура. Жежница је била на све стране а секира је обарала све што се могло

посећи. Тако је цео овај крај, некада тако богат шумом и привлачен због његов обиља, сада оголео. Нема више жежница, али нема ни шума.

Игриште данас. — Расуто по оголелим брежуљцима, са по којом кућом у долини Сушице и Братановца, село Игриште пружа слику сиромашног насеља. Куће су начињене од дрвета и блата — „бијенице“. Таква је и зградица у којој је, у једној пространијој одали, намештена основна четврогодишња школа. У другом одељењу исте зграде је смештена продавница и магацин Земљорадничке задруге из Мирошевца.

Игриште нема директан пут за Лесковац, јер онај пут кроз Сушицу, толико је напуштен, да је зими непроходан.

У овом беспуђу, на сиромашној земљи, без шуме, удаљено од Лесковаца као градског насеља у коме би се могло наћи посла за вишак радне снаге, село Игриште је у најнезахвалнијем положају од свих села Сушице.

Иван Ј. Иванович

СУШИЦА

Часть Лесковачкой Моравы, длиною около 20 километров а ширинци около 3 километров, обхватающая басейн речушки Сушице, последней притоки Ветерницы, называется СУШИЦА.

Сушица поминается в документах сербской средневековой державы как река и село. Но, между тем как имя реки Сушица сохранилось и до настоящего времени, о селе, Сушица, находившемся негде на восточной границе этого края, совсем забыто. О нем не сохранилось никаких следов как о месте где находилось поселение в топономии этой части области Сушица.

Теперь в Сушице есть пять поселков: Шишинце, Кукулевце, Дрводеля, Славуевце и Игриште. По своему возникновению это поселки новейшей даты вероятно основаны незадолго до освобождения от турок и то первоначально как место пребывания пастырей, плотников и угольщиков.

До основания теперешних сел этот край был покрыт густым лесом и обширными лугами и как таковой служил как заповедный лес и постбище для ветерничких и ябланичских сёл.

Население густо населенных соседних областей, особенно Ветерницы в поисках за лесом и пастбищами, начали населять Сушица. С увеличением уже населенного населения и приходом пришельцев из ближних и более удаленных окрестностей начали разростаться села Сушице, а превыбийные пастыри, плотники и угольщики все больше корчевали леса и распахивали целину. Таким образом от Сушицы когда то лесистой и травной области создался оголенный край с проредевшими лугами и обденевшим лесом, а сушичане, прежние пастыри и угольщики претворились в земедельцев.

Теперешняя Сушица, без когда то больших лесов и обширных лугов превратилась в самый бедный и заосталый край Лесковачкой Моравы.

По своему происхождению Сушичане из Поречья, Ябланицы, Пустой Реки, затем Поляница, Масурица и Враньского Края. Несмотря на то что они сравнительно недавно переселились они перетопились в одну этническую амальгаму с характерными и физическими особенностями в людей Южного Поморавля.

Козаре

— Прилог грађи за проучавање насеља и порекла становништва Грделице и њене околине —

I

Село Козаре налази се источно од Грделице, скоро на половини пута Грделица — Власотинце.¹⁾

Читаво насеље засељено је на камнито-смоничавим странама клисурасте долине планинске реке, понекада плаховите, која одатле па до ушћа у Мораву код Грделице, носи име села Козара.²⁾

Иначе, село је углавном младо насеље, иако по извесним траговима (о којима ће бити речи у овом прегледу) представља место на чијем се тлу интензивно одвијао живот, не само од времена словенског, српског надирања у ове крајеве Балканског полуострва, већ и много раније, у времену Византије и Римљана, као и разних балканских староседелача.³⁾

Но, безброј историјских догађаја, који су се у току прохујалих векова један за другим одигравали и спонтано низали на терену Моравско-вардарске удolini (па и на терену овога села), потискивали су и покривали остатке својих претходника, те је мало остало од оног материјала који би убедљивије говорио о времену, догађајима, животу и људима који су протеклим вековима живели у овом крају.⁴⁾

Постоје највише тамне успомене у виду испрекиданих традиција које се упорно држе у народу и указују на извесне важне догађаје који су се својевремено одигравали у овом крају.

Положај села Козара, у односу на остала насеља овога краја, благодарећи конфигурацији тла, јесте изузетно по沃љан.

Село је рас прострло своје махале на месту где планинска река, излазећи из своје уске и јако клисурасте долине, прави заокрет у лево и ослобађа се клисурске тескобе, а улази у светао и природно раскошан луг који се постепено према

Грделици, према долини Јужне Мораве, све више шири. На тај начин село је засељено на терену са прилично услова за бољи привредни развитак. Састав земљишта, текућа и изворска вода, пошумљеност околног брдовитог терена, и то прилично дубоког залећа, повољни климатски услови, као и непосредна комуникациони веза са насељима у долини Мораве на западу и југу, као и оних у долини реке Власине на истоку, чине да село Козаре од вајкада има погодне природне услове за комбиновану ситну сточарско-земљорадничку, воћарско-виноградарску и индустријску привреду.

Село Козаре захвата простор на шестом километру источно од Грделице и то и с леве и с десне стране поменуте реке. Оно је по својим основним етнографским и физичким карактеристикама насеља Јужног поморавља типично представник јужноморавског, српског насеља — у прошlostи сточарског, а сада виноградарско-воћарског села, у коме се крајем 19. века, благодарећи природним погодностима терена, текуће воде и положаја места, зачела, преко примитивне гајтанаре (после сличног подухвата у селу Стројковцу и Вучју, а нешто касније и у Грделици) данашња текстилна индустрија лесковачког индустријског басена.⁵⁾

Село је полуизбијеног распореда кућа и представља неку врсту прелазног типа насеља између полупланинских и равничарских села овога краја.

Поменута река својим вијугавим током дубоко је усекла своје корито и при томе ту и тамо наносима формирала плодне мале равни, луке (међу њима и приречне и прибрежне плавине) погодне за ситну привреду (баште, воћњаке, подваднице) и засељавање.

Са леве стране реке, дуж читавог насеља, протеже се громадни огранак планине Чемерника, познат под именом Му-

жан. Његове стрме стране шумовите су скоро од дубоко усеченог речног корита до заобљеног и изразито плећатог громадног врха планине, карактеристичног за масиве Родопске планинске системе. Десна страна је нешто друкчија. Она је коса и валовита; погоднија за польопри-вреду и насељавање. Залеђе ове косе равни чини седласти превој који се као огранак чемерничке планине Јастрепца пружа паралелно с реком све до Мораве.

На поменутом превоју изнад села, по-знатом под именом — Козарачки рид, распрострето је виногорје села Козара, а делимично и околних села — Орашја, Кукавице, Ладовице, Дадинца и других.

Иначе, ово насеље, засељено на поме-нутом месту, удаљено је од Грделице 6 км; од Власотинца 5; од Лесковца 21, а од Црне Траве 36 км, окренуто низводно према Грделици конфигурацијом сво-га тла, пада у ред места која су најиз-разитије повезана са долином Јужне Мораве, са Грделичком клисуром дакле, а самим тим и са Моравско-вардарским, „Солунским друмом“.

Према томе може се без двоумљења тврдiti да је сам географски положај насеља врло подесан за његов живот и развитак.

Сама конфигурација тла, укључујући ту и све орографско богатство читавог насеља, чини са своје стране да овај ку-так централног дела Јужног поморавља буде вечно примамљив и, као погодно место за станововање, у прошлости, пред-мет отимања.⁶⁾

Козаре сада обухвата простор од 506 хектара на коме живе 394 становника у 82 газдинства.⁷⁾

Претежно занимање становника овога села је виноградарство. Не постоји домаћинство које нема у свом поседу ви-ноград. На, с обзиром да приходи са ви-нограда не могу да подмире издатке са-временог живота (а тако је било и у прошлости) људи су се бавили и другим привређивањем — воћарењем, ситном земљорадњом, чувањем стоке и сличним радом, а и разним другим уз-гредним допунским занимањем — пове-ћавали своје приходе.

Поред свега поменутог, многи су се из овога села бавили и разним печалба-рењем.

Неки су одлазили на сезонски најамни рад — најчешће у Лесковац и Смедерево. Неки су, пак, одлазили — као калемари или виноградарски стручњаци; те и једни и други на тај начин, надокна-ђивали своје недовољне приходе у са-мом селу.

Но, од 1890. године, оснивањем гај-танаре у Козару, као и од 1894. оснива-њем гајтанаре у Грделици, ово село при-хвата и све до данашњег дана свесрђао негује и још једно ново занимање — за-нимање фабричких радника текстилне индустрије.⁸⁾

Око села Козара у широком кругу поређана су насеља која углавном и граниче село Козаре. На западној страни је село Тупаловце између Козара и Грделице а затим у кружној линији, по ивици, с лева на десно, поређана су сле-дећа насеља: Дедина Бара, Велика Се-јаница, Ковачева Бара, Дадинце, Ора-шје, Кукавица, Ладовица и Добротин.

Непосредна граница самога насеља изражена је орографско-топографским објектима. На јужној страни је последњи огранак планине Чемерник звани Мужан; на северној Козарачки рид; на западној уздужна коса Косовица и по-тес звани Тупаловски рид; на источној вијугави кањон реке и Дадиначки рид у позадини.⁹⁾

Што се тиче већих места источно од Козара је Власотинце, северозападно Лесковац, а југозападно Грделица.

Рељефни изглед земљишта који пред-ставља целокупни рејон села Козара је комплекс уздужних огранака планине Чемерника типичног представника старе Родопске планинске системе, подељене дубоким усеком планинске реке, која од села Козара скрећу полуокружно у правцу запада заједно са реком и допиру до самог корита Јужне Мораве. Сви орограfsko-topografiski objekti izraženi na rejonu sela Kozara, chine organsku vezu čemerničkih planina Ostruzuba i Ja-strupca s desne i čemerničke s leve strane reke.

Овако описани и у неколико потеза приказани рељеф овог кутка Балканског полуострва конфигуриран је у по-следњем олигомиоценском убирању у доба формирања главних удолина, те је и ова бочна долина главне Моравско — вардарске удолине формирала свој речни ток кад и Јужна Морава и остale њене притоке с леве и десне стране, отицањем тзв. „плиоценског“ језера.

Отуда састав и овога терена чине углавном палеозојски шкриљци гнајса и микашиста са прилично откривеним да-цитним стенама.

Цео овај терен са реком у средини издељен је бочним малим потоцима у громаде у чијим подножјима има доста изворске воде. Исто тако и пропланци су укraшени кладанцима и сличним при-

родним изворима. У самоме насељу водом се становништво снабдева и из бунара. Опште узев, овом селу вода представља велико природно богатство.

II

Село Козаре сада представља насеље од пет махала, од којих је најстарија — Горња (Старо село) на левој, а остале четири — млађе (Црквена, Кајсинци, Ђирковци и Мало Козаре — Јовинци (на десној страни реке).

По предању и живој сеоској традицији о постанку села, Горња махала је најстарија, а остале четири су се касније, исељавањем из ње, или досељавањем са стране, формирале у посебне махале и засеке.

Читаво село посматрано према већ формираним махалама могло би се поделити на главно село, један заселак и једну посебну махалу.

Главно село чине три махале — Горња (Старо село), Кајсинци и Ђирковци. Заселак је Мало Козаре (Јовинци), километар низводно од главног села, а посебна махала је Црквена махала, километар узводно. Све заједно чине село Козаре које је разбило своје махале на простору од три километра око поменуте реке. Махале су збијеног типа, али су куће са сеоском окућницом грађене у слободном стилу онако и онде како је већ терен и грађевински материјал наметао градњу.

По легенди село је добило име по безименом сеоском козару који је првијавио селу да је његова коза, копајући роговима и ногама у једном камењару, у близини пландишта, пронашла крст и открила темеље неке старе цркве. Легенда упућује на далеку прошлост што потврђује још у почетку дату констатацију да се на овоме терену живот заиста одвијао и у далекој прошлости.

Село има велике могућности за развитак виноградарства, а делимично и за развитак ситне, тзв. комбиноване привреде — земљорадничко-сточарске.

У долини, у самом кориту реке подигнуто је и више воденица које су, у прошлости нарочито, представљале привредно богатство.

Становници овога села интензивном обрадом обухватили су читав комплекс земљишта своје најуже околине од неких 506 хектара, рачунајући у овом збију и шуме и испаше и исто обележили именима сеоских потеса. Међу њима најглавнији су следећи: Мужан, Чудило, Барутана, Бабино, Кошаре, Колипче, Гробљански рид, Бела Земља, Садови,

Косовица, Цигански рид, Јазавске рупе, Рајковац, Голема њива, Река, Преод, Шопова долина, Тињавица, Попов луг, Дубока долина, Вучка орница, Кашараште, Дебело дрво и др.

За сваки поменуту потес везана је и известна повест — легенда, која такође указује на древност насеља и бурну прошлост која је и допринела да ово насеље доживљује многе промене, па чак и етничка пражњења.¹⁰⁾

III

Црквена махала је сада најненасељенија. У њој су једино службеници у цркви, Винарском подруму, воденици и електричној централи.

Горња махала је насељенија. У њој још увек постоји место стародревног записа око кога су поређани домови следећих родова:

Пауњајци (сада Илићи) су један од најстаријих родова за које предање вели да су у Козару „од вајкада“. У овој махали Илића има пет кућа. Основача овог рода не знају, али имају родовско-породичну традицију којом се тврди да је пре најстаријег претка овог рода Косте гадарције било више појасева предака и да се најстарији оснивач овога рода звао Паун.

Други род чине Ивановци (сада Ђокићи и Димитријевићи). Пореклом су из села Брова (Црна Трава). Ђокићи потичу од свог најстаријег претка Ђоке који је доведен из села Батловца са својом мајком удовицом која се преудала у Козаре и дошла са својим дететом у Ивановце.

Род Мрминци такође је староседелачка фамилија села Козара. Сада броји осам кућа и то под презименом Коцићи и Павловићи. У овој махали постоји и породица Стојановића (две куће) и породица Миленинци, сада Стефановићи (четири куће) за које се тврди да су по пореклу од заједничког претка досељеног „кришом“ однекуда.

У махали Кајсинци засељене су фамилије: Јанковци, Станојевићи, Спасинци и Пауњајци.

Јанковаца у овој махали има две куће и то под презименима Јанковић и Милошевић. Станојевића има четири куће, такође са два презимена: Станојевић и Џакић.

Ова породица је део рода Станојевића и Стефановића који живе у Горњој махали.

Фамилија Спасинци живи у овој махали подељена у три куће са три прези-

мена — Ристићи, Стаменковићи и Стојиљковићи.

Порекло ове фамилије (која у ствари чини род Спасића) потиче од домазета (призетка) Спасе. Но, касније и у роду Спасића, долази до случаја да се на место умрлог сина за снаху доводи зет Риста по коме садашњи један део рода Спасинци носи име Ристић. Риста је пореклом из Мачкатице.

Четврти род у махали Кајсинци је породица Пауњаџи — Илићи. (У овој махали видимо и Илића као домазета, а пореклом је из поменутог рода Илића у Горњој махали).

Махала Ђирковци захвата највећи део села Козара на десној обали Рупљанско-козарачке реке. Ова махала добила је име по највећем роду у овоме селу. Иначе, поред Ђирковића, који броје 22 куће, у овој махали живе још две породице — Тодоровићи (три куће) и Прокоповићи (једна кућа).

Породица Тодоровића потиче од Тодора који је пореклом из села Батловца. Њега је мајка Петакана довела приликом преудаје. Он је имао три сина. Цеку, Стојана и Јована. Сада постоје три куће под заједничким презименом — Тодоровић.

Породица Прокоповића потиче из махале Кајсинци. Она већ стотину година стоји на истом бројном стању.

Фамилија, односно род, Ђирковци води порекло од свог далеког претка кир-Ђирка по коме се још пре скоро 250 и више година формирала велика фамилија (род) од четири блиске породице у селу Магареву, у Македонији, у близини Битоља.

Но после сукоба са Турцима и Арнаутима, у времену познатог рата између Аустрије и Турске, дошло је до расељавања, читавог села па и породица из фамилије Кир — Ђирка.

Потомци овог оснивача рода Ђирковић, Кир-Ђирка, још за време његовог живота, почели су да се презивају по његовом имену.

До расељавања из села Магарева дошло је уочи самог аустро-турског рата 1689. у времену турско-арнаутског тиранства.

Три старија брата пошла су у свет са свима члановима својих породица. Најмлађи је пошао нешто касније, али се после завршеног рата вратио из „бежаније“ и поново настанио на својој опљачканој очевини. Прва тројица су кренула према северу са жељом да се што више удаље од свог села и завичаја у коме им је запретила смртна опасност.

Од прве тројице Ђирковића два млађа брата скренула су у Јужно поморавље и успела да продру у долину Козарачке реке, десне притоке Јужне Мораве, а најстарији је продужио са својом породицом даље на север.

Нови засељеници заселили су се у Горњој махали, поред крста, пошто су им то одобрили Пауњаџи које су Ђирковци затекли. И, ту, поред крста и „сеоског записа“, приправили су колибу, покрили је свежим грањем и наложили ватру на средини да огреју своју чељад“...¹¹⁾

По предању Ђирковићи су затекли читаву долину реке под густом шумом у којој је било око 20 кућа напуштених и разорених. Све је отишло и разбежало се „због размирства“. Само извесне породице (које цитирајмо као староседелачке родове) остале су на својим местима, иако је читаво село било опљачкано и попаљено.

Након 50 година живота у Горњој махали породице Ђирковић су напустиле својевремено гостопримљиву Горњу махалу и прешле на десну обалу реке да временом на истој заснују махалу под својим именом.¹²⁾

И најзад, последња махала села Козара је заселак Мало Козаре или махала Јовинци.

Ова махала засељена је нешто ниже од главног села на десној обали реке. Основач ове махале је у исто време и основач фамилије Јовић. Јова је пореклом из села Тупаловца. Заселио се у прибрежју испод потеса Голема њива. Имао је четири сина — Ђорђу, Горчу, Милоша и Михајла. Сви се сада презивају Јовићи, изузев потомака најстаријег Јовановог сина Ђорђа, који се презивају Ђорђевићи.

Јовићи броје седам кућа, а Ђорђевићи две.

Село Козаре у оваквом етничком саставу чини јединствено насеље које је формирало себе кроз дуги низ година и векова живота на овом месту. На згариштима боравишта некадашњих староседелаца Балканског полуострва (на чије смо оскудне трагове још у почетку указали), као и на такође оскудним траговима латинско-византијског становништва (од којих још само ту и тамо говори по који назив или остатак гробља, или каква легендарна зидина) српски живаљ, као ново становништво овог кутка, успело је да кроз упорну борбу и тешка прогонства, под Турцима у првом реду, одржи себе и кроз разна засељавања, делимична расељавања, етничка праж-

њења и поновна прибирања и засељавања, формира своје психофизичке и егнолошке особине и свој коначни садашњи етнички лик са много позитивних квалитета становника Јужног поморавља.¹³⁾

Према своме садашњем занимању и општем друштвеном положају, становништво овога насеља представља мешавину виноградара и воћара, ситних земљорадника и сточара, као и текстилних фабричких радника. Као такво налази се у фази постепеног прилагођавања новом економско-привредном и производном систему.

IV

Село Козаре поседује и низ интересантних објеката који су у прошлости (а и сада) имали посебну вредност.

1. Воденице. — На рејону села Козара, на погодним разним местима у кориту реке, изграђено је још у далекој прошлости осам воденица. Све су са јаким воденим падом који омогућује рад по два до четири витла у свакој воденици. О свакој предање по нешто стравично износи и одводи слушаоце у древну прошлост, али ни о једној нема никаквих писаних докумената¹⁴⁾ који би нам отрели по који детаљ више о времену градње, као и о сопственицима у току проујалих деценија, па и векова.

Све воденице су до 1878. године (до дана ослобођења овога краја од Турака) биле својина истакнутих турских ага и бегова у којима су Срби радили, а Турци убирави приход — ујам и друго.¹⁵⁾

После ослобођења 1878. године, аграрном реформом, Турци су имали право да се врате и да своја имања продају Србима. Тако су Срби откупили (појединачно, групно, или читаво село) бивше турске воденице и постали власници тзв. козарачких воденица што им је у оно време не само повећало приходе већ и углед и друштвени положај.

Тако, на пример, Коста Илић Мумџија откупио је најјачу воденицу у Старом Козару од турског спахије Хусеина, а испод села, ливаду — подвадницу. Воденица у Старом Козару имала је четири камена и веома погодан терен за прилаз и одржавање ваде.

На месту откупљене ливаде — подваднице, стари Мумџија подигне нову воденицу и постане власник двеју поточара које су му доносиле велике приходе.¹⁶⁾

Остале воденице откупљивали су удржени сељаци из околних села и тако

је готово свако село себи обезбедило по једну воденицу што је за оно време било од особитог значаја. И сада многа села (Орашје, Ладовица, Куквица) користе речну воду крај својих воденица за прање што им за време Турака није било могуће.

Све те воденице и сада постоје и познате су по именима: Куквица, Орашачка, Ладовачка, Власотиначка, Црквена,¹⁷⁾ Јанковска и Јовинска. Оне прве две, пак, познате су под именом Мумџијске воденице.

2. Гајтанара. — Стицајем друштвено-економских прилика и тренутних тржишних потреба, крајем 19. века (1890. године) основана је у селу Козару гајтанара — друга по реду у лесковачком индустријском басену — и тиме је отпочела жестока конкуренција првој, тзв. Стројковачко-вучјанској гајтанари.

Иницијатор оснивања овог предузећа (које је званично регистровано под називом: Фабрика гајтана „Коста Илић и Комп.“) и његов главни организатор Михајло Јанковић Инает, са својим тастом Костом Илићем Мумџијом и ортацима Горчом Петровићем из Лесковаца и Мануилом Илијевим из Калофера, успео је да целокупну главну фабричку машинерију — чаркове и друге машинске делове, пренесе из Бугарске и то у пакетима на товарним коњима.

Чаркови су израђивани од обичног кованог гвожђа, али Бугари су све то љубоморно чували у Бугарској, иако индустрија гајтана (и поред непрекидног рада) ипак није баш сјајно ишла бугарским трговцима и индустријалцима онога времена без пуне сарадње са лесковачким трговцима — главним прекупцима бугарског гајтана.

Радили су и производили, али су са главним купцима гајтана — са лесковачким трговцима, дакле, продавцима ужарије и препродавцима њиховог гајтана морали да буду у сталном контакту и добрим трговачким односима.

Лесковачки трговци били су главни купци гајтана и других индустријских израђевина, произвођеним и у бугарским фабрикама, чији је капацитет рачунат углавном по броју чаркова.

Званична Бугарска је све то љубоморно чувала, (последње две деценија 19. века нарочито), као неки свој велики индустријски специјалитет. Но, и поред тога, промуђурни Михајло Јанковић Инает, успео је да по цену живота илегално пребаци преко границе читаву машинску конструкцију за нову фабрику преко Трна, Дашићеног кладенца и

Калне, Тегошнице, Свођа и Власотинца у Козаре. И ту, у Козару, у „Мумџијској воденици“, у воденици свога таста Косте Илића Мумџије, на брзу руку направљеним гајтанарама, инсталира као што већ поменујмо машине првог индустријског предузећа на рејону бившег НОО Гределица, а другог по реду на територији лесковачког индустријског басена и отпочне са израдом гајтана. То је било 1890. године.

Стара Мумџијска воденица у селу Козару задржала је и до данашњег дана свој првобитни изглед.

Подигнута у облику правоугаоника од речног и делимично ломљеног камена, на месту где река савија у правцу севера скоро под правим углом. И ту, на таквом једном месту, подигнута је воденица још за време Турака, паралелно са током реке.

Са горње стране изведена је вада са великим количином воде и врло јаким падом. Вадом се може да одвоји скоро трећина речне воде. Са том су водом покретана четири воденична камена пре подизања фабрике. Подизањем гајтана-ре, воденици су остављена три витла, а један је расходован јер је вода употребљена за потребе фабрике.

У фабричком кругу, поред воденице, постојао је читав низ фабричких зграда.

На вади воденице постојале су три гајтана-ре, а испод воденице две.

Гајтана-ре су подигнуте у виду правоугаоних зградица над вадом које су називане по чарку — чаракчинице.

Вода је протицала вадом, дакле под гајтаницима у којима су биле смештене машине за израду гајтана. У свакој гајтаници било је по 16 машиница. Свака машиница имала је по једну машинску главу за врткање гајтана.

Машине у бараки биле су распоређене по осам у реду по дужини бараке са једне и друге стране, једна према другој. Свака машина имала је вретено које је пролазило кроз под и имала у вади, у води, точак са перајима које је окретала вода навраћана у одговарајућој количини помоћу валме.

Овако инсталиране у 5 барака (гајтана-ре, чарокчинице) машине, укупно их је било 80, покретала је вода на веома једноставан начин.

Према томе, испредање и уврткавање у то доба тако траженог индустријског артикла — гајтана, почело је у селу Козару 1890. године на опште задовољство покретача и велико изненађење мештана, али истовремено и са много разноразних тешкоћа, које су се појављивале као резултат ривалства, конкуренције али и,

као резултат конструктивне људске активности.

Године 1893. из козарачке гајтана-ре издвојио се је њен главни организатор, поменути Михајло Јанковић Инает, купио воденицу у Гределици и тамо подигао нову гајтана-ре. Преостали ортаци козарачке гајтана-ре озбиљно угрожени конкуренцијом гајтана-ре у Вучју, као и конкурентским притиском параћинске, Минхове гајтана-ре, животарили су још само три године. 1896. основана је нова фабрика у Лесковцу споразумом инвеститора Вучјанске и Козарачке гајтана-ре.

Сада у Козару постоје видни трагови некадашње значајне активности претеча лесковачке текстилне индустрије, којој дuguјемо несумњиво студиознију обраду. Исто тако и стара Мумџијска воденица безбрежно меље уз идиличне звуке свога чекетала, али и она заслужује већу пажњу и пунију заштиту.

3. Фабрика. — Поред поменутих објеката (воденица и гајтана-ре) село Козаре у првој деценији 20. века учинило је један значајан корак у правцу своје индустријализације.

Те године, поред стародревне козарачке цркве, на месту некадашње старе црквене воденице (о којој је било речи) и старог самокова Илије Стреле — главног устаничког вође устаника Јужног поморавља у време првог српског устанка са Каћорићем Петровићем — године 1904. после ликвидирања Минхове фабрике у Параћину, Јосиф Јовановић, Густав Хубач и Мика Станковић подижу фабрику гајтана и плетива која се касније проширује у фабрику штофа.

Ово је друга по реду фабрика у селу Козару која се подиже на подесном месту у овоме селу. А таквих места и згода у кањону поменуте реке има подоста.

Прва фабрика гајтана у селу Козару, фабрика Косте Илића Мумџије, подигнута је у самоме селу Козару, поред старе мумџијске воденице. Ова друга, подигнута је километар узвидно на месту стварне црквене воденице, на месту на коме је још почетком 19. века постојао самоков Илије Стреле са примитивним чарковима и другим уређајима за грубо прерадњавање гвоздене руде која се вадила у Новом Селу, Рупљу и Црној Трави.

Поменути Јосиф Јовановић, родом из Лесковца, и Густав Хубач, родом из Чехословачке, радили су у Параћину у Минховој фабрици. Први, као фарбар и апетур мајstor, а други као машиниста.

Но, после паљевине поменуте фабрике, Минх одлази у Београд, а поменутој

двојици уступа машинерију изгореле фабрике да је употребе па својој вољи.

Како је Јосиф својевремено радио као фарбар у првој козарацкој гајтанији Косте Илића и комп. и како је познавао терен и услове, то наговори Хубача да у Козаре пренесу сачуване и делимично оштећене машине бивше Минхове фабрике и тамо заснују нову фабрику.

Тако су и урадили.

Још исте, 1903. године, споразумевају се са Миком Станковићем о ортачини, закупљују црквену воденицу која је имала воду и довољан пад за једновремено покретање у рад 4 воденична камена и подију фабрику у коју су сместили машине из изгореле Минхове фабрике.

Године 1904. разлегао се поново уједначени рад машина, нове фабрике села Козара у којој је за први моменат окупљено тридесетак радника.

Бивши радници прве козарацке фабрике-гајтанаре Јорганије Ранђеловић из Дадинца и Милан Станојевић Кајса из Козара међу првима су се нашли и у овој фабрици.

Фабрика је у условима овог забаченог села радила и показала завидан напредак можда баш благодарећи јевтиној радној снази, доброј профији произведене робе и многим другим подобностима. Положај радника и услова за рад у овој фабрици били су врло тешки. О томе је писао Димитрије Туцовић¹⁸ у „Радничким новинама“, а последица тога су и два велика штрајка радника и то: први, у септембру 1911. и други, такође у септембру, 1921. године.

4. Електрична централа. — Електрична централа у селу Козару инсталација је на вади старе црквене воденице и на месту бивше фабрике Густава Хубача. Градња ове „централе“ изведена је одмах после ослобођења, крајем 1944. године. Иницијатор и технички руководилац, потпомогнут од читавог села, био је Емил Хубач. Централа је мала и примитивна, али ипак служи за електрификацију села Козара, Дадинца и Тупаловца, као и за потребе Винарског подрума у адаптираним просторијама бивше фабрике.

5. Винарски подрум. — Прилагођавањем зграде бивше козарацке фабрике за потребе винарског подрума, остварена је давнаша жеља не само козарацких виноградара већ и виноградара околних села.

Овај винарски подрум, као погон Земљорадничке задруге Грделица, тренутно располаже солидним подрумским посу-

ђем и солидним машинама за прераду грожђа.

Капацитет овога подрума износи 120 вагона кљука и 60 вагона вина.

6. Школа. — Село Казаре има своју редовну основну школу, сада као истурено одељење Основне школе у Грделици. Иначе, до 1955. године, школа у Козару била је самостална и имала два одељења.

Интересантно је напоменути да је село Козаре и за време Турака имало школу која је радила у старом конаку цркве козарацке. Ова школа,¹⁹⁾ позната као школа манастирског метода, „грчка школа“, радила је до 1878. године, до ослобођења Козара, односно читаве Јужне Мораве од Турака. После ослобођења (након пар година) отвара се тзв. световна школа која наставља рад и даље у црквеном конаку све до 1938. године, када прелази у новоподигнуту школску зграду, у махали Мало Козаре, на средокраји између Козара и Тупаловца, у којој и сада ради.

7. Црква. — Црква села Козара представља старину достојну пажње. О њој не постоје скоро никакви писани документи. Постоји једино постоење крста са изгравираним именима дародаваца из 17. века, као и извесни написи на јако оштећеним фрескама у самој цркви, затим, стари камени споменици, стари и неисписани гробови, остаци стarih конака и слично. Исто тако постоје и дуге, дуге леженде које нас преносе у далеку прошлост. О свему овоме споменуто је нешто у „Лесковачком зборнику“, III („Школе манастирског метода Грделице и њене околине“ — Д. С. Рћа) или ипак све је то мало и писано је узгред. Иначе, овај историјски објекат требало би ставити под заштиту државе јер је вредан не само пажње, већ и студиозније анализе.

Црква се иначе налази у једном прекрасном лугу испод потеса Попов луг, километар изнад села у подножју густог шумског честара званог Црквена шума.

Цео овај простор као да је нарочито удешаван за амбијент средњевековног манастира, какво скровито место, на коме би се несметано окупљало, договарало, играло, веселило, одмарало, размишљало...

Црква је посвећена Светом Николи, а слави и Ваведење — Богородицу.²⁰⁾ Интересантно је нагласити да родови Пањајици, Јовинци и Ђокинци славе Светог Николу; Павловићи и Мрминци Светог Ђорђу-Алимпију; Тобијици и Спасинци Светог Арханђела; Кајсинци Петковда:

и Ђирковци Ваведење. Пада у очи да најстарија породица Пауњаџи слави славу цркве. Друга црквена слава, Ваведење, потиче од средине 18. века, од досељавања фамилије Ђирковић.

8. Виногорје. — Виногради села Козара распрострти су по валовитом риду изнад села. Не зна се ко је први засадио винову лозу. (Пауњаџи тврде да је то учинио њихов далеки предак чије име и сами не знају, али знају да је постојао и овде живео). Иначе, и најстарије породице у овоме селу (које смо већ сврстали у ред староседелачких породица) не знају о томе ништа поуздано. Њихова казивања своде се на тврђњу да су и њихови чукун-деде садили лозу и неговали је као драгоцену биљку.²¹⁾

Виногради власотиначког виногорја (Конопница, Шишава, Манастириште и др.) потичу из средњег века.²²⁾

Постоје лојзишта са старим чокотима који указују на дубоку старост.

Козарачко виногорје захвата простор Козарачког рида (900 дулума) што указује на претпоставку да су се становници овога насеља и у прошлости занимали виноградарством.

У предању, извесне старе породице села Козара, за своје винограде, плаћале су у натури, у вину и грожђу, данак султану преко паше свога пашалука.

Поред овога у селу постоје старији људи који знају да опширно и стручно говоре о старом виноградарењу — о садњи, о калемљењу, о испитивању земљишта и одабирању подлоге, о појави филоксере и пламењаче, о замени старих винограда итд. итд. Све ово упућује човека у виноградарску прошлост овога села која заслужује несумњиво посебну пажњу.

Сада село Козаре у свом виногорју на Козарачком риду, има 150 хектара под виноградима, а број чокота прелази цифру од 1,170.000 комада.

Произведено грожђе Козарачког виногорја прима Винарски подрум у Козару чији капацитет од 120 вагона кљука и 60 вагона спремљеног вина за сада задовољава, поготову што свако домаћинство извесну количину спрема у својим домаћим подрумима.

V

ИСТОРИЈА, ПРЕДАЊЕ, ЛЕГЕНДЕ ...

За старију и најстарију историју села Козара могу нам послужити једино не-

колико остатака прастарих објеката који нам као једини остаци древних ствари и скромни локалитети потврђују да је на овом терену у поречју поменуте реке, као и у околини било становника и у далекој прошлости.²³⁾

За историју балканских староседелача у овом крају могли би нам, специјално за Козаре, да послуже као једини заостали и неутрти трагови, легендарни подаци, о пастирима коза и оваца и њиховим опасним псима Караману и Кандикапу.²⁴⁾

Исто тако на древну прошлост указују и места која се и сада у рејону села Козара избегавају — јер су на њима у прастаро доба „живели и изумрли“ ондашњи становници (извесна места у подножју Мужана).

Што се тиче разних гробалја — латинских и безимених — ствар је јаснија. Она су несумњиво стварни остаци и опипљиви трагови људи који су живели у доба Римљана и Византинца.

У ову групу могло би се да уврсти и с правом рачуна и темељ садашње цркве козарачке, на коме је негде у 17. веку подигнута садашња црква. (Али, чија је то била богомоља? Да ли византијска, или из времена Немањића? Како се онда звало насеље?)

Све ово остаје као загонетка коју не можемо одгонетнути без сигурнијих података.

Што се тиче саме цркве, развалине старијих конака, као и још увек добро очуваних двају старијих конака у црквеној порти, а уз то и разних споменика на запуштеним гробовима, као и неких поред саме цркве, указују на новију историју села и чисто српски карактер споменика.

Предања и легенде о селу и цркви такође указују на период српске историје.

Но, поред овако летимично набројаних незнатачних чињеница ове врсте за тако дуги временски период, село Козаре се спомиње у писаним документима тек крајем 18. века и почетком 19. века. У њему је устаник из првог српског устанка Илија Петра Петровића Стреле, родом из села Градишта, имао дућан и самоков (М. Ђ. М.: „Краљевина Србија“). Но после једног сукоба с Турцима (1805) пребегао је у Кађорђеву Србију, укључио се у ослободилачку борбу и брзо „изашао на глас“. Као такав изабран је за команданта бећара на Делиграду, са којима је, по С. Димитријевићу, у 1807. години нарочито често упадао у Лесковачку нахију и угрожавао Турке, а по М. Ђ. Милићевићу, године 1809. подигао је ус-

танак у Власотинцу и Лесковцу са околним селима, међу којима је видног учешћа узело и село Козаре.

Село Козаре учествовало је и у познатом народном устанку противу Турака 1841. године под вођством Станка Антоновића Бојације.²⁵⁾

У ратовима 1876—78. године Козаре је било у врло незавидном положају.

Уочи првог српско-турског рата 1876. године известан број млађих људи из села Козара пребегао је у Србију као добровољачка група под вођством Крсте Стојковића из Ковачеве Баре. Ова добровољачка група ушла је уочи рата у састав српске војске и у истој остала је до коначног ослобођења 1878. године.

У време док је српска регуларна војска 1877. године опседала Ниш и Лесковац и надирала ка Грделици и Вучју, односно ка Грделичкој клисури и Ветерничком поречју и путу преко планине Кукавице (Лесковац — Вучје — Врање) Турци су жилаво бранили упад добровољачке војске из Власотинца преко села Орашја и Козара у Грделицу. Село Козаре је постало крваво поприште, а све становништво (жене, деца, стари људи) било је по збеговима. Домови су остављани на милост и немилост турском башбозлуку.

У том времену одржано је неколико тежих сукоба између власотиначке добровољачке и турске регуларне војске која је бранила грделички теснац.

Прва битка била је на Голом риду; друга на Косовици и трећа на Козарачком риду — сада познатом виногорју села Козара; четврта на Орашачком мосту испод Козарачког рида и пета на Врапчјем риду такође у непосредној близини Козарачког рида и села Козара.

Колико је жесток сукоб био између зарађених страна може се закључити према свирепостима које су Турци починили над српским живљем. Због тога ћемо у најкраћим потезима приказати ток борбе која је на концу донела слободу.

После објаве рата Србије Турском 1. 12. 1877. године, власотиначки устаници под вођством Косте Стојановића (у чији су састав укључени и добровољци из села Козара, Орашја, Јастрепца, Дадинца, Грделице и других села овога краја) су кобе се с Турцима у Власотинцу и у одлучној бици у предграђу Власотинца, у Каменици (на положају Каменица—Власина), потуку Турке и заробе око 180 људи, а остале почну гонити према Грделици. Но, Турци се приберу и покушају да пруже отпор и задрже устанике код Орашачког моста и на Козарачком риду, али без успеха.

Сукоб код Орашачког моста одиграо се 13. децембра 1877, а на Козарачком риду, сутрадан, 14. децембра 1877. године.

Сукоб на Козарачком риду претврдио се у праву битку. Турска регуларна војска поседа је доминирајуће положаје, а уз то била је и многоbroјнија. Но, устаници и овде однесу победу. Турске положаје заузму на јуриш и том приликом заробе 26 низама, као и доста оружја и муниције. Но, овим није била окончана битка. Турци су у непосредној близини имали утврђене положаје на Косовици и Голом риду, а резервну војску од 400 војника држали су у селу Козару и Тупаловцу, што је за власотиначке устанике без садејства српске регуларне војске из правца Лесковаца и Копашнице представљало велику опасност.

У бици на Косовици устаници делимично потисну Турке, али се ови поново прикупе и 19. децембра борба је започела од раног јутра.

„Турци са положаја грделичког гробља, Голог рида, Тупаловца и Козара, њих 4.000 душа, нападну 1.200 власотиначких устаника (којима је и муниција понестала) те их разбију и потисну све до изнад села Орашја, до Врапчег рида.

„У овој борби од власотиначких устаника погине 49 бораца, а исто толико задобије по неку рану или лакшу озледу“. Турци гневни и дрски у своме бесу посеку главе палим борцима па их однесу у Грделицу и њиме оките тзв. Стални моста на Морави пред Али-агиним ханом.“

Битка за Грделицу и Грделичку клисуру настављала се све до почетка јануара, најзад окончана је у корист Срба.

Козаре је са читавом околином најзад доживело ослобођење 9. 1. 1878. и то равно после 424 године тешког робовања, рачунајући да је овај крај потпао под турску власт падом Николе Скобаљића 1454. године.

Даља судбина села Казара везана је за судбину ондашње кнежевине Србије. Синови села Козара учествовали су у готово свим ратовима — на Сливници, Куманову, Овчем пољу, Битољу и Брегалници, као и првом и другом светском рату.

У време народне револуције Козаре је од првога дана такође дало свој допринос.

Године 1941. група бораца из околних села прикупила се у Козару и ту привремено сместила свој штаб и штампарски материјал.

Први летак — позив на устанак написан је у Козару. (Писао га је првоборац

Драгољуб Петковић Столе). Но, одмах после тога штампарија је пребачена у Ковачеву Бару јер је Козаре било угрожено од непријатеља.

Приликом акције у којој је разоружана грделичка фабричка стража, одређени борци пошли су из Грделице преко Козара и извршили задатак. Међу њима био је и Козарчанин Чедомир Станојевић Мука.

Исто тако, у нападу на Власотинце, по налогу штаба Кукавичког партизанског одреда, било је учесника и из Козара (Светислав Стојановић Мицко, Чедомир Станојевић Мука и др.)

Бораца из овог села било је и у Кукавичком и у Бабичком партизанском одреду. Касније, ситуација је наметала и друге напоре који су од стране Козарчана у могућим ондашњим условима чинjeni.

После ослобођења, септембра 1944. године, и Козаре је наставило свој животни ход у новим социјалистичким условима.

БЕЛЕШКЕ, ОБЈАШЊЕЊА, ҚАЗИВАЊА ЦИТАТИ

¹⁾ Пут Грделица — Власотинце дугачак је 11 км, а простор између ова два места испуњен је читавим низом насеља међу којима је Козаре једно од најинтересантнијих. На једном простору, готово у правој линији, поређана су насеља: Тупаловце, Козаре, Кукавица, Орашје — сва с јужне стране, а са источне су: Дедине Бара, Велика Сејаница, Ковачева Бара и Дадинце, док са севера: Ладовица, Прилепац, Гложане и Багуловице (Батловце).

Преко Козара водио је пут из Грделице и Грделичке клисуре у правцу Пирота (познато под именом Пиротски пут).

Овај пут водио је долином реке. Иначе, са дањином пут, пут преко Козарачког рида, новијег је датума — грађен је после ослобођења овог краја од Турака и то тек 1884. године.

Старим путем пролазили су бројни каравани и дносили између осталог со, шећер, кафу, пиринач и др. Грделички ханови били су главно одмориште тих каравана. (Види **Добривоје С. Ранчић**: „Друмски ханови Грделице и Грделичке клисуре“, Лесковачки зборник, I 1961, стр. 17, и **Д-р Јован Ф. Трифуноски**: „Грделичка клисура“, Библиотека народног музеја у Лесковцу, 1964, стр. 161). Један корак овог пута изнад села Козара издавају се за Власотинце, а други је настављао правац кретања долином реке узводно до села Рупља. Од Рупља се један крак одвајао за село Брод (у долини реке Власине), а други продужавао даље узводно у правцу Црне Траве.

²⁾ Рупљанско-козарачка река извире из шумовитих падина планине Чемерника и то из Валмишке шуме, изнад села Млачишта и Бајинца. Своје корито ова планинска река усекла је пристругавши громадне трупине Малог Чемерника (1607 метара надморске висине) с једне и Големог равништа са плавом грамадом (1500 метара) с друге стране.

Река даље тече правцем југ — северозапад све до подножја чемерничког виса Острозуба и Јастрепца а одатле савија у полуокругу кроз село Козаре на запад и југозапад па се на конци улива у самој Грделици у Јужну Мраву.

Ова река дугачка је 33,800 метара, а површина поређаја јој је 116,600 km² („Свезнање“, стр. 1935).

У њојњем свом сливу и току позната је под именом Рупљанка (Рупска) река, а у доњем под именом Козарачка, ређе (Козарска) река.

Пад ове реке искоришћен је за покретање великог броја воденица почев од извора па до самог ушћа. Својевремено коришћен је за покретање две гајтанаре — у Козару од 1890—96. године и у Грделици од 1894. Исто тако водена снага ове реке коришћена је и за покретање двеју фабрика у Козару и Грделици.

У кориту ове реке, дуж читавог тока, у сваком пријечном насељу, подигнута је по која воденица за потребе села и околине. (У многим воденицима села Козара млели су своја жита — мливо — и људи из удаљенијих села лесковачког поља).

У Грделици постоје четири воденице. (На месту једне, познате под именом Дервенка, подигнута је садашња текстилна индустрија — ТИГ. У Тупаловцу постоје две; у Козару осам; у Дадинцу три; у Градишту две; у Рупљу три; и у Бајинцу, на самом ушћу — једна).

Река противе кроз изванредно леп и природно раскошан предео. Пробија се кроз шуму, кроз кањонске усеке и крупно речно камење, прелази преко масивних камених плоча стеновитог корита и пада у камене казане у којима се праћају хитре пастрмке. Протиче и кроз примитивне уставе и воденичке јазеве, али и кроз светле, зелене лугове у којима мирије цвећа и цвркнут птица дочарава крајњи врхунац природне романтике и идиле.

Вода ове реке максимално је коришћена од извора до ушћа и то не само за потребе њених насеља, већ и за насеља непосредне њене околине — као што су: Кукавица, Орашје, Ладовица и др.

Поред свега ваља напоменути и изванредан квалитет воде погодне за израду, обраду и додаду текстила, чија се мекоћа рачуна трећа у Европи. (Прва је у Немачкој, а друга у Вучју — трећа у Козару, 3,5 степена).

³⁾ Остаци материјалне и духовне културе прошлости села Козара, указују да је и у далекој прошлости овога краја на месту садашњег насеља Козара било становништво. Међу њима из групе најстаријих у првом реду спадају остаци „латинског гробишта“, стари зидине у прудини реке, као и камени темељи, некадашње богомоље, на којима је подигнут храм посвећен Св. Николи — летњем и Светој Богородици. Поред тога и многи други остаци некадашње материјалне, а са њом разуме се и духовне културе у непосредној близини (Градац у Тупалевцу са остацима „латинске“ цркве; Градиште — латински град и у селу Градишту и другде) такође говоре о постојању насеља у овом крају и то у времену много раније пре — Словена и Срба.

Овој тврђни могла би послужити као доказ више и народна предања која у виду легенде говори о неком старом становништву „латинског“ порекла.

За суседну област Власину Риста Т. Николић у познатој својој етнографској и антропогеографској расправи „Крајиште и Власина“ — Б-д, 1912. године, на страни 155, као и на 163. до 183. говори о погибији народа и о истребљењу мушкарца. Како је реч и о насељима горњег тока Рупљанско-козарачке реке, то се несумњиво мо-

же односити и на насеље средњег, па и доњег тока пomenute реке, дакле — и на село Козаре.

Овакав закључак изводи и д-р **Јован Ф. Трифуноски** у својој антропогеографској расправи „Грделичка клисура“, Лесковац 1964.

4) Уништавање трагова својих претходника вршено је и у новијој прошлости у времену миграционих померања нашег народа. Приликом засељавања породице Ђирковић првих година марљиво су чишћене и раскрчаване неке напуштене парцеле од старих зидина бивших кућа да се не би имало некаквих евентуалних неприлика што се, ето, заузелу нечије, туђе земљиште. (Податак Лазара Ђирковића, учитеља родом из села Козара).

Поред овога и прикривање правог имена придошлица, као и мењање презимена, представљају га, несумњиво, вид делимичног уништавања трагова.

5) Једна група лесковачких трговаца — претпредаваца гајтана и бурме по хановима Грделичке клисуре, као усталом и по осталим местима Јужне Србије, после затварања бугарско-српске границе, подизања царинске таксе на увоз гајтана и сличних артикала као и др. потешкоћа у времену првих година после ослобођења овог краја од Турака натерана је да се удружи и застанију гајтанару у селу Стројковцу 1884. године. (Ова гајтанара је након пет година, 1889, пребачена у село Вучје и ту временом прерасла у данашњу текстилну фабрику).

Друга група лесковачких трговаца, бојкотована и спутавана од прве групе, пошла је и сама њиховим стопама и засновала сличну гајтанару у селу Козару 1890. године и отпочела рад под сличним околностима.

Из ове групе трговаца и са стеченим капиталом у селу Козару 1893. године купује у Грделици воденицу и заснива нову гајтанару на чијем се месту (као и у Вучју) у току времена развијала моћна индустрија, сада позната под називом ТИГ.

6) Из Моравско-вардарске удолине водио је тзв. Пиротски пут преко села Козара, и даље, преко Власотинца, Своја, Боњинца, Бабушнице и Пирота избијао на познати Цариградски пут и тиме био стална веза између Солунског пута кроз Моравско-вардарску удолину и Цариградског, кроз Нишавско-маричку.

У времену турске владавине и овим путем су се кретали бројни кириџије и носили робу којом су успут преко трговаца снабдевали становнике овога краја.

Потребно је напоменути да је овај пут од засека Мало Козаре ишао долином реке узводно, пролазио кроз Гоњу Махалу (Старо Козаре) и извијао у Црквену махалу, па једатле преко Козарачко-Дадиначког рида силазио у Власотинце и даље водио у правцу Пирота.

Садашњи пут је новијег датума; грађен је после ослобођења од Турака од 1878. до 1882/84. године.

Поред овог караванског пута преко Козара су водили и бочни путеви.

Један је долином пomenute Рупљанско-козарачке реке — спајао узводно од Козара и читав низ насеља (Дадинце, Градиште, Ново Село, Рупље, Црну Траву, Власину, Божицу, Босиљград и водио даље у правцу Љустендила у Бугарској.

Други је гребеном и странама планине Јас-трепца везивао буковачка (планинска) насеља (Лопушњу — Доњу и Горњу, Бистрицу, Добро Поље и др.).

Трећи је ишао билом чемерничких огранака, повезивао Ковачеву Бару, Велику Сејаницу, Дедину Бару, Виље Коло, Боњеву Чуку, Личин Дол, Крпејце, као и село Предејане; одакле један крак слизи у долину Мораве у Грделичку клисуру (где је сада варошица Предејане), а други иде у правцу истока преко планине Качара и повезује села Рупље, Бајинце и др.

Од Предејана пут се наставља уз долину Мораве (дакле, из Грделичке клисуре) у правцу истока преко села Млачишта и Црне Траве, те се и с те стране повезивало с познатим кириџијским путем који је од Владичиног Хана и Сурдулице избијао на власинску површ па лево водио према Црној Трави а десно према Бугарској.

7) Статистички подаци из 1951. године — Скупштина општине Грделица.

8) Први текстилни радници козарачке гајтана-ре и фабрике вунених тканина у Козару били су Милан Станојевић из села Козара и Јорѓајиће Анђелковић из села Дадинца.

9) Сви ови орографско-топографски објекти обележени су и у карти секције Лесковац — Врање.

10) Казивање о засељавању Козарчана па реону садашњег села Козара испрелетано је стварним и легендарним мотивима. Гэтово свака породица зна да исприча по нешто о себи; често пута и врло оскудно, или увек толико, колико је довољно да се дочарају тешке прилике времена у коме се живело.

11) Трећи брат породице Ђирковић заселио се негде у „преко“, променио име и тиме утрово сваки траг.

Године 1912. дошао је до дирљивог сусрета између извесних чланова породице Ђирковића из Козара, и Ђирковића из села Магарева у Македонији. Иницијатива је била од стране Ђирковића из Магарева. Састанак се одржао у Лесковцу.

По предању с колена на колено преношена је повест да су се њихови рођаци заселили и да живе у селу Козару код Лесковца и негде у „Преку“ — преко Саве и Дунава. На састанку вођен је разговор о животу и раду породица како оне у старом завичају, тако исто и оних у новом, у селу Козару.

Распитивало се и о прецима и претресао читав родослов. Констатовано је да и једни и други имају исто крсно име — сви славе своју стару славу — Ваведење.

Породица Ђирковић у Козару сада броји 22 куће, у Грделици једну, у Загребу такође једчу; а у Магареву четири. Претпоставља се да је негде у Банату из овога рода и породица најстаријег брата који је свакако својевремено променио презиме и тиме изгубио траг.

Поред овог броја Ђирковаца у селу Козару има шест кућа под другим презименима — Пегровићи, Стојиљковићи, Костићи, Ђокићи, Митићи и Цекићи.

До промене презимена долазило је путем „призећивања“. (Случај пјеродице Ђокића и других). По мушки линији Ђокићи потичу из Велике Сејанице. Син старог Ђирковића Стојана Илија имао је сина Стојадина који је после женidбе умро. Илија, немајући друге синове до води из Сејанице Милана Ђокића за своју снаху. Милан у новом браку добија сина Милутина, а овај Срећка, Виду, Томислава. Сви су задржали своје породично име (презиме) Ђокић, али су све друго попримили од породице Ђирковић те заједно с њима чине јединствени род. (Казивање

Лазе Ђирковића, учитеља, Илије Ђирковића, земљорадника и Спире Ђирковића, виноградара).

¹²⁾ Ово померање је извршено из разлога што су куће биле и сувише близу крста, а уз то и место је било „затврено“, (Казивање Џаке Ђирковића 1935. године, старог 95 година).

¹³⁾ Психофизичке и етнопсихичке особине становника лесковачког индустријског басена (рад у рукопису Д. С. Ранчића, писан 1959. поводом 75-годишњице текстилне индустрије лесковачког индустријског басена).

¹⁴⁾ Постоје једно купопродајни уговори и старе тапије које су Срби добијали од Турака за појединачна и заједничка имања после 1878. године чија су својина биле воденице углавном у 19. веку.

Средином 19. века познати писац Ј. Хан, аустријски конзуљ у Београду, на пропутовању од Београда до Солуна не спомиње село Козаре иако је сасвим извесно да је насеље постојало.

¹⁵⁾ Турцима је било пенижење да раде у воденицима и буду воденичари. Више су волели да беспосличе и седе на чардацима са бројаницима у рукама, но да се прихвате посла ове врсте.

У овоме селу није ни било Турака на другим радним местима. Једино је у Новом Селу у долини ове исте реке (десетак километара узвидно) било тзв. „господарлука“ (види С. Димитријевић, „Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, 1951).“

Село Козаре је за све време робовања под Турцима водило упорну борбу у циљу онемогућавања засељавања турских породица на овом атару. Оно је због тога у времену турске владавине више комуницирало са Власотинцем и Гределицом (у чијем је сада саставу општине). Власотинце је било углавном без Турака, док је Гределица била препуна и била је чифчијско село (С. Д., Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају 1951.)

У Гределици су чак и виђенији људи — Турци имали својих имања и подизали себи ханове (види Д. С. Ранчић, „Друмски ханови Гределице и Гределичке клисуре“, „Лесковачки зборник“, I 1961). Многи су се Турци са становом у Гределици, у Дервену отимали да у Козару подигну или приграбе већ постојећу воденицу (Казивање Благоја Јанковића из Тупаловца 1940. године).

Експлоатацијом гвоздене руде у 18. и 19. веку у Новом Селу, Рупљу и Црној Трави, њихова моћ је расла и у том периоду била на врхунцу.

¹⁶⁾ Откупљена воденица у Старом Козару, позната је у народу под именом Стара мумџијска воденица, а ова, друга, Нова мумџијска воденица. Године 1890. при старој воденици на месту једног воденичног витла инсталirана је гајтана — друга урезу лесковачком, а прва у општини гределичкој.

Нова воденица пак продата је једној групи људи из села Орашја, а ови су је након двадесетак година продали Власотинчанима у чијем је власништву задржана све до данашњих дана. (Податке пружио Милан Стојановић Кајса 1949. године).

¹⁷⁾ Црквена воденица једним малим делом и сада постоји поред козарачке цркве. Иначе, ова воденица има своју дугачку и богату историју.

По легенди подигнута је пре свих козарачких воденица од стране калуђера и попова козарачке цркве. Да ли је то истина не зна се тачно, али се поуздано зна да је ту исту воденицу крајем 18. века, од цркве закупио ковач Илија

Петра Петровића Стрела родом из села Градишића и на месту воденице подигао самоков у коме је прерађивао грубо изливено гвожђе по новоселским и рупљанским вигњевима.

Године 1805. Стрела се пред турским терором склања у Карађорђеву Србију и тамо, на Делиградском шанцу постаје командант бећара. Турци у Козару разоре Стрелин самоков и ново обнове воденицу. Но, после скоро 100 г. (1905) Јосиф Јовановић и Густав Хубач закупљују воденицу поново од цркве и подигну фабрику вунених тканина и плетива. После другог светског рата фабрика се расформира, а на воденицију вади подиже сеоска електрична централа. Ускрпо, потом, простирије бивше фабрике адаптирају се за винарски подрум Гределичке земљорадничке задруге за козарачко и дадиначко виногорје који и сада постоји. (Казивање Јована Ђирковића, 1945. године).

¹⁸⁾ Године 1911. Димитрије Туцовић је у својству новинара, посетио фабрике у Лесковцу и у околини. Том приликом покушао је да разгледа фабрику у Гределици, али му власници нису дозволили. После тога отишао је у Козаре где је био боље среће.

О фабрици у Козару Туцовић пише следеће:

„До Гределице, један сат вожње налази се село Козаре, у кome је фабрика предива са 80 радника — осим неколико одраслих људи, све сама женска деца, из села од осам, девет и десет година; затим од месец до дванаест, ретко ко је до четрнаест година. Фабрика ради по признању самога сопственика, од 5 ујутру до 7 увече. Ову другу фабрику разгледали смо и не треба да понављамо оно што сам о Нишу и Лесковцу рекао. Разлика је само у томе што је овде натраност машине према пространству зграде достигла највећи степен. У толико је већа опасност од несреће.“ („Радничке новине“, септембар 1921. године).

После ове посете у фабрици у Козару, средином септембра 1911. године избио је штрајк и трајао је два дана. Два дана трајао је штрајк 1921. године.

Захтеви штрајкача односили су се на скраћење радног времена, побољшање услова рада и повећање надница. Изасланик штрајкача био је Ђорђе Ђирковић из села Козара чије су услове власници фабрике прихватили. Радно време сведено је на 12 часова, а недељом се више није радило. За доручак је установљена пауза од пола сата, док су за ручак радници добили сат времена. Поред тога, власници су се обавезали да побољшају услове хигијенско-техничког рада. Резултат преговора одмах су на општем скупу саопштени свим радницима. Тако се може рећи да је ово била прва конференција радника ове фабрике — одржана септембра 1911. године.

Други штрајк радника ове фабрике организован је стицајем прилика, десет година после првог — септембра 1921. године.

На челу шрајка нашао се Владимира Стојковић, родом из села Ковачеве Баре, сада пензионер. Штрајкачи су носили црвену заставу и били јединствени у захтевима: смањење радног времена, повишење надница, човечније поступање са радницима, као и опште побољшање услова живота и рада.

Захтеви радника и овога пута су били прихваћени. Застава, коју су радници сачували, предата је 1941. године устаницима из Ковачеве Баре у присуству Косте Стаменковића. Тако су радници и симболично обележили наставак борбе за коначно ослобођење од стега капитализма.

Сачувана су у живом сећању и имена најистакнутијих радника — учесника другог успелог

штрајка у Козару: Петар Поповић, Ђорђе Ђирковић, Милан Стојановић Кајса, Јорѓа Анђелковић Гађа, Стојан Стефановић, Никола Ђирковић, Добривоје Тодоровић, Благоје Ђокић, Милivoје Прокоповић, Јордан Коцић, Стојадин Илић, Љубомир Ђирковић, Благоје Јовић, Стојан Стојановић, Јордан Стојановић, Владимир Стојковић и др.

¹⁹⁾ Добривоје С. Ранчић: Школе манастирског метода Грделице и њене околине, Лесковачки зборник, III, 1963).

²⁰⁾ По казивању стarih Ђирковића овај религиозно-обредни обичај установила је фамилија Ђирковић, јер је празник познат под именом: Ђирковска богојодница — Чињеница да црква у Козару слави више празника (Светог Николу, Ваведење, Младенце, Водице, Богородицу и др.) указује на врло честа етничка пражњења и мигрирања становника овог села и краја. Даље, у вези са овим обичајима и црквом легенда о цркви у селу Козару, између остalog, каже и следеће: „Најстарији људи овога села желели су и више пута покушавали да цркву подигну на истакнутом, видном и чистом месту одакле би се „видело на далеко“. Али, све је било узлуд. Нијако је нису могли да изграде; јер што год су у току дана подизали, нека невидљива сила је у току ноћи рушила!

„Изабрано место на риду остајало је без грађевине која би га преславила. Но, у међувремену стари сеоски чобанин — чувар коза, козар — открио је на планишту темеље старе цркве и гвоздени крст, што је одјекнуло у насељу и околини као гром из ведра неба.

...Двоумљења даље није могло бити. Све је протумачено као предсказивање, а то је било довољно да се својски прионе раду и подигне црква, а цело село прозове по проналазачима — Козаре. (Легенду испричао Милан Стојановић Кајса, родом из села Козара, 1947. године).

²¹⁾ У породици „Пауњаџи“ говоре да је њихов пра-пра-дед имао виноград у који се је могло ући само по одобрењу — јер је било „лоше“ да се сваки час „трчка“ у виноград. Ова кратка и шкрта традиционална повест о винограду указује на далеку прошлост када је и у овом насељу било винограда. Многа „лојзишта“ као и ту и тамо у винограду по неки запуштени крачак „лојза“ говори о древности винове лозе и у овом насељу и читавом крају. (Казивање Пауњаџица В. Илића — 1946. године).

²²⁾ Вејислав Т. Цакић: „Винова лоза на рејону власотиначког виногорја“ — рад у рукопису писан 1954. године за државни испит.

²³⁾ Остаци на потесу Градац Тупаловски — низводно од села; локалитет Градиште — узводно од села, као и неиспитана места код цркве, Старог Села и сеоског гробља, која поседују и указују на трагове и остатке праисторијског живота у овом кутку наше земље нису једини остаци старија садашњег села Козара.

²⁴⁾ Оскудна прича спомиње пожртвованост Карамана и Кандикапа (чуvenih овчарских паса) у одбрани стада — коза и оваца — од дивљих сверова и пљачкаша. Али, да ли се ради о староседеоцима или неким другим?!?

²⁵⁾ По предању и казивању стarih људи (Спире Ђирковића, Јована Ђирковића, Милана Станојевића и др.) у селу Козару је у црквеној порти Станко Антоновић, бојаџија, ујчи устанка Јужног поморавља 1841. године одржао један пјултјани договор са повериљивим и истакнутим људима села ради утврђивања плана устаничке акције. (Казивање старије Цаке Ђирковић, који је 1935. године имао 95 година).

Цека Ђирковић, по казивању његове мајке родио се 1841. године у збегу, у Мужану, граничном шумовитом брду села Козара.

ЛИТЕРАТУРА И ДРУГИ ИЗВОРИ

(При писању ове мале монографије села Козара служио сам се највише материјалима прикупљеним на лицу места. Казивања стarih људи и непосредно испитивање и проматрање били су ми основ рада. Поред тога, од велике су користи и ниже цитирана дела, која, иако узгред, ипак довољно спомињу и тиме делимично обрађују и осветљавају ово интересантно насеље. Но, изостала су и остала неископирана купо-предајна документа — која су несумњиво и бројна и интересантна — писана у времену срећивана имовинских односа простирилих аграрном реформом после ослобођења од Турaka 1878. године). Дела у којима се спомиње село Козаре:

1. Д-р М. Перовић: Лесковац трговачки и индустријски град — 1954. године;

2. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија — Београд, 1884.;

3. Д. С. Ранчић: Друмски ханови Грделице и Грделичке клисуре — Лесковачки зборник I 1961. године;

4. Д. Трајковић: У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу — 1940. године;

5. С. Станојевић: Народна енциклопедија — књига 1.;

6. Т. Р. Ђорђевић: Белешка о Власотинцу — Дело, 1897.;

7. М. Ђ. Милићевић: Зимње вечери — 1878. године;

— 8. Летопис школе у селу Козару — 1938.;

9. Д-р С. Димитријевић: Стреља — 1954. године;

10. Д. Туцовић: Радничке новине, 1911. године;

11. Споменица поводом 50-годишњице ослобођења Лесковца, 1927. године;

12. Д. М. Трајковић: Покрети за ослобођење 1928. год.;

13. Д. С. Ранчић: Школе манастирског метода Грделице и њене околине — Лесковачки зборник III, 1963. године;

14. Д-р Ј. Трифуновић: Грделичка клисуре (Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 1964. године);

15. Д. С. Ранчић: Психофизичке и етнопсихичке особине становника лесковачког индустријског басена (Рад у рукопису поводом 75-годишњице лесковачке текстилне индустрије, 1959. године);

16. Д-р Ј. Трифуновић: Грделица 1957. године;

17. Д. С. Ранчић: Грделичка брда у времену револуције, (Рад у рукопису — архив Савеза бораца среза Лесковац, 1960. год.);

18. **Д. С. Ранчић:** Насеља и порекло становника Грделице и њене околине (Рукописна грађа, архив Нар. музеја у Лесковцу);
19. **Р. Т. Николић:** Крајиште и Власина, 1912. године;
20. **Д. С. Ранчић:** Мој завичај (Научно-истраживачки рад у рукопису — 1960. године);
21. **Д-р С. Димитријевић:** Градска привреда старог Лесковца, (Подаци о фабрикама), Библиотека Нар. музеја, 1952. године;
22. **Д. С. Ранчић:** Пуче пушка из Густи ораси!... — Историјски позоришни комад —

Рукописна грађа, Архив Савеза бораца, Лесковац.

23. **Д-р М. Гарашанин и Веља Ивановић:** Праистрија лесковачког краја, 1958. године;
24. Енциклопедија „Свезнање“, 1953.

25. Казивања старих Козарчана (Спира Ђирковић, Милутин Ђокић, Душан Прокоповић, Јован Ђирковић, Милан Станојевић, Јорѓије Анђелковић — Гаћа из села Дадинца, Војислав Илић, Владимир Стојковић из села Ковачеве Баре, Благоје Јовић, Лаза Ђирковић и други).

Неки елементи генезе власотиначких краљица

Већ је неколико пута констатовано да су наше обредне игре и песме, као остatak паганских култова и ритуала, веома добар извор за упознавање наше претхришћанске религије о којој наука прилично мало зна. Овакве обредне игре се у савременим условима брзо губе и нестају, могу се наћи само у неким деловима земље, па их зато, макар и у остатцима, треба проучити пре но што коначно нестану. Један од таквих обреда су краљице које се још нису заборавиле у неким селима лесковачког краја.

О краљицама у литератури има прилично података¹ углавном дескриптивног карактера, као и повећи број сакупљених краљичких песама. Но, то је углавном само констатација постојања са описима обреда. Није се улазило у истраживање порекла и сврхе настанка овог обичаја, утврђивања сложева у његовој генези, чиме би се најефикасније сузбило сујеверје у вези са овим обредом с једне стране, а учинио допринос проучавању наше старе религије с друге. Постојање овакве грађе, снимљене у разним крајевима наше земље у разним временским периодима, уз ону грађу која се још може наћи непосредно на извору, олакшава упоредну студију обреда и реконструкцију неких ритуала везаних за словенске паганске култове.

Приликом одабирања групе која би краљице извела на Првом југословенском фестивалу фолклора у Опатији, краљице сам имао прилике да посматрам у Дадинцима и Крушевици у тадањем власотиначком срезу, као и читав низ група из разних крајева наше земље, тако да сам упоређењем дошао до занимљивих закључака.

Краљицама се назива обредна поворка девојака која с пролећа обилази село певајући нарочите обредне песме пред сваком кућом. Свуда где је регистрова-

но њихово постојање, оне су се изводиле о Духовима, са изузетком лесковачког краја, где су се изводиле о Ђурђевдану. О томе дану, у околини Власотинца, обред изводе 10 девојака стасалих за удају. Две групе од по три певачице стану једна према другој и наизменично певају песме у којима кући или појединим члановима домаћинства желе срећу и напредак. Краљичке песме завршавају се рефреном „Ладо“ или „Љељо“. У простору између ових певачица, четири играју укрштајући се по две и две. Две од њих, барјактари, носе у рукама барјаке који су при врховима украшени зеленилом и цвећем, док је копље барјака обавијено шареним тканицама. Друге две, краљ и краљица, у руци имају марамице. У игри се барјактари укрштају међу собом а краљ и краљица међу собом. Када би се од играња умориле, оне ипак не смеју stati, већ су стално у покрету, морају да шетају, да се и облачи на небу и цео живот не би зауставили. Све су обучене у јелеке и сукње затвореније боје. У тамну се боју облаче да би и небо било тамно, тј. покривено облацима који дају кишу. При игри су пазиле да им се барјаци не сударе, пошто би то значило да ће ударити град. Зато оне, ако би их која кућа одбила да певају и играју, намерно пред том кућом удараје барјаком о барјак, како би та кућа претрпела штету од града. Исто тако, строго су пазиле да барјак не додирне земљу, већ би га при одмору спуштале на ногу, пошто се веровало да ће и у том случају ударити град. За своју игру и песму краљице добијају дарове али никако јаја, пошто се сматрало да би и у том случају ударио град.

Занимљиво је запазити да се краљице овде изводе о Ђурђевдану и да им је сврха, поред добробити, утицање на атмосферске појаве, што у другим крајевима није случај. Зато би анализа ових

момената у власотиначким крајевима, упоређена са елементима из других крајева, могла допринети пунијој реконструкцији овога прехришћанског обреда.

У науци је доказано да су многи пагански празници наставили да живе и у хришћанству, само под новим именима и под христијанизованим велом, задржавајући своју ранију паганску садржину. Према тој садржини, они су се везали за разне хришћанске празнике, често се рашчлањујући и везујући за два или више хришћанских празника. Тако, стајински празник вукова се везао за светог Мрата, Саву или Ђурђевдан. Овде такође видимо исту појаву. Док су се краљице у другим крајевима везале за Духове, у лесковачком крају су се везале за Ђурђевдан.

Пошто су назив обреда и време извођења у међусобној вези, истовремена анализа ова два елемента помоћи ће да се осветли генеза, бифуркација и даљи развој обреда. Поред назива краљице, овај се обред у Источној Србији назива и русалкама или русаљама а изводи се о Духовима. За наш су предмет од посебног интереса предања о русалијским гробљима у Источној Србији. Ова сам предања анализира на другом месту², па се овде на томе нећу задржавати. Довољно је поменути да та предања сматрају да су у русалијским гробљима сахрањиване краљице. Мотив сукоба двају обредних поворки и њихово сахрањивање ван редовних гробала — на месту погибије добро је познат мотив у нашој традицији. Већ и ова чињеница говори о паганском пореклу обичаја, пошто се у хришћанском гробљу нису могла сахрањивати лица која су изгинула вршећи пагански ритуал.

Русалке су у Словена биле водене виле. Идентификација краљице са русалкама говори сама за себе и делом разјашњава њихово порекло и карактер. По мишљењу Нидерлеа, русалке су настале од душа рано преминулих девојака и жена. Живеле су у водама и на обалама предавајући се забавама и игри а нису биле добронамерне према људима.³ Њихово постојање и важна улога у словенској религији у тренутку доласка Словена на Балкан потпуно је извесно, пошто Прокопије (VI век) изрично каже да су Словени обожавали водене нимфе. О њиховом учешћу у обредним поворкама такође има података, пошто Нидерле каже да се русалком, сем женског демона, назива и жива ученица или лутка у русалијским свечано-

стима.⁴ У Словака и у Моравској, налазе се оба назива спојена у изразу „Русални краљ“.⁵ У Русији су се такође о Духовима певале русалне песме ради добијања плодности.⁶

Старословенски празник русалија касније је пренео многе своје карактеристике на Духове или неке друге хришћанске празнике. Духови су празник који у себи носи доста паганских карактеристика из култа мртвих, што није тешко доказати материјалом из наших народних веровања везаних за овај празник. Између осталог, то доказује и двојност назива за овај празник. Например, духовска недеља се зове и „русална недеља“. Тај се назив, почев од VII века, среће у црквеним забранама паганских празника. Из једне Милићевићеве забелешке из нишког округа, види се да је народ неку стару цркву називао света Тројица — Русалија⁷ сједињујући на тај начин назив новијег хришћанског са називом старијег паганског празника. Примери су бројни и у других словенских народа. Та чињеница даје основа за закључак да су са тим паганским празником у вези и наше краљице. У прослављању празника Русалија била су сједињена три елемента: вода, плодност и култ мртвих. Сједињавање ова три елемента није чудно ако се анализирају схватања наших предака о њима. Вода је у нашој народној религији еминентно хтонски елеменат. Ако се има на уму да су у многим религијама хтонски демони у исто време и демони плодности, тада се објашњава веза и са трећим елементом. Богиња Лада, чије се име често помиње у рефренима краљичких песама, била је божанство водених токова, брака, плодности а истовремено и хтонско божанство.⁸ Словенској Лади има паралела и у хеленској религији. То је хтонска богиња Хеката, чије су пратилице, хтонски демони, исто као и русалке, настале од душа рано преминулих девојака.⁹ Вук Каракић и Мајзнер¹⁰, такође идентификују русалке са краљицама. Зато би било основно мишљење да „краљички обичаји представљају заостатак архаичних старословенских култних ритуала.“³¹

За ову нашу обредну поворку, краљице је данас уобичајени назив. У прегходном излагању је утврђено да су русалке надземаљска бића која доносе плодност. Како се краљице и русалке у нас често идентификују, мора се доћи на помисао да изједначавање светих лица са титулом владаоца у себи садржи и култ владаоца. Питањем како је дошло до култа владаоца у далекој стварни,

бавили су се многи историчари религије, па то питање није ново. Они се у главним линијама слажу да су у давнини лица која су била мионичари или врачи, била веома цењена у средини у којој су живели. Својим чаролијама или акцијама она су, наводно, контролисала природне силе, изазивала или спречавала природне појаве које су могле бити на корист људи или изазвати штету. Стога су лица за која се сматрало да могу да изазову или спрече такве појаве, уживала велики углед у својој средини, била од великог утицаја и често постала поглавице или краљеви. Спајање светих функција са владарском титулом, добро је позната појава у историји религије. Неки детаљи у нашим народним обичајима, као далеки одјек прошlosti, говоре у прилог постојања тога култа и у нас. Например, краљице се за опход припремају код „краљеве“ куће. Лазарице у околини Ниша су опход почињале од кметове куће а коледаре у Макарском приморју предводио је сеоски „кralj“. Многе од краљичких песама почињу речима „Краљу, свети краљу...“. Из ових се примера назире да је поглавар некада имао важну функцију у јавним обредима и у нас. Спајање свештеничких и владарских функција била је уобичајена пракса у старијим, па ни наши преци не би требало да буду изузетак. Још неки елементи наших краљица потврђују присуство култа владаоца у овом обреду. У неким крајевима је краљица покривала своје лице велом, пошто се сматрало да би онај ко би јој видео лице, морао одмах умрети. Ово је добро позната карактеристика владаоца — божанства.¹² На основу данашњих остатаака овога обреда у неким нашим крајевима, може се претпоставити да краљица некада није учествовала у игри. Према описима из Славоније и Подунавља, она је седела на столицици у средишту игре. Она тамо има и „дворскињу“. Столицица је могла бити каснија замена некој врсти престола. Ови су елементи (престо и титула) у обред свакако ушли касније, можда чак и у феудализму. Но, то не мења ствар. Из ове се чињенице види далека веза краљица са матријархатом. Из ње се види депосидиран положај жене владара која се, бар једном годишње, налази у ранијој узлози.

Када је већ реч о матријархату, треба констатовати да су Словенима од уласка у историју владала мушка лица, па се можемо запитати откуд женска лица са владарском титулом у овом нашем

обреду. Профирогенит је забележио традицију да су Хрвати на Балкан дошли са седам племена. Њих су предводили петоро браће и две сестре — Буга и Туга. Ово потврђује да су наши преци знали и за женске владаре. У развоју људског друштва су се старије привредне активности постепено напуштале. Земљорадња и припитомљавање животиња су бивале све значајнији у прибављању животних потреба, па се изменом привредне структуре мењају и односи у друштву. У подели рада између човека и жене, земљорадња је постала домен жене, па су и обреди који припадају земљорадничким култовима изводила женска лица. У доба матријархата се појавило и обожавање женских идола. За жене су тада биле одређене нарочите церемоније, нарочити култови, говори и тајна друштва.¹³ Жене су постала и поглавице и главари. Овакво објашњење даје ослонац за решење питања зашто су култови земљорадничког карактера припадали жени, зашто су жене вршиле ритуале, зашто су као врачи и свештеници биле од утицаја у својој средини и зашто су постала и владари. Зато се мушки, према тврђењу Милићевића „за главу“ није смело умешати у краљичку групу.¹⁴

Ипак, у групи постоји и краљ или више њих али су и то девојке и са нижом функцијом у обреду. Разлика између краља и краљице се у лесковачком крају местимично заборавила, па се играчице које представљају краља и краљицу називају „леви“ и „десни“ краљ. У животу многих народа, па и наших, десна и лева страна имају и своје култно значење. Десна се страна сматрала мушким а лева женском¹⁵, па су „десни“ и „леви“ краљ свакако некадашњи краљ и краљица.

У већини случајева, играње у обредним играма има позитиван циљ, тј. оно се изводи са сврхом да се нешто постигне. Међутим, у власотиначким краљицама се виде и извесне забране, код којих је правило да се извесна радња избегава да се не би дододио нежељени догађај. Поред сврхе стимулирања плодности и добробити у свим крајевима где се успомена на краљицу још очувала, у власотиначким краљицама извесне забране јасно указују на могућност краљица да утичу на атмосферске појаве, па би тим елементом могла да се допуни некадашња сврха извођења обреда и да се потпуније изврши његова реконструкција. Забрана се састоји у томе што се барјаци не смеју сударити ни спустити на

земљу да не би ударио град. Намерно сударање барјака је означавало могућност да се изазове град, што је у земљорадничким културама веома опасан до-гађај. Тамо где се краљице изводе о Духовима сличних забрана нема. Ђурђевдан је наследио стари пагански сточарски празник о коме се, између остalog, врше и многа гатања у вези са атмосферским појавама и стоком. Ово указује и на сточарску компоненту настанка обреда, његовим везивањем за стари сточарски празник. Зато је вероватно у овим крајевима дошло до стапања веровања везаних за краљице и Ђурђевдан.

Симболика играчких облика, са своје стране, такође може допринети разумевању генезе обреда. Мотив укрштања у игри је доминантан у краљицама овога краја. Но, поред овог мотива у другим се крајевима налази и на мотив провлачења. Оба ова мотива имају и своје значаје и корисно се допуњују помажући лупи анализе да дође до закључчака. Тако, при завршетку обреда у Подунављу, краљеви укрсте јатагане и цела група прође испод тако укрштених јатагана. У лесковачком крају јатагани су замењени марамицом, што је такође чест случај у теорији игре. Овај је мотив заступљен и у славонских краљица. Мотив провлачења у игри, према мишљењу које је усвојено у теорији игре, значи обнављање живота. Овај се мотив задржао у играма готово свих европских народа¹⁶ и игра значајну улогу у мртвачком култу, што је Сакс убедљиво документовао. Већ је истакнуто да су краљице вероватно остатак старословенског празника Русалија, који је имао многе елементе мртвачког култа. Мотив укрштања власотиначких краљица и игри такође може да нађе своје објашњење у Саксовим паралелама из целога света. Акција два пола представља акцију животне и стваралачке енергије. По Саксу, ово се може проширити на игре са мењањем места. Мајке стваратељке, животна енергија природе, телурско стварање, то је ред идеја доступан само оној половини човечанства која је оријентисана на земљорадњу. Ови појмови остају без утицаја у случајевима скупљача привреде и ловаца а нарочито рибара. Скоро сви примери игара са мењањем места долазе из чисто земљорадничких култова.¹⁷ Овакво тумачење се поклапа са изнетом тезом о припадности краљица хтонским и земљорадничким култовима.

Поред елемената који су били предмет досадашњег разматрања текстови краљичких песама недвосмислено упу-

ћују на паганско порекло овог нашег народног обичаја. У припевима који иду уз краљичке песме, изричito се помињу паганска божанства Лада и Јељо. О карактеру ова два божанства нема много података у науци. За Ладу се мисли да је била богиња плодности и хтонско божанство, док се за Јеља сматра да је био Ладин син, љубавни бог и божанство мртвих. Све ове карактеристике потпуно одговарају садржини краљица, па се као индиције на порекло пријеђују осталим доказима.

Анализа краљица је открила да је једна од компонената њихове генезе био култ мртвих у вези са плодношћу, култ владара и култ Леде и Јеља. У власотиначких краљица се види да оне могу утицати на атмосферске појаве. У старатим религијама се ова моћ такође приписивала мртвима, па их и то веже са култом мртвих, русалкама и водом. Попшто је у овим крајевима била значајна, ова их је компонента свакако везала за Ђурђевдан о коме се празнику иначе много гата у вези са временом.

НАПОМЕНЕ

1. Мил. Ј. Мајзнер, **Дубочке русаље**, Годињица Николе Чупића XXXIV, Београд 1921, 226—257; Вук Стеф. Карадић, **Српски рјечник**, код речи краљице; М. Ђ. Милићевић, **Живот Срба сељака**, Српски етнографски зборник I, Београд 1894, 126; Исти **Кнежевина Србија**, Београд 1876, 515—516, 817, 860; Павао Поповић, **Краљице**, Братство II, Београд 1888, 7—29; Владимира Николић, **Из Лужнице и Нишаве**, Српски етнографски зборник XVI, Београд 1910; 154—155; Милић Мајсторовић, **Краљице**, Гласник Етнографског музеја III, Београд 1928, 103—104; Драгутин Ђорђевић, **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави**, Српски етнографски зборник LXX, Београд 1958, 316—325; Ловрећи Јосип (и Јурић Бартол), **Оток**, Зборник за народни живот и обичаје ЈАЗУ II, Загреб 1897, 408—411; Јован Ердељановић, **О пореклу Буњеваци**, Посебна издања СКА, Филозофски и филолошки списи 19, Београд 1930, 269—271; Тихомир Остојић, **Обредне песме у Потисју**, Карадић за 1900, 115; Јубица и Даница Јанковић, **Народне игре V**, Београд 1949, 155—156; Тихомир Ђорђевић, **Кроз наше Румуне**, Београд, 1906, 25—26; итд.

2. Слободан Зечевић, **Предања о русалијским грబљима у Источној Србији**, Народно стваралаштво 3—4, Београд 1926, 235—243

3. Lubor Niederle, **Munuel de l'antuquité slave**, Paris 1926, 132

4. Lubor Niederle, **Zivot starých Slovanů**, Praha 1925, 261

5. Ибидем, 56 и 262

6. Јубица С. Јанковић, **Русалије**, Гласник Етнографског музеја XIV, Београд 1939, 29

7. М. Ђ. Милићевић, **Краљевина Србија**, Београд 1887, 121

8. Документацију за ово објавио сам у чланку **Љељеново коло**, Народно стваралашт-

во 9—10, Београд 1946, 706 и чланку **Оријас-тичке свечаности летње солстиције**, Народно стваралаштво 13—14, Београд 1965, 1053—1062

⁹. Erwin Rhode, **Psyche**, Tübingen 1921, 206, 234 i 273 (I knjiga) i 80, 407 i 411 (II knjiga).

10. Мил Ј. Мајзнер, **Дубочке русалије**

11. Владимир Јаковљевић, **Преживели ос-таци архаистичних русалијских обреда**, Етно-лошки преглед, II, Београд 1960, 15

12. И рече Господ: али нећеш моћи виде-ти лица мојега, јер не може човјек мене вид-

јети и остати жив (**Стари завјет**, II књига Мо-сијева 33 гл. 20).

¹³. Lucien Henry, **Porijeklo religije**, Zagreb 1952, 67—68

14. М. Ђ. Милићевић, **Кнежевина Србија**, 515.

15. Слободан Зечевић, **Десна и лева страна у српском народном веровању** Гласник Етно-графског музеја у Београду XXVI, Београд 1963

¹⁶. Curt Sachs, **Histoire de la danse**, Paris 1938, 92—93

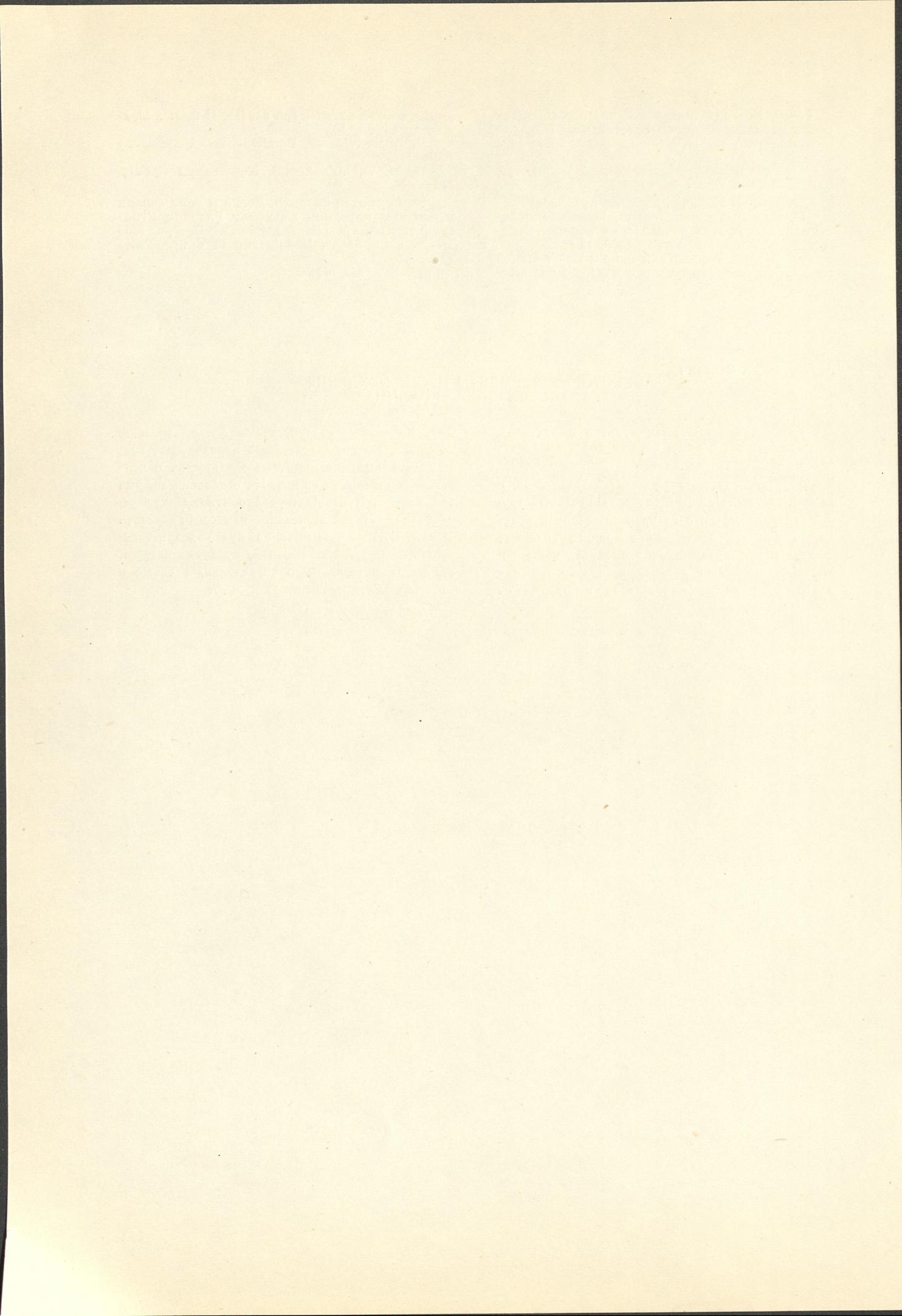
17. Ибидем, 94

Др Слободан Зечевић

НЕКОТОРЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ
ВЛАСОТИНАЧКИХ „КРАЛИЦА“

Как остаток языческих культов и ритуалов, обрядовые игры и песни служат хорошим источником для ознакомления старославянской дохристианской религии. В литературе и на местах имеется много данных об обрядовой игре называемой „КРАЛИЦЕ“, но нет сравнительных трудов, ни упоминаний о их происхождении и появлении. Так как власотинческие кралице содержат в себе много архаических элементов, может попытаться помошью анализа некоторых из них дойти до объяснения появления некоторых из

них. Название обряда, время его выполнения, одежда и реквизит, действия в обряде, дают возможность выводить известные заключения о происхождении многих из них. На основании анализа тех элементов констатировано что кралице наследовали старославянский языческий праздник „РУСАЛИИ“, указывающий на культ дохристианских божеств ЛАДЫ ЛЕЛЯ, культ правителей, на следы материального управления, а также и хтонских и земледельческих культов.

Михајло Костић
Томислав Трајковић

Печењевце

— Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља у Лесковачком поморављу

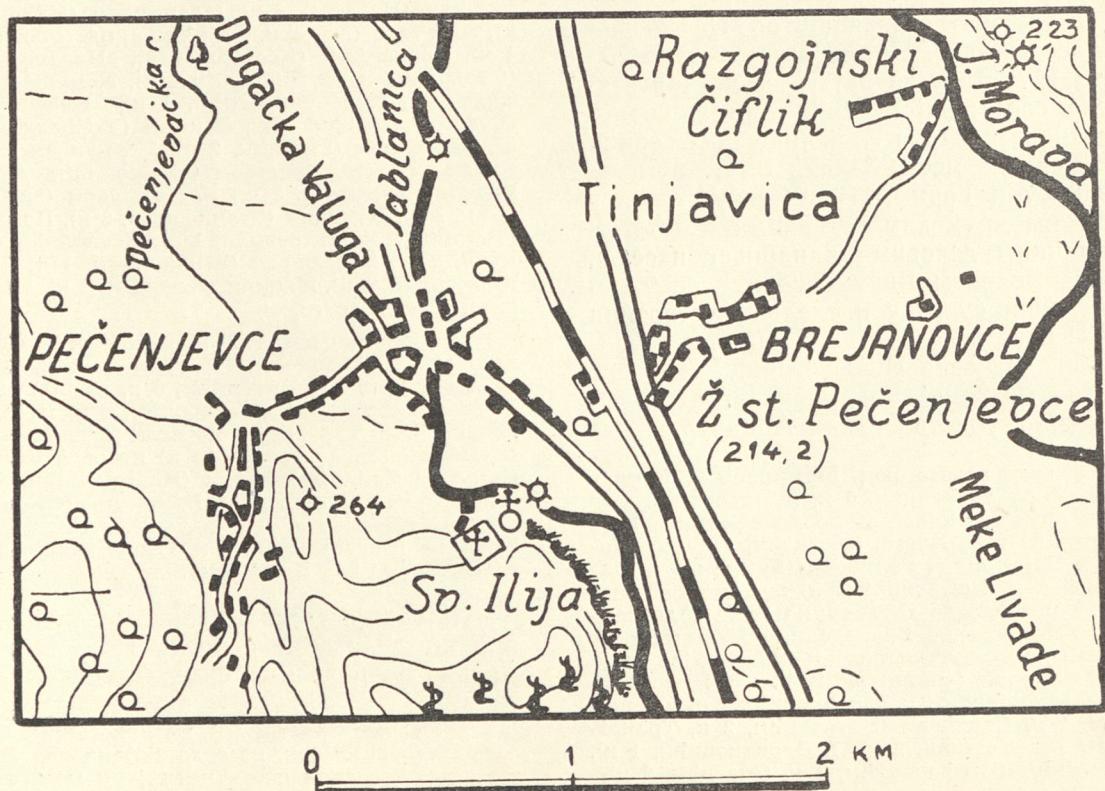
Положај

Село Печењевце лежи у крајњем јужном делу Брестовачког проширења. У овом проширењу, које чини северни део Лесковачке котлине, насеље је непосредно на излазу из Печењевачке сутеске.

Горње Печењевце, виши део насеља, је у долини Шаранице или Печењевачке реке, а нижи пољски крајеви на излазу тог водотока у дно проширења. Неки од нижих делова насеља локализовани су теменом распљоштене плавине Шаранице, док су остали на обалама реке Јабла-

нице. Претежни део пољског насеља је на левој страни Јабланице, између њеног тока и наткрилних висова Ваноса и Беле главе (300 и 264 м.). Лежећи на уздигнутом плавинском земљишту и вишеј обали Јабланице, најнижи крајеви имају релативно оцедан топографски положај. Они не страдају од поплава које су честе у најнижем делу атара.

Налазећи се умногоме на котлинској морфолошкој граници, насеље искоришћава две различите морфолошке и привредне целине: раван за ратарство а под-

брђе, сем тога, и за гајење винове лозе, испашу стоке и искоришћавање шума.

Саобраћајни положај такође је повољан. Долински део села, који се уз ток Шаранице увлачи око 1 км између Беле главе и Црвене баре (331 м) на левој страни, је на путу који води за варошицу Бојник у долини Пусте реке. Пољски крајеви насеља образовали су се на излазу бојничко-пчењевачког пута, дуж нишко-лесковачког друма и на сустицају тих комуникација. На моравско-вардарској железничкој магистрали, Пчењевце има своју железничку станицу. На дванаестом километру од Лесковаца и тридесет другом од Ниша, она је једна од двеју главних утоварно-истоварних станица општине Брестовац. Ово је насеље и у непосредној близини аутопута „Братство и јединство“. С аутопутом је везано надвожњаком код железничке станице.

Нова друмска комуникација, којом је увећан значај саобраћајно-географског положаја, усмерава данашњи развитак насеља. Ширећи се око друма Ниш — Лесковац, у правцу железничке станице, Пчењевце се територијално спаја са пољским селом Брејановцем. Тим процесом већ је створена двојна насеобинска симбиоза.

Порекло и миграциона динамика становништва

Целокупно становништво Пчењевца је досељеничко. Према времену досељавања и саставу издвајају се четири стросна слоја: најстарији, старији, новији и најновији. Први слој чине досељеници засељени на месту Зелени Вир, други на Селишту и Горњем Пчењевцу, трећи у пољским друмским крајевима и четврти у ивичним деловима данашњег насеља.

На Зеленом Виру населило се 9 рода. Они су се у последњој четвртини XVIII века доселили из Новобрдске Криве Реке од села Новог Брда. Узрок ове групне миграције био је избегавање освете због убиства неких Арнаута.

Од ових родова, род **Момирови** (Момировићи, 10 к, Ђорђевићи, 4 к, и Петровићи 2 к) броји данас 6 појасева до досељеника Боје (Мирко 65 год., Крста, Костадин, Станко, Момир и Ђоја), а род **Ракићови** (Ракићи, 5 к, Јевремићи 5 к и Видановићи 1 к) зна такође за 6 својих предака до досељеника Раке (Александар 66 год., Станко, Велко, Јанко, Иван и Рака). Остали досељенички родови најстаријег слоја су: **Филипови** (Филиповићи, 7 к, Станковићи, 7 к, Цветановићи, 3 к, Здравковићи, 3 к, и Ивковићи, 1 к) **Савићови** (Петровићи, 2 к, Трајковићи, 3 к, Тошићи, 2 к, и Здравковићи, 1 к), **Толозанци** (Стефановићи, 6 к, Спасићи, 2 к),

Живковци (Живковићи, 7 к), **Мечини** (Стаменковићи, 13 к), **Ђукавци** (Станимировићи, 7 к, Михајловићи, 1 к, и Станковићи, 1 к) и **Калинавци** (Цветковићи, 5 к, Стефановићи, 7 к).

Старије досељеничко становништво чине родови засељени на Селишту и Горњем Пчењевцу. Они су се населили у првој четвртини 19. века и чине главнину досељеничког становништва. Новији досељенички родови насељили су се у времену од 1830. до 1877. године у Доњој махали око Дугеинског хана и Средњој дуж бојничко-пчењевачког пута. Неки од њих најпре су насељени у Горњој махали одакле су прешли у пољске крајеве насеља. Извршеним испитивањима порекла становништва није могла бити утврђена матична област и место већине ових досељеника. Они су разврстани у досељенике непознатог и познатог порекла према матичној области и месту исељавања. Досељеници оба ова слоја познатог порекла су из оближњих области и места.

Досељеници непознатог порекла су: **Спасићи** (Спасићи, 5 к), **Велковчи** (Вељковићи, 6 к, Тошићи, 3 к, и Миленковићи, 5 к, **Дугеинци** (Живковићи, 7 к, Здравковићи, 15 к, Станковићи, 3 к), **Калапови** или Понини (Ђокићи, 7 к), **Шесталови** (Николићи, 8 к), **Нешини** (Митићи, 4 к, Стефановићи, 1 к, Смиљковићи, 1 к, и Николићи, 1 к), **Прдинци** (Цветановићи, 5 к, Димитријевићи, 2 к, Поповићи, 1 к), **Цакини** (Цакићи, 10 к), **Илијинци** (Цветковићи, 5 к, Јевремићи, 2 к, и Смиљковићи, 9 к), **Масковци** (Цветановићи, 6 к, Златановићи, 3 к), **Јањини** (Џекићи, 4 к), **Перчини** (Миљковићи, 2 к), **Настићови** (Настићи, 2 к), **Мазникови** (Илићи, 1 к), **Бијачови** (Коцићи, 6 к), **Роњкини** (Ристићи, 4 к), **Королеџи** (Костићи, 2 к), **Паланџарци** (Стојановићи, 4 к, Николићи, 4 к), **Коцкини** (Лазаревићи, 1 к, Станковићи, 1 к), **Ковачкини** (Станисављевићи, 3 к), **Лецини** (Ђорђевићи, 4 к), **Карајгини** (Ристићи, 2 к), **Перцунови** (Китановићи, 2 к), **Албатови** (Митровићи, 4 к), **Ристини** (Ристићи, 5 к), **Костадинови** (Павловићи, 3 к), **Цемкини** (Станковићи, 2 к), **Прикини** (Ђокићи, 2 к, Митровићи, 1 к), **Вучковићи** (Вучковићи, 3 к), **Мајтишови** (Живковићи, 1 к, Глигоријевићи, 1 к), **Мадини** (Костићи, 1 к), **Поповићи** (2 к) и други.

Досељеници познатог порекла су: **Барбешчи** (Стаменковићи, 8 к, Марковићи, 7 к, Милошевићи, 6 к, Николићи, 6 к, Перећићи, 5 к, Марјановићи, 2 к, и Станковићи, 2 к) из Барбеша. Убили Турчина па побегли у Пчењевце. **Шуманци** (Здравковићи, 10 к) из села Шумана код Лебана, **Пертаћани** (Цветановићи, 5 к) из Пертата код Лесковаца, **Бучинци** (Стојановићи, 1 к) из села Бучинца код Прокупља, **Виткови** (Здравковићи, 3 к, Станојевићи, 5 к) из Витковца код Књажевца.

Најновији досељенички слој чини становништво насељено после 1877. године. Таквих је породица свега десетак.

То су: **Цветковићи** 1 к, из Лакошиће 1937 год., **Павловићи** 1 к, из села Дејана код Владотинца. Доселили као занатлије у међуратно

добра. **Величковићи**, 1 к, из Разгојнског Чифлука у међуратно доба, **Додићи**, 1 к, од Врања, и **Соколовићи** 1 к, из села Каштавара у новој Југославији и други.

Циганско становништво Печењевца чине старији досељеници насељени пре 1877. г. непознате матичне области и места и новији насељеници досељени из Врањске Бање. Сви Цигани настањени су у Циганској махали.

Циганске породице су: **Агушови** (Агушовићи, 6 к), **Асанови** (Мутићи, 2 к), **Салкови** (Денићи, 4 к), **Меметови** (Алићи, 2 к), **Бургијаши** (Зекићи, 6 к.), **Мамутовићи**, 1 к.

Динамику миграционих кретања становништва Печењевца у најновије време, сем досељавања, карактеришу и појединачна исељавања. Њих приказују и евидентирани статистички подаци. Из тих података се види да се у међуратно доба до 1940. год. одселило 207 становника, а од 1941. до 1945. год. 52, затим од 1946. до 1952. г. 119, 1953—1957. г. 130, и од 1958. до 1961. 173 становника.¹⁾

Утицајем градске привреде и живота, исељавање становника преовлађује над досељавањем. Ова тенденција емиграционог струјања последњих година се видно изражава.

Прошлост и развигак насеља

Судећи по пореклу и стариини данашњег становништва, чији се најстарији слој насељио у потесу Зелени Вир у последњој четврти XVIII века. Печењевце је насеље новијег постанка. Међутим, бројни остаци старина и трагова претходних насеља у данашњем атару као и само име села несумњиво потврђују да је постојало и средњевековно насеље. Оно је вероватно запустело крајем XV века те се није одржао континуитет насељености.

Од значајних споменика, који су били у функционалној вези са средњевековним насељем на Селишту, у пачењевачком атару познати су: градић Добра Глава, старо црквиште и манастириште.²⁾ Ове ствари сведоче да је то насеље било значајније и заштићено истоименим утврђењем на Доброј Глави (482 м). Пронађени остаци средњевековног насеља (велике четвртасте опеке, новац и друго) указују да је оно било основано на месту старије античке насеобине.+

Т. Маретић данашње име насеља доводи у везу с именима Печенег, Печеноге која потичу од Печењега, како се звао варварски номадски народ турске крви. Печењега је у XII веку било много по Србији и по Бугарској, а у XIII веку нестаје их по мало из историје.⁴⁾ Ако би се прихватила ова претпоставка, онда би то значило да је српско средовековно насеље егзистирало у XIII и XIV веку када је добило и важнију регионалну улогу. Да је оно такву улогу могло имати, поред поменутих старија, указује и чињеница да су и нека оближња и суседна села сасвим поуздано средњевековног настанка.++

У прошлости данашњег насеља основна црта живота била је покретљивост. Оно се са **Зеленог Вира** поместило на Селиште, на положај поменутог претходног насеља, а са њега у **Старо Печењевце**. На Зеленом Виру насеље се налазило, до почетка XIX века, поред старог моравског друма. Досељенички родови који су основали насеље на Зеленом Виру и данас имају своју земљу у том појесу. Помештање са овог пољског положаја на Селиште додатило се због зулума који су Турци често чинили пролазећи друмом.+++ У залеђу данашњег села, оно је на Селишту било на вишем и скровитијем положају. Такав положај у побрђу „под бреговима и даље од пута“, имала су обично и друга данас претежно пољска села Лесковачке котлине до ос-

+ Најстарији познати траг материјалне културе нађен у близини Печењевца потиче из неолитског доба. То је једна камена секира са започетим бушењем.³⁾

++ Једно од таквих оближњих средњевековних насеља је и село Винарце. За њега тенденција испитивањима већ је доказано средњевековно порекло.⁵⁾ Међутим, сем тога о његовом пореклу постоји и један изворни документ првог реда. Наиме, у дародавној повељи књегиње Милице и синова јој Стефана и Вука 1395. године у којој се дају и потврђују добра и повластице манастиру св. Пантелејмону у св. Гори, каже се да је „Дука властелин приложи(о) село Винарци с свеми метоси и мегјами и правинами села тога“.⁶⁾ Да се у овој дародавној повељи наводи данашње село Винарци сасвим је поуздано, јер у Србији постоји само једно село са тим именом, а то је Винарце код Лесковца.⁷⁾ Међутим, и у попису средњевековних насеља Србије нема другог села истог или сличног имена.⁸⁾ Коначно, да је ова убијација тачна јасно се види и из тога што се у повељи одмах иза навода села Винарци помиње у Глобочици село „Горино“ што је данашње село Горина код Вучја у околини Лесковца.⁹⁾

+++ Стари моравски друм био је „прост наисип“ са речним шодером. Он је пре изградње нишко-лесковачког друма служио као једина комуникација између Ниша и Лесковца. Данас се делимично користи као пољски пут

лобођења од Турака.¹⁰⁾ Са те локације, на којој се налазило краће време, село се спустило на нижи долински положај речице Шаранице. Ту се образовала данашња Горња махала. Миграирање у даљим фазама развоја последица је знатнијег територијалног развитка. Тридесетих година XIX века, на друму Ниш — Лесковац, подигнут је хан око кога се доцније зачела раселица **Печењевачки Чифлук.**⁺⁺⁺ Ту се развила данашња Доња махала.

Захваљујући повољним природним и привредним условима, Печењевце је већ средином XIX века било, у овом крају знатно насеље. Цркву је добило 1844. године,¹¹⁾ а 1858. имало је 80 кућа.¹²⁾ У пучењевачкој цркви, коју је саградио мајстор зидар Андрија из Велеса,¹³⁾ за време Турака постојала је манастирска школа. У њој се овдашње и становништво околних села учило писмености из књига донетих из Србије. Ова је црква постала парохијска и за 6 околних села (Чекмин, Каштавар, Дупљане, Подримце, Брејановце и Разгојински Чифлук). Уз њу се образовало и заједничко гробље Брејановца, Печењевца и Разгојинског Чифлука.

Непосредно по ослобођењу од Турака (1877. г.) у Печењевцу је 1879. године установљена школа. Исте године Печењевце је имало 171 пореску главу.¹⁴⁾ Највише се развио пољски крај насеља. Његово ширење стоји у вези са отварањем јавних установа (општине, школе и поштанске станице) и формирањем чаршије (друмске кафане, занатске радње и трговине).

По закону о општинама и административној подели, 1. VIII 1891. године Печењевце је постало седиште општине пучењевачке. У састав ове општине ула-

зила су села: Брејановце, Дупљане, Каштавар, Печењевце, Подримце, Прибој, Разгојински Чифлук и Чекмин. У ових 8 села било је укупно 673 пореске главе. Само Печењевце имало је 230. Оно је било и седиште школске општине коју сачињавала сва општинска села. У Печењевцу је била установљена и општинска пошта, која је потпадала под државну пошту у Нишу.¹⁵⁾ Друмско-чаршијски крај се образовао већ крајем XIX века јер су се у њему насељавала одељена домаћинства из Горње махале и досељеници. Урастањем у међупростору Горње и Доње махале развила се и Средња махала. Почетком овог века насеље је добило нову школску зграду. Камен темељац, на месту старе Куле где се већ био образовао низински крај, положен је 25. VIII 1902. године, а школска зграда завршена 1903.¹⁶⁾

По попису становништва од 1910. године Печењевце је имало 209 домаћинстава (209 кућа) и 1.500 настањеног становништва, а по резултатима пописа 1921. г. 199 дома и 1.244 становника. И у времену између два светска рата, оно је било значајније насеље и средиште општине. Печењевачку општину тада су сачињавала, изузев Прибоја, сва остала села за које је Печењевце било општинско средиште и у балканском Србији. Општина је, 1921. године, имала 543 дома са 3.499 становника.¹⁷⁾ Године 1934. саобраћајне везе и приступ у насеље били су знатно побољшани изградњом гвозденог моста на Јабланици¹⁸⁾

У социјалистичкој Југославији насеље се такође знатно развило. Бројно кретање становништва и домаћинстава, као показатељ ове фазе развоја, приказују упоредни резултати три последња пописа.¹⁹⁾

Становништво			Домаћинства		
Број становника		Индекс	Број домаћинстава		Прос. станов. на 100 домаћ.
1948	1953	1961	1953	1961	1948
			1948	1948	1953
1846	1981	2236	107,3	115,7	107,8
			317	383	477
			582	517	448

У овој најновијој фази насеље се територијално знатно развило, поглавито у средишном и друмском делу. Међутим, број чланова сеоских домаћинстава опао је због одсељавања. Ипак, с обзиром на савремену производњу и специјализаци-

ју, већина пучењевачких домаћинстава имају углавном довољно чланова. Трансформацијом и урбанизацијом село је из

+++ У неким селима Лесковачке котлине назив „Чифлук“, после 1877. г., означавао је сеоску раселицу.

менило и свој географски лик, поглавито у чаршијско-друмском крају.

Измене природних особина антропогеним чиниоцима и последице тих промена

У атару Печењевца доскора је постојало неколико заосталих представника врло старе шумске вегетације. То су биле остаци средњевековне природне вегетације: 3 бреста и 1 дивља крушка. Као табусано дрвеће означавало је сеоске „записе“ око којих се „обављала литија“. Један брест се налазио у потесу Зелени Вир, други на месту Дубоки пут а трећи у насељу код „Турског бунара“. Дивља крушка је била у потесу Старо лојзе.

У турско доба знатан део атара био је и под млађом шумом. Она је покривала углавном виши део атара, док је низински био умногоме под луговима. Горунова и церова шума простирила се у потесима Лаз, Пашице корије, Црвена бара, Цер, Шавариште, Бела глава, Ванос, Змијарник и другим. У кршевима шума и луговима заснована је и данашња Горња махала. О ранијој шумској вегетацији данас сведоче топоними: Пашице корије и Големи луг.

Од друге четврти XIX века, слободним заузимањем земље, настаје знатније крчење шума и лугова. У равничарском делу атара тако су постали плодни зирати. У подбрђу пак, на крчевинама створено је виногорје, на мањим, и утрински пашњаци на већим површинама. Заједничку утрину имало је Печењевце са суседним селима Брејановцем и Разгојним Чифлуком. Са почитлучавањем села, аграрни пејзаж у подбрђу је делимично изменењен. Та је трансформација извршена засађивањем бостана. Печењевачки читлук-сахибија Мехмед паша Агић имао је око 3 ха бостаништа, угравом у потесима Пашице корије и Лаза. У последњем периоду турске владавине у пољском делу атара сем пшенице и кукуруза на већим површинама озираћеног земљишта почела се гајити и конопља. Тако је у атару Печењевца природни пејзаж делимично преобраћен у културни. После 1877. године, процес трансформације пејзажа био је још интензивнији. Основне карактеристике те измене чинило је увођење америчке лозе на местима старог виногорја и турских бостаништа. У пољском делу атара на житним ораницама уведено је гајење поврћа. Оно се у новије време почело гајити и на конопљиштима јер је због производње кромпира престала да се гаји конопља.

Међутим, привођење ранијих лугова и шумско-пашњачког земљишта култури антропогеним чиниоцима изазвало је негативне последице физичкогеографских појава и процеса. Деструкција обешумљених нагибних површина узрок је познатих честих поплава и микроерозије земљишта. Због тога се морало приступити регенерацији пејзажа, као и изменам водног режима речних токова. На брду Бела глава и другим пошумљено је багремовим садницама неколико хектара. Уз то, ток Шаранице је каналисан и изведен на краћи правац.

Привођењем култури ранијег природног пејзажа, у коме је трансформација увишем делу атара извршена, као и у неким другим селима Лесковачке котлине локализованим на морфолошкој граници дна и обода,²⁰⁾ углавном кроз три фазе (шуме, утрине и пашањци, винова лоза и дуван), — највећи део атара Печењевца постао је изразито културна средина. У њој доминира данас, сем у преосталим шумским оазама и пошумљеном делу, интензивна ратарска производња.

Привредне одлике и специјализација

Формирање и структура поседовних односа. — Као и друга села Лесковачке котлине,²¹⁾ и Печењевце је почитлучено у другој четвртини XIX века. Почитлучавање је извршио на силним путем сеоски спахија.⁺ Печењевачким господаром постала је позната лесковачка имућна земљопоседничка породица Агића.²²⁾ Њен представник Мехмед паша Агић имао је у Печењевцу своју земљу, конак са привредним зградама, гумно, воденицу и пчелињак.⁺⁺ Сем у поменутим потесима, имао је своју обрадиву земљу и у пољском крају села. У потесима Лаз и Пашице корије становништво Печењевца обрађивало је његова

⁺ И данас у Печењевцу неки најстарији представници родова знају околности под којима је извршено почитлучивање. Тврди се да је сеоски спахија једном приликом позвао имућније домаћине тражећи да му дају један део њихове земље и да га признају за „господара“. Пошто су Печењевчани одбили захтев затворио их је и држао у притвору недељу дана, после чега је изнудио пристанак.

⁺⁺ Конак (Кула) са привредним зградама налазио се на месту данашњег дворишта основне школе; гумно је било на простору данашњих плацева родова Момирови и Барбешлици. Обухватило је површину око 1 ха са оградом висине 1,5 м и улазном капијом; воденица се налазила на речици Шаранице у потесу Селиште где данас има трагова. Пчелињак се одржавао на месту названом Кованлук.

бостаништа кулуком, док се житна ораница површине 2 ха радила исполицом. Ову ораницу узимали су на погодбу рођови Савићеви и Момирови „један део господару а два њима“. Због таквог односа ова њива се звала „Ренда“. Исти аграрни однос постојао је и у Винарцу,²³⁾ а вероватно и у неким другим селима лесковачког краја, где се њиве са којих се давала „трећина“ зову „трећарке“. Поред бостана и ораница паша Агић је поседовао у атару Печењевца и веће комплексе шума и утрина. Ове привредне површине од 22 ха биле су у потесима Лаз, Пашиће корије и Змијарник. Сем царског десетка Печењевце је са очитлучене земље плаћало свом читлук сахибији „деветак“ („господарлук“). Он се давао од свих главних производа: пшенице, кукуруза, пасуља, грожђа, копнога и другог. Чифчије су биле обавезне да данак у натури пренесу на господарево гувно и да на њему раде за време вршидбе, љупења кукуруза и другог. Своја мулка имања паша Агић имао је и у атару Чекмина и Каштавара. У првом селу његове оранице налазиле су се и у потесима карактеристичних имена: Трошевине и Параспур.²⁴⁾ По Ф. Каницу и већина домаћинстава свих околних села, која су деведесетих година прошлог века, образовала пчењевачку општину и имала 3380 душа у 435 кућа, била је обавезна да плаћа данак господару паша Агићу.²⁵⁾

За време српско-турског рата 1877. године читлук-сахибија паша Агић је побегао са осталим Турцима. Он је узео из Печењевца и околних села „до 200 волова за подвоз и бекство у Турску“. Они су стоку и кола у Турској задржали, а људи су се преко планина једва вратили својим кућама, док су неки настрадали²⁶⁾. По ослобођењу (1877. г.) Печењевчани су покушавали да откупе имања паше Агића који је своја земљишна права уступио у Печењевцу за 7000, северном Чекмину за 3200, јужном Каштавару (за 11 кућа) за 400 дуката под погодбом да општина његовом заступнику тај износ исплати са интересом за 20 година. Два одређена рока била су тачно исплаћена, а потом је престало отплаћивање дуга и држава је место тога дала право откупа пољопривредних производа. Свој конак паша Агић је 1878. год. продавао Печењевчанима за 630 дуката.²⁷⁾ Откупљивање његове имовине извршено је углавном аграрним дугом. Међу првима у Печењевцу аграрни дуг је отплатио Трајко Живковић. Он је добио тапију оверену од суда среза лес-

квачког 29. априла 1893. године.²⁸⁾ Према оним домаћинствима, која свој аграрни дуг нису могла редовно отплаћивати, примењивање су и присилне мере. Ради тога неким домаћинствима је продата земља и друга имовина.

Непосредно иза 1877. године извршена је деоба сеоске шуме и утрине на приватне поседе („пашалуке“). Деоба се вршила по начелу 1 ха на једну пореску главу. Ипак шумско-пашњачки део атара правно је прешао у приватну својину тек 1919. године. Отада се почела плаћати и пореза. Интересантно је напоменути да су се и границе пчењевачког атара мењале у прошлости јер нису биле јасно установљене. Тако је, нпр., потес Змијарник који је у турско доба био у чекминском припао пчењевачком атару. Дефинитивне границе атара установљене су тек 1910. године. Деведесетих година XIX века завршено је регулисање имовинских прилика и интензивно распадање крвних задруга. Тиме су биле углавном постављене основе поседовних односа.²⁹⁾

У међуратно доба са јачим раслојавањем села вршило се уситњавање поседа чиме је оформљен данашњи поседовни поредак. Његова структура је следећа: беземљаша 119, до 0,05 ха 2, од 0,06 до 0,50 ха 21, од 5,51 до 1 ха 48, од 1 до 2 ха 95, од 2 до 3 ха 82, од 3 до 5 ха 86, од 5 до 8 ха 21, од 8 до 10 ха 2 и од 10 до 15 ха једно домаћинство.³⁰⁾ Ови статистички подаци из 1961. године показују да је у Печењевцу главнина поседа индивидуалних производа мале и средње величине. Међутим, с обзиром на број чланова домаћинства и економску специјализацију у повртарству, — такав посед омогућује релативно висок животни стандард.

Развој и савремена економска обележја. — Крајем XVIII и у првој четвртини XIX века становништво Печењевца бавило се претежно сточарством. Оно је давало основне новчане дохотке. Извозили су се традиционални сточарски трговачки производи Јужног пеморавља: вуна, говеђе и бивоље коже и восак, а врло вероватно и коже од дивљачи (ливљих свиња, зечева, лисице, јазаваца и других)³¹⁾ јер су и у другој половини XIX века у непосредној близини Печењевца постојала богата ловишта у пространим шумама Добре Главе. На малим посвршинама земљорадничка производња углавном је подмиривала домаће потребе. По очитлучавању у другој четврти XIX века она се нешто јаче развила, али је сточарство било основно

привређивање. Стока се чувала по про-планцима („гольцима“) сеоског атара, где је свако домаћинство имало своју појату. Највише сточарских станова било је на местима Цер, Бели камен и Црвена бара. На печењевачка пасишта догонила су стоку и околна села (Брејановце, Разгојнски Чифлук, Дупљане и друга). Због тога су се ове утрине сматрале заједничком својином Пећењевца, Брејановца и Разгојнског Чифлuka. У првој половини XIX века већина пећењевачких домаћинстава гајила је око 200 грла ситне и десетак крупне стоке. Биволи су се чували углавном до првог светског рата. Пчеларством се бавио по-главито читлук сахибија Мехмед паша Агић. О његовом пчелињаку старао се род Кованџијски који је по томе добио име.

Развој ратарства стоји у вези и са читлуким аграрним режимом. Наиме, пећењевачки читлук-сахибија, да би могао убирати веће натуралне дажбине, захтевао је од својих чифчија да крче земљу и обрађују је на већим површинама. Ратарство је углавном чинила производња пшенице, кукуруза и бостана. Последњих година читлуког режима готово сав равничарски део атара био је озираћен. Већи значај добило је гајење конопље као индустријска култура. Виноградарство је имало мањи значај и било је засновано на гајењу домаће („питоме“) лозе.

И у периоду капиталистичких односа балканске Србије између 1878. и 1912. године, сточарство је било једно од основних видова привредног живота. У овој развојној фази поред ситне и крупне стоке већи значај и у Пећењевцу имао је узгој свиња. По једном домаћинству за тржиште товљено је обично 10—15 брава. Свиње су се жириле на Радан планини. Неколико домаћинстава удруживала су се и скупљала своје свиње у буљуке за жирење у планини. Са жирењем се престало 1906. године. До царинског рата Аустро-Угарске против Србије из Пећењевца железницом извозило се годишње 200 дебелих свиња од 100—130 кг и 500 мршавих.³²⁾ За извоз на тржиште гајиле су се и овце и товљени овнови. Ову ситну стоку откупљивали су у селу сточарски трговци и транспортовали за Солун.

Као у осталим селима Лесковачког поморавља, и у Пећењевцу се у овом периоду изразила привредна оријентација у производњи конопље као индустријске културе. Под њом су биле знатне површине пољског дела атара, а поглавито потеси Женски брод, Рејчева бара

и Средпоље. У њима конопља се гајила као монокултура. На плодном алувијалном земљишту уведена је на место ранијих ораница под пшеницом и кукурузом. Колико је била значајна производња конопље види се и по томе, што се и сам квалитет земљишта односно његова вредност одређивала по приносима ове културе. Конопља се гајила за израду кудеље. Њу су у селу израђивали Цигани из Винарца и Врањске Бање. Кудеља се продавала на лесковачкој пијаци. Измену аграрне производње у овом развојном периоду чинио је и престанак гајења бостана. За њу је, одласком Турака, престала тржишна потражња. На бостаништима створене су житне оранице.

Увођење савременог оруђа утицало је на даљи развој земљорадње. Прву дрљачу и неке друге алатке у Пећењевцу је применио досељеник Јосиф Марек.³³⁾ Широј употреби бољег пољопривредног оруђа видно је допринела пећењевачка земљорадничка Кредитна задруга. Основана је 1902. године. Ова задруга, коју је основало 12 чланова и која је доцније имала око 250 чланова, давала је кредите од 100 до 4000 динара и омогућавала куповину пољопривредног алата по низим ценама него у лесковачким трговинама. Она је набављала и снабдевала задругаре плуговима, косама, мотикама, срповима, маказама за резање винограда и стрижење овца и другим. Омогућавала је својим члановима да добијеним кредитом набављају животне намирнице, стоку па и земљу.

Знатна продукција жита изазвала је потребу прераде у самом месту. Крајем XIX века проширена је воденица Јосифа Марека „Скендера“ („Швабина воденица“). У њој су млела жито и више околних села. Капацитет мељаве јој је увећан 1906. године када је имала три витла. Исте године у селу је подигнута још једна воденица.³⁴⁾

На развој чаршије утицали су трговина и занатство. По X. Ракићу у пећењевачким друмским механама обављали су се и трговачки послови. „Путници су доносили колонијалне артикле: со, гас, шећер, дуван, пиринач и друго“. Пећењевце је било познато и као место „у коме је могла да се набави кудеља, а и да се прода памук, ланено влакно и неке друге индустријске прерађевине“.³⁵⁾ Положај на друму и трговинска функција чаршијског краја изазвали су и кирицилук. Тиме се бавио Трајко Дугенички који је имао поред своје механе стају са 7 пари волова. Он је као кириција одлазио у Солун и Видин. Крајем

XIX века отворене су две „шпекултивне радње“ („Шустерова“ и „Кованцијска“), а затим и једна пекара.³⁶⁾

Иако се у периоду балканске Србије привреда у Печењевцу знатно развила и постала разноврснијом, ипак новчани доноси нарочито сиромашнијих домаћинстава нису били довољни да обезбеде куповину савременијег оруђа и да омогуће отплаћивање аграрног дуга. Уз то, и развој популације захтевао је изналажење нових извора за живот. Тога ради је и становништво овог села морало да одлази у печалбу. До Балканских ратова одлазило се на печалбу у „Влашку“ (Румунију) где су Печењевчани радили као занатлије (циглари) а само неки као пољопривредни радници на „буерским“ (велепоседничким) имањима. Цигларе из Печењевца су одводили у печалбу мајстори из Пусте реке.

Интересантно је напоменути да су у замочвареном земљишту атара Печењевца поред Јужне Мораве хватане пијавице. Тиме се из овог села бавио Живко од рода Дугеинци који је био један од најпознатијих хватача пијавица. Пијавице су продаване у Лесковцу о пазарном дану по доста доброј цени. Сем за новац даване су и у трампу за различиту робу.³⁷⁾ С обзиром да је ово занимање било рас пространо и у Алексиначкој котлини, где је постојало велико хватање пијавица у „Прћиловичкој бари“,³⁸⁾ може се рећи да је пијавичарство у XIX веку било заступљено у целом северном подручју Јужног Поморавља.

У развијеном капитализму старе Југославије важније карактеристике привредног живота насеља представљало је: увођење културе кромпира за тржиште, оснивање земљорадничке Набавне задруге, пауперијација становништва и укључивање у градску привреду. И у овој фази сточарство се одржало као значајно привређивање, али је ратарство било далеко важније. За извоз на тржиште гајила се и крупна и ситна стока. По једном домаћинству чувало се и до 100 овaca и 30 коза, 15 свиња, неколико говеда и пар коња. Овнови су као и ранije товљени за извоз у Грчку. Откупљивање овaca вршили су сточарски трговци из Печењевца и села Разгојне. Козе су углавном продаване на лесковачкој пијаци. Козарство је од тридесетих година почело опадати ради заштите шума.

У ратарској производњи гајење конопље је изгубило ранији значај са увођењем кромпира. Кромпир је уведен на алувијалном песковитом земљишту на

кому се гајила и конопља. Како је производња конопље и кромпира представљала рентабилно привређивање то су се ове културе гајиле у тропољном плодореду. У томе је конопља била у првој, кромпир у другој а јечам у трећој смени. Са опадањем тржишне потражње конопље те и мањом рентабилношћу њене производње на ранијим конопљиштима на све већим површинама почeo се гајити кромпир као специјализовани пољтарски производ. Њега је као тржишну културу 1912. године први почeo да гаји Јованча Бучинац. То је био домаћи кромпир „месечар“ који се до тада производио само за домаће потребе. Остали производијачи увели су кромпир на већим површинама тек од 1920. године. Отада применом бољег семенског материјала и већом потражњом на тржишту, производња кромпира се увећавала. Печењевачки кромпир извозили су овдашњи трговци. Становништво се у овој фази развоја почело бавити и баштованством, поглавито производњом папrike и купуса. По М. Савићу Печењевце је било једно од четири села Лесковачке котлине које је тридесетих година производило за тржиште паприку и купус. Остало баштованска села била су Винаре, Крајинце и Богојевац.³⁹⁾ Иако се производња кромпира и баштованских култура знатно развила, Печењевце је имало и већу продукцију жита. Проширен капацитет месних млинова није могао да задовољи потребе за прерадом жита те су Печењевчани одлазили тридесетих година на мељаву у воденице на Слатинској реци.⁴⁰⁾ Иако су стари виногради, које је уништила филоксера око 1910. године, били обновљени виноградарство као чвртарство није имало изразитији економски значај и углавном је подмиравало домаће потребе. Године 1925. основана је земљорадничка Набавна задруга која је као и прва доста допринела унапређењу пољопривреде.

Светска криза довела је до осиромашења већег дела становништва које је било приморано да се задужује и код зеленаша. Неки од тих зајмодаваца били су из Печењевца. По Х. Ракићу у насељу је тада од 270 домова само 50 било без дугова. Ове појаве изазвале су и одлазак сељака у фабричке раднике и на допунски рад. Први радници из Печењевца запослили су се у Железничкој радионици у Нишу.⁴¹⁾ Они су свакодневно одлазили на рад и враћали се локалним возом. Сезонски допунски рад чинило је обављање пољопривредних послова. Печалба се такође одржала, али се одлазило ноглавито у Србију. Овдаш-

ње становништво у печалби радио је цигларски и дунђерски посао.

Административна и саобраћајна функција утицале су да се, и у овој фази, развија чаршијско-друмски крај. У њему је било више занатских радњи (по једна јорганџијска, поткивачка, коларска, две ковачке и три угоститељске) и трговина (једна продавница памука и текстила и три бакалнице).

У најновијој социјалистичкој фази развоја извршена је потпuna специјализација у производњи кромпира. Производња осталог поврћа изгубила је ранији значај те данас углавном служи за подмиривање домаћих потреба. Уз то, конопља као тржишна култура престала је да се гаји. Наиме, гајење кромпира истакло се као једина специјализована привредна производња. По овој производњи Печењевце је најпознатије насеље Јужног поморавља. По угледу на њега и неколико других села Лесковачког поморавља специјализовало се у гајењу кромпира. Он се гаји и на месту ранијих житних ораница због чега је становништво Печењевца купује жито за исхрану. Из истих разлога остale пољопривредне гране — сточарство, баштованство, виноградарство, воћарство и друге незнатно су заступљене и углавном подмирују домаће потребе.

Данашња пољопривредна производња у тесној је вези са делатношћу опште Земљорадничке задруге основане по ослобођењу. Она, између осталог, врши кооперацију са индивидуалним производијачима. Оријентисана је и на сопствену производњу и трговину кромпиром. Има откупни магацин већег капацитета код железничке станице. Сем из Печењевца, ова задруга откупљује кромпир и од околних села. Њену откупну сферу чине поглавито: Живково (Дупљане), Прибој, Залужње, Винаре, Брејановце, Разгојно, Разгојнски Чифлук, Грданица, Богојевац, Липовица и Чекмин. Тржишну сферу за кромпир она има и у градовима: Приштини, Скопљу, Нишу, Београду, Загребу и Љубљани.

По статистичким подацима из 1961. године у Печењевцу је од укупно 2136 становника било: 670 пољопривредника, 136 индустријских и занатских радника, 28 саобраћајног, 12 трговинског и 16 усуглавног особља, а 100 осталог. Лица са личним приходом имало је 18, док је издржаваног становништва било 1113 и неразврстаног 16.⁴²⁾ Ови подаци показују да је Печењевце изразито пољопривредно насеље, и да је вишак радне снаге укључен углавном у градску индустријску производњу Ниша и Лесковца. Да-

нашњу привредну структуру приказују и резултати пописа пољопривреде из 1960. године. Из тих података види се да од укупног броја газдинстава — 360, на њима живи 1766 становника од којих је активних пољопривредника 805, и да је ван газдинстава стално запослено 217 лица.⁴³⁾ Међутим, и ово последње становништво остварује извесне дохотке од ратарства јер производња кромпира не изискује веће ангажовање радне снаге те и оно може да обави потребне послове.

У социјалистичкој фази најразвијенијег привредног живота поред занатства у Печењевцу се развила и локална индустрија. Насеље данас има: 3 кројачке, 2 ковачке, 2 обућарске, 2 угоститељске, 2 столарске, 1 пекарску, 1 коларску, 1 вуновлачарску, 1 бојацијску, 1 албатску (поткивачку), 1 берберску и 1 крећарску радњу. Главне индустријске објекте чине Прехранбени комбинат „Тома Костић“ као погон лесковачке млинске индустрије и Предузеће за производњу прехранбених производа, зачина и кованина „Радан“, и два електрична млина. Предузеће „Радан“, у коме је упослено 30 радника и службеника, префађује и амбалажира: бибер, цимет, каранфилић, паприку, кафу, какао, чај, шећер, рогач, соду бикарбону, штирак, гриз и друго. Производи овог предузећа продају се у целој земљи. И трговина, која се углавном обавља преко Земљорадничке задруге, је значајан вид привредне делатности. Печењевце има по једну продавницу текстила, брашна, колонијално-прехранбене робе, електроматеријала, дувана, и једну гвожђару.

Специјализовано повтарство и неке карактеристике градске привреде, поглавито индустрија, чине Печењевце једним од економски најразвијенијих и најзначајнијих села Лесковачке котлине.

Привредно-географске целине

Равничарски производни рејон. У јужном делу Брестовачког проширења, на морфолошкој граници дна и обода и распложеној плавини Шаранице, Печењевце је при завршном делу истоимене сутеске. Њом се према ССЗ-у Лесковачка котлина везује са Брестовачким проширењем. Равничарски рејон атара је у дну проширења. Његов микрорељеф, у равничарском рејону пећењевачког атара нагнутог од ЈЈИ — ССЗ, чини: алувијална утолеглица Дугачка Валога у спојној наносној равни Шаранице (Печењевачке реке) и Јабланице (203 м), виши средишњи део (железничка станица Печењевце 214 м) и

двојна алувијална раван Јабланице и Јужне Мораве (Врбиште 206 м). Под Ваносом (300 м) алувијална раван Јабланице је уска на левој страни Печењевачке сутеске а шири се на њеном излазу. Ово стога што се Јабланица прибила уз источну страну Ваноса где јој је ток предиспониран раседом. Он је у Печењевачкој сутесци представљен и углавном површином („раседно огледало“) дугом преко 20 м. У равничарској рејону алувијална раван Јабланице широка је до 1 км, а њен инундациони појас око 300 метара.

У равничарском производном рејону распрострањени су алувијални типови тла. У приобалном земљишту Јабланице и Шаранице обрадиво тле чини забарени и песковити алувијум. Иза њих, правцем токова, пружа се на вишем средишњем делу дна проширења зона иловастог алувијума. Иза ње, у приобалној зони Јужне Мораве, поред поменутих типова тла заступљен је и шљунковито-песковити алувијални нанос. Месно становништво први тип земљишта назива „луке“, други „пескуша“, трећи „тињавица“. Забарени алувијум је у конкавним деловима меандара где преовлађује муљевита глина. По структури он је недовољно консолидован и јако влажан јер се стално засипа. Песковити алувијум је изван зоне инундације. Ово земљиште у основно маси чини ситан песак (60—75%) и колоидна глина. То је растресито земљиште слабе водоодржљивости. Уз примену наводњавања добре је плодности. Оно захвата највеће површине и на њему је главнина ратарских култура. Доминира у потесима: Средпоље, Честа, Гравилица, Под рид и Тапан. Иловasti алувијум састоји се углавном од ситног песка (око 40%) и иловаче. Добрих је водних и ваздушних особина, дубок и релативно плодан. Местимично се јавља и смоница коју становништво назива „крушчатом земљом“. У овом производном рејону земљишта су разврстана од I до IV и у VI класу. Најслабије земљиште VI класе је на месту Плавиште поред Јужне Мораве на шљунковито-песковитом наносу, а најквалитетније I класа на иловастом алувијуму потеса Тињевица и Речева Бара. Земљишта бољег квалитета су и на пескуши потеса Женски брод, Средпоље и другим, а слабије плодности у „лукама“. У целини, земљишта равничарског рејона печеневачког атара по својим агрехемијским особинама представља значајан фактор пољопривредне производње и аграрне специјализације. Она нарочито погодују због своје песковите структуре гајењу кромпира по чи-

јој је производњи ово насеље познато.

У сувљем поднебљу Лесковачке котлине негативни чиниоци микроклимата су: магле, поједини ветрови и слане. Поява магли причињава штете ратарским усевима. Приноси кромпира катkad се умањују и 50, а пшенице 30%. Ветар штетног дејства је поглавито северозападни. Овај олујни ветар током лета доноси повремено град те отреса пшеницу, ломи стабљике кукуруза и „разбија“ грожђе и воће. Град који је пао 4. јула 1965. године према проценама комисије СО Брестовац уништио је у равничарском рејону пшеницу 30—50%, кукуруз 10—20% а у неколико кромпир и друге усеве, а у поброју пшеницу 40—60%, кукуруз 15—70% и винограде 50—80%.⁴⁴⁾ Ветар „Арнуатовац“ југозападног правца, који се најчешће јавља у јулу, спаршује усеве. Остали ветрови, јужни и северни („Горњак“ и „Долњак“), обично не причињавају изразите штете. Од пролећних слана катkad страда кромпир у времену клијања и окопавања. Међутим, опште климатске карактеристике, с обзиром на топлотни режим, доста су повољне и у условима савремене производње и у склопу осталих природних чинилаца географске средине важан фактор пољопривредне производње.

Хидрографске прилике равничарског производног рејона одликује релативно обиље површинских и богатство подземних вода. Речни токови омогућавају наводњавање и на већим површинама. Од њих користи се вода Јабланице и Шаранице. Речном водом печеневачка Земљорадничка задруга наводњава око 30 ха кромпира (Средпоље), а делимично је користе и индивидуални производијачи у потесима Пруд и Зелени вир. Задруга наводњавање врши моторном пумпом којом црпе речну воду. Издан је релативно плитка. На заливној површини дубина се креће 2—6 м, а у насељу 4—12 м (најдубљи су бунари на Шараничијој плавини). Изданска вода се углавном користи у приобалном делу где се наводњавају баште, делимично кромпир и кукуруз. Наводњавање се врши поглавито ручним долапима и моторним пумпама (од 1963. године).

Хидрографске прилике равничарског производног рејона у зависности су и од водног режима Јабланице и Шаранице. У пољском атару при ушћу Јабланице је типична равничарска река меандарског тога. Да би се отклониле негативне појаве које она, дивљањем и разливљањем у свом доњем току, причињава привреди и насељима у дну Лесковачке кот-

лине, приступило се регулацији тока од печењевачког железничког моста до ушћа. Из истих разлога каналисан је и ток Шаранице која се до скора уливала у Јужну Мораву, а по скраћивању тока у Јабланицу код желез. моста. Међутим, иако су предузимани извесни хидротехнички радови ипак проблеми одводњавања површинских вода и отклањања поплава још нису потпуно решени. Наиме, речица Шараница, која је на дужини од 8 km до канализације текла паралелно са Јужном Моравом лактасто скрећући од Печењевца због своје плавине као препеке у рељефу и раседне предиспозиције, раније је плавила низводна насеља од Печењевца, а сада делимично Пећењевце и његов пољски атар. Како истовремено настаје висок водостај и на Шараници и на Јабланици јављају се и велике поплаве од удруженih вода. Оне су каткад катастрофалне. Таква поплава је била 5. марта 1965. године. Тада је поред великог дела пољског атара било поплављено и 150 кућа. Сем тога у непоплављеном делу села били су загађени бунари.⁴⁵⁾

Истакнути природни чиниоци географске средине, а нарочито педолошке особине земљишта, чине равничарски производни рејон драгоценим фондом пољопривредне производње. У погледу искоришћавања земљишта у њему се разликују инундациона и шира алувијална раван.

У меандарском појасу инундациона зона је субекуменска. Овде је заступљена природна вегетација коју чине самоникле и засађене шуме. Поред обала је хидрофилна вегетација поглавито врба и топола. На левој обали Јабланице на улазу у Пећењевачку сутеску подигнута је пре десетак година заштитна галеријска шума брезорастуће тополе. Самоникле врбаке Цигани Пећењевца секу и праве корпе и друге израде. Песак и шљунак у кориту река и поред обала месно становништво искоришћава у грађевинске сврхе и за насилање путева и дворишта. Вода Јабланице, сем за наводњавање, користи се за напајање и купање стоке, прање рубља и топљење конопља.

Структуру аграрних површина у осталом делу равничарског производног рејона чине оранице под житом, вртови под баштенским поврћем (индустријска паприка и друго) и кромпиришта. Године 1965. највеће површине под кукурузом биле су у потесима Гравилица, Женски брод, Речева бара и Честа, а пшеницом у Зеленом виру, Големом лугу, Среднопољу и Дугачкој валоги. Кромпир се као

монокултура гајио највише у потесима Тињавица и Под рид. И код монокултурног искоришћавања земљишта кромпир се може на истој површини смењивати са усевима друге смене. При томе кромпир се вади као млад а на поораној и вештачким гнојивом нађубреној њиви сеје се кукуруз или сади купус и индустриска паприка. Усеви друге смене се наводњавају: кукуруз 1—2 пута, индустриска паприка неколико пута а купус готово редовно. Без наводњавања ови усеви не би доносили задовољавајуће приносе због сушног тла („врућа земља“) у јеку вегетационе периода.

У погледу аграрне парцелизације овај производни рејон одликује се у целини двојаком физиономијом. У потесима око села аграрни пејзаж је изразито поликултуран, а у осталом делу изражени су крупнији облици парцелизације. Принесељски потеси су поликултурни због непосредне близине („на домаку руке“) те и лакшег гајења и преноса производа. Мешовити засади ових потеса дају релативно добре приносе и услед тога што су на најквалитетнијем земљишту. У потесу Под рид, типичном представнику поликултурног пејзажа, наврстане су једна до друге парцеле чистих засада кукуруза, кромпира, детелине, затим баште под поврћем и мешовити засади. Мешовити засади су такође разнолики. У једним су кукуруз и кромпир културе а тиква међуусев. У другим кукуруз и кромпир такође културе а сточна репа споредни усев а у трећим само кромпир и кукуруз (у наизменичним редовима). У мешовитим засадима кромпир се вади „на зелено“ тј. као млад кромпир. То омогућава успешнији развој осталих култура. Мешовити засади представљају окућничко ратарство које пружа могућности да се са исте површине убирају два па и три различна производа. Њих као пољопривредне површине имају поглавито сиромашна домаћинства. Међутим, иако се са исте површине убира више производа мешовити засади, с обзиром да су заступљени на земљишту I класе, не представљају интензивно ратарство. Наиме, како различни усеви захтевају и разнолике земљишне услове и агротехничке мере то су и приноси знаг-

+ Река Јабланица у пећењевачком атару сем данашњег има и „старо корито“. Она је у прошlostи од Живкова (Дупљана) текла правцем J—C скрећући из тог у СИ правац средином села Брејановца и двојним меандром утицала у Јужну Мораву. Овим напуштеним коритом она противе једино за време поводња и изливања. У селу Брејановцу на том кориту постоји прелаз.

но мањи него са чистих засада. Док се код чистих засада од једног „оцака“ кромпира добија до 1 кг, мешовити дају до 0,5 кг.

У потесима крупне парцелизације у плодореду смењују се пшеница („талијанка“) и кукуруз („бели осмак“). У неисподном приобалном појасу кукуруз је стална култура јер пшеница на „јакој“ и влажној земљи често подбаци.

Рентабилност производње кромпира је висока. Године 1965. са просечним приносом од око 15.000 кг по 1 ха и тржишној цени од 70 динара по 1 кг, а при производним трошковима од 30% тржишне вредности, нето доходак који је остварило осредње домаћинство по 1 ха износио је око 700.000 (7000 н.) динара. Од значаја је истаћи да је при овако високо рентабилној производњи и пласман кромпира на тржишту осигуран. Наиме, Земљорадничка задруга Печењевца откупљује и до 80% укупне годишње производње. Остали кромпир износе на тржишта произвођачи сопственом организацијом. Продају га на тржиштима: Ниша, Лесковца, Грделице, Сурдулице, Владичиног Хана, Врања, Скопља, Титовог Велеса, Приштине, Косовске Митровице, Куршумлије, Прокупља, Пирота, Зајечара, Бора и Београда. Једини проблем ове пољопривредне специјализације је у обезбеђивању семенског материјала. Семенски кромпир набавља се поглавито са Власине и од варошице Гуче.

Производни рејон побрђа.
— Пластичне црте рељефа печеневачког побрђа чине зделимично очуване заравни. Највижа је представљена речном терасом високом око 300 м и најбоље је изражена на Црвеној Бари и Ваносу. Узвишење Ванос, састављено од кристаластих шкриљаца, ртасто се завршава и стрмо дике изнад дна котлине. Виша зараван, која се јавља готово на целом простору печеневачког побрђа, под Голим ридом, представља језерско дно. Она је јаче снижена у печеневачком побрђу него на Хисару изнад Лесковца (341 м) и на јужној страни Селичевице (око 350 м)⁴⁶⁾, јер је овде деструкција рељефа јаче изражена због интензивне денудације плиоценских наслага и ерозије Шаранице и Липака (Чекминске реке). Трећа, највиша зараван, је под висок 470 м очуван на Доброј Глави.

У овом производном рејону издан је нагнута према току Шаранице у чијој је долини на неким местима оголићена. Ту се јављају извори који се, као и вода

Шаранице, користе за наводњавање дувана када се расађује у потесима Црвена бара, Лаз и Селиште.

Продуктивно земљиште у побрђу чине гајњачаста тла: еродиране гајњаче и гајњаче у оподзљавању. Ова су земљишта постала на неогеним шљунковитим седиментима. Лакшег су механичког састава и релативно добрих водних и ваздушних особина. Разврстана су од IV до VI класе. Главне привредне површине свог рејона су под виноградима, ораницама, шумама, утрином, а јављају се и ледине на скелетним земљиштима. Печењевачко виногорје је у потесима: Пашићне корије, Лаз, Црвена бара, Старо ложе и Бела глава. Заступљене су винске сорте грожђа: прокупац и пловдина. И у атару Печењевца разоравањем утрине на земљишту друштвене својине подигнут је плантажни виноград печеневачке Задруге у потесу Лаз површине око 2 ха. Такав виноград у приватној својини на површини од 0,5 ха засађен је у потесу Црвена бара. Ратарске површине у овом производном рејону чине житне оранице и дуваништа. Док се остale привредне површине јављају у одређеној крупној парцелизацији, житне оранице су готово на свом простору побрђа. На њима се у плодореду гаје пшеница (поглавито домаће сорте) и кукуруз (поглавито хибрид). На разораним утринама и лединама уведена је и пшеница „талијанка“ која се прехранује вештачким ђубривом. Остале ратарске површине су под ситнолиснатим дуваном. Дуван се једино гаји у побрђу јер у равничарском делу атара због „јаког“ земљишта је бујан те и лошијег квалитета. Он је новоуведена култура, која се као и у осталим селима Лесковачке котлине, почео гајити од 1946. године. Једно домаћинство обично засађује око 50.000 струкова ове рентабилне индустријске културе и остварује знатне новчане дохотке. Због тога гаје домаћинства са мањим поседом и већим бројем чланова.

У рејону побрђа очувале су се шуме у потесима: Бели камен, Џеварка и Змијарник. Печеневачке шуме су у грађинском додиру са ловним резерватом на Доброј глави. Тај резерват као богато ловиште познат је још из XVIII а нарочито из XIX века. У њему је размножена разноврсна ловна дивљач (срне, зечеви, фазани, јаребице и друго). Чињеница да

је свде и у средњем веку постојало богољато ловиште указује зашто су Печењевци, ако су имали своје насеље на положају Печењевца, баш на свом месту се заселили. Њима је, дакле, као номадском народу који је умногоме живео од лова одговарао овај ловни ревир. Због тога би Печењевце било једно од ретких насеља у Србији даљим пореклом основано од тог варварског народа. У најнижем делу овог производног рејона земљиште се искоришћава као утринско. Утрине су сконцентрисане у потесима: Селиште и Црвена бара, а слаби утрински пашњаци („ледине“) су у потесима Клепало и Бела глава.

Опште карактеристике атара као производне целине. —

У атару Печењевца искоришћавање земљишта условљено је величином поседа индивидуалних произвођача и њиховом економском могућношћу да организују савремену производњу. Укупна коришћена површина атара обухвата 943 ха од чега је под ораницама и баштама 667 ха. Од те површине задружним тракторима се пооправа 34 ха а остало плугоготовима (214).⁴⁷⁾ Према проценама извршеним 1964. године за приватни сектор под воћњацима је било 15, виноградима 71, ливадама 2, пашњацима 82, шумама 67 а неплодним земљиштем 87 ха. Податке о сствареним приносима аграрних производа у истој години приказује табела.⁸⁴⁾

Остварени принос усева, међусева, воћа и винограда

Површина у ха	В р с т а	у с е в а	Принос у мц (100 кг.)	
			са 1 ха	укупан
140	Ж и г а	Пше- ница	високородне сорте	
155			остале сорте	25
295			укупно	3875
2		Раж		21
5		Јечам озими		30
1		Зоб (овас)		13
72		Кукуруз хибридни	суво зрно	25
230		Кукуруз остале сарте	" "	18
302		Кукуруз укупно	" "	4140
				5940
15	Инд. било	Конопља	стабиљка	60
9		Инд. паприка	суви плод.	9
13		Дуван	сиво лишће	10
95	Повртар. било	Кромпир		160
1		Параадајз (рајчица)		80
2		Паприка зелена		70
2		Диње и лубенице		90
2		Лук црни (капула)		90
2		Лук бели чешњак		50
1		Пасуљ (граф) чист усев зрно		13
43	Крмно било	Луцерка	сено	90
1		Детелина црвена	сено	50
150	Међу усев	Пасуљ (граф)	зрно	2
130		Бундеве (тикве)		3
70	Накнад. усеви	Кукуруз за зрно		7
30		Кукуруз за крму		4
5		Кукус касни		100
				490
				120
				500

Број родних стабала	В р с т а в о ћ а	Принос		
		По стаблу у кг.	Укупно у мц (100) кг.	
520	Рано воће	Трешње	25	130
240		Вишње	10	24
140		Кајсије	30	42
360	Касно воће	Јабуке	30	108
450		Крушке	35	157
230		Дуње	20	46
4100		Шљиве	30	1230
900		Брескве	20	180
120		Ораси	20	24

Укупно чокота	Број родних чокота	В р с т а л о з е	Принос		
			По 1 чоко- ту кг.	Укупно у мц (100) кг.	
521000	493000	На америчкој подлози	0,5	2465	
5000	5000	Хибрид	0,5	25	
526000	408000	Укупно		2490	

Ови подаци показују да је ратарска производња у атару Печењевца као привредној целини значајна и обимна и да су остале пољопривредне гране незнатног учешћа у производњи. Таква заступљеност појединих облика привређивања и искоришћавања земљишта доказ је уске аграрне специјализације.

Тип куће и насеља

У Печењевцу су заступљена три основна типа куће: зидара, туглара и кованица. У раније време било је и старих типова кућа и примитивних склоништа. Најстарија станишта представљају колибе — земунице. Оне су се градиле док је насеље било на Селишту. Биле су једноодајне и у њима се боравило са стоком. Први прави тип куће чинила је „плетара“. Она се правила у балканској Србији и одржала до 1912. године. И привредне зграде око плетара такође су биле од испреплетаног и облепљеног прућа. Сем ових кућа истовремено грађене су и „чатмаре“. У међуратно доба подизане су најпре „кованице“ а затим „тугларе“ и „цигларе“. Ове последње куће граде се и данас, с тим што тугларе граде сиромашна домаћинства. Кућа зидара у Печењевцу је развијена и у хоризонтали и у вертикални. Типичног је градског изгледа и функционалног распореда. У најновије време кованица се

престала да гради јер је нестало шумског дрвета као грађевинског материјала. Темељи кућа и данас се граде од шкриљца јер тај материјал пружа природна средина. Неке од најновијих зидане су са лепим фасадама и украсним мотивима. Има их нарочито у чаршијском крају насеља.

Ограде дворишта су најчешће од „тугли“ (ширака цигла од блата и сламе) са црепном настручницом. Око неких дворишта ограде су од наслаганих шкриљаца, а има их и од шкриљаца у доњем делу ограда. Ређе су зидане и бетониране ограде са гвозденим капијама. Њих има у друмском крају.

Од привредних зграда, поред познатих остава и стаја, има и нових великих комбинованих зграда. У њима је под једним кровом сконцентрисано више остава. У неким двориштима подигнуте су по две такве зграде. У једној је обично кош и амбар са кочином, а у другој штала и плевња са трлом. Ивицом дворишта засађено је воће а где где поред кућа и мањи лозници („вињаге“).

У целини Печењевце је насеље збијеног типа. У долинском делу збијеност је низне, чаршијском друмске а у осталом гомиласте врсте. У пољским крајевима су шире дворишта са мањом окућином. У насељу се према положају издвајају три главна дела: Горња, Средња и Доња махала. Насеобинско средиште је у Доњој махали, у којој је и друмско-чар-

шијски крај. У коме су куће наврстане и ушорене дуж друма где је и „варош у селу“. Ту су јавне установе, трговине, занатске радње, ресторани. На друму су и индустријски погони. У средишту изграђен је урбанизован центар трапезастог облика. Он представља унеколико рестаурисану ранију чаршију. Ту је подигнута, у знак захвалности народа овог краја, Спомен-пирамида изгинулим борцима из другог светског рата.⁴⁹⁾

Социјалистички преображај и измена начина живота

Као остала села лесковачког краја и Печењевце је дубоко захватио социјалистички преображај. Он је многострук и изражава се како у материјалној тако и у духовној култури. У првом погледу чине га: уређење и изградња насеља, савремена пољопривредна производња и специјализација и увођење нових саобраћајних средстава.

Сем електрификације (1957). г.), уређење и изградња насеља обухвата постављање неонског осветљења у средишту села, установљавање апотеке, ветеринарске и здравствене станице и биоскопске сале. Са уређењем вршило се и знатно подизање новијих стамбених зграда те данас 360 домаћинстава имају 14.376 м² стамбене површине и 5118 м² смештајног простора за стоку.⁵⁰⁾

Преображај пољопривреде огледа се у поменутој трансформацији пејзажа (плантаџни виногради на ранијим утринама), примени савремених агротехничких мера, увођењу квалитетног семена и бољих пасмина свиња, као и оснивању индустрије (на првом месту предузета „Радан“). Од новог алата примењују се и загртаци за кромпир и кукуруз и моторне пумпе. Уведен је дубоко орање тракторима, вештачко ђубрење, прскање жита од корова као и наводњавање кукуруза и кромпира. Квалитетнији узгој стоке је у гајењу расних свиња јоркшира и беркшира и осемењавању сименталцима. Нова саобраћајна средства су: камионети, мотоцикли и запрежна кола са гуменим точковима.

Измену начина живота, између осталих, чини напуштање сеоске и усвајање градске ношње, затим употреба модерног намештаја и електроуређаја у домаћинству. Овај преображај је резултат увећаног животног стандарда и култур-

них утицаја који су у социјалистичкој Југославији широко захватили и Печењевце.

НАПОМЕНЕ

- 1) Подаци **Одељења за привреду и друштвени развој СО Брестовац.**
- 2) М. Ђ. Милићевић: **Краљевина Србија** (Београд 1884), с. 29.
- 3) Др. М. Гараšанин и В. Ивановић: **Први историја лесковачког краја** (Библиотека Народног музеја у Лесковцу, бр. 12, Лесковац 1958), с. 44—45; Ул. М. и Д. Гараšанин **Археолошка налазишта у Србији** (Београд 1951), с. 43.
- 4) **Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, IX** (JAZU, Zagreb 1924—1927.), с. 742, 741.
- 5) М. Костић — Т. Трајковић: **Винарце**, прилог проучавању повртарских насеља у Лесковачком Поморављу (Лесковачки зборник, књ. IV, Лесковац 1964), с. 114.
- 6) Ст. Новаковић: **Законски споменици српских држава средњег века** (СКА, Београд 1912), с. 519 став XXXIII,
- 7) **Регистар места Народне Републике Србије** (Завод за картографију „Геокарта“, Београд 1959), с. 19.
- 8) Др. М. Ал. Пурковић: **Попис села у средњевековној Србији** (Засебни отисак из Годишиња Скопског филозофског факултета IV, Скопље 1940), с. 73 (з. о. 23).
- 9) Ст. Новаковић, н. д., с. 519 XXXIV; Ул. М. Пурковић, н. д., с. 80 (з. о. 30).
- 10) Ср. Ј. Поповић: **Путовање по Новој Србији 1878 и 1880** (СКЗ, Београд 1950), с. 379.
- 11) F. Kanitz: Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Bd. II (Leipzig 1909), s. 280.
12. С. Димитријевић: **Грађа за проучавање Лесковца и околине, св. I** (Библиотека градског Народног музеја у Лесковцу, бр. 7, Лесковац 1954), с. 70.
- 13) Као нап. 11.
- 14) Као нап. 2, с. 124.
- 15) Ст. М. Котуровић: **Речник места Србије 1891 године** (Београд 1891), с. 32, 285, 309.
- 16) Х. А. Ракић и С. Ђорђевић: **Хроника Печењевца** (Лесковац 1962, рукопис у Одељењу радничког НО покрета среза Лесковац, Инв. бр. 1302), с. 79.
- 17) **Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Кр. Србији 31. децембра 1910. године, књ. V** (Београд 1911), с. 22 „Речник места“ Краль. СХС (По званичним подацима Министарства унутр. дела, Београд 1925), с. 203.
- 18) Као нап. 16, с. 103.
- 19) **Popis stanovništva 1961., knj. X** (Savezni zavoda za statistiku, Beograd 1965), с. 39.
- 20) Ул. нап. 5, с. 116.
- 21) Ул. Исто, с. 116.
- 22) Као нап. 11, с. 236.
- 24) Као нап. 5, с. 116.
- 25) Као нап. 11, с. 280.
- 26) Као нап. 10, с. 380.
- 27) Као нап. 11, с. 280.
- 28) Као нап. 16, с. 77.
- 29) Ул. Исто, с. 76.
- 30) Као нап. 1.
- 31) С. Димитријевић: **Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу** (Наше стварање, Год. III, св. 2—3, Лесковац 1955), с. 81.
- 32) Као нап. 11, с. 281.
- 33) Као нап. 16, с. 69.
- 34) Исто, с. 69, 83.
- 35) Исто, с. 36—37.

- 36) Исто, с. 37, 76 и 35
 37) Исто, с. 15.
 38) М. Костић: **Алексиначка котлина**, при-
 вредногеографска испитивања (рукопис).
 39) М. Савић: **Наша индустрија, занати, тра-
 govina i пољопривреда, VIII** (Сарајево 1930),
 с. 110.
 40) Д. М. Трајковић: **Немањина Дубочица
 од најстаријих времена до ослобођења од Ту-
 рака** (Београд 1961), с. 109.
 41) Као нап. 16, с. 97.
 42) Као нап. 1.
 43) **Popis poljoprivrede 1960., knj. I,** основни
 подаци individualnih gazdinstava po naseljima
 (Savezni zavod za statistiku, Beograd 1961), s.
 355.
 44) Као нап. 1.
 45) „Политика“ од 6. III 1965, с. 8.
 46) Уп. Б. Ж. Милојевић: **Главне долине у
 Југославији**, географска проучавања и прома-
 трања (Посебна издања САН, књ. CLXXXVI—
 одељ. Прир.-мат. наука, 5, Београд 1951), с. 337.
 47) Као нап. 43, с. 355.
 48) Подаци **Одељења за статистику среза
 Лесковац.**
 49) **Србија, знаменитости и лепоте** (Бео-
 град 1965), с. 438.
 50) Као нап. 43, с. 355.

Михаил Костић и
Томислав Трајковић

ПЕЧЕНЕВЦЕ

В продолжении изучения населений специа-
 лизовавшихся в производстве перца (село Ви-
 нарце) помидор и перца (село Доне Трняне)
 (Лесковачкий сборник, кн. IV 1964 и кн. V
 (1965), авторы в этом труде показали результаты
 изучения села Печеневце. Это село точно также
 занимается огородничеством, но особенно специа-
 лизировалось в произведении картофеля. В этом
 отношении Печеневце имеет самое важное зна-
 чение в Южном Поморавле.

Печеневце находится на Брестовачком рас-
 ширении Лесковачкой котловины на выходе из
 Печеневачкой теснине на морфологической грани-
 це дна и края и расплющенной поверхности за-
 ливаемой речушкой Шараницей (Печеневачкая

река). Долина низменная, здесь проходит хоро-
 шая шоссейная дорога и имеет весьма удобные
 природные и коммуникационные условия для са-
 мого различного производства на взгорье и аграр-
 ную специализацию в равнинной части границ
 Печеневца. В том другом районе находятся ос-
 новные природные условия для производства ка-
 трофеля составляют: песковитая земля и возмож-
 ность заливания водой речной и подземными
 водами.

Выгода производства картофеля очень боль-
 шая и по одному хозяйству даёт с 1 ха чистого
 прихода 700.000 (новых 7.000) динаров. Благо-
 даря этому население села имеет сравнительно
 высокие приходы и изменило образ жизни принял
 современные культурные достижения.

Израда тугли у лесковачком крају

Упоредо са брзим повећањем броја становника, повећавао се и број новоформираних домаћинстава, што је безусловно условљавало нагли развој грађевинарства. Сваки члан људске заједнице, гоњен природним условима, у жељи за бољим животом, тежио је да себи и своме нараштају сагради што удобнији и сигурнији „кров над главом“, који ће му служити као животно уточиште, штитећи га од временских непогода.

Зависно од услова, тј. од ступња цивилизације и културе на којој се налазио, човјек је, у изградњи свога уточишта, примјењивао разне врсте материјала, а у вези са тим и различите конструкције градње. Из тих разлога данас имамо веома широк спектар различитих градивних материјала и форми обликовања кућа.

Разумљиво је да је човјеку у првој вријеме, док је још био на веома ниском ступњу развоја, природа својим природним склоништима служила као узор на који се човјек угледао и који је подржавао. Временом, захваљујући стеченим искуствима и знатно увећаним животним потребама, човјек се све више осамостаљивао проналазећи нове и економичније материјале, као и путеве савременије и практичније градње.

Данас послије толико година, одољевајући зубу времена — у околини Лесковца могу се наћи видно издиференцирани разни типови градње, који уједно представљају и јасно обележавају временске епохе.

Најстарији тип градње, који се може само по причају старих још преживјелих житеља разазнати, била је „бусарница“. Њу је временом замјенила кућа „на плот“ — да би се још до данашњих дана, истина врло ријетко, задржала у употреби сламна кућа „чатмара“, која

је замјењена данашњом ћерамидном кућом чатмаром.

У међуратно доба по селима лесковачког краја почињу се у већем броју градити куће „кованице“ или „пуњенице“.

Од 1938. године граде се куће зване цигларе које се зидају од печених цигала — фабричке израде.

Међутим, сиромашније сеоско становништво, и то претежно оно у приградским насељима, гради куће зване „тугларе“. Ово име им потиче од „тугл“ које су се примјењивале при градњи.

Брз темпо послијератне изградње, који је условљен миграцијом сеоског становништва према граду, изискивао је обиље грађевинског материјала који би и економски био приступачан широким народним слојевима. Из тих разлога формиране су посебне групе људи које су у љетним мјесецима, на сеоским утринама, израђивали тугле као основни грађевински материјал.

Овим радом желим да отргнем од заборава обичај примитивне израде туглара, јер ће ово занимање у додгледно вријеме бити замјењено фабричком израдом печених цигала.

Са циљем да овај занат буде свестранije објашњен посетила сам више села у околини Лесковца, као што су Мрштане, Синкевице, Печењевце, Бунарброд, Кривачу, Пертате и друга у разговору са становницима тих села упознала се са методом рада и појединим специфичностима овога сеоског занимања.

ИЗРАДА ТУГЛИ

Израда тугли за градњу приземних кућа, помоћних зграда и ограда („плотова“) било је од давнина врло развијено занимање којим су се многи бавили.

Веома прост и једноставан, али физички веома тежак и напоран, овај за-

нат је био брзо прихватан и масовно упражњиван углавном од економски слабо ситуираног сеоског становништва.

Тугле је обично свако домаћинство за своје потребе израђивало. Међутим, било је људи који су се овим занимањем бавили у виду заната, радећи тугле за друге. Ово занимање било им је у ствари допунска делатност уз земљорадњу.

С обзиром на велике потребе, за туглом често се преко године, а нарочито у летњем периоду, могу видjetи поред друмова, на сеоским утринама, групе људи који замазани, са засуканим рукавима и ногавицама, „газе“ блато, „сечу“ туглу и ређају је да се суши.

Припремни радови. — Прије него што се приступи раду на изради тугли морају се извршити извесни припремни радови. Прије свега треба формирати радну групу у којој ће сваки појединач, зависно од физичке снаге, имати посебно задужење. Потом, треба одабрати погодно место за рад, а то значи пронаћи земљу добrog квалитета и резервоар воде. То може бити нека бара која за вријеме љета не пресуши. У већини случајева поред радилица копа се посебан польски бунар, а у последње вријеме користе се и мотори за вађење воде, с обзиром на велике потребе за њом.

У многим селима лесковачког краја радилице тугли се — у већини случајева — налази на сеоским утринама у непосредној близини бунара који је имао ѡерам, како би се смањио напор око вађења воде. Од ѡерма вода се спроводила једноставним каналима званим „навадицама“ до калника. Употребом навадица једновремено је могло да се више радилица снабдјева водом.

Калупи за израду тугли, као основни тугларски алат, припремани су за вријеме зиме, када су људи на селу „докони“. Међутим, чешћи је случај да се калупи позајмљују и тако се многи истим калупима служе.

Тугларски калупи се праве од буко-вог дрвета. Оно је погодно за ову врсту после, јер је масивно и тврдо, те је као такво веома добро за рад на моделирању и вађењу тугли. Калупи могу бити разних димензија, зависно од намјене тугли за градњу, односно да ли ће тугла бити употребљена за градњу куће, помоћне зграде или ограде.

За градњу кућа употребљавају се најчешће калупи димензија 45 x 25 и 45 x 20 см, док се за градњу плевњи примењују калупи димензије 40 x 30 и 50 x 25 см. Ређи је био случај да су се употребљавали калупи димензија 30 x 20 см.

Калуп је правоугаоног облика, изнутра је шупаљ и без дна. Са ужи стране има дрвене ручице, помоћу којих се калуп подизао са земље приликом извлачења тугле.

Радна група. — Радну групу на изради тугли сачињава произвољан број радника. Најбоље када у групи раде тројица. Један од њих додаје блато из калника, други набија блато у калуп а трећи равна мистријом и извлачи калуп, остављајући за собом готову туглу, спремну за сушење.

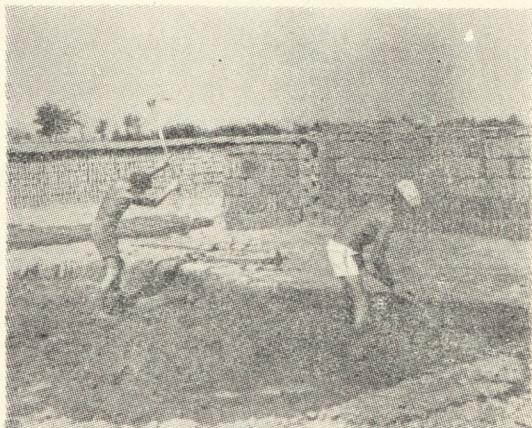
У недостатку радне снаге једна особа може једновремено да ради и више радњи што, наравно, негативно утиче на ефекат рада.

Рад на изради тугли мора да буде брз и ефикасан, како би се максимално користио сваки лијепи сунчани дан јер је ово занимање уско сезонско и везано за временске прилике. Узвиши ову чињеницу у обзир израда тугли у приградским селима вршила се раније „на молбу“. То значи, да су се становници села несебично залагали да један другом буду на помоћи. За указану помоћ накнада се враћала опет у радној снази тј. као помоћ при другим пословима који су били везани за временске прилике, као што су: окопавање и брање кукуруза, помоћ у време жетве, при пребацивању камена и томе слично. При томе нијесу постојали неки писмени уговори за извршени рад већ је људе везивало међусобно поштовање и људска солидарност.

ТОК РАДА

Израда тугли у разним селима око Лесковаца датира углавном од 1922. године и задржава се у скоро неизмјењеном облику све до данашњег дана.

Процес израде тугле почиње од одабирања терена, као и врсте земљишта

КОПАЊЕ ЗЕМЉЕ У КАЛНИКУ

на коме ће се тугла вадити. То мјесто се зове „калник“.

Земља као основна сировина морала је да посједује извјесне квалитетете јер у првом реду од ње зависи квалитет израђене тугле. Земља није смјела да буде „љута“, тј. пјескуша нити иловача. Сматрало се, на основу искуства, да је најбоља она земља која у себи нема пијеска а није иловача. Она се лако и брзо „раскишињавала“, добро се моделирала, а израђена тугла је била чврста и временски постојана. Терен на коме се тугла вадила („скела“) треба да буде раван да би се тугла погодно ређала.

„Калник“ се обично копа у дубини 60—80 см., уколико се радило на сеоској утрини. Ако се тугла вадила на своме имању, онда се копало и до 1,5 м. дубине. Ово је чињено ради тога да би се заштитила обрадива земља. Међутим, владало је мишљење да је површинска земља бољег квалитета од дубинске. Земља црвенкасте боје, која је обично испод слоја површинске земље, није била добра за обраду. Није се добро моделирала, а тугла се временом ронила.

Ископана земља у калнику се, уколико је било крупних груда, ситнила а затим налијевала потребном количином воде која се доносила са бунара или неке заостале баре. Тако наливена водом она се остављала извјесно вријеме, а најчешће преко ноћи, да се „кисне“. Добро раскиснута, када је примила довољну количину воде, она се још једном преокопавала, како би се створила компактна житко-блатњава маса. Њој се потом додавала слама, а ређе плева. Однос сламе и земље није био количински тачно одређен. Скоро у сваком селу било је различитих и произвољних односа. Сматрало се да су тугле најбоље ако на 500 комада тугли дођу једна мања кола сламе. У неким селима количина сламе и земље била је дата следећим односима: на 100 комада тугли око 30 килограма сламе. Међутим, нико на селу не мјери количину сламе, коју баца у калник, већ је додаје све донде док, помјешана са земљом, не да масу која се може на жељезну вилу да подигне и да на њој остане не падајући.

Слама или плева се по расквашеној земљи бацала на све стране подједнако, а потом се поново цијела маса прекопавала. Да би се добила једнолична маса, прекопавање се вршило и два пута. У неким селима земља се није прекопавала, да се не би слама сјекла и тиме ситнила, већ се газила. Гажење, мада је било веома напорно, трајало је све донде док се слама са земљом потпуно не из-

РАЗБАЦИВАЊЕ СЛАМЕ ПО ҚАЛНИКУ

мјеша. Надодана слама је потребна, јер је она туглама служила као везивни материјал и није дозвољавао да се тугла рони.

Тако припремљени материјал пребацивао се жељезним вилама до већ припремљених калупа, који су се такође морали прије почетка рада да „кисну“ у калнику у посебној рупи, дубине 50 см. Ефекат рада је био најбољи када су туглу ланчано радила три радника. Сваки од њих је имао одређено задужење. Један је доносио вилама блато из калника до калупа, други је снажним притиском стопала набијао блато у калуп, док је трећи мистријом равнао туглу у калупу и исти извлачио, остављајући туглу на равном земљишту. Тако се ишло корак по корак а број тугли је растао.

ВАЂЕЊЕ ГОТОВЕ ТУГЛЕ ИЗ ҚАЛУПА

Израђена тугла, лежећи на својој широј страни препуштала се природном сушењу, под утицајем сунчеве топлоте. Вријеме сушења тугли било је различито и зависило је од временских прилика. Ако су дани били топли и сунчани, онда је било потребно 2—5 дана. Ако су дани

били облачни сушење је трајало дуже. Тако донекле просушене тугле се дизала на „кант“, како би је са свих страна „ухватило“ сунце. У неким селима овај поступак се зове окретање тугле на „ст“. Процес сушења на „кант“ или „ст“ трајало је дан-два.

ДИЗАЊЕ ТУГЛЕ НА „КАНТ“ ИЛИ НА „СТ“

Међутим, догађало се да наиђе невријеме док је тугла била постављена на „кант“, односно на „ст“. У том случају она је морала прије невремена да се врати у првобитни положај, јер би онако наквашена падала једна на другу и при томе се оштетила, чиме је постојала неупотребљива.

Добро осушене тугле се потом ређала тј. „денула“ у „банкет“ или у „копе“. Ређање у „копе“ се вршило ако је био мањи број тугли од 150—500 комада, или још мање „копице“ 25—50. Ако је број тугала био већи од 1000—5000 комада, онда се „денуло“ у „банкет“.

Ређање тугле у „копе“ захтјевало је извјесну мајсторију. Копе су морале да буду стабилне да би издржале евентуални удар вјетра. У њима се и даље вршио процес сушења те из тих разлога су тугле у њима ређане тако да их је са свих страна „хватао“ вјетар, а биле су заштићене од кише.

Ређање у „копе“ вршено је на овај начин:

први ред 100—150 комада тугли
други ред 80—120 комада тугли
 трећи ред 70—100 комада тугли
четврти ред 60—90 комада тугли
пети ред 55—85 комада тугли.

Шести ред се поклопи ширином тугле.

Ређање тугли у „банкет“ вршено је на следећи начин:

Први ред се ређа тако што се тугла поставља својом ужом страном да лежи на земљи. У другом и следећим редовима прави се тзв. „преврз“ тј. тугле се ређају попријеко, на извјесним мјестима. Тиме се постиже извјесна стабилност овог банкета. У другом реду се ставе по три тугле попријеко, односно својом ширином и то на крајевима банкета, док се између „преврза“ тугле ређају ужом страном. У трећем реду се ставе на крајевима по двије тугле са своје уже стране, а онда „преврз“, па опет са уже стране. У четвртом реду прво дође „преврз“, па онда редом ужа страна итд.

Описаним поступком, тугле се ређају у висину до шест редова, а у дужину три до четири метра. Последњи ред чине тугле поређане свом ширином, које се зову „поклопци“ или „поклопњаче“.

Тугле у копама и банкетима се штите од временских непогода тако што се на последњи ред ставља слој сламе. Веома често као заштитни ред на банкетима се стављају ћерамиде или цигле. У задње вријеме ове заштитне мјере су замјењене најчешће покривачима од најлона, који су се показали као најједноставнији, али и најсигурнији.

У неким селима тугле се „збирају“ у тзв. „копице“, које су састављене од 25—50 тугли, поређаних у виду пирамиде. То ређање се врши на следећи начин: Основна или централна тугла се постави на своју ужу страну и на њу належу са једне и друге стране, под малим углом по шест тугли. Изнад ове централне тугле постави се у истом положају друга, што на њу са једне и друге стране належу по пет тугли. Ређање се наставља тако што се у следећим редовима налази са једне и друге стране по једна тугла мање, тако да се шести ред завршава само једном туглом. Она је постављена на врху као капак својом широм страном.

Искусни туглари знају колико је тугли потребно за једну кућу, плот или плевњу. Тако напримjer за кућу дужине 11 x 4,5 м. потребно је отприлике око 1200 комада тугле. За плевњу дужине 12 м. потребно је 1500 комада, док је за ограду „плот“ један метар дужине, а 1,8 м. висине, потребно око 60 комада тугли.

У току једног дана ефикасним радом један човјек може да „исече“ око 200 комада тугли.

Цијена тугли. — У разним селима цијена тугли била је различита. Према

сеђању већине туглара она се отприлике у годинама непосредно пред рат, као и послије рата кретала у овим границама:

1940. године један комад тугле био је око 20 динара

1950. године један комад тугле био је око 2—4 динара

1953. године један комад тугле био је 5—6 динара

1960. године један комад тугле био је око 12 динара.

Данас се једна тугла продаје по 26—30 динара.

Радмила Стојновић

ПРОИЗВОДСТВО ТУГЛЫ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈЕ

Теперь после стольких лет, в окрестностях Лесковца можно видеть различные типы строек, которые в то же время представляют и ясно отмечают временную поху.

Как самый тип стройки был „БУСАРНИЦА“ (рыша покрыта дерном) её заменил дом „на ПЛОТ“, (плетень, а и теперь в некоторых местах, правда, очень редко, задержались соломенные дома „ЧАТМАРИ“ (дома сделанные из плетеня обмазанного землей помешанной с соломой) которые теперь заменены теперешним черепичным домом чатмарой (Чатмара — стены сделаны из плетня и обмазаны землей помешанной с соломой а покрыты черепицей).

Во время между Первой и Второй мировой войны по селам лесковачкого края в большом количестве начали строить дома так называемые „КОВАЖНИЦЫ“ или „ПУНЕНИЦЫ“ (остов деревянный, снаружи и внутри (кован) оббит тонкими ветками, пространство между которыми апзолено землей помешанной с соломой).

С 1938 года начали строить т. зв. ЦИГЛАРЕ. Стены из обожженного кирпича фабричного производства.

Между тем более бедное сельское население, преимущественно в пригородских поселениях, строит дома т. назыв, „ТУГЛАРЫ“. ЭТО назва-

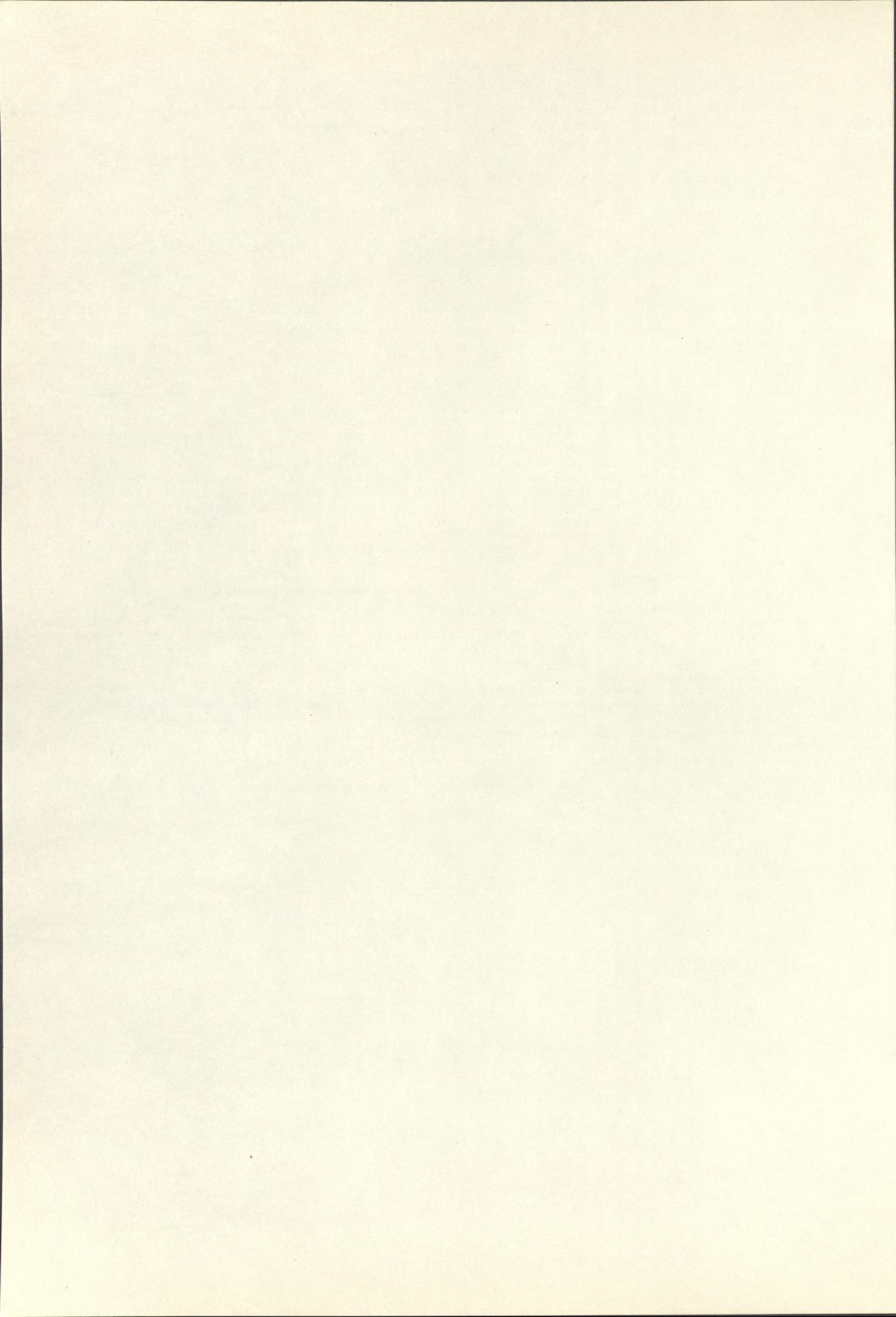
ние получилось от слова „ТУГЛА“ (вид кирпича не обожженного) употребляемого при постройке.

Выработка туглы по селам около Лесковца датируется в основном с 1922 года а производится и теперь.

Принимая во внимание большую потребность за туглой для постройки домов, вспомогательных построек и оград, часто, в течении целого года, а особенно в летнем периоду около больших проездных дорог, на сельских выгонах группы людей, выпачканых, с засученными рукавами и штанами месят землю, выделяют туглы и раскладывают их по земле для просушки.

Тугла производится из специальной земли, предварительно хорошо раздробленой и обильно посыпанной водой. Затем дается солома и хорошо размешивается с приготовленной землей. Потом полурченная масса ставится в деревянные формы и затем и извлеченные из форм раскладываются на ровную землю для просушки. Тугла поже не обжигается.

Туглы обыкновенно делали для себя сами хозяева для дамашнего употребления. Между тем были, а есть и теперь мастера для которых выделка туглы является своего рода ремеслом и выделяют их дл других, что служит им как дополнительный заработок помимо земледелия.

Предратне организације студената лесковачког краја и стварање Народне књижнице и читаонице у Лесковцу

1. Ђачка дружина „Гундулић“

Све до балканских ратова (1912/13. г.) у Лесковцу је постојала само нижа гимназија. Због тога ни ђаци ове гимназије нису тада имали своју посебну литерарну дружину. Али, још од 1907/8. г. у Лесковцу је постојала ђачка дружина „Гундулић“. Она је окупљала све ђаке Лесковца и околине који су учили више разреде гимназије и друге средње и стручне школе. Дружина је радила само за време школског распуста, кад се у Лесковац врате они који су среће школе учили ван њега.

Први књижничар, а потом потпредседник и председник дружине „Гундулић“ био је Јубомир Алексић, потоњи гимназијски професор и директор. Он је предлагао да чланови ове организације могу бити и ученици виших школа и студенти универзитета, али његов предлог није прихваћен. Томе се нарочито опирао тадањи ученик учитељске школе Војислав Милошевић, који је за време првог светског рата студирао у Француској и положио докторат. Милошевић је као ученик другог разреда учитељске школе изабран за председника дружине „Гундулић“ и на том месту остао све до 1912. односно 1914. г.

Дружина „Гундулић“ била је подељена на секције: литературну, позоришну, скаутску и др. У самом Лесковцу, као и по околини (Власотинце, Лебане, итд.) чланови ове организације давали су разне приредбе: концерте, забаве, посела, позоришне комаде, итд., и правили екскурзије. Састајали су се у кафани „Пролеће“, поред реке, и ту читали своје радове (песме, приче, чланке и др.) и дискутовали. У овом раду нарочито се истичао Воја Милошевић.

Ова организација давала је прилике младим Лесковчанима да у племенитом занимању и забави истроше вишкове своје енергије и испоље своје посебне способности и склоности.¹

Од 1912. до 1918. г. „Гундулић“ није радио, прво због ратова, а потом због непријатељске окупације.

2. Студентски клуб „Гундулић“

Године 1919, пошто су многи чланови дружине „Гундулић“ постали студенти, поставило се питање обновљања рада ове ђачке организације. Неки су били за то да студенти оснују своје посебно удружење, а да „Гундулић“ остане средњошколцима којима је и припадао, али је већина била за то да и студентска организација узме исто име. Тако је била изабрана привремена управа (односно одбор), којој је стављено у задатак да изради правила за Студентски клуб „Гундулић“. За председника те управе (одбора) изабран је Димитрије Хаци-Митић, студент филозофије, иако је он био за стварање нове, студентске организације под другим именом. Пошто су израђена и потврђена правила Студентског клуба „Гундулић“, заказана је скупштина и изабрана управа на челу са Васом Тодоровићем, студентом права, који је уживао велики углед међу својим друговима.² После њега председници клуба били су: Тодор Чичано-

¹ Видети и стр. 41/42 моје књиге „Из нашег Менчестра“ (Београд, 1953, г.).

² О њему пише „Лесковачки гласник“ од 17. марта 1934. г. и „Недељне новине“ од 18. марта и 6. маја 1934. г.

вић, студент права, Михаило Ђуровић, студент технике и др.

По оснивању Студентског клуба „Гундулић“, на његовим састанцима био је живе дискусије о томе да ли клуб треба да се ограничи само на приређивање забава и игранки или да се бави и другим делатностима у смислу својих правила. Иако клуб у то време није развио неку посебну делатност (предавања, забаве, посела, вечери, итд.), већ су се његови чланови само саставали у простиријама клуба (у сали кафане „Касина“), међу њима су ипак вођени разговори и дискусије о различитим темама и покушавано да студенти утичу на живот који се међу Лесковчанима манифестиова на разним секторима³.

У септембру 1925. г. „Гундулић“ је добио нову управу од свршених матура ната генерације 1924. и 1925. г. Припадници ранијих генерација, уколико су још били студенти, у то време већ нису показивали никакво озбиљније интересовање за рад клуба. Али кад је нова управа (нарочито председник Љубомир Богдановић и књижничар Драгољуб Трајковић) покушала да заоштри питање неисплаћеног чланског улога, да би се дошло до новаца за куповину књига, и објавили (истина, доста нетактично) да су, према правилима клуба престали да буду његови чланови они који за три месеца нису платили чланарину, побунили су се сви који се дотле за рад клуба уопште нису интересовали. На годишњој скупштини у 1926. г. они су ушли у нову управу. Али после тога у клубу је поново настало мртвило, јер ова управа није радила ништа, па чак ни годишњу скупштину није одржала у 1927. г.

У априлу 1927. г. ја сам објавио чланак у коме сам говорио о стању клуба у то време и третирао питање оснивања Народне књижнице у Лесковцу као једног од главних задатака клуба.

О стању у клубу рекао сам:

Више је од шест година откако је ћачка дружина „Гундулић“ обновљена у Студентски клуб „Гундулић“. За то време у клуб је ушло осам студентских генерација, а изишло их половина. Прва је остала у клубу годину дана, друга две, трећа три, четврта четири; остале четири још су у клубу. За више од шест година и код толиких генерација могло се много урадити. Рад се могао кретати у два правца: на науци и књижевности у самом клубу, и на подизању културног и просветног нивоа околне. Рада, међутим, није било. Није одржано ни једно предавање за народ нити је покренуто ма и једно културно питање од многих која интересује нашу средину. Према Народном универзитету, који код нас постоји од 1924. г.

и на коме се предавања д-ра Н. Вулића, којим га је отворио, није више ни једно одржано, студенти су остали сасвим равнодушни, мада би с тога места најбоље извршили своју културну, просветну и социјалну мисију коју клуб има као корпорација студената. Околина у којој је требало да развије своју корисну акцију није ни чула за клуб, или није по добру, јер је свађе у њему било готово увек. Није прочитан ни један реферат о каквој новој књизи, није обраћено ни једно питање из било које научне области. Према томе, ни научна дискусија (не мислим на какво оригинално стварање у том погледу) на клупским састанцима се уопште није могла заподенути. А у клубу је било студената готово свих факултета.

Можда је једна ствар утицала на то да у клубу завлада такво стање, али се она не може навести као његов једини узрок. То је питање неисплаћеног чланског улога. Изгледа да је клуб дошао у кризу откако се у њему појавило ово питање, које је стајно било на дневном реду као предмет жучне и бесплодне дискусије како на клупским седницама тако и на улици. Но и то се питање добром вољом чланова могло да реши у једном од многих рокова који су за њој остављани.

После онога што је напред наведено, рекао сам да се у клубу „нешто ипак морало урадити, али не као резултат неког смишљеног плана ове или оне управе уз припомоћ чланова већ више узгредно, тек да се нешто ради“. То „нешто“ што је ипак било урађено било је прикупљање књига као основе за стварање Народне књижнице у Лесковцу.

У наставку чланка пише:

Поред многих других, клуб је ставио себи и тај задатак да у Лесковцу оснује једну народну књижницу са читаоницом и једну студенческу књижницу. У ту сврху одмах је била основана једна књижница која се имала свечано претворити у Народну књижницу града Лесковца кад у њој буде хиљаду различитих дела, не рачунајући ту стручну литературу која се претходно имала издвојити за студентску књижницу. Колико се у том правцу урадило, најбоље ће се видети ако се, макар и најкраће, прикаже стање данашње студентске књижнице, од које треба да постану две библиотеке, једна за народ, друга само за чланове клуба.

Клупска библиотека има преко 830 различитих дела, од неких по два-три примерака, са преко хиљаду сvezaka. Педесет од њих сасвим су неупотребљиве, те је срамота држати их и даље у орману, а преко двеста педесет је од сасвим мале или сасвим мале или никакве књижевне и научне вредности, тако да их, заједно са првима, није требало ни поклањати (ово су мањом поклонији појединих чланова) ни куповати (међу њима је приличан број купљен).

Књижница је отпочела живот поклоном Министарства просвете, који се саставоја из једног повећег броја разних књижевних и популарно-научних дела, већином из хигијене и пољопривреде. То значи да ни у часу када је требало показати највише искрене дарежљивости, није то учињено. Тако посље једног низа

³ Податке о ћачкој дружини одн. студенческом клубу „Гундулић“ до 1925. г. добио сам од некадањих њихових чланова: Љубомира Алексића, Димитрија Х. Митића и Милорада Кочића, а нешто и из бележака „Лесковачког гласника“, бр. 33/22. г., бр. 33, 34. и 38/23. г, бр. 8/24. г. и бр. 36/25. г.

књига које су клубу дала поједина друштва и установе долазе поклони чланова, поклони које већином чине књиге мале новчане и још мање какве унутрашње вредности, књиге које су им биле сасвим непотребне, књиге као што су: „Пашић зида Пантеон“, „Мађионичар“, дејчији лист „Завичај“, „Три дана из живота једног момка“, бр. 4. „Зоколића“ и др. Али није толико страшно што су чињени овакви неозбиљни и неискрени поклони када се има на уму да је једна управа могла да купи и такве књиге као што су следеће: „Наздрављац“, „Како се добијају рогови“, „Стојаво“, „У јато, гогубе“, „Дете и војник“, „Мали ћакон“, „Пескарска афера“, „Афера Мишић—Рашићева“, „Гушче буковачко“, „Девет пута се женио, девет пута награисао“, итд., књиге које су лишене сваке вредности и које својом садржином не могу никога интересовати.

Књига од вредности у студентској књижници има нешто више од пет стотина. Оне су сасвим различите. Изузев једног малог дела, то су већином поклони Министарства просвете, Друштва св. Саве, сарајевске „Просвете“, Министарства народног здравља, Матице српске у Н. Саду, Сретења Динића, или су од управе купљене књиге.

Следеће чињенице довољно објашњавају каква ће добит бити овај број једним својим делом који треба да уђе у Народну књижницу града Лесковца и другим који треба да послужи као основа студентској књижници.

Да није оно неколико поклона Министарства народног здравља, у књижници не би било ни једне популарно-научне књиге из хигијене и других области. Ако се на народну библиотеку уопште мисли, једна варош са приличним бројем разноврсног становништва, при хигијенским условима као што су наши, треба пре свега што већи број оваквих књига.

У књижници Студентског клуба „Гундулић“ нема ни једног дела из старе српске књижевности, ни једног ваљаног из народне. У њој је само једна ствар из дубровачке књижевности (сречом, то је баш Гундулићева „Дубравка“). Док остале наше покрајинске књижевности нису у њој заступљене ни по једним својим делом, новија хрватска књижевност сведена је само на неколико дела, а словеначку жњивеност представља збирка Цанкарских новела „За крстом“. Има нешто из нове српске књижевности, али је све то недовољно, нарочито за једну праву студију тога важног периода, јер има велики број писаца, и то значајнијих, који ни једним својим делом нису ушли у књижницу, док су остали ушли непотпуно, обично најслабијим својим делима. Историју књижевности, књижевну студију и књижевну критику представљају једва десетак познатих дела; чак ни наши бољи критичари и есејисти нису добављени. О страним књижевницима нећу ни да говорим, јер је стање исто.

Сем неколико специјалних дела из наше националне историје, књижница нема ни једног значајнијег дела ове врсте. У овој књижници нема ни једне озбиљне књиге из области права. Социјалне, а од њих нарочито економске и финансијске науке, нису овде ничим заступљене. Медицина, техника, агрономија, шумарство, немају ни једно своје стручно дело у њој.

Изузев часописа „Мисао“, који је тек прошле године набављен, у студентској књижници „Гундулић“ научних и књижевних часописа и листова уопште нема. (Узрок лежи у томе што је за њих потребан новац, који клуб никад није имао).

После свега што је у овом напису речено, није тешко закључити каква је грдна иронија

данашња студентска књижница на будућу студентску књижницу која својим књигама треба да послужи широком образовању студената, и на идеју по којој сама треба да постане Народном књижницом индустријског града Лесковца, и да задовољи културно-просветне и остале духовне потребе његове.

А крајње је време, мислим, да студентски клуб „Гундулић“ оствари оне своје задатке о којима је овде било речи.⁴

Гарнитура која је изабрана у августу 1926. г. остала је на управи до септембра 1928. г., и за све време није радила ништа. Као је међу студентима, ипак, владало интересовање за рад клуба, ова управа је заказала годишњу скрупшину за 17. септембар 1928. г. Тога дана, пошто је Д. Трајковић поднео један реферат на основу кога се развила дискусија о нераду клуба односно о томе шта би убудуће требало радити, изабрана је нова управа, у коју су ушли; за председника Драгољуб Трајковић, за секретара Јован Јовановић, обојица студенти права; за потпредседника Синиша Тодоровић, за благајника Јован Миленковић, за књижничара Момчило Обреновић, сва тројица свршени матуранти. За чланове управног одбора изабрани су: Добривоје Ђорђевић, Трајко Стаменковић и Петар Митровић, студенти права; Владимира Михаиловић, студент медицине; Живојина Станојевића, Предрага Вукосављевића и Драгољуба Стојановића, свршени матуранти.

У реферату које је прочитао на овој годишњој скрупшини, Трајковић је покушао да изнесе праве узорке нерада у овој организацији лесковачких студената и да укаже на нове путеве којима клуб убудуће треба да иде, како би одговорио својим задацима и оправдао своје постојање. Идеје изнете у овом реферату прихваћене су од читаве скрупшине, пошто је неколико присутних по дупрло гледеште референта⁵.

После ове скрупшине, у локалном листу појавио се напис једног од чланова старе управе, оне којој је мандат био истекао још пре годину дана. У том напису скрупшина на којој је изабрана нова управа назvana је непуноважном. Иста управа илегалном, а што се тиче оног реферата — да у њему „уопште није говорено о узорцима нерада клуба, већ да је он садржавао друге ствари које се не смеју провлачiti кроз клуб“. У напису је, даље, речено: „... те ћемо

⁴ Мој чланак из кога су узети предњи цитати објављен је у „Лесковачком гласнику“ од 16, 23. и 20. априла 1927. г.

предузети све мере и употребити сва средства која нам закон даје и клупска правила допуштају да спречимо илегалан рад те управе⁶.“

Како је садржина реферата Д. Трајковића одговарала погледима и мишљењима скоро свих учесника на годишњој скупштини, као и другим студентима који на њој нису били, и како је тај реферат представљао програм за акцију клуба у то време, у наставку чланка до-нећемо неке одлуке из тог документа.

У уводном делу писац реферата даје осврт на оно што се наводило као узрок нераду клуба, па истиче да тај узрок не треба тражити у томе што се члански улог није плаћао редовно, или у томе што је састав клуба био чисто студенчки, већ у самим студентима и члановима управе клуба. Даље, он наводи „само два врло важна узрока нераду“, (1) неинтересовање самих студената појединачно и (2) недостатак иницијативе чланова управе. У погледу првог узрока писац наводи:

Код самих студената који су чланови клуба осећа се врло слаб интерес за околину у којој се баве, њих слабо интересује како живи тај народ с којим они долазе у додир, какве су његове економске прилике, његови услови за рад, па према томе и остали услови за живот: хигијенске прилике, просветно и културно стање, развијеност унутрашњег живота, сми-са за добро, лепо, правично и истинито. Никад ни са које стране није пао предлог да клуб као такав приреди какву екскурзију у околину, и да дође у додир са нашим селом и нашом пољопривредом. Ту на самом терену ми бисмо видели социјално и економско стање најмногобројнијег (85%) реда нашег народа. Уочили бисмо услове под којима се обавља најважнија грана наше привреде — наша пољопривреда. Том приликом могли бисмо да чинимо врло корисна и интересантна посматрања: видели бисмо, етничко стање ове наше околине, старину насеља, разна етничка ме-шања, дегенерацију читавих породица, села, па и крајева. Зашли бисмо у њихове куће, заинтересовали се какав комодитет има тај произвођач хлеба: има ли добру постельју, да ли му је стан влажан, да ли спава на земљи, има ли му соба дosta светlostи. Какав хлеб једе наш земљорадник, какву воду пије, да ли се често купа, да ли су му развијене поједине културне потребе, као што су, на пример, потреба за бољим оделом, бољом обућом, потребе за сапуном, шећером, чајем, кафом, итд. Како слави славу своју, славу сеоску; какви су му обичаји при смрти појединых чланова породице, при свадби, при крштењу, итд. Какве се заблуде и празноверице врше и данас у веку цивилизације. С једне стране наоружани знањем из поједињих наука које смо изучавали, с друге стране упознати са животом најмногобројнијег друштвеног реда нашег народа, моћи ћемо да правимо поређење, да критикујемо, да добре обичаје похвалимо, а да зле жиготешмо и порадимо на њиховом напуштању, јер су штетни по народни живот.

Исту врсту посматрања можемо вршити и у граду, у свим друштвеним редовима, у ре-

довима радника и њихових послодаваца нарочито, јер је тај социјално-економски однос најосетљивији живац савременог друштвеног живота. Заши ћемо у наша индустријска предузећа, и упознати оно што треба да упознамо: уколико рад једног предузећа одговара захтеви ма савремене технике, какви су хигијенски услови рада у њему, колико је радник заштићен, колика је просечна надница, под каквим условима живи, које користи има од осигурања, има ли одмора и разоноде, и да ли има времена да поклони потребну пажњу своме физичком развоју и интелектуалном усавршавању.

Јер ми што се бавимо појединим научним гранама: економским наукама, наукама медицинским, аграрним, правним и другим друштвеним наукама, — ми не смејмо себе заваравати о стању једног друштва у коме се налази-мо. Ми учимо науку не ради науке него ради њене примене на друштвени живот. Наука је само једно средство да се друштвени живот саобрази законима од којих ће друштво имати користи. Очи се не смеју затварати пред истином; околина се мора критички посматрати, о њој се мора размишљати, морају се, понављају опет, правити поређења између стања које постоји, с једне стране, и захтева науке и познате праксе друштвене, с друге страни. Учи се једна наука не зато да се само стече универзитетска диплома, него да се стече извесно знање које треба да послужи на ко-рист ове околине, онога друштва у коме имамо да радимо.

Ми смо навикли да слушамо само славо-појке о нашем народном животу. Прича се отворничкој способности нашег народа, о етничкој чистоти наше расе, о нашим добрим народним обичајима, ствара се идила нашег села и нарочито, као са неким поносом, истиче се наша примитивност. Међутим, прошла су времена великог националног одушевљења за још веће националне идеале. Циљеви су постигнути: народ је ослобођен политички и ство-реном држава већа од Душановог царства. Идеали се морају ревидирати, морају се тражити нови путеви и постављати нови задаци ради постигнућа нових циљева. Јер ново доба има захтеве различите од захтева једног доба које је прошло, и коме су свој трибут платили наши дедови и очеви. Нас више не интересује наша раса само етнички нити ми видимо само добре обичаје нашег народа. Ја сам већ на-гласио: у досадашње време напретка ми морамо обратити највећу пажњу његовом социјалном и економском стању, као и његовој просвети, његовом здрављу, развијености његових културних потреба. Ми нећемо затварати очи пред оним препрекама које коче на-предак народног живота: против разних и мно-гобројних заблуда и познате наше балканске примитивности морамо повести најенергичнију акцију, ако хоћемо да нам буде боље, да нам живот радног народа постане културнији и лепши. Ми више не видимо идилу наших села. Оно што ми видимо, то је заосталост у сваком погледу.

Ја ћу се овде зауставити, да се вратим онамо где сам почeo: рекао сам да се ми не интересујемо за своју околину, за тај радни

⁵⁾ О томе видети мој напис „Сусрети са Трајком Стаменковићем“, објављен у „Нашој речи“ од 20. априла 1959. год.

⁶⁾ „Лесковачки гласник“ од 30. септембра 1928. год.

свет о коме сам говорио. И зато што код нас не постоји такав интерес, ми не знамо шта да се ради. Удружујемо се у различите сврхе: спортске, туристичке, стварамо шаховске клубове, али на ово удружење, које би окупило наше истину скромне или ипак знатне снаге за један културни и социјални рад на селу и у вароши, ми не обраћамо ни мало пажње. Време нашег летњег одмора није испуњено никаквим радом од значаја за средину у којој живимо. Ми преспавамо цело лето.

У погледу другог узрока, писац каже:

Као други важан узрок нерада ја сам на-вео недостатак иницијативе чланова управе. То значи да управљачи нашим клубом нису водили рачуна о задацима организације и својим дужностима у односу на остварење тих задатака. Од стране управе никад није пао ни један предлог да се нешто ради или нешто уради. Целокупна њена акција састојала се у томе да се члански улог исплати, као да је клуб неко привредно предuzeће па без новца не може уопште функционисати. Члански се улог мора плаћати, али се послови клуба могу отправљати и онда кад улог није исплаћен. Ако се намерава једна научна екскурзија у околину, ту свакако клуб не би сносио трошкове појединих учесника, чак и да се благајна клуба прелива. Да се одржи једно предавање, јавно или на каквом састанку клуба, ниту нису потребни богзна какви издаци. Штавише, и књиге се могу добити без новца, на поклон од појединих просветних и научних друштава, само ако се чланови управе довољно заузму. Све се може само кад се има воље.

Колико је садашња управа била неосетљива према својим дужностима, навешћу само два примера.

Прошле године лесковачка чаршија славила је педесетогодишњицу ослобођења Лесковца од Турака. Величала се привреда индустриског града Лесковца и културне тековине педесетогодишњег рада у слободи. Парадирало се и фразирало преко сваке мере. Рогушили се неки наши старци који за привредни и културни напредак нашег места нису прстом макли. А студентска омладина, где је она била да својим учешћем дâ прослави једно савременије и човечније обележје, која за прогрес нема неких нарочитих заслуга, да то не буде само слава капитала него и слава рада. И као епилог те ћифтинске параде, доћи ће једна скандалозна споменица, која се сада штампа, и која је све друго само никако не једна објективна историја социјалне, економске и културне прошлости нашег краја. И та споменица, будући једно ругло са гледишта научног и књижевног, срамота је за ову студенску организацију, за овај скуп младих људи који се баве науком. Била је дужност те омладине да она колективно проговори свестрано о прошлости нашег краја, а иницијатива за тај посао припадала је управи клуба. И то што је пропуштено онда, не треба пропустити сад.

То је први пример.

Други пример је овај: та иста управа, која је више пута од годину дана узрупирала мандат што смо јој га поверили само за 1926/27. школску годину, дакле, држала га је више од две године, та управа, кажем, за тако дugo време није успела да набави ни стотину књига и да од садашње студентске створи народну књижницу града Лесковца, како то правила предвиђају.

Казаћу још неколико речи. Ја не видим часнији посао за наш клуб и његове чланове него ли што је рад у народу. Ако се рад уопште искрено жели, путеви нашег рада воде у народ. Лепша народна будућност не може се изграђивати по кафанама, на овим нашим скувовима, где се досад ништа паметно није урадило него се по примеру наших партијских интригирања, подваљивања и поткопавања водила једна штура и бесмислена борба да се остане на управи клуба. Ја апсолутно не разумем коме може ласкати часништво једне организације у којој се ништа није урадило и изгледи су да се ништа неће урадити, ако се не пође једним солидним путем друштвене и културне акције него се настави стара пракса ситничарења да ли се нешто слаже или противи правилима клуба.⁷

Нова управа Студентског клуба „Гундулић“, иако је желела, није могла још у истој години да развије никакав рад, јер је већина чланства била у Београду, а оно неколико студената што је остало у месту, било је заузето својим студијама и другим пословима (политичким, новинарским и др.); нова управа би могла нешто радити тек идуће године, за време фебруарског распуста, а нарочито за време лета. Међутим, почетком 1929. г. заведен је шестојануарски режим, који је забранио не само рад свих политичких партија него и рад свих удружења као што је био Студентски клуб „Гундулић“.

3. Удружење студената лесковачког краја

После доношења Устава од 3. септембра 1931. г. и Закона о јавним зборовима и удружењима од 18. септембра 1931. г.⁸⁾ лесковачки студенти су приступили обнови своје организације. Они су израдили нова правила и предали их полицији на одобрење, али су на исто морали да чекају пуне две године. У то време у Лесковцу и околини било је више од стотину студената, од којих су многи били повезани са напредним покретом, и то је био главни разлог што је полиција одугоvlaчила са давањем одобрења за рад нове организације лесковачких студената. Кад су, најзад, правила Удружења студената лесковачког краја добила потврду, привремени одбор ове организације заказао је ванред-

⁷ Реферат из кога су узети предњи одломци штампан је у књизи Д. Трајковића „Подеране маске“ (Лесковац, 1928. г., стр. 5—45), која је цела била сложена, али је само први табак био одштампан, пошто је полиција забранила даљи рад на књизи.

⁸ Приказ и критику тога закона дао сам у чланку објављеном у „Недељним новинама“ од 14. марта 1934. год.

ну скупштину за 11. јул 1934. г. На тој скупштини поднет је извештај потписника правила, која су истовремено прочитана, и изабрана нова управа.⁹

У нову управу изабрани су: за председника Предраг Ђорђевић, за потпредседника Новка Вуксановић, за секретара Драгиша Кнежевић (његов заменик Војислав Вуксановић), за благајника Влада Милошевић, за књижничара Добривоје Јовановић. За чланове управе: Светозар Крстић, Зарије Илић и Боривоје Коцић, а за чланове надзорног одбора: Лука Џенић, Сергије Димитријевић и Живојин Тодоровић.

Сва избрана лица су била студенти права.

Ваља истаћи да је ванредно скупштини присуствовао велики број студената, и да је ту био и представник полиције. Скупштину је отворио и на њој председавао Синиша Тодоровић, председник привременог одбора, који је, иначе, био и потпреседник раније студентске организације. „Он је говорио о томе како је дошло до обнављања Студентског клуба „Гундулић“ и његовог преобраћања у Удружење студената“. Тада је говорио и Јован Јовановић, последњи секретар истог клуба. Он је „истакао потребу за удруживањем и организовањем студентске омладине, подвлачећи штетност праксе која је постојала у ранијем Студентском клубу „Гундулић“ и страстима и свађама парализала сваки конструктиван рад у њему“.¹⁰

Чланови новог удружења могли су бити само студенти и студенткиње и свршени матуранти Лесковца и околнине.

○ Стварањем овог удружења студената лесковачког краја дата је могућност да на истом подручју развију своју политичку и културну делатност. Ово утолико пре што су тада створене још две омладинске организације: Одбор за потпомагање сиромашних студената и Академско позориште.

Удружење студената (чији доцнији рад представља ново поглавље у историји омладинских, ћачких организација лесковачког краја)¹¹ преузело је од укинутог Студентског клуба „Гудулић“ не само његову збирку књига него и његову иницијативу за оснивање Народне књижнице и читаонице у Лесковцу. Заслуга је новог удружења што је том послу одмах приступило и за остварење свог задатка главну помоћ очекивало од Народног универзитета у Лесковцу, не испуштајући из вида ни сарадњу осталих културних установа.¹² Крајем августа 1934. г. оно је сазвало и конфе-

ренцију представника свих културних установа у Лесковцу ради дискусије о питању стварања књижнице и читаонице. Председник Удружења студената, Предраг Ђорђевић, отварајући скуп, изнео је историјат удружења и упознао присутне са питањем које је било на дневном реду. Главни говорник на овој конференцији био је Сретен Динић, „који је истакао важност овог питања и решеност да помогне акцију студената“. За оснивање књижнице заложио се и Јован Јовановић. На скупу су прочитана правила Шабачке књижнице и читаонице, и изабран одбор (Сретен Динић, Драгиша Миловановић и Предраг Ђорђевић) коме је „стављено у задатак да поради на прикупљању и уједињавању свих културних установа у Лесковцу“.¹³

После рада од неколико месеци, одбор је свој посао свршио, и на годишњој скупштини Народног универзитета у Лесковцу, која је одржана 23. јуна 1935. г., свечано је отворена лесковачка Народна књижница и читаоница. Том приликом Сретен Динић је говорио о оснивању књижнице, а професор Велимир Телебаковић о књизи и читању.¹⁴

Народна књижница и читаоница наше места није била самостална установа, већ је стајала под управом Народног универзитета у Лесковцу. Њен главни фонд чиниле су књиге које је дало Удружење студената које је из постојеће збирке од 1100 књига (дакле, нешто више него у ранијој библиотеци клуба „Гундулић“) издвојило само неке које су могле послужити студентима „за њихово стручно образовање“, а остало уступило Народној књижници.¹⁵

Напред споменуто „прикупљање и уједињавање свих културних установа у Лесковцу“ састојало се, у ствари, у проналажењу и прикупљању књига које су припадале разним установама, постојећим или бившим. На овом месту изнећемо податке који се тичу једне од

⁹ „Недељне новине“ од 8. јула 1934. год.

¹⁰ „Недељне новине“ од 22. јула 1935. год.

¹¹ Видети књигу Д. Кулића „Како смо то учинили“ (Београд, 1958. год.), стр. 17—20.

¹² „Недељне новине“ од 29. јула 1934. год.

¹³ „Недељне новине“ од 2. септембра 1934. г.

¹⁴ „Лесковачки гласник“ од 15. и 22. јуна 1935. год.

¹⁵ „Недељне новине“ од 16. септембра 1934. год.

¹⁶ „Недељне новине“ од 16. септембра 1934. године.

најстаријих културних установа у Лесковцу, о Грађанској касини.

До првог светског рата, просторије Грађанске касине за њену библиотеку и читаоницу и за разне скупове, сем забава и вечери, биле су у једној старој и малој згради преко пута садање општине. У ту зграду залазили су радо и лесковачки студенти и ученици средњих школа, пре гледали листове и часописе, међу којима је била и руска „Њива“ и француска „Илистрасион“. До тога времена, као и после 1918. године, Касина је приређивала вечери, концерте, посела, забаве и др., Ово последње обично су изводили ученици средњих школа.

Поводом свечаног отварања Народне књижнице и читаонице у Лесковцу, Сретен Динић је написао чланак који се, углавном, односи на Грађанску касину. Он у њему каже:

„Убрзо после певачке дружине „Бранко“ основана је била Грађанска касина у Лесковцу. И то је једна од најсолиднијих предратних установа била. Па и после рата за извесно време.

„Али, као и све установе које немају свога локала, тако се и Грађанска касина повлачила из локала у локал, док најзад није доспела у један кафански локал, где је такорећи ишчезла, где се на њу потпуно заборавило и где су пре неки дан једва нашли бедни остаци и трагови од њених ормана и књига.

„За једно време, а нарочито после рата, Грађанска касина је била не само најактивнија него и најдоминантија установа у Лесковцу и најмеродавније морално мерило грађанско. Сматра се за морално исправног само онај грађанин који је могао бити члан Касине и имао приступа на њене касинске вечери. То је била такорећи једна грађанска морална цензура.

Драгољуб Трайковић

ДОВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЯ И ОСНОВАНИЕ НАРОДНОЙ БИБЛИОТЕКИ И ЧИТАЛЬНИ В ЛЕСКОВЦЕ

Еще с 1907 года в Лесковце существовал литературный кружок „ГУНДУЛИЧ“. Он объединял всех учеников Лесковца и окрестностей, Кружок работал только во время школьного распуска, когда в Лесковац приезжали ученики, учиившиеся вне Лесковца. Члены этого кружка организовывали вечера, концерты и т. п. и организовывали разные экскурсии. На своих собраниях читали свои письменные работы: стихотворения, рассказы, статьи о чем после водились прения. Вследствие войн и неприятельской оккупации кружок перестал существовать.

В 1919 году был основан клуб Лесковачских студентов под именем „ГУНДУЛИЧ“. Вначале та организация устраивала лекции, вечеринки, по-

„Али, пред навалом нових поратних установа, које су као међава засуле све пред собом, морала је и Касина да малакше и заостане. Нећемо да кривимо никог зашто је она овако ћутећи ликвидирала“.¹⁶

У истом чланку, Динић пише: „Зар мислите да је само та једна библиотека тако затурена и пропала. Има их још таквих...“¹⁷

Сем грађанске касине и поједињих школа, у Лесковцу је, до 1914. г., своју књижницу са читаоницом имало и удружење трговаца. Ова књижница пропала је за време првог светског рата, а после обновљена. Тада су уништене и све школске као и многе приватне књижнице.

Предње материјале објављујемо у овом облику и нешто опширије због тога што су они скоро сасвим неприступачни читаоцима „Лесковачког зборника“, а могу да послуже за обраду историје културе лесковачког краја. Ови материјали су свакако непотпуни, те ће се моћи допуњавати новим подацима који ће накнадно бити прикупљени. Но, мислим да се њихова тачност битно неће моћи оспорити, као ни њихова документарна вредност.

¹⁶ Тачнију карактеристику Грађанске касине дао је Предраг Ђорђевић. „Једина културна установа приватног карактера, пише Ђорђевић, била је Грађанска касина, која је имала и своју читаоницу. „Елитна“ по својој социјалној структури, ова изразито грађанска установа, као културни чинилац више је служила за разоноду и забаву својих чланова него потребама народног просвећивања. Због тога није оставила готово никаквих виднијих трагова. Ликвидирала је пре неколико година“ („Лесковац јуче и данас“, Лесковац. 1935. г., стр. 35).

¹⁷ „Лесковачки гласник“ од 29. јуна 1935. г.

сиделки и т. п. и на этих собраниях водились разговоры и прения на различные темы. Были попытки помостью клуба влиять на среду, несмотря на то, что некоторые наставили на ограничении работы клуба организацией только забав и вечеринок с танцами. С 1925 года клуб переживал кризис изза слабого интересования его членов работой в клубе. В сентябре 1928 года избрана новая управа, которая по своему составу и принятой программе, обещала более активную деятельность, до чего бы и дошло если бы шестоянварская диктатура не запретила и эту организацию.

Правилами Студенческого клуба „ГУНДУЛИЧ“ было предвидено основание в Лесковце

Народной библиотеки и читальни и отдельной Студенческой библиотеки и с той целью было собрано больше восьмисот различных книг.

Срединой 1934 года основан Союз студентов лесковачкого края, которым начинается новый период в истории молодёжных, ученических организаций Лесковаца и его окрестностей. От прежнего клуба новая организация не только собранные книги, но и инициативу за основание Народной библиотеки читальни. Заслуга этой организации в том что энергично приступила к делу

и обеспечила помощь Народного университета в Лесковце. Срединой 1935 года торжественно открыта в Лесковце Народная библиотека и читательня. Главный и основной фонд этой библиотеки составляли книги собранные союзом студентов. Книги могущие быть полезными студентам и для специального образования были выделены в студенческую библиотеку.

Дальнейшую историю Союза студентов обрабатывают другие авторы.

О ђачкој дружини „Светислав Вуловић“ до 1925. године

У лесковачкој гимназији пети и шести разред уведени су тек 1912/13. године и 1913/14. године.

У оно време од млађих наставника познати су били Радивоје Ненадовић (историја, латински и немачки језик), Иван Димитријевић (српски језик и књижевност) и Риста Ненезић (латински језик). Овај последњи био је и одличан психолог, и сваком ћаку тачно предсказао шта ће од њега бити у будуће, али је на часове често долазио из кафане. После је у Лесковац дошао и Власта Милутиновић, који је био елегантан и држао се као глумац. Он је предавао немачки језик, од ћака је тражио да му преводе немачке песме и диктирао им текстове из књига које они дотле нису имали у рукама, те су се тешко сналазили и због тога Власту нису волели. У исто време наставник ове гимназије био је и Милош Димитријевић, брат Иванов.¹

До 1912/13. школске године ћаци лесковачке гимназије нису имали своју посебну литерарну дружину. Те године, на иницијативу ученика шестог разреда, основана је ћачка дружина под именом „Истрајност“. Дружинска правила израдила је сама управа, а одобрила их школска власт. Дотадања ћачка књижница од 458 књига предата је новој ћачкој организацији. У овој години дружина није имала ни један литерарни састанак.²

Друге године дружина је узела име „Светислав Вуловић“. За председника је професорски савет одредио суплента Милоша Димитријевића, а у управу су изабрана по три ученика из шестог, петог и четвртог разреда. На дружинским састанцима, којих је било свега четири, читани су следећи ћачки радови: о интерпункцији, о „Новели од Станца“ од М. Држића, о „Посветилишту Аврамовом“

од М. Ветрановића, „Дочек српских ратњеника“, „Улога кнеза Јанка у Горском вијенцу“, „Краљевић Марко у народним песмама“. Као што се види, теме ових радова нису излазиле из оквира онога што се обраћивало на часовима српског језика и књижевности.

На седници од 3. маја 1914. године дружина је за свога члана доброврора уписала Јована Скерлића, који је тога дана умро.

У лесковачкој гимназији постојало је и коло Савеза трезвене младежи „Ђурђевак“.³ Једна чета овог кола звала се „Скобаљић“.

У току рата и окупације од 1914—1918. године гимназија у Лесковцу, као и у свим градовима ондашње Србије (сем Скопља) није радила, па није радила ни ћачка дружина „Вуловић“. Тих година нестале је и дружинска књижница са архивом.

Ђачка дружина „Вуловић“ обновљена је 1920. године. За првог председника изабран је Владимир Поп-Коцић, ученик осмог разреда гимназије. У исто време створене су и две ћачке библиотеке: једна за више, друга за ниже разреде.

У оно време, као и доцније, дружина је сваке недеље пре подне држала литерарне састанке. На њима је најпре читан записник са прошле седнице и на исти стављане примедбе, око чега је често долазило до жучне препирке, а потом су поједини чланови читали своје

¹ Предње податке дао је професор Д. Х. Митић.

² Извештај лесковачке гимназије за 1912/13. годину, стр. 13/14.

³ Извештај лесковачке гимназије за 1913/14. годину, страна 14/15.

радове: песме, приче, преводе и критике. Није постојао обичај да се читају прикази на књиге које су тек изишле из шатмепе. Највише је било песника, па критичара. Ако аутор критикованог рада није био задовољан оценом, могао је узети критику на тзв. антикритику. Овакви слушајеви давали су повода дискусијама које су за слушаоце биле интересантне, чак и кад није било речи о идејној и стилској страни рада, већ о обичним граматичким прегањањима и зачкољицима.

У току школске 1922/23. године председник дружине био је Коста Трандафиловић, ћак осмог разреда, а секретар Драгољуб Трајковић, ћак шестог разреда; наредне године председник је био Сава Милатовић, а потпредседник Драгољуб Трајковић.

Облици рада били су и даље исти. Но, политичке прилике тога доба као да су имале неког утицаја и на ћаке виших разреда Лесковачке реалке, која се од 1921/22. године почела да претвара у гимназију. Ту, разуме се, није било утицаја најнапреднијег покрета, иако су неки од нас прочитали „Комунистички манифест“ и збирку чланака издатих поводом Лењинове смрти, и из ње сазнали како су из најудаљенијих крајева Совјетског Савеза, по зими, долазили милиони радника и сељака да се поклоне мртвом Владимиру Иљичу, који је био „најбољи друг на свету“.

Ђаци Лесковачке гимназије били су тада подељени на оне који су иступали против тадањег Пашић-Прибићевићевог режима, и на оне који су оправдавали тај режим, одбијајући да је он носилац насиља, корупција и изборних махинација. Полазна основа првих било је интегрално југословенство схваћено унитаристички, а политичка идејност других оснивала се на заслугама српског народа за стварање државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца.

Од напредних грађанских писаца „интегрални Југословени“ највише су читали Јована Скерлића, који је у знатној мери утицао на њихово духовно, књижевно и политичко образовање. Скерлић је побудио и њихово интересовање за списе Светозара Марковића, до којих се, иначе, није лако долазило.⁴

Подвојени на интегралне Југословене и оне друге, ми смо наше политичке размирице почели да уносимо и у рад дружине „Вуловић“. И наша политика је до темеља потресала ову ћаку организацију. Један реферат у коме је дат критички осврт на читав рад „Вуловића“ од 1920.

до 1924. године добио је одговор који је страшно заоштрио односе међу члановима дружине. До потпуног расцепа међу њима дошло је, пак, кад је управа школске 1923/24. године на једном састанку изнела неку песму Проке Јовкића, објављену у „Српском књижевном гласнику“ пре 1912. године, па ту песму, која је уместо потписа носила само иницијале П. Ј., узео један члан дружине и о њој написао неповољну оцену, мислећи да потиче од неког из тabora интегралних Југословена. Иако није било разлога, случај је скандализовао припаднике противне стране, који преко онакве „подвале“ нису могли да пређу, те су Милатовић и Трајковић, иако то од њих нико није тражио, поднели оставке. За новог председника изабран је Јован Борђевић, ћак осмог разреда.

Услед насталог расцепа знатан број чланова престао је да ради у дружини, сматрајући је кружком⁵ у коме нема услова за књижевни рад. У групи апстинената нашли су се и они којима је тешко падао овај раздор. Тешка срца престали су да долазе на састанке где су некада са искреним дивљењем слушали старије другове како озбиљно расправљају о различитим стила Толстоја и Достојевског, о оптимизму Јанка Веселиновића и пессимизму Светолика Ранковића, о реализму Јакова Игњатовића и конзерватизму Стевана Сремца, итд. Можда и патећи од „књижевног свраба“, како рече Тургењев у наведеној причи, покушавали смо да покренемо и књижевни лист „Југословенски средњешколац“, али се све свршило на покушају.⁶

⁴ Мени су до руке дошла само два његова чланка, „Певање и мишљење“ и „Реалност у поезији“, али ме ова лектира умalo није стала матуре. И та не због напредних идеја Светозара Марковића, већ због тога што сам у свом пробном матурском задатку из српског језика употребио онај драстични термин којим се послужио Марковић у једном од наведених чланака за ону врсту поезије коју је у тим чланцима нападао.

⁵ Ми смо горњи термин узели из приповетке „Хамлет Шчијровског среза“ од И. Тургењева и нашу ћаку дружину неосновано идентификовали са „кружком“ о коме говори овај руски писац.

⁶ Пошто је ова група заједно са мном имала намеру да издаје лист, обратила се чачанској дружини „Рајић“, која је издавала омладински часопис „Полет“. У писму од 16. фебруара 1924. године, у коме нас обавештава о овом часопису, његов уредник Дојчило Митровић је нагласио да

Кад смо почели да сарађујемо у Ђачкој дружини „Вуловић“, да пишемо пе-сме и приче или да узимамо на критику, осећали смо колико смо, због удаљености од школе за време рата, мало про-читали и задоцнили у читању многих дела које је требало одавно прочитати.⁷ Да накнадимо пропуштено, много су нам помогли тадањи наши наставници срп-ског језика и књижевности: Љубомир Алексић, Ружица Борђевић и Александар Стојковић. Овај последњи био је и режисер комада које смо тада давали: „Подвале“ од М. Глишића, „Молитве“ од Бране Цветковића, „Ђакона Авакума“ од Михаила Сретеновића и др. Ове комаде давали смо на гимназијским приредбама (забавама) о св. Сави и другим приликама, када су неке од на-ших другарица учествовала и свирале на клавиру или соло певањем.

У периоду од 1922. до 1925. године у раду дружине „Вуловић“ истицали су се Момчило Ж. Стојићевић, Брана Пешић, Велимир Јанковић, Сава Милатовић, Љубомир Богдановић, Драгољуб Трај-

ковић, Јован Јовановић, Будимир Динић, Аристомен Ристић и др.

О доцнијем раду дружине „Вуловић“ писали су Брана Митровић, Зарије Поповић и Димитрије Кулић.⁸

њихов лист „није био у рукама конзервативне омладине, ... и да је само захваљујући тој чи-њеници, само елеметима слободног духа, енергије и борбености“ школска омладина у Чачку „била у стању да од ослобођења редовно има свој ча-сопис, морајући само, под силом притиска „одозго“, да му мења називе“. Митровић нас је, а у продајном писма и Синиша Пауновић, позвао да ујединимо снаге и средства и да појачамо кондиције њиховог часописа, као што су то учи-нили и Ужичани, па смо се ми с тим сложили и раствурали њихов „Полет“.

⁷ О томе у мојој књизи „Из нашег Менчестра“, стр. 42—44.

⁸ Видети „Нашу реч“ од 2. фебруара 1946. и 19. априла 1963. године, као и стр. 20—22 књиге Д. Кулића „Како смо то учинили“ (Београд, 1958. године).

Драгољуб Трайковић

О УЧЕНИЧЕСКОМ КРУЖКУ „СВЕТИСЛАВ ВУ- ЛОВИЧ“ ДО 1925 ГОДА.

До 1912/13 учебног рода ученики лесковач-
ког гимназије не имали свога литературног кру-
жка. В томе году были введены пятый и шестой
классы и, на инициативу учеников шестого класса
основан ученический кружок „УСТОИЧИ-
ВОСТ“. В следующем году кружок взял имя ли-
тературного историка СВЕТИСЛАВА ВУЛОВИ-
ЧА. Первый председатель этого кружка был
один суплент. На собраниях были читаны учени-
ческие работы на темы в рамках того что обра-
батывалось на уроках сербского языка и ли-
тературы. В течении войн и оккупации от 1914 до
1918 года кружок не работал. В те годы пропа-
ла и библиотека кружка (около 500 книг) и
архив.

Ученический кружок „ВУЛОВИЧ“ обновлен
был в 1920 году и образованы две библиотеки:
одна для низких классов, а другая для высших.
Управа кружка была в руках учеников.

Кружок имел свои собрания каждое воскресе-
ние, на которых члены кружка читали свои

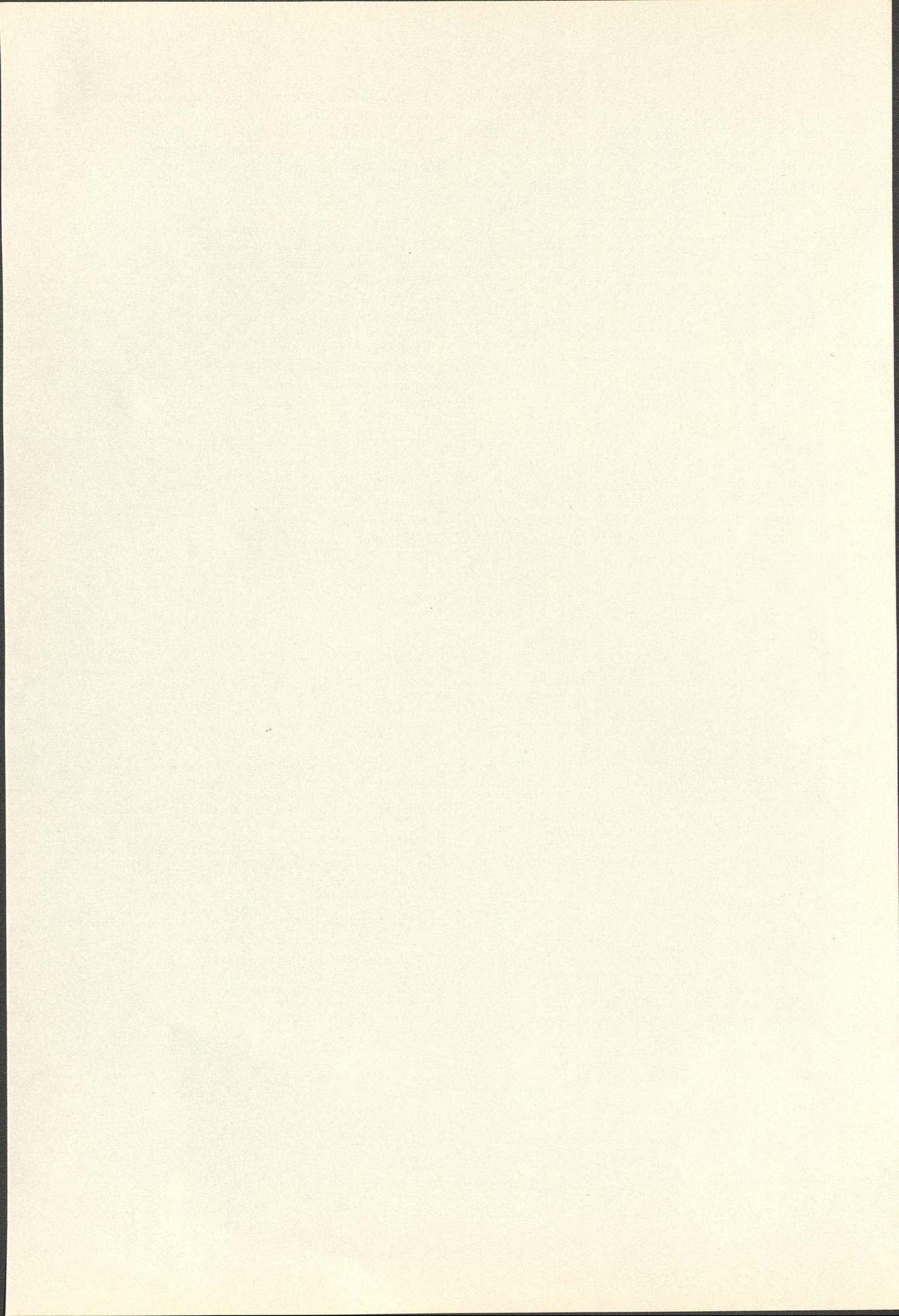
стихотворения, рассказы, переводы, а было и
критики.

Политические обстоятельства того времена
как будто бы имели некоторое влияние на учени-
ков старших классов. Некоторые выступали про-
тив режима т то время когда другие это поддер-
живали. Первые были „интегральны“, а вторые
„Югославяне“ и на ихние духовное, литератур-
ное и политическое образование больше всего
имели влияние произведения Јована Скерлича.
Скерлич заинтересовал ученико и произведениями
Светозара Марковића.

В течении учебного 1923/24 г. дошло до рас-
кола среди членов кружка „ВУЛОВИЧ“ и некото-
рые перестали интересоваться работой кружка.

В статье наведены и известные данные о
наставниках и о интересовании учеников за от-
дельные темы и некоторых писателей.

Историју этого кружка после 1925. г. обра-
батывают другие авторы.

„Народни покрет“ о комаду Жака Конфина

У чланку „Комади лесковачких писаца у извођењу позоришта из других места (Грађа за историју лесковачког позоришта)“, „Наша реч“, 33—35, 37, 1966. по-менули смо комад „Крв није вода“ од др Жака и Грете Конфине и са жаљењем констатовали да о извођењу овог комада од стране Скопског позоришта „Лесковачки гласник“ није објавио рецензију већ само интервју са једним од аутора, др Жаком Конфином. Међутим, о овој представи ипак постоји рецензија и она је објављена у једном листу који је изашао у Лесковцу и остао потпуно непознат. Реч је о листу „Народни покрет“ чији је власник и уредник био Јован Јовановић.¹

Рецензију о којој је реч написао је Аристомен Ристић који се у то време интензивно бавио позоришном критиком. Његов приказ објављен је под насловом „Антисемитизам без маске“ и осим оцене вредности комада и представе садржи један коментар, политички обојен, који уједно показује и какву је општу линију лист намеравао да остварује. Тај коментар, штампан одвојен крупном „бомбицом“, гласи:

„Расни антисемитизам лансирао је национал-социјализам у својој империјалистичкој тежњи и настојању да се мисли беспослених маса о своме положају упуте на област апстракција. Талас фашизма, под разним видовима, запљуснуо је и многе друге земље. Отуда, комад брачног паре Конфина „КРВ НИЈЕ ВОДА“ добро је дешао. Због актуелности теме, напредно схваћеног проблема који решава и своје антифашистичке тенденције, он заслужује већу пажњу. Комад има своју вредност. Са извесним корекцијама у погледу продубљивања, конкретизовања и динамизирања појединачних места, он би био одличан прилог сајналној књижевности.“

Иначе, рецензент је задовољан и делом и представом. Он каже да је овај

комад у односу на „Плагијат пред академијом“ „крупан корак“ напред јер је ближи животу. „Проблем политичког и расног антисемитизма, иако недовољно продубљен, напредно је схваћен. Има и духа. Неусиљено сатиричног. У овој комедији, у оштроумном карикирању, убедљиво је откривена на једном конкретном примеру апсурдност расистичке теорије, на којој почива национал-социјализам.“

Пошто је испричао садржину комада, рецензент се осврнуо на сценску вредност Конфиновог дела и ставио ошtre замерке на структуру драме: „Комад нема радње. Нема ни неког нарочитог заплета. Без јачег је драмског замаха. Шта више сценски је местимично развучен до монотоности. Гдегде има и претеривања. Тежиште целе ствари је у дискусијама о расистичкој теорији представника званичне науке, с једне, и критичком ставу д-ра Левија с друге стране. То даје тон и боју комаду. То је његов нерв.“

По обичају о режији није ништа речено, чак ни редитељево име. О глумцима стоји ово: „Глумци су са доста уживљавања и много труда одиграли своје role. Г. Стеван Јовановић дао је релефну улогу у типу достојанственог претседника комисије Клема. Г. Владимир Скрбиншек, у расизму опијеном Цезару Тиду, верно нам је приказао човека који је у уверењу да жртвује себе ради тријумфа науке, Г. Павле Богатинчевић као д-р Леви могао би бити изразитији у своме критичком ставу. Поменимо још

¹. Изашао је свега један, први, број овога листа. Датиран је са понедељком, 1. јуна 1936. године. Примерак тог јединог броја чува у својој богатој архиви Јован Јовановић, уредник листа, који нам је љубазно скренуо пажњу на њега и омогућио нам да га прегледамо. Користимо и ову прилику да Ј. Јовановићу најтоплије захвалимо.

г-ђу Милку Микић као Амалију, жену Цезарову и г-џу Анку Мајценовић у улози Марије, Цезарове сестре".

*
* *

Већ из овога примера видимо да је лист жељео да негује једну критичку линију. У његовом поднаслову стоји да је то „полумесечни лист за одбрану радиог народа“, а на првој страни у уводнику под насловом „Народни покрет“ са дугим поднасловом — саопштава се програм листа. Поднаслов гласи: — „Ваља ставити све народне позитивне снаге у покрет; — За широк народни покрет потребна је широка радна платформа; — Свака слобода постаје илузија ако не буде организована. — Јавно мњење као непристрасна и неустрашива контрола. —“ У уводнику се каже да ће се лист борити за остварење програма чији је циљ „политички препород, привредно оздрављење и морално уздизање“. На трећој страни налазимо чланак „Један дан у Церници — селу жедном воде и просвете“. Чланак, који је у ствари репортажа о овом селу, потписао је уредник Јован В. Јовановић. Писац, који се иначе бави проучавањем етно-психолошке структуре Поречја и уопште лесковачког краја, даје мали историјат села и етничке карактеристике Церничана, да би наставио:

„Са свих страна само тешкоће: тешкоће од људи, тешкоће од природе. И највећа брига, највећи јад и данас коначно нерешен јесте за Церницу — ВОДА. Ње нема...“

Даље се у чланку каже да су сами Церничани прионули на изградњу школе коју још нису завршили. Нема ни стана за учитеља о коме писац са симпатијама пише ово: „Садашњи учитељ **Каранфил Јанаћковић**, учитељ са 25 година у служби народне просвете, родом из Тујина (Кичево), не гледа да себи направи кров над главом. Та он се и онако мучи одвојен нечијом самовољом од свога родног краја и своје породице. Нек је само његовим ћајима добро! Сија сав од радости кад је под његовим руководством хор малих сеоских ћака запевао у учиониши први пут „Ви, ви, ви, весели смо сви!“

Следећа страна испуњена је освртом на политичку ситуацију у свету и у земљи. У коментару о ситуацији у земљи није пропуштено да се истакне:

„Иначе, у народу је тешко стање: прошлогодишња суша, беспослица и разна оптерећења до-

вела су народ у тежак положај. Он се задужује под зеленашким условима, продаје и оптерећује земљу само да би се могао прехранити. Стање би вероватно било теже да није зима била блага и да лето не обећава обилату сточну и људску храну, што психолошки умирује сељаке и даје им наде на обнову живота.“ И овај чланак написао је уредник Јовановић који се потписао иницијалом „А“.

Испод централног чланка о политичкој ситуацији преломљен је чланак преузет из „Аграрне политike“ под насловом: „Пуни амбари, а празни стомаци“, да би се, поред вести о грा�ду у Брестовцу, на истој страни нашла белешка под насловом „Одозго калај — унутра белај!“ у којој читамо: „Лесковачка општина како изгледа, спрема коцку за главну улицу. То је лепо. Али, замолили бисмо Поглаварство да поведе више рачуна о периферији. Примера ради да напоменемо да је неопходно исушити Рупе и наптерати власнике неколико предузећа да подземним каналима спроведе воду ван Лесковца, а не да она буде легло комараца и шири смрад кроз целу варош. Ово је мислимо, прече од коцкасте калдрме. Да не испадне: одозго калај, унутра белај.“

„Сви се око села врте“... је наслов малог, полемички писаног осврта о једном листу који је у то време такође излазио у Лесковцу. Чланак је интересантан, па га преносимо у целини:

„Од пре извесног времена излази у Лесковцу „лист за политику, просвету, привреду и друштвена питања „Југословенско село“. Наслов је, као што се види, врло интересантан. Читалац ће одмах помислити да ту диста има нешто о селу и за село. Али, кад преврие све четири странице листа, видеће да о селу и за село нема ни слова. На пример у 4. броју овог листа има ове садржине: „За политички препороћај“ из пера г. Милоша Драговића, „Испуђимо аманет“ (писмо уреднику листа г. Милошу Драговићу од његовог команданта г. С. Хођере, кога је г. Драговић издао на петомајским изборима), „Отворено писмо г. д-р Милану Српкућу“, од г. Милоша Драговића, „На силу борбаш“, „Удружене опозиција против демократских начела“, „Како се зајми програм од Борбаша“, „Зборови Борбашке странке“, „Борбаш“ и на крају, на последњој страни, последња два ступца, писмо неког несрениг Јеврема о невољама сељака. Нашао грешни Јеврем коме да се изјада! — Ето, то је „Југословенско село“. Није било, можда, потребно о чему то „Југословенско село“ пише, јер ми знамо да глог крушке не рађа, али хтели смо да подвучемо да се СВИ око села врте. Г. Милош Драговић, уредник и издавач листа, и једини његов

сарадник, мисли да ће мамац упецати рибу. Варе се. Село је нашло свој пут: САВЕЗ УМНОГИ ТЕЛЕСНОГ РАДА ГРАДА И СЕЛА.

„Путуј игумане, не брини за манастир!“

На шестој страни налазимо више занимљивих вести. Место на прва два ступца, при врху стране, добила је вест о изборима у Горњем Буниброду и Великој Грабовници, а испод ове вести, на поједном ступцу, преломљени су краћи написи: „Г. Тонић плаче — и бије сељачку децу“ и „У Польској је забрањен роман „Анри Барбиса „Огањ“. Осим тога читамо на истој страни и следеће наслове: „Број незапослених у Немачкој расте“, „Смрт немачке слободноумне штампе“, „Наши грађевинари конферишу“ и „Лечење кијавице — електриком“. Читамо и следећу белешку: „На други дан Духова, певачка дружина „Бранко“, једна од најстаријих певачких дружина у унутрашњости Србије, слави 50 година свога постојања и рада“, као и редакционко обавештење да ће лист приказивати „све публикације на нашем и француском језику, које буду уредништву достављане“.?

Из цитираних наслова види се да је лист био одлучно антифашистички оријентисан, ма да је његова политичка платформа недовољно дефинисана, што је и разумљиво јер је изишао свега један број.

Један напис са ове стране треба цитирати. То је напис о Тонићу. Он гласи:

„У првој половини месеца маја растворене су летке г. Тодора Тонића, народног посланика, о

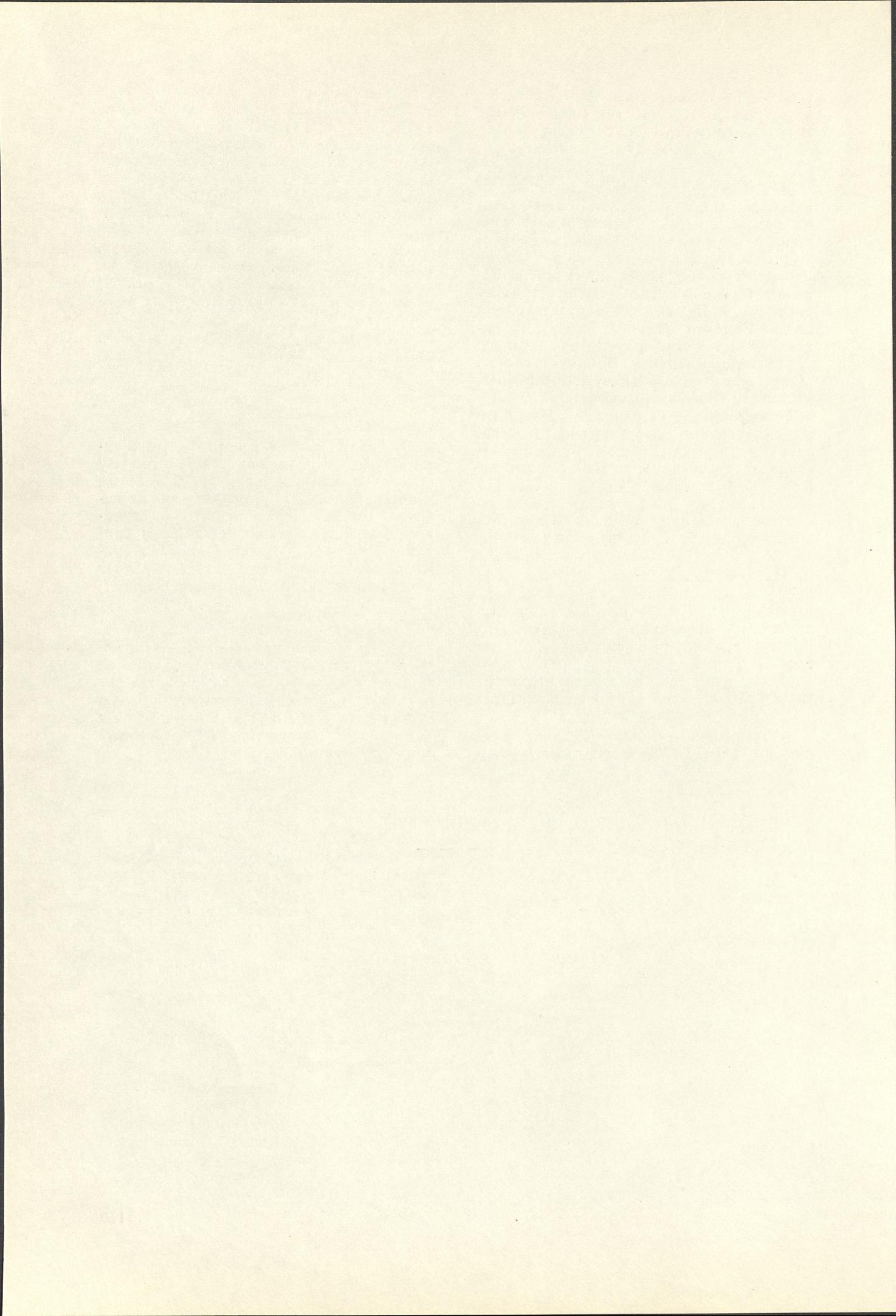
томе, како он води борбу за народ, који му је дао преко 7.000 гласова, а данас нема со да осоли своју стоку. Из тих летака се види да г. Тонић употребљава сва средства да помогне народу, па и сузе. Но, у току раствања овог плаката лично од стране г. Тонића у чаршији, неки несташко увредио је г. Тонића. Онако љут, г. Тонић је појурио по дете које га је дирало, па како га није стигао, то је свој гнев излио на једног абациског шегрта ни кривог ни дужног, кога је измерио добро по ногама својим штапом, да су му данима модрице биле на ногама. Тај несретни шегрт сељачко је дете, сирото и мирно као јагње.

„Ето, како се г. Тонић брине за сељака и његов подмладак!“

* * *

По својој основној, критичкој оријентацији, ма да је видљиво да је у питању страначка критика, овај лист је веома занимљива појава у предратној лесковачкој штампи. Штета је што је, стицајем околности, изишао свега један број јер је сигурно да би овај лист по оријентацији заузео место поред угледног листа какав су биле „Недељне новине“.

2. Лист има осам страна — шест страна текста и две огласне стране. Формата је мале осмине, а чланци су преламани на три ступца (цела страна) два или на једном ступцу. Објављена је само једна фотографија — Основна школа у Џерници, као и факсимил писма Влатка Мачека Драгољубу Јовановићу.

Репертоар Академског позоришта

За неколико година постојања Академско позориште у Лесковцу дало је девет премијерних драмских представа. То су: „Обичан човек“ Бранислава Нушића, „Ослобођење Косте Шљуке“ Петра С. Петровића, „Ожалошћена породица“ Бранислава Нушића, „Неспоразум“, „На санти села“ Виљема Вернера, „Матура“ Ладислава Фодора, „Зона Замфирова“ Стевана Сремца, „Бела болест“ Ћарела Чапека и „Сумњиво лице“ Бранислава Нушића.¹

Није сасвим једноставно утврдити тачне датуме премијера а још теже колико је представа појединих комада изведено. Осим недостатка документације, томе је узрок и чињеница да је једна од карактеристика рада Академског позоришта била у томе да се планира више него што је могло да буде реализовано. „Бела болест“ је планирана и, по свој прилици, изведена крајем 1938. године. Остале премијере дате су овим редом: „Обичан човек“ 19. јануара 1935. године, „Ослобођење Косте Шљуке“ 15. новембра 1936, „Ожалошћена породица“ у априлу 1937, „Неспоразум“ крајем августа или почетком септембра 1937, „На санти леда“ 12. децембра 1937, „Зона Замфирова“ 4. септембра 1938, „Матура“ 27. септембра 1938. и „Сумњиво лице“ 20. августа 1939. године. Као што се види, у прве две године изведене су свега две премијере, док је рад појачан нарочито у 1937. и 1938. години када је Академско позориште извело укупно шест премијера. То је период најживљег ангажовања Боре Димитријевића Пиксле, када је он био управник, редитељ и носилац главних улога. Међутим, после иступања Боре Димитријевића из Академског позоришта, које је уследило 24. фебруара 1939. године, позориште је дошло у тешку кризу чији су симптоми били уочљиви још и раније. У годинама пред сам рат изведена је само једна премијера, а прешло се на припремање и давање такозваних културних и хумористичких програма.

Шта се може рећи о самом репертоару Академског позоришта? Чини нам се да је једна од његових главних карактеристика била у томе што су стављани на репертоар они комади који су у то време играли и били веома популарни. У том смислу репертоар Академског позоришта одражава, у малом, један репертоарски просек и представља израз репертоарских тенденција српског позоришта тридесетих година нашег века. Многе од комада са репертоара Академског позоришта лесковачка публика је већ била видела у извођењу других позоришта (Позориште Моравске бановине у Нишу, скопско Народно позориште, Подринско позориште у Шапцу итд). Осим тога, готово све комаде са тог репертоара изводило је годину-две раније и београдско Народно позориште. Ево занимљивих, упоредних, података о томе: „Ослобођење Петра Шљуке“ Петра С. Петровића, са Миливојем Живановићем у главној улози, дато је 24. маја 1935. године, „Ожалошћена породица“ је изведена у Београду 28. новембра 1934. године; dakле, прво дело је дато у Лесковцу годину и неколико месеци после београдске представе, а „Ожалошћена породица“ нешто око три године касније. Слично је и са осталим делима, а коинциденција у датумима још речитија: „Бела болест“ у Београду 12. марта 1938. а у Лесковцу крајем исте године; „На санти леда“ 23. септембра 1937. у Београду а у Лесковцу 12. децембра исте године, „Матура“ 18. марта 1937. у Београду а у Лесковцу 27. септембра следеће године; и, на крају, „Сумњиво лице“ у Београду

¹ А. Ристић погрешно наводи да је, уместо „Сумњивог лица“, Академско позориште извело „Народног посланика“ (Уп. Ристићев чланак у „Споменици“, Лесковац 1956, стр. 38).

14. марта 1938. године а у Лесковцу 20. августа следеће године.² Једино паралеле ове врсте са београдским Народним позориштем не може бити у случају комада „Неспоразум“, „Зона Замфирова“ и „Обичан човек“. Међутим, и то су толико популарни и у то време извођени комади да то тренутно непоклапање са репертоаром Народног позоришта у Београду и нуколико не доводи у сумњу наш закључак.³

Интересантно је и питање како је лесковачка јавност, у првом реду штампа, примила репертоар Академског позоришта. Уопште узев, може се рећи да је иницијативу за покретање позоришта штампа у почетку оберучке подржала. Доцније, међутим, тај се став потпуно изменио. Једним таквим случајем потпуног негирања сваке вредности Академског позоришта и његовог репертоара по забавићемо се овом приликом. То је веома поучан, управо школски пример за тезу да наша провинцијска средина није имала разумевања ни љубави за културне тековине настале у њој самој као израз њених стваралачких тежњи. Реч је о критици — памфлету Аристомена Ристића који је, што највише зачуђује, био међу онима који су поздравили оснивање и почетак рада Академског позоришта. Тада памфлет је објављен под насловом „Једно Академско позориште у магли“ и има амбицију да једном беспоговорном оценом окарактерише трогодишњи рад ове установе.⁴

Морамо истаћи да је ова критика дошла неочекивано, после веома похвалних приказа и белешки у том истом листу — „Лесковачком гласнику“ — али од других аутора. После гостовања у Пироту и успеха са „Ожалошћеном породицом“ у том граду, како пише у „Лесковачком гласнику“, дошла је ова Ристићева критика — памфлет. То је био шок за позориште, неочекивана, готово смртна пресуда после трогодишњих напора. Истина је да они нису дали много резултата — само три премијере, али чињеница је да је и сам Ристић, који је о томе чак и писао, знао за материјалне и друге тешкоће у којима је позориште радило.

У свом „критичком“ чланку Ристић каже: „Пре више од три године, у наступу романтичарског одушевљења и загрејаности за позоришну уметност, неколико лесковачких студената приступило је оснивању академског позоришта. Ми смо, у своје време, са симпатијама поздравили њихов смео подухват. Истакли смо и њихове тешкоће. Протекла је читава година у припремном раду. Али се

није малаксало. Најзад, силовита бујица одушевљења разорила је брег препрека: родило се живо новорођенче. Дошла је и прва представа, по протеку друге године рада. Карактеристично је да и друга представа пада у истом временском размаку. Биланс рада Академског позоришта у Лесковцу: три представе за три године!“

Одмах Ристић ставља примедбу и на сам репертоар, доводећи све то у везу са општом пресудом коју жели да изрекне: „Почело се са Браниславом Нушићем, па се прешло на Петра Петровића, да би се поново вратило на првог писца. Ништа мање није карактеристично ни то кружно кретање у раду Академског позоришта. Нека врста уметничког perpetuum mobile.“

Памфлетски том је, надамо се, јасно уочљив. Уочљиво је и сило настојање Ристићево да за своје ставове нађе аргументе и тамо где се они тешко могу наћи. За њега је, рецимо, враћање на друго, у то време веома популарно дело „Ожалошћену породицу“ и на писца који је тада испуњавао највећи део националног репертоара — „репертоарски perpetuum mobile“.

Да је тенденција постојала види се и на основу Ристићевог осврта на већ опењену и топло примљену представу Петровићевог „Ослобођења Косте Шљуке“. О тој представи он се изражава двојако: глумачки део представе је дао „добре резултате“ док је у техничком делу „много подбацила“. Дакле, Ристић је овом приликом сматрао за потребно да и на премијерни резултат ове представе стави примедбу. Међутим, он се у овом памфлету, пошто му то није било довољно, обара и на две репризе које по његовом мишљењу нису биле успеле: „једна за ђаке, са знатном реконструкцијом глумачког ансамбла, а друга за грађанство, опет са увлачењем нових снага. И, ра-

² Податке о београдским премијерама узели смо из књиге „Репертоар Народног позоришта у Београду 1869 — 1965. Хронолошки преглед премијера и обнова“, приредио Сава В. Цветковић, Београд 1966.

³ Сматрамо да је популарност „Зоне Замфирове“ и „Обичног човека“ поторна чињеница која не допушта циакву сумњу у наш закључак.

⁴ Ристићев чланак објавио је „Лесковачки гласник“ у броју од 1. маја 1937. године.

⁵ В. о томе и наш чланак „Штампа о раду Академског позоришта“, „Наша реч“, 1966, у коме су цитирани ти написи.

зуме се (Sic! — Н.Т.), резултат је био негативан. Последња реприза дата је мртвачки млитавс. Све је било раштимовано и натегнуто. Томе су допринеле баш те честе замене у лицима. Ту се готово редовно грешило. Много замене несретно су извршене. И тако је једна енергија улудо утрошена. Крвица лежи на онима који воде позориште“.

Овде бисмо мало застали. Први управник Академског позоришта био је Сретен Динић кога је, после прве годишње скупштине 29. новембра 1935. године, заменио на дужности управника Бора Димитријевић Пиксла. У ово време управа је имала следећи састав, поред Боре Димитријевића као председника: Ђорђе Костић, Ђорђе Живковић, Живојин Костић, Михајло Глигоријевић, Методије Кулић, Ђорђе Ђорђевић, Радомир Митровић; надзорни одбор су сачињавали: Светозар Костић, Ратко Јовановић и Драгић Станковић. То је време непосредно после треће редовне годишње позоришта на којој је, на предлог Боре Димитријевића, одстрањен Петар Ђирић који је заступао тезу да позориште може да буде само културна установа и да се његови чланови и оно само не смеју бавити политиком. Дакле, то је управа којој је на челу стајао Бора Димитријевић, па је напад на њене поступке пре свега напад на самог Бору Димитријевића.

То је сасвим јасно на основу даљег текста Ристићевог памфлета. Он констатује кризу у Академском позоришту и каже: „Академско позориште је у лутању. Захватила га магла. Лечење је неминовно. Ако се закасни, неће помоћи ни камфор ињекције. Отуда, као најхитније, намеће се: **рационализација рада, самодисциплина, сигурност критериума при избору комада.**“ То су Ристићеве главне замерке читавом позоришном колективу пошто је констатовао да „крвица лжи на онима из управе“. Да би све то поткрепио доказима, он опширно анализира већ углавном позитивно оцењену представу „Ожалошћене породице“.⁶ На удару је и режија Боре Димитријевића и глума већине учесника у представи. О режији се каже: „Дајући радњи лагани темпо, режија је одузела комедији ону динамичност, толико карактеристичну за Нушићева драмска дела“. Ова критика упућена режији тим више пада у очи што је обичај рецензента Ристића био да се режијом уопште не бави. Има његових рецензија у којима чак и не помиње име режисера нити његову режијску концепцију. Што се, пак, глумачких освртања тиче, рецензент сматра да је ова

представа на знатно нижем нивоу од представе Петровићевог комада. Чак је, по Ристићу, и Б. Димитријевић као Агатон дао „једну од својих слабијих креација“.

У закључку овог памфлета Аристомен Ристић каже: „Приказали смо рад Академског позоришта у Лесковцу од оснивања па до последњих дана. Слика није утешна. Несумњиво, глумачког материјала има. И то добrog. Али нема нечег другог: интензивности и више озбиљности у раду. (једна претстава месечно била би довољна. Максимум две). И још нешто: непопуларним ценама онемогућено је широј публици коришћење позоришта“, додаје рецензент, да би поеントом завршио своје излагање: „Ако се не жели да једног дана Академско позориште у Лесковцу постане једна велика ожалошћена породица, оно мора бити реалније и интензивније у својој културној делатности, марљивије у припремању представа и савременије у репертоарској политици.“

Као што се види, ово је интегрална и неопозива, веома поразна критика целикупне уметничке делатности Академског позоришта у прве три године његове делатности. На главном удару та критике је управа, док се колективу признаје да располаже добрим глумачким снагама. Посебно оштра критика упућена је одсуству дисциплине у раду и недостатку сигурности у критеријуме у сстављању репертоара.

Све ово не би било достојно пажње, кад је реч о реаговању јавности на репертоар А. позоришта да Ристић — двадесетак година касније — није о тим истим догађајима дао сасвим супротне оцене. Интересантно је на основу чега је он променио мишљење и да ли је навео аргументе за то. Наиме у чланку „Академско позориште дело напредне лесковачке омладине“ он потпуно избегава да говори о уметничким резултатима ове културне установе, задржава се само (веома кратко) на личности Боре Димитријевића и додаје: „Пробе су се одржавале у Бориној кући... као и у основним школама код цркве и реке, а представе су се давале у хотелу „Костић“ и соколани, садашњој згради позоришта. Салу је у почетку бесплатно уступао позоришту хотелијер Дина Митић. На пробама се често оставало од 18 до 4 часа изјутра, а поједине сцене је Б. Димитријевић враћао и по неколико пута у току једне пробе. Извођачима то није падало тешко,

⁶ В. исти чланак.

јер су са вољом радили и нису штедели своје физичке и умне снаге".⁷ Који је Ристић у праву — да ли онај оштри и немилосрдни критичар или овај апологета који не располаже никаквим аргументима? То није сасвим неважно питање за оне који би желели да до краја сазнају истину о једној тако симпатичној културној појави између два рата у Лесковцу каква је била Академско позориште. За читаоца Ристићевог члanka из 1956. године, међутим, јасно је да је он писан због последњих редова који гласе: „Такав рад Академског позоришта био је трн у оку полицији. Због тога му је 1939. године и забрањен рад, да би се 1940. године обновило и фебруара 1941. године дало своју последњу представу".⁸ За сада нећемо улазити у тачност ове непоткрепљене тврђње,⁹ рећи ћемо само да чланак из 1937. године није могао допринети напорима Академског позоришта да се у условима тридесетих година одржи и настави своју — како Ристић каже — културно мисију.

*
* *

На крају да поменемо још ово. У годинама пред рат, после одласка Боре Димитријевића из позоришта, Академско позориште се ограничило углавном на давање хумористичких и такозваних културних програма. Њих је споменуо и А. Ристић у свом чланку из 1956. године.

Једна од тих приредби дата је 2. марта 1940. године. Програм се састојао од следећих „тачака“: изведена је једна сцена из Домановићеве „Страдије“, затим Кочићев „Јазавац пред судом“ и Шантићеве песме „Пећине“ и „Песма инвалида“. Уз приредбу је организована играница, као и шаљива пошта и лутрија. Како стоји у Књизи записника са седница управног одбора Академског позоришта, „програм је био слабо спремљен. Редари у салама нису добро организовали ред.“ Приредба је поновљена у Лебану, али је програм претрпео извесне измене. Изостављена је сцена из „Страдије“, а уместо „Пећина“ рецитована је Шантићева песма „О класје моје“. Програм је био попуњен извођењем македонских народних песама.

Такође у Лебану дато је Културно вече и 8. септембра 1940. године. Према Књизи записника, изведена је омладинска песма, рецитована Зоговићева песма „Твоја кућа ме гледа“ и Змајева „Народ“, интерпретиране македонске песме и игре и дат комад „Кад мртви прогово-

ре“ од М. Адића. „Приредба је подбацила како у моралном тако и материјалном погледу. Ни један од чланова није озбиљно схватио дужност, али ипак највеће кривице за неуспех сноси одбор“, стоји у Књизи записника.

Следећа приредба, сада назvana хумористичка, дата је у Власотинцу у септембру 1940. године. Из Књиге записника дознајемо да је приредба „успела материјално и морално и значи један корак напред у раду Акад. позоришта“. Том приликом изведен је овај програм:

Најпре је изведен врабац, па „Мува“ од Нушића, драматизација Домановићеве приповетке „Размишљање једног обичног српског вола“, „Заједничка соба“ од Аверченка, „Просидба“ од Чехова, Змајеве песме „Песма једног најлојалнијег грађанина“ и „Јутутунска народна химна“ и најзад — неколико народних песама. На програму је била и драматизација једног суђења назvana „Ав, ав“.

Уочљиве су карактеристике овог програма: он жели да буде сатиричан и хумористичан. Међутим, бирани су веома познати, иако у уметничком погледу веома успели и за дилетантски прикладни, текстови. Узете за себе — ове приредбе су занимљиве и показују симпатичну намеру управе да приказује текстове са критичком оштрицом. Али, на жалост, стање у самом позоришту у ово време није подговало остварењу већих домета: недостајао је човек, креатор, који би те текстове могао да спреми и да интерпретира на већем уметничком нивоу. Отуда и један од последњих закључака управе био је да се позову и неки старији чланови, који више нису у позоришту, да обнове „Ожалошћену породицу“ и то у истој постави као у време њене премијере. Тај позив, очевидно, односио се на Бору Димитријевића, Јару Игњатовића, Марка Данитија и друге.

⁷ В. поменути Ристићев чланак у „Споменици“.

⁸ Исто.

⁹ Тиме ћемо се опсежније позабавити у нашем раду „Фрагменти из историје лесковачког позоришта“.

¹⁰ Захваљујући председарству директора Народног музеја у Лесковцу Хранислава Ракића ми смо прегледали „Књигу записника“ са седницама управе Академског позоришта. Користимо и ову прилику да захвалимо другу Ракићу на помоћи.

Из сећања на Симу Бунића

Моје сећање на Симу Бунића датира из 1906. године. Имао сам дванаест година када сам га први пут угледао, у цркви, у Лесковцу, за време његовог венчања. Овај догађај ми је остао у трајној успомени јер заиста није био свакидашњи. „Жени се глумац, комедијаш Сима, син на Јована Бунинога, из Црепуљаново сокаче, куде поп-Ђоку, узима Каже Врањанче“. Ове речи привукле су као магнет масу радозналаца, међу њима и мене. Већ издалека се чула неуобичајена музика, не са зурлама, бандом и гочем, већ са ћеманетом и хармоником, коју су, на својствен начин, свирали тада реномирани свирачи Сава и Савка.

Била је то поворка необична, да не кажем чудесна. Млада обучена „по немачки“ (иначе, већина тадашњих младих невеста венчавало се „по српски“, тј. у фустану, са либадетом и фесом). Ова — модерна млада — носила је белу свилену хаљину, чипком покривену, са дугачким шлепом који је, вукући се за њом, брисао турску калдрму. Младожења у фраку, са хох-цилиндром на глави и обавезном крилатом лептиром-машном. Девер у истоветној гардероби, са додатком та-кође обавезне реквизите — свиленим пешкиром о рамену. Када се узме у обзир и то да је „деша“ био врло симпатичан и омиљен глумац Јосиф Срдановић, онда је сасвим појмљиво што је тиме интересовање за ову свадбу појачано. „Деша“ као да је за ово знао, па се галантно клањао и љубазно смешио.

И сватови су пружали необичну слику. Уместо „обавезних“ тепелука од дуката и бисера какви су се у оно време на свадбама у Лесковцу најчешће виђали, сада се појавише dame са огромним шеширима, украшеним разнобојним цвећем и перјем, шареним пантљикама итд., а понека је имала и читавог пуњеног голуба на шеширу. „Каваљери“ као лордови — сви у героцима са полуцилиндрима и лептиром-машнама. Махали су нам, гледаоцима, белим рукавицама.

Кога, dakле, да не опчини овај чаробни карнавал, коме памет да не занесе? И на мене је све то силно деловало, не заборавно.

Доцније сам боље упознао Симу Бунића и то као управника повлашћеног позоришта „Коста Трифковић“ у Нишу, чији сам био члан 1912—1913.

Сима Бунић је био омањег раста, мршав, слабачког изгледа, црномањаст, са зализаном косом на слепоочницама и са пркосним чуперком на потиљку, што је код њега било карактеристично и симпатично. Својим хитрим покретима одавао је человека живахне природе, што је умногоме надокнађивало његову физичку слабост. Психички јак, он је врло успешно деловао не само као изврстан карактеран глумац-комичар, већ и као редитељ, а убрзо затим и као способан управник позоришта. Он је такође био даровит писац позоришних комада. Мада је имао осредње школско образовање, он је занимљив писац, показујући нарочито афинитет према актуелним догађајима као и популарни Брана Цветковић, управник „Орфеума“ у Београду. Бунићеви комади „Војвода Брана“, „Нишлица“, „Статус кво“ и толико други пленили су срца нишке публике.

Талентован, Бунић је био и веома вредан човек, писац и позоришни радник. Неуморно је писао чак и у болесничкој постели. Као рођени Лесковчанин одлично је познавао нишки дијалекат и дикцију. Ово му је знатно користило да успешно драматизује два најбоља романа Стевана Сремца — „Ивкову славу“ и „Зону Замфирову“. Он је умео да окарактерише извесне типове, да им да одговарајући тон, да усклади речи са ситуацијама, да насмеје и одушеви, као што је то чинио оцртавајући ликове Ивка, Калче, Манулаћа, Неког, Кеве, Сике, Хаџи-Замфира, Зоне, Васке, Доке, Манулаћа, Потеа и др.

У Бунићевој комици има нечег поетског, ненаметљивог. Он није правио гого-

љевске гротеске, већ је био ближи Сте-
ријиним и Нушићевим комичним типови-
ма са којима је, без вулгарности, стварао
колоритне животне ситуације. Он би не-
сумњиво доживео велики углед као са-
тиричар да га прерана смрт није неумит-
но покосила.

Сима Бунић је креирао већи број у-
лога, а највише је показао у улогама Ив-
ка и Неког у „Ивковој слави“, Манета
у „Зони Замфировој“, Миткета у „Кош-
тани“, Максима у „Ћиду“, Киће у „Два
цванцика“, Гвоздена у „Девојачкој клет-
ви“, Тошице у „Избирачици“ итд. Бунић
је почео своју глумачку каријеру у кра-
гујевачком позоришту „Србадија“ 1898.
године, а доцније је био члан позоришта
„Синђелић“, са којим је пропутовао Ср-
бију. Своју кратку, али успешну позо-
ришну каријеру завршио је као управник
повлашћеног позоришта „Коста Трифко-
вић“ у Нишу. У овом граду Бунић је ос-
тавио трајну успомену!

Нишко позориште имало је тада од-
брану уметничку екипу. Тада су његови
чланови били: Димитрије Гинић, реди-
тель и један од најталентованијих и нај-
популарнијих глумаца, убрзо је постао
члан Народног позоришта у Београду,
затим Пера Јовановић, Фран Новако-
вић, Душан Кујунџић, Андра Ђурчић,

Рад. Павићевић, Јован Јеремић, Стевица
Јовановић, М. Џимић, Сима Бунић, Слав-
ко Грданички и др. И глумице су биле
одличне: Љубица Јовановић, Лујза Сто-
нојевић, Ружица Радосављевић, Пава
Слуга, Реса Бековић, Зора Ђурчић, Ка-
тица Жикић, Н. Павићевићка, Мара
Станковић-Поповић, Добрила Џимић,
Каја Бунић и др.

Репертоар је био обиман и разноврс-
тан. Поред наших, националних комада,
играла се и класика, као и ведре фран-
цуске комедије које су увек радо гле-
дане. Најчешће су извођени комади с
певањем: „Коштана“, „Ћидо“, „Девојач-
ка клетва“, „Ивкова слава“, „Зона Зам-
фирова“, „Сеоска лола“, „Ајша“, „Зулеј-
ка“, „Зулумћар“, „Хасанагиница“, „Бал-
канска царица“, а затим и: „Избирачи-
ца“, „Честитам“, „Кнез од Семберије“,
„Војвода Брана и др. Од страних играли
су ови комади: „Две сиротице“, „Лукре-
ција Борџија“, „Нарцис“, „Стари Хајдел-
берг“, „Дупла пуница“, „Присни прија-
тељи“, „Јединствени муж“, „Стари кап-
лар“ итд.

Овакав репертоар омогућавао је глум-
цима, члановима трупе, да се афирмишу.
Поред тога, у овом репертоару гостовало
је више престоничких глумаца.

Драгутин М. Ђорђевић

Примери народног стваралаштва

НЕКОЛИКО НАРОДНИХ ПЕСАМА СА ОБРЕДНИМ ЕЛЕМЕНТИМА

Истражујући, између осталог, и народне песме које носе обредни или култни карактер, успео сам да запиши више од две стотине текстова, које сам махом објавио, али су ми при руци још неки од њих па их овде доносим као допуну монографији о Лесковачкој Морави.

Познато је да је летњи период време у коме су наде и очекивања земљорадничка концентрисане на усеве, на оно што је бацио у „божји амбар“, на оно што за њега и његову породицу и његову стоку значи живот. Његова психа је у то време узнемирена, јер све што има, под облаком незаштићено стоји и зависно је од најмање елементарне непогоде. Један ледени и тмурни облак може да однесе сав његов труд у бездан и нишавило са недогледним последицама. Зато је у народу поред молитава да се усеви сачувавају, поникао и обред заштите од непогоде, особито од града, који по народном веровању носи св. Герман (25/12. мај). Он наиме кажњава оне који раде на „оброчите“ дане, наравно некалендарске, као на пример: Вартоломије и Варнава, Преп. Онуфрије, Јелисије и др. и често тако прецизно да рецимо убије градом њиву онога који је у те дане радио, а суседну не дирне. Јер, опет по народном веровању, „Герман бије до бразду“. Има и једна пословица која гласи: „Врти Вртоломе, удри св. Герман!“ Но кад се почну вијати згуснути и тмасти облаци над пољем, и кад запрети уништење градом, који се већ осећа по мируску, кад се стану возити облаци и настане дуготрајно шуштање из даљине, жене усплахирене износе тануре у двориште, окрену их наопако, запале свећу од крсне славе или од Духова, баце напоље секиру и стану једнолико молити св. Германа (Ђермана) до отклони опасност од поља и насеља.

Роса Крстић, домаћица из села Вучја, рођена 1902. год., 1957. године ми је у присуству Американке Сватаве Јакобсон, проф. Харвардског универзитета, познате слависткиње, показала како то жене чине кад нађе облак. Карактеристично је да је она том приликом отпевала ту молбу упућену св. Ђерману и исту мелодију је том приликом забележио и пок. Миодраг Васиљевић. Иначе, на другом ком месту у лесковачком крају, нисам наишао на појаву да се том приликом пева одређени текст молбана за заштиту поља од града („градушке“) и громова.

Текст гласи:

Дур Ђермане, натраг Ђермане,
Иди горе у планине,
Куде нема људи да викају,
Куде нема свиње да квичив,
Куде нема овце да блејив,
Куде куче не лаје, мачка не мауче
Куде нема говеда да рикав,
Дур Ђермане, натраг Ђермане,
Иди у густу гору, Ђермане,
Куде су пусти гласи, Ђермане,
Тамо иди у густу гору,
У пусте планине,
Врти Вртоломе, удри Ђермане,
До бразду, Ђермане ...

Тиха и повремена киша је такође потребна за поље и усеве. Људи је желе и траже, али ако окиши, ако често пада, од ње нема вајде. У тим кишним данима се проклиње и киша и облак. Деци се не даје да скубу траву да киша не би падала. Верује се да киша може стати, ако се она моли. Њу по правилу моле деца, једногласно изговарају овај текст:

Престан, престан кишице,
Мајка ти се молеше,
На језеро стојеше,
Две кобиле појеше,
Два детета дојеше,
Једно име Сучко,
Друго име Вучко,
Сучи, сучи Сучко,
Да сучемо врце,
Да крпимо небо,
Да не врне киша,
Да мутимо масло,

Да мажемо небо,
Да не врне киша.

(Саопштиле: Рада Димитријевић, из Накривња и Дарка Петровић, из Брзе, 1957. год у селу Вују).

Ево и једне КОПАЧКЕ песме, коју сам забележио исто тако 1957. год. у Вучју:

Врућина, брале, тужнина,
Пушти ме, брале, за воду,
— Не може, селе, не може,
У шуму има ајдуци,
Тебе ће младу одведев,
Беле ће руке одрежев,
Црне ће очи изваде,
Русе ће косе одрежев,
За тебе мајка ће плаче,
Младо ће момче да тужи.

(Јелена Здравковић, домаћ. из Жабљана, рођена у Горњем Врановцу 1908. и Рада Димитријевић, из Накривња, рођ. 1924. год.)

По народном веровању, опклада („облаг“), зарицање да ће се то и то урадити, постићи, није добро и по правилу доноси зло. На пример, она девојка која се опклади да оде у гробље ноћу и да на гроб забоде кудељу, прошла је лоше — од страха је умрла, јер је забадајући кудељу у гроб, захватила врхом преслици своју футарку и кад се подигла њу је пободена кудеља повукла и она је од страха на месту умрла. И тако кад се нешто има да уради па неко каже, ја то и то мора да завршим, да то и то постигнем и урадим за то и то време, други ће рећи: „Здравље, здравље, прво здравље па ће све да буде“. Како пак пролазе они који се кладе, говори жетварска песма Облага се Петкане.

Она гласи:

Облага се Петкане,
Да жњеје њиву голему,
Што девет јарма орали,
Десета брана влечила,
Сас најмалога девера,
До пладне њиву ожела,
До икиндију врзала,
И мушки дете имала,
Па се Петкане врнула:
Девет је краве помузла,
Десета крава рикнула
За њојно мушки детенце.
Т' се Петкане сетила,
За њојно мушки детенце:
— Свекрво, моја свекрво,
Пусте ти њиве остale,
Пусте ти краве остale,
Изгуби дете на њиву.
Врну се т'га Петкане,
Врну се дете да тражи,
У срећу су вој два вука,
Два вука и три гајвана:
— Врни се, врни Петкане.
Ми смо ти дете развили,

Развили па га повили,
Синоћ му срце вечерали,
Јутрос му очи подручали.

(Рада Димитријевић, домаћ. из Накривња, певала 1957. год. у селу Вучју)

Кад киша подуже времена не пада у пролеће, онда по селу иду додоле те певају и моле Бога за ситну росу. У Бабичком девојчице су носиле дугачке плетенице које су настављале врбовим прутњем. Ишли су по селу, певале и жене их поливале водом из кова са бунара. Кад се опход сврши додоле једу качамак што су га од добивеног кукурузног брашина справили (обично то чини жена удовица) на кориту, а ноге су држале онда у води.

У с. Доња Локошица, забележио сам ову додолску песму:

Лети, лети пеперуга, ој додоле (двапут)
По небеси и донеси, ој додо ле,
Па донеси ситну росу, ој додо ле,

Ситна роса заросила, ој додо ле дајгу Боже дај,
Наше поље натопила, ој додо ле, дај гу Боже дај,
И по наше и по туђе, ој додо ле, дај гу Боже дај,
Да су пуни амбарови, ој додо ле, дај гу Боже дај,
Амбарови и кашови, ој додо ле, дај гу Боже дај,
Лети, лети пеперуга, ој, додо ле, дај гу Боже дај,
У небеси па донеси, ој додо ле, дај гу Боже дај,
Па донеси ситну росу, ој додо ле, дајгу Боже дај,

(Саопштила Вера Мичић, из Доње Локошице, 1958. год.)

У Бабичком стихови се завршавају рефреном:

Ој додо ле, божо ле!

У додоле иду по две, три или пет девојчица и све су босе, одевене у летње старо одело.

У Прекопчелици додоле певају ову песму:

Киша роси, поље носи, ој додо, додо ле,
Поросила, потопила, ој додо, ој додо ле,
Наше њиве и ливаде, ој додо, ој додо ле,
Ми идемо преко пљеве, ој додо, ој додо ле,
А облаци преко небо, ој додо, ој додо ле,
Од два класа шиник жито, ој додо, ој додо ле,
Од два грозда чабар вино, ој додо, ој додо ле,

(Певале: Ђоска Станковић, Олгица Марковић, Радмила Павловић, Цвета Соке из Прекопчелице, 1957. год)

У селу Прекопчелици, од истих певаџица, на дан 2. 8. 1957. године забележио сам неколико лазаричких и краљичких песама које нисам досад негде објавис.

Све лазаричке групе су врло рано и то пре сунца, на лазарачки петак, одлазиле у цркву, претичући се између себе. Али пре тога би се умиле, у свечано пра-знично рухо обукле и на ђубришту запевале:

Јутре цветна недеља,
Много цвеће донела,
Понајвише игличе.
(Исте певачице)

Кад нађу у црквену порту, све би запевале:

Добро јутро равни двори,
Овде двори метени,
Моме су га помеле
Сас струк бели басиљак.
(Исте певачице)

После ових стихова, оне би наставиле:

Свети Петар цркву гради,
Цркву гради с троја врата:
Прва врата шимширате,
Друга врата од дуката,
Трећа врата пилијата,
Ој јуначе, јуначе!

Кад напуштају цркву, а исто тако чине и при изласку из куће, певају

Остан збогом дворови,
По дворови станови.

Ако би се десило да лазарицама нека кућа не да за песму ништа, онда оне излазећи певају:

Овај кућа пустињска,
Оре ало дркало,
Да си паре имала,
Ти би кот'л купила
Па би в'шке парила.

Песма намењена пчелама и жељи да се умноже и дају меда:

Прелетела лака чела,
Лако лети, тешко носи:
На дунпенце по ћупенце,
На главицу по паницу,
На ножицу по ложицу,
На грбинку каветлинку.
(Исте певачице, Прекопчелица)

Песма малом детету:

Заниша се дундуленце,
На вр' дунђу, на листенце.
Татко теба кола дрва,
Да погреје дундуленце,
Мајка ткаје појашченце,
Да опаше дундуленце,
Ој убаве, ој убаве, ој убаве девојке.

Лазаричка песма девојци:

Руселија танац води,
Од град, на град,
И до њума млад Илија:
— Пол'к, пол'к, Руселијо,
Не праши ми беле пеле,
Не руси ми русе косе.
Ја си имам свога брата,
Ће ми купи калуп сапун,

Да оперем беле поле,
Ће ми купи густи чешељ,
Да очешљам русе косе.
(Прекопчелица, 1957, исте певачице)

Лазаричка песма намењена домаћину куће:

Ој Стојање домаћине,
Мож'ли Бога да дочекаш?
— Могу, могу заш не могу:
Имам вино трогодишње,
А ракију од четири,
Пресеци ми прелијали,
Краве ми се отелиле,
Овце ми се ојагњиле,
Свиње ми се опрасиле.
(Исте певачице из Прекопчелице, 1957.)

Краљичка песма брату и сестри:

Дотече ми лева река, ладо, ладо,
Донесе ми златну рањку, ладо, ладо,
Еј на грању брат и сестра.
— Дај ми, брале, остро нәшче,
Да направим гримну, прстен;
Гримна ми је за собори,
Прстен ми је за венчање.
(Од истих певачица из Прекопчелице, 1957.)

У селу Белом Потоку, 25. 12. 1959. године, на дан Св. Спиридона, имао сам прилику да прибележим неке народне обичаје, приче, песме па и неке од лазаричких текстова. Ево једне лазаричке песме домаћину у којој се слика његово изобиље и његово домаћинство:

Овај човек чорбација,
Њему му се додиј зло,
Седејећи бел постеле,
Давајући миле ћере,
Женејећи мили сине,
Бројејећи беле паре,
Кршејећи бел погаче,
Свако јутро горка кава,
Свако јутро љут ракија,
Свако вече ҏујно вино.

(Саопштила Милунка Станковић, из села Белог Потока код Вучја, стара 17 година; песму научила у „друштву“, кад је ишла у лазарице. Забележено 25.12. 1959.)

Од ове исте певачице, прибележисам и песму која се пева малом детенџету — дундуленџету:

Заспало ми дундуленце,
На вр дунђу на листенце.
Мајка си га пробуђује:
— Дик се, дик се, дундуленце,
Пред кућу ти оро игра,
На бунар ти воду вадив,
У башчу ти цвеће кидав,
Воду вадив да се ладив,
Цвеће кидав да се китив,
Дик се, дик се, дундуленце!
(Милунка Станковић, Бели Поток, 1959.)

(Милунка Станковић, Бели Поток, 1959.)

ДВЕ НАРОДНЕ ПРИЧЕ

11. фебруара 1967. године, у Лесковцу сам снимио на магнетофонску траку неколико народних прича од моје познате приповедачице Стане Јовановић, домаћица из Доње Локошице. Приче ми је казивала у присуству неколико слушалаца на чисто месном дијалекту краја у коме је рођена и у коме данас живи. Снимљене на магнетофонску траку, ове народне приче, могу се сматрати чисто изворним и аутентичним прилозима из богатог репертоара поменуте приповедачице. О томе како она прича, одакле је научила приче, како на њено казивање реагује слушалачки колектив, о свему ономе што се односи на питање како народна прича живи, биће говора на другом месту општиније. Овде доносимо само две приче од 11. фебруара 1967. године, као фолклорни прилог који може да илуструје један живи потенцијал, једну скривену снагу нашег богатог наслеђа које тако свеже чува приповедачица Стана Јовановић.

НЕРАДНА ЖЕНА

Била нека жена нерадна па ишла да копа лојзе.¹⁾ Копала лојзе св'ки д'н. Кад копа лојзе, она се прв ће наручи, па рекне:

— Што ћу да чекам? Ајд ћу обедујем.²⁾

И одма си обедује, продужи одма обед. К'д се наобедује:

— А, каже, по обед се спије.

И она легне да спије докле се не ст'мни³⁾ и отидне дом.

Ишло такој дуго време... десет — петнајес д'на, колко ли је — да копа.

Кад су људи, комшије, видели да она не може да окопа лојзе, почели на њејзинога⁴⁾ мужа да викав:

— А бре, каже, што мислиши ти, што не копаш онај лојзе?

— Жена, каже, иде и копа.

— Ма како, каже, копа Лојзе ти, каже, опште не копано, ће ти се утрави.

Те иде муж да гу пази.

Она отиша на радбу: почела леб, почела с леб⁵⁾, ајд седнула да руча. Ручала, ајд да си обедује, а по обед се спије — она легне пасе успије. Кад се успије, довати муж па гу ошиша све до кожу. Ошиша гуууу.

Кад она се пробуди за дом — време да се иде — пробуди се, погледне:

— Тугооо, да ли сам ја, да л несам! Тугооо, с'г не знам, да л с'м ја, да л не сам!

Ајд, ће иде дом. Ако ме кучки лају, несам ја, ако се милују уз мене, ја сам.

Ајде, ајде, ајде, ајде дом доће. Кучки уз њум се милували, вртели с реп, што ти ја знам — газдарница иде.

Она:

— Тугооо, ја сам...

— Ајд ћу идем у кућу. Ако ме деца викав мамо, ја сам, ако ме не викав мамо, несам ја.

Доће она дом. Она деца:

— Мамо, мамо, мамо...

— Тугооо, ја сам!

К'д погледне на дувар⁶⁾ — шивке обесене... Муж гу ошишаја. К'д погледне, пита:
— Квз⁸⁾ је тој?

И муж довати па ву онде каже как'в је радник била, како је копала, како ту је ошишаја, све такој и они осташе да се расправљав, ја си дођо дом.

Испричала Стана Јовановић, домаћица из Д. Локошице, рођена 1924. год. Причу испричала у Лесковцу 11. фебруара 67. Причати научила „између друштво“. Самоук, мало писмена.

КАКО ЈЕ МАЈКА ЈЕЛА СЛАМУ

Имала мајка и јед'н син, али чували једнога вола и краву. На мајку се пријело месо.

— Мајке, ће чувамо овија вола и краву.

А мајка рекла на сина:

— Сине, месо ми се много једе, ајде да закљемо овога вола.

А он рекја:

— А бре, мајке, кад је орање на пролет с какво ће оремо?

У сине, л'ко ћемо за орање.

И он вати, закоље вола.

Кад закоље вола, изведев месо... Пролет с'мнуја. Почели људи да орев, али кад су орли, овија немав с кво да ору. Мајка рекла:

— Синко, људи ору.

А он рекја:

— Па, мајке, људи ору, но чекај полько и ми ће оремо.

Ќако ћемо, што ћемо, тури пред краву сламу, а тури пред мајку па сламу.

Мајка:

— Ууу, синко, како ћу једем сламу?

— Једи, мајке, јутре ћеш на орање.

— Ма како?.. Бога ми, не могу да једем сламу.

— Па ће једеш, мајке, ти си вола изела, с'г мора ти да идеши на орање.

Орали, орали, она јела сламу (јадна, ће гу закоље син). Преза мајку преза и краву, обадве. Орали, орали — оре мајка. Али прошеја човек — неки ловција, па викаја:

— А бре, сине, кво тој работиш, што мучиш туј жену?

— Ето такој, каже, морам, каже, да гу мучиш... Море — рече — макни ми се од мене, немој ме дираш.

Пошеја човек па се поврнуја:

— А бре, сине, имам једнога вола све даску носи на троговији, не може да га изведемо из штале, да ти га дам па ори.

Он најзад дошаја дом па отишеја куде оно-га вола. Вол опасан. Довеја га у шталу. Три д'на ни му даја воду, ни сламу, ништа му не дали. К'д после — преза се вол, оре вол па носи.

Ће да отидне онај човек после, шће²⁾ да работи. Отишеја код овога дечка да види кво работи вол.

Вол оре па расипује.

— Море, каже, сине, имам једну ћерку ле-

1) лојзе = виноград

2) обедујем = ручам

3) ст'мни = кад падне мрак

4) њејзинога = њенога

5) с леб = нешто за јело са хлебом

6) дувар = зид

7) шивке = плетенице, кике

8) кво = шта

њаву млого, ни оће да работи, ни сће... ни да уме, ништа не знаје. Него — каже — да ти гу дам њумаз³⁾ да ми будеш зет.

Ајде, да узле очуј девојку. Повеја гу отуд па гу довеја до негде па ву каже:

— Седи туј да идем дом, каже, да уз тем пушку да ловим зајци.

Повеја гу он и оставија гу. Отидне дом, врне се с пушку и сас кера. Кер уз њега кивкаја: кив-кив, кив-кив.

— Ћути бре!

Неће кер да ћути.

— Ђути бре!

Неће да ћути.

Он изврне па га убије.

Она га питала (онај девојка):

— Што га уби?

— Ја толко зборим: јед'пут, други пут, не ли ћути, убијам га одма и — готово!

И онај девојка — вунааа! Стра гу.

Које⁴⁾ ће работив. Дођев дом.

— Ајде ми — каже — спреми руч'к: тој и тој, кокошку да закољеш, погачу да омесиш, баницу да омесиш, ђувеч да направиш, чорбу да направиш, каже, и да ме чекаш там и там, у толко и толко сата, на тој и тој место.

Девојка ради, ради, ради, па се кида од радбу. Све, и на речено време мора да га чека куде је он казаја. Отидне она, све спремила.

Прошло неко време, неколико д'на, ће ву⁵⁾ иде там мајка у гости. И које ће работи, каже:

— У, вика, ти гу овој млого мучиш.

А она кво ће:

— Ђути, мајке, ћути ће те убије.

— Ма младо гу мучиш.

Он уведе бабуб) у шталу, па:

— Једи, бабо, сламу! Не мож да ти спрема руч'к? Једи, бабо, сламу!

Она:

— Ууу, како ћу сламу да једем?.

А ћерка викала:

— Једи, мајке, ће те убије. Он — каже — толко збори. Једи сламу.

И баба се наједе сламу (приповедачица се смеје).

И она ће отидне дом...

К'д после, ће се дитне деда⁷⁾ Отидне, ћерка спрема вечеру, све што ти ја зnam, а деда на зета:

— Зете, удри, удри зете. И зет за деду за- колье прасе те добар руч'к уготви⁸⁾, што ти ја зnam, а баба се сламу најела и научија врла да опре, и ћерку да меси, да готви, постануја ву зет и они осташе да си работив, а ја си дођо дом.

Испричала Стана Јовановић, домаћа из Д. Локощнице, 11. фебруара 67. у Лесковцу.

1) даску на роговима носи во који боде

2) шће = шта ће

3) њума = љу

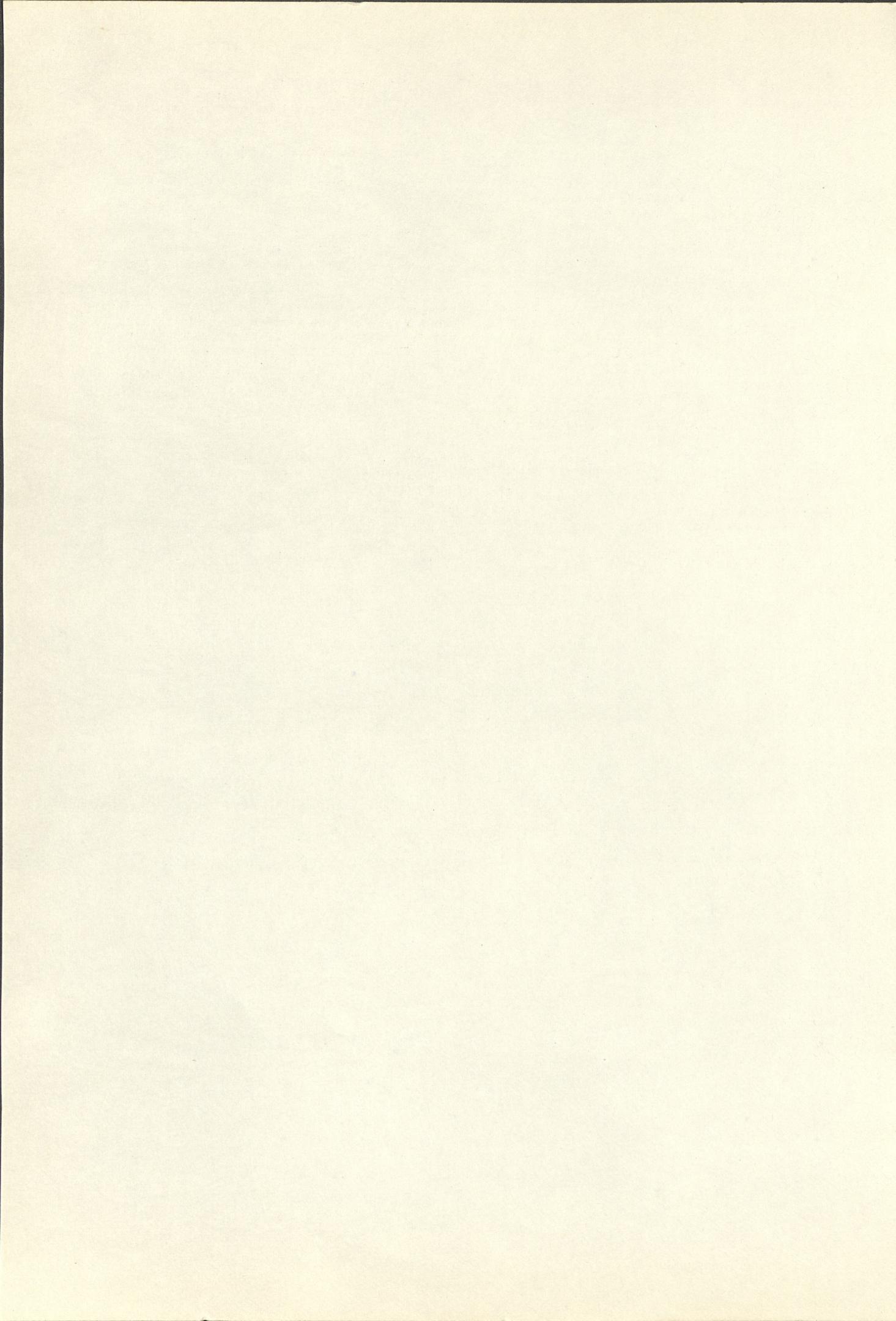
4) које = шта је

5) ву = јој

6) бабу = ташту

7) деда = таст

8) уготви = спреми, скрува

САРАДНИЦИ У ОВОЈ КЊИЗИ:

1. Славко Грданички, глумац у пензији
2. Драгутин Ђорђевић, свештеник из Лесковца
3. Јован В. Јовановић, адвокат из Лесковца
4. Јордан Јовић, професор Економске школе у Лесковцу
5. Др Михајло Костић, научни сарадник института „Јован Цвијић“
6. Костадин Ж. Коцић, управник основне школе „Вук Караџић“ у Лесковцу
7. Др Слободан Зечевић, научни сарадник Етнографског института САНУ
8. Јоца Михајловић, публициста
9. Видосава Николић, научни сарадник Етнографског института САНУ
10. Зарије Поповић, управитељ Школе ученика у трговини
11. Христијан Ракић, директор Народног музеја у Лесковцу
12. Добривоје Ранчић, наставник Основне школе у Грделици
13. Драгић Станковић, правник из Лесковца
14. Др Владимир Стојанчевић, виши научни сарадник Историјског института САНУ
15. Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу
16. Николај Тимченко, новинар из Лесковца
17. Драгољуб Трајковић, помоћник јавног тужиоца СРС
18. Томислав Трајковић, професор Гимназије у Лебану
19. Добросав Туровић, радник Народног музеја у Лесковцу

С А Д Р Ж А Ј

Страна

Хранислав Ракић, Рад Комунистичке партије у лесковачком округу у 1941. години — — — — —	5
Драгић Станковић, Градски народноослободилачки одбор за време рата и у ослобођеном Лесковцу — — — — —	21
Јордан Јевић, Власотинце и околина — — — — —	29
Јоца Михајловић, Мирослав Стојановић Леско — — — — —	45
Зарије Поповић, Два истакнута револуционара — — — — —	55
Добрисав Туровић, Гојко Драшковић — — — — —	63
Костадин Ј. Коцић, Диверзантске акције на железници 1941. године — — — — —	69
Хранислав Ракић, Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције у бившој општини Брестовац 1941 — 1945. — — — — —	75

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Др Владимира Стојанчевић, Из историје лесковачког краја у другој четвртини XIX века — — — — —	89
Др Видосава Николић, Улога и значај јужноморавског поддручја у етничком и културно-историјском развитку централне области Балканског полуострва — — — — —	97
Јован В. Јовановић, Сушица — — — — —	109
Добриљо С. Ранчић, Козаре — — — — —	123
Др Слободан Зечевић, Неки елементи генезе власотиначких ратљица — — — — —	137
Михајло Костић и Томислав Трајковић, Печењевце — — —	143
Радмила Стојановић, Израда тугли у лесковачком рају — —	159
Драгољуб Трајковић, Предратне организације студената лесковачког краја и стварање Народне књижнице и читаонице у Лесковцу — — — — —	165
Драгољуб Трајковић, О ћачкој дружини „Светислав Вуловић“ до 1925. године — — — — —	173
Николај Тимченко, „Народни покрет“ о комаду Жака Конфина	177
Николај Тимченко, Репертоар Академског позоришта — —	181
Славко Грданички, Из сећања на Симу Бунића — — —	185
Драгутин М. Ђорђевић, Примери народног стваралаштва —	187

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК VI

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*
* * *

Насловна страна Јован Поповић

Фотографије и цртежи из приватних збирки

Рукопис предат у штампу 1. децембра 1966. год.

Штампање завршено 15. августа 1967. године

